

Röstens anatomi

RÖSTENS ANATOMI

Läsningar av politik i Elin Wägners Silverforsen,
Selma Lagerlöfs Löwensköldtrilogi och
Klara Johansons Tidevarvskäserier

ANNA BOHLIN

— SERIE AKADEMI —

h:ström

Bokförlaget h:ström – Text & Kultur

SERIE AKADEMI

ISSN · 1653-9575

*Till minne av min mormor Anna-Lisa, som älskade Selma Lagerlöfs
språk, och min farmor Anna, som älskade alla språk.*

Bohlin, Anna

Röstens anatomi. Läsningar av politik i Elin Wägners Silverforsen, Selma Lagerlöfs

Löwensköldtrilogi och Klara Johansons Tidevarvskäserier.

Bokförlaget h:ström – Text & Kultur, 2008.

www.hstrom.nu/f · forlag@hstrom.nu

Nummer 8 i SERIE AKADEMI. Redaktör: Patrik Tornéus

© 2008 Anna Bohlin och Bokförlaget h:ström – Text & Kultur

Alla rättigheter förbehålles. Kopiering utan förlagets medgivande är förbjuden,
gäller även för undervisningsbruk.

Första utgåvans första tryckning utförd av SIA Alma Pluss i Riga, Lettland, 2008.

OMSLAGSBILD · Anna Sjöstrand, *Stämläpparna*, kolteckning 2008.

FORM *et* OMSLAG · Johan Hammarström

ISBN · 978-91-7327-078-6

INNEHÅLL

1. Inledning: rösträtt · 7

– *Säte och stämman* · 15

Syfte och teoretiska utgångspunkter · 21

– *Röst* · 22 | *Kroppslighet* · 34

Material · 44

Tidigare forskning och disposition · 53

2. Elin Wägner – avslöjande · 61

Romangenrens tal · 69

Nya Kvinnor · 75

– *Kollontaj, Schreiner, Perkins Gilman* · 79

Modern, husmodern, samhällsmodern · 86

Berättare: samhällsmodern · 94

En kvinnlig Envar · 100

Allegorisering · 102

– *Psychomachia: röst – makt – handling* · 102 | *Lagen och det oskyldiga lidandet* · 113 | *Ordet och Jungfrun: den inre rösten* · 121 |

Bremer: inre röst och själens eld · 126

Sexualiteten talar · 134

– *Vaerting* · 138 | *Biomakt* · 143 | *Key och hygienism* · 146

Uppståndelse · 155

Kroppslighetens funktioner · 160

3. Selma Lagerlöf – identifikation · 165

Retorik och tidigare texter · 170

Allegori · 175

– *Demon* · 178 | *Anklagaren* · 185 | *Tolkningens politik* · 189

Ekonomisk utsikt · 192

Folket · 196

– *Hjältar och Carlyle* · 205

Samhällsmoder · 216
– *Alfabetisering* · 221 | *Hygienism* · 227
Karnevaliskt skratt · 231
Folket fokaliserat · 236
Ironi och fetisch · 240
Kärlek · 249
Röstens och kroppslighetens funktioner · 257
Siren · 263

4. Klara Johanson – materialisering · 267

Position: överlägsen och naiv · 273
– *Evolutionistisk retorik* · 275 | *Metaleptisk kritik* · 279 | *Ironi* · 284 |
Utsägelsepositionens kropp · 292
Identitetspolitik dekonstruerad · 296
– *Allmänheten* · 299 | *Husmodern* · 306
Röst materialiserad · 309
– *Weininger* · 311 | *Mayreder* · 316 | *Genial androgyn* · 325
Antikt ideal: politik · 332
– *Platon och hygienism* · 336 | *Ironins sanning* – 344
Gestaltning: inkarnation · 348
– *Den värnlösa kroppen* · 353 | *Teknologisering – marknad* · 357 |
Korporation · 362 | *Den sinnliga rösten* · 365

5. Avslutning: röstens anatomi · 369

Identitetspolitik · 371
Röstens funktioner · 375
Kroppslighetens funktioner · 380
Tropologisk modell – röstens kropp · 383

Efterord · 391

Summary · 393

Litteratur · 407

Personregister · 435

I

INLEDNING: RÖSTRÄTT

Vad är röst? Det är en fråga all litteratur med nödvändighet förhåller sig till; litteraturen är röst och på en gång den radikala frånvaron av röst. Varje text bär röst, men blir till just som en frånvaro av röst. Litteraturen frambesvärjer gärna en intim röst, men omsätts i en ekonomi som gör rösten offentlig. Den sköna litteraturens röst lyder under estetiken, men går likväl aldrig fri från politik – och när en politisk röst tar skönlitterär gestalt lyder den lika fullt under estetiken. Frågan om röst i litteraturen aktualiserades på ett särskilt sätt för de politiskt engagerade kvinnliga författare som var verksamma under 1920-talet. När kvinnor fick politisk rösträtt i Sverige genom riksdagsbeslut år 1919 och 1921 blev det angeläget att också ställa frågan: vad är politisk röst? Det är denna politiska röst som föreliggande avhandling kretsar kring. Skönlitterära texter av Elin Wägner (1882–1949), Selma Lagerlöf (1858–1940) och Klara Johanson (1875–1948) är analysens föremål, och spänningen mellan deras skilda artikuleringar av den politiska rösten pekar ut vidare sammanhang.

En ny röst i politiken – så uppfattades den kvinnliga rösträtten, åtminstone av dess förespråkare. Och med en ny röst i nationens styrelse inträdde en ny fas i samhällsutvecklingen, ett nytt tidevarv, menade bland andra Frisinnade Kvinnors Riksförbund och kallade sin fristående tidning för *Tidevarvet*. Tidningen var del av Fogelstadgruppens satsning på kvinnors aktiva deltagande i det politiska livet, vilken även inbegrep Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad.¹ Siktet var inställt på framti-

1 För en diskussion om Fogelstadgruppens verksamhet se Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsambandet. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–35*, diss. Umeå, Stockholm 1991; Hjärdís Levin, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36*, Stockholm 1997; Hjärdís Levin, *En radikal herrgårdsfröken. Elisabeth Tamm på Fogelstad – liv och verk*, Stockholm 2003; *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002; Berit Lindberg, "Honorine Hermelin Grönbech och den Kvinnliga Medborgarbildningen vid Fogelstad", *Liberala pionjärer*, red. Håkan Holmberg, Uppsala 2002, s. 173–187; Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelse-intellektuell och internationalist*, diss. Uppsala 2006, se särskilt s. 54–80; Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott. Grupparbätt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm 2004.

den, och när tidningen startade i november 1923 utgjorde riksdagsvalet hösten 1924 den första stationen på väg till framtiden; det andra valet med kvinnligt valdeltagande. Denna första årgång av *Tidevarvet* får, som knutpunkt för de tre författarskap jag studerar, en nyckelroll i avhandlingen. Till tidningens allra första nummer bidrog också både Wägner, Lagerlöf och K. J. (Klara Johansons signatur och allmänt använda smeknamn).

”Idéernas vandring” är rubriken på Wägners artikel och den diskuterar något som genomsyrar hela hennes politiska engagemang, nämligen det vapenlösa motståndet.² Lagerlöfs hälsning till den nya tidningen kombinerar en genre hon bemästrade till fulländning (berättelser ur släktens historia) med hennes mest älskade motiv; den heter ”Farmors predikan”. K. J.:s första kåseri under den stående rubriken ”Anmärkningar” har den förbryllande titeln ”Den sista damsadeln” och handlar – möjligen än mer förbryllande – faktiskt om just den sista damsadeln. Och om emancipation. Världspolitik, släkthistorier och okonventionellt modereportage, men framför allt manifestation av och uppmaning till emancipation: detta är emancipation i arbete. Diskussionen om politisk rösträtt och skönlitteraturens röst öppnas med en närmare blick på detta första nummer av *Tidevarvet*.

Wägner var del av Fogelstadgruppens innersta krets och initiativtagare till *Tidevarvet* – redaktörskapet axlade hon dock inte förrän sommaren 1924, eftersom hon först hade andra åtaganden att fullfölja.³ Det var

2 Elin Wägner, ”Idéernas vandring”, *Tidevarvet* nr 1 24.II.1923. Enligt en notis i samma nummer utgjorde artikeln första delen av ett föredrag, som Wägner hållit vid årsmötet för Blekingesektionen av Frisinnade Kvinnors Riksförbund; andra delen trycktes i påföljande nummer. E. H-son, notis i *Tidevarvet* nr 1 24.II.1923; Elin Wägner, ”Liv eller död”, *Tidevarvet* nr 2 01.I2.1923. Wistrand menar att Wägner i dessa två artiklar ”lade [...] fram sitt ’program’ för freden, som hon höll fast vid under resten av sitt liv”. Wistrand s. 117ff, citerat på s. 117.

3 *Tidevarvet* gavs ut åren 1923–1936. Wägner var en flitig medarbetare under hela denna tid, men fungerade som redaktör endast under perioden 1924–1927. Wistrand diskuterar Wägners samlade journalistisk under 1920-talet. Wistrand s. 81–158. Fogelstadgruppens innersta krets, ”konstellationen”, bestod förutom Wägner av riksdagsledamoten och godsägaren till Fogelstad Elisabeth Tamm, riksdagsledamoten Kerstin Hesselgren, sedermera svensk delegat i Nationernas förbund, läkaren Ada Nilsson, tillika ansvarig utgivare för *Tidevarvet*, samt Kvinnliga medborgarsko-

bland annat en roman som skulle skrivas färdigt: *Silverforsen* (1924), vilket också är den roman jag läser i avhandlingen Wägnerkapitel. I *Tidevarvet* i slutet av november 1923 gäller saken emellertid inget mindre än världsfreden. Tyskland hade nyligen givit upp efter månader av passivt motstånd mot Frankrike, som ockuperat Ruhrområdet i syfte att driva in krigsskadeståndet. I artikeln formulerar Wägner ödesfrågan som en moralisk kamp: det är ”andens makt mot våldet” som måste hävdas, det passiva motståndets uppgift är att ”binda krigsfaran” och ”samla moraliska och förnuftiga krafter” – till det krävs tro på idén.⁴ Tysklands nederlag riskerar att krossa denna tro och det kan få de förfärligaste följder, varnar Wägner: ”En tysk man stod nyligen upp i en församling och höll ett välkomsttal till den yttersta dagen, dessa människors tanke finner icke längre tillräcklig vila vid den egna döden, den behöver alltings förintelse för att få ro.”⁵ Wägners utopiska tänkande bör sättas i relation till hennes dystopiska klarsyn. Det enda som kan stoppa den fasansfulla utvecklingen mot ett andra världskrig med ofattbart effektivt krigsmaskineri, är i hennes tanke en moralisk erfarenhet. ”Erfarenheten, att man kan bryta våldets makt genom att vägra erkänna den, hemligheten med andens seger” behövs för att rädda livet och precis den erfarenheten iscensätter Wägner i den roman hon samtidigt arbetar med, om än i en familj och inte i världspolitiken.⁶ Wägners budskap till *Tidevarvets* läsare: läget är akut och insatser krävs – ”nu gäller det framtiden”.⁷

Lagerlöf deltog inte i arbetet med *Tidevarvet*, men gav stöd bland

lans rektor Honorine Hermelin. För en diskussion om ordet ”konstellation” och om betydelsen av gruppen och av vänskap i Fogelstadgruppens arbete, se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambhället*, särskilt s. 47–55; Lena Eskilsson, ”Samhörighetens ofrånklighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället”, *KvT* 1992:2, s. 27–34. Ang. Wägners initiativ till *Tidevarvet* se Ulla Isaks-son & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner. Amazon med två bröst 1882–1922. Dotter av Moder Jord 1922–1949*, förord Helena Forsås-Scott, [1977 & 1980] Stockholm 2003, s. 382.

4 Wägner, ”Idéernas vandring”.

5 Ibid.

6 Ibid.

7 Ibid.

annat genom att bidra med ett kapitel ur sin kommande roman *Charlotte Löwensköld* (1925) och i det första numret trycktes alltså "Farmors predikan".⁸ Löwensköldtrilogin (*Löwensköldska ringen*, 1925, *Charlotte Löwensköld*, 1925, och *Anna Svärd*, 1928) kommer jag att studera i avhandlingens Lagerlöfkapitel och ett par viktiga utgångspunkter för min läsning av romanerna framhävs av Lagerlöf själv i välkomsthälsningen till *Tidevarvet*. Lagerlöf vill "påminna om vad vi vunnit, vi kvinnor", men jämte emancipationshyllningen utfärdas en varning.⁹ Det berättas att farmor Lisa Maja hade ett talesätt när hon blev "upprörd över världens ondskas och dårskap": "Om jag vore karl och finge komma upp i en predikstol, vad jag skulle predika!" När prosten frågar vad hon i så fall skulle säga, svarar farmor att hon skulle uppmana människorna att betrakta stjärnorna. Prosten utvecklar sin nästa predikan utifrån hennes tanke, men det har inte avsedd verkan på upphovskvinnan. Lisa Maja känner sig inte det minsta smickrad utan tvärtom berövad på sina tankar.

Lagerlöf utlägger berättelsens budskap som en maning till eftertanke:

Ty *vi* äro inte av lag eller sed hindrade från att begagna oss av det offentliga ordet. Vi få själva ge uttryck åt våra tankar, vi få kämpa för våra önskningsar, vi få ge luft åt vår harm, vi få sprida vårt vetande. Ordets makt, den mäktigaste, den farligaste av all makt är vår. Hur skola vi använda den?¹⁰

Predikstolen, platsen för vad Birgitta Holm kallar "författarskapets ur-scen", ges en demonstrativt central placering även i Löwensköldtrilogin, och i citatet ur "Farmors predikan" gör Lagerlöf själv uttryckligen kopplingen mellan predikstol, "det offentliga ordet" och "den mäktigaste, den farligaste av all makt".¹¹ Med den politiska rösträtten fanns inte längre nå-

8 Kapitlet "Sockerskålen" ur *Charlotte Löwensköld* publicerades i *Tidevarvet* nr 40 03.10.1925.

9 Selma Lagerlöf, "Farmors predikan", *Tidevarvet* nr 1 24.11.1923.

10 Ibid.

11 Birgitta Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*. Romanens mödrar 2, Stockholm 1984; Birgitta Holm, "Det konstnärliga språket", *Litteratur och psykoanalys. En antologi om modern psykoanalytisk litteraturtolkning*, red. Lars Nylander, Stockholm 1986, s. 244-276.

gon formell begränsning för kvinnorna att använda denna fruktansvärda makt och Lagerlöf ber *Tidevarvets* läsare besinna farmors råd att ”hämta vårt hopp och vår styrka” ur vetenskapen om ”en oändlig värld” i umgäng-
et med det offentliga ordet. I sin biografi om Lagerlöf invände Wägner
många år senare att konsekvenserna av att förvägra farmor det offentliga
ordet var värre än Lagerlöf insett: varken prosten eller sondottern förstod
”att farmor velat påminna om den gamla seden att av stjärnorna hämta
anvisningar för det dagliga arbetslivet”, hävdar Wägner.¹² I romancykeln
– som var under arbete samtidigt som artikeln i *Tidevarvet* publicerades
– får inte heller evigheten sista ordet.¹³ Ändå är det Löwensköldtrilogin
skärskådard just ”den mäktigaste, den farligaste av all makt”.

K. J.:s ”Anmärkningar” i *Tidevarvet* under 1923–1924 tillhör avhand-
lingens primärmaterial och ”Den sista damsadeln” kommer därför att
analyseras mer ingående i K. J.-kapitlet. En gång i veckan kom tidning-
en ut och till varje nummer skrev K. J. ett politiskt kåseri; efter höstens
val övergick hon i stället till recensioner under rubriken ”Böcker och för-
fattare”. Modereportaget i ”Den sista damsadeln” intresserar sig för klä-
der och sadlar endast som mått på en utveckling, som tecken på ett nytt

12 Elin Wägner, *Selma Lagerlöf I. Från Märbacka till Jerusalem*, Stockholm 1942, s. 20. Inger Larsson har studerat Wägners Lagerlöfbiografi och framhåller att den blev ”i väsentliga stycken en motbild till den gängse Lagerlöfbilden” och att den präglades av ”Elin Wägners egen livssyn”. Larsson redogör även för Wägners kontakter med Lagerlöf under livstiden och lyfter fram Klara Johansons medverkan i arbetet med biografien. Anna Nordlund påpekar emellertid att Wägner ”var den första forskare som utgick från att motstridiga föreställningar har uppkommit, inte minst därför att Lagerlöf själv intelligent och ärelystet anammade de reducerande roller hon tilldelades, men däremellan också kunde uppvisa ett diktargeni som stred mot alla ansträngningar till anpassning och självbehärskning.” Inger Larsson, *Text och tolkning i svenska författarbiografier. Elin Wägners Selma Lagerlöf, Elisabeth Tykessons Atterbom och Fredrik Bööks Verner von Heidenstam*, diss. Lund, Hedemora 2003, s. 62–164, citatan på s. 64 och s. 79; Anna Nordlund, *Selma Lagerlöfs underbara resa genom den svenska litteraturhistorien 1891–1996*, diss. Uppsala, Stockholm & Stehag 2005, s. 222.

13 *Löwensköldska ringen* och (en större del av) *Anna Svärd* publicerades båda först som följetong i *Bonniers Veckotidning* med start i julnumret 1924 respektive nyåret 1928 innan de kom ut i bokform. Kapitlet ”Skojarbaronen” i *Anna Svärd* publicerades i *Idun* redan i julnumret 1923. Äng, tillkomsten och skillnader mellan följetong och romaner se Lars Ulvenstam, *Den äldrade Selma Lagerlöf. En studie i hennes Löwensköldcykel*, diss. Stockholm 1955, se särskilt s. 16, s. 69, s. 73 och s. 77.

tidevarv, för damsadelns död är ett ”emancipationsdåd”.¹⁴ K. J. beskriver hänfört de nya ryttargestalternas siluetter, och det hon i själva verket på så vis annonserar för *Tidevarvets* läsare är konturen av nya kvinnor. I ”Anmärkningar” återkommer K. J. ständigt till rösten – den politiska rösten, den medialiserade rösten, den sinnliga rösten och inte minst Allmänhetens röst – men i ”Den sista damsadeln” lyssnar hon förgäves efter skrämmande missnöje med de nya ryttarna: ”Inte ett ljud förnams. Bara den stackars sista damsadeln demonstrerade sin stumma och misströstande protest runt Djurgården.” I K. J.:s första kåseri för *Tidevarvet* får de nya, androgyna gestalterna triumfera oemotsagda.

Vädjan om ingripande för världsfreden, anbefallning av varsamhet med röstens makt och jubel över nya former av kvinnlighet – så anropar Wägner, Lagerlöf respektive K. J. väljarkåren i det nya kvinnorörelseorganet, och tidningen tog det till sin uppgift att få kvinnorna att använda sina röster och svara. Det var ingen lätt uppgift. Den kvinnliga representationen i riksdagen var minst sagt blygsam. Två av Fogelstadgruppens medlemmar satt i riksdagen: Kerstin Hesselgren var ensam kvinnlig ledamot av första kammaren och Elisabeth Tamm en av fyra kvinnor i den andra. Tamm avstod från att kandidera i valet 1924 och antalet kvinnliga riksdagsledamöter sjönk därmed till fyra.¹⁵ *Tidevarvet* kom heller aldrig att tryckas i mer än runt 5000 exemplar, men anspråken var betydligt högre ställda.¹⁶ Kvinnornas röst var Fogelstadgruppens projekt. Men vad är kvinnornas röst?

¹⁴ K. J., ”Den sista damsadeln”, *Tidevarvet* nr 1 24.11.1923.

¹⁵ I riksdagen satt under den första mandatperioden, förutom Hesselgren och Tamm, socialdemokraterna Nelly Thüring och Agda Östlund samt högerkvinnan Bertha Wellin. Ang. Tamms avhopp se Levin, *En radikal herrgårdsfröken*, s. 113. För en diskussion om strategier som utestängde kvinnor från inflytande trots formella rättigheter, se t ex Ann-Sofie Ohlander, ”Mine herrar! Mansrepresentationen i Sveriges riksdag”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 115–127; Kjell Östberg, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm & Stehag 1997.

¹⁶ Levin, *En radikal herrgårdsfröken*, s. 153. Jfr även Wistrand s. 78; Gunilla Domellöf, ”Opinionsbildningen i Tidevarvet 1923–1936. Uppaktan och anknypningen till det liberalfeministiska arvet”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 122–142.

Säte och stämma

”Vad väntade man av Sveriges kvinnor, när de skulle ta säte och stämma i det politiska livet?”¹⁷ Den frågan inleder riksdagsledamoten Elisabeth Tamms ledare i *Tidevarvets* första nummer och rubriken – ”Vår politiska väg. Ansvaret” – antyder att hon själv väntade sig mycket. Artikeln diskuterar utgångspunkterna för det politiska program Frisinnade Kvinnors Riksförbund antagit och den grundhållning Tamm här formulerar är giltig för Fogelstadgruppens verksamhet som helhet. Utgångspunkterna för det politiska programmet är också utgångspunkter för *Tidevarvet* och Kvinnliga medborgarskolan, och det som står på spel är ”vi kvinnor”. Ambitionen är att ”dana och fostra oss för att [...] göra en egen insats” i ”samarbete med männen”.¹⁸ Detta arbete sker utifrån ”liberalismens grund”, med ”liberal livssyn”, vilket i Tamms utläggning innebär att sätta den enskilda människan i centrum:

*Vi utgå från de enskilda människorna. Sådana de äro, blir samhället, men befolkningens livsvillkor, dess arbets- och samhällsförhållanden dana de enskilda människorna. Det måste bli bättre människor och bättre samhällsförhållanden. (Tamms kurs.)*¹⁹

¹⁷ Elisabeth Tamm, ”Vår politiska väg. Ansvaret”, *Tidevarvet* nr 1 24.11.1923.

¹⁸ Ibid. Wistrand betonar skillnaderna mellan det partipolitiska organet *Tidevarvet* och Kvinnliga medborgarskolans mer allmänpolitiska ambitioner: ”I *Tidevarvet* drevs den kvinno- och partipolitiska debatten på en offentlig arena under det att man på Fogelstad skapade en egen offentlighet där kvinnorna agerade som fullvärdiga medborgare.” Wistrand s. 56–80 passim, citatet på s. 79. För en diskussion om rösträttsrörelsens strategier för att göra kvinnor gällande i politiken se Christina Florin & Josefin Rönnbäck, ”Gamla och nya rum i politiken: Kvinno- och rösträttsrörelsen som bildningsprojekt”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 13–32.

¹⁹ Ibid. För en diskussion om Tamms individualistiska människosyn se Hjärdis Levin, ”Elisabeth Tamm på Fogelstad – en radikal själ med konservativa inslag”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 49–64. För en diskussion om den enskilda människan, det Eskilsson kallar ”den moraliska individualism som ingick i Fogelstadkvinnornas allmänna förhållningsätt”, se Eskilsson, *Drömmen om kamratsamballet*, särskilt s. 15, s. 110–125, s. 164 samt s. 202–211, citatet på s. 110. Se även Eskilsson, ”Samhörighetens ofrånkomlighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället”; Wistrand s. 71f.

Den enskilda människans politiska tyngd och hur man mer exakt kunde föreställa sig sambandet mellan ”bättre människor och bättre samhällsförhållanden” finns anledning att återkomma till i läsningarna av skönlitteraturen. Den första och kanske svåraste politiska uppgiften menar emellertid Tamm att ”vi kvinnor” omedelbart kunde ta sig an, nämligen ”att gå vårt samvetes väg”. Målet är givet: ”Ett rättfärdigare samhälle!”²⁰

Tamm betonar att olika politiska ståndpunkter givetvis ger olika syn på samhällsproblem. ”Men”, skriver hon, ”oberoende av politisk riktning te de sig även olika för män och kvinnor.” Med den kvinnliga rösträtten följer ett särskilt ansvar, inskräper Tamm, för poängen var inte ”att öka antalet röster” utan ”att både män och kvinnor just i sin olika egenart måste göra sig gällande vid skapandet av samhällets former”.²¹ För Tamm är det kvinnornas ”egenart” som givits rätt till politisk röst och i tidningsredaktionens avsiktsförklaring i spalten bredvid understryks också detta i en formulering som blivit smått legendarisk: ”*Tidevarvet* anser att allt angår kvinnorna och att vad de tycka angår alla, vilket skall kunna bevisas, sedan de nu fått medborgarrätt.”²² *Tidevarvet* avser förvisso att bli ”en arena, där män och kvinnor jämbördigt strida för en liberal åskådning” och avvisar tanken på ”en från mannen skild kvinnans värld”, men striden och samarbetet om det gemensamma samhället bygger på att kvinnorna har något annorlunda att komma med. Detta ”skall kunna bevisas”, påpekar alltså redaktionen, när den kvinnliga politiska rösträtten tvingar alla att ta hänsyn till ”vad de tycka”. Eller med Tamms ord: ”Män och kvinnor måste samarbeta, men förutsättningen härför är bådas självständiga insats.”²³ Kvinnornas röst i politiken skulle bära ett eget innehåll och ge utslag i något nytt.

20 Tamm, ”Vår politiska väg. Ansvaret”.

21 Ibid.

22 [osign.], ”Tidevarvet”, *Tidevarvet* nr 1 24.11.1923. Denna pregnanta formulering förekommer ofta när tidningen diskuteras. Se Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 119; Levin, *Kvinnorna på barrikaden*, s. 26; Wistrand s. 75.

23 Tamm, ”Vår politiska väg. Ansvaret”.

Liberalismen var grunden och metoden att nå ett ”rättfärdigare samhälle” var för Fogelstadgruppen dialog. Meningsutbyte mellan fria röster skulle öka kunskap, förståelse och politisk slagkraft; ett viktigt syfte med Kvinnliga medborgarskolan var därför att få kvinnor från olika samhällsklasser att mötas och utbyta erfarenheter, och till Fogelstad kom föreläsare med olika partipolitisk hemvist.²⁴ Samarbetet drevs av tanken att kvinnor trots olikheter hade något gemensamt att säga. Frisinnade Kvinnors Riksförbund engagerade sig på ett antal politikområden, som Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder i sin Wägnerbiografi formulerat som fem huvudfrågor: ”kvinnofrågan, fredsfrågan, jordfrågan, befolkningsfrågan och den egna liberala linjen”.²⁵ Det överordnade politiska målet, det som hela verksamheten vittnar om, var dock att frammana kvinnornas politiska röst.

Kvinnorna var inte den enda grupp i den vuxna befolkningen som fick rösta i riksdagsval för första gången 1921; reformen som gav kvinnor rösträtt tog också bort det sista inkomststrecket för män.²⁶ Även männens kamp för rösträtt hade varit utdragen, men skillnaden var förstås att varje man hade en potentiell möjlighet att få rösta medan varje kvinna var utesluten från den möjligheten. Kvinnorna var utestängda från politisk röst *på grund av* sitt kön, men det innebar också att de gavs rösträtt *i kraft av* sitt kön. Rösträtten formulerades som en medborgerlig, könsneutral rättighet, men den springande punkten i reformen var kön. Det var kvinnligheten som fick säte och stämma.

Fogelstadgruppen uppfattade politik som en fortgående process där erfarenheter från olika områden skulle precisera och omprecisera innehållet – exakt vad kvinnornas röst skulle förmedla gick inte att uttala sig om på förhand. Dialogen var avgörande, men det hindrade inte att olika

24 Se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 16, s. 119, s. 135, s. 146–152, s. 159ff, s. 178 samt s. 194ff; Wistrand särskilt s. 67f. Se även Eskilsson, ”Samhörighetens ofrånkomlighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället”, s. 31f.

25 Isaksson & Linder s. 387. Jfr även Levin, *Kvinnorna på barrikaden*; Levin, *En radikal berrgådsfröken*.

26 Kvinnor hade också kommunal rösträtt sedan 1910. För en utförlig diskussion om rösträttens historia, se Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006; Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förbindar. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*, diss. Stockholm 2005.

förslag på vad som var kvinnornas gemensamma ståndpunkt framfördes. Här fanns alla kvinnorörelsens olika hållningar representerade, allt från kvinnornas skyldighet till tacksamhet för mannens beskydd till Wägners radikalpacifistiska uppfattning att kvinnornas skyldighet tvärtom var att vägra skydd. Den förstnämnda ståndpunkten kunde som i artikeln ”En riddares belöning” anbefallas i högstämt tonläge:

De äro dock *kvinnor* och veta i och med detta hur skyddslösa kvinnor äro inför det grova överväldet, veta att deras enda värn – där lagens arm icke räcker – är *ridderligheten* hos mannen.

Det är denna ridderlighet – under alla tidsåldrar kulturens vackraste blomma – som varje kvinna, vem hon vara må, säkert någon gång i sitt liv fått eller får anledning skänka en tacksam hyllning.²⁷

Denna ”kulturens vackraste blomma” avvisas dock exempelvis när Wägner med försåtligt liberal retorik försöker få kvinnorna att rösta för nedrustning:

Men hur skulle det ta sig ut, om vi i stället skulle försöka nalkas denna försvarsfråga fullkomligt förutsättningslöst och bryta oss vår egen väg fram till dess hjärtpunkt, som är denna:

Vilja vi vara med om krigsberedskap eller vilja vi icke?²⁸

Den väg som kvinnorna ”fullkomligt förutsättningslöst” ska finna och som är ”vår egen väg” är uppenbarligen väl utstakad på förhand – den finns nedlagd i kvinnligheten. Gemensamt för de flesta inläggen är den enträgna uppmaningen till kvinnorna att använda sina röster och tanken att kvinnorna hade ett särskilt samhällsuppdrag. Ständigt återkommer mer eller mindre upprörda varianter av påpekandet att ”kvinnorna ha rösträtt och

27 E. H., ”En riddares belöning”, *Tidevarvet* nr 48 29.II.1924.

28 Elin Wägner, ”Om mobiliseringsklockorna började ringa...”, *Tidevarvet* nr 24 14.06.1924. Ang. den animerade försvarsdebatten 1924 se Wistrand s. 115; Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, diss. Lund 2001, s. 126ff, och ”Vi tro på betydelsen av de enskilda människornas insats. Fogelstadkvinnor och fredsfrågan 1924–1954”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 65–72.

äro många nog för att uppväga männen. Man känner lust att skaka alla de kvinnor, som måtte sova.”²⁹ Det var som sagt, i Tamms tapping, mäns och kvinnors ”olika egenart” som skulle ”göra sig gällande vid skapandet av samhällets former”. Fogelstadgruppen förespråkade vad Lena Eskilsson kallar ”ett kvinnligt samhällsprogram”.³⁰ Detta är identitetspolitik.

Judith Butler konfronterar i sin *Gender Trouble* identiteten kvinna som grund för feministisk teori. Redan föreställningen att feministisk politik representerar ett subjekt som föregår diskursivitet problematiseras av Butler, som menar att ”the feminist subject turns out to be discursively constituted by the very political system that is supposed to facilitate its emancipation”.³¹ Feminismens subjekt är, liksom alla andra subjekt, effekt av diskursiva formationer och riskerar därför att reproducera precis de maktförhållanden som emancipationen vill bryta, argumenterar Butler. Föreställningen att detta subjekt refererar till en gemensam identitet – kvinna – som utgör ursprung och mål för politiken, skapar problem eftersom någon gemensam identitet helt enkelt inte finns. Själva kategorin kvinna produceras enligt Butler av reglerande diskurser och hon söker möjligheter till emancipation i just avlöjandet av att identitet saknar annat ursprung än repeterandet av normer för genusframträdanden.³² Den feministiska identitetspolitik som Butler dekonstruerar har emellertid vissa särskilda historiska förutsättningar. Begreppet identitetspolitik hör till vår tids debatt, men det benämner en politisk praktik med lång historia.

Historikern Joan Wallach Scott betonar att inte bara feministers argumentation utan också deras olika konstruktioner av identiteten kvinna måste förstås i förhållande till sin specifika historiska situation. Hon slår fast att ”feminists formulated their claims for rights in terms of ve-

29 [osign.] ”Lönefrågan måste lösas!” *Tidevarvet* nr 32 09.08.1924.

30 Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 108. Jfr även ibid. s. 58ff samt Eskilsson, ”Samhörighetens ofrånkomlighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället”, s. 33.

31 Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York & London 1990, s. 2.

32 Ibid. passim.

ry different epistemologies, and their arguments must be read that way – not as evidence of a transcendent or continuous Woman’s consciousness or women’s experience”.³³ Franska revolutionen står som en vattendelare i debatten om kvinnors politiska deltagande, framhåller filosofen Geneviève Fraisse i *Muse de la raison*. Frågan att ta ställning till hade tidigare gällt enstaka undantag, såsom regerande drottningar, men efter revolutionen gällde den alla kvinnors politiska inflytande, kvinnor som en social grupp. Feminismen som vi känner den uppträdde ur denna förskjutning från individ till kollektiv rörelse.³⁴ Många tidiga demokratiska tänkare (inte bara män) bemödade sig om att tillförsäkra mänskligheten politiska rättigheter, erkänna könets jämlikhet och samtidigt exkludera kvinnorna från politiken; en revolutionär journalist föreslog rentav, visserligen på skämt, en lag som skulle förbjuda kvinnor att läsa, skriva och tala offentligt.³⁵ Skämt eller ej – liknande tankefigurer var så allmänt förekommande i den spirande moderna tanketraditionen att Fraisse tvingas ställa den provocerande frågan om det finns ”ett nödvändigt samband mellan demokratins grundläggning och uteslutningen av kvinnorna”.³⁶

I *Only Paradoxes to Offer* undersöker Scott hur fyra franska feministiska debattörer – från revolutionens Olympe de Gouges till det tidiga 1900-talets Madeleine Pelletier – konfronterat den situation som konstituerat feminismen som politisk rörelse: att tvingas kräva politiska rättigheter å ena sidan i kraft av sin mänsklighet och å den andra i kraft av sin kvinnlighet. Betoningen kan läggas olika, feminismens subjekt skiftar, men paradoxen undslipper ingen av det enkla skälet att paradoxen var konstitutionens

33 Joan Wallach Scott, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge, Massachusetts & London 1996, s. 13f.

34 Geneviève Fraisse, *Muse de la raison. La démocratie exclusive et la différence des sexes*, Aix-en-Provence 1989, s. 173ff och s. 185ff.

35 Ibid. s. 13–45, se särskilt s. 39.

36 ”En effet, vouloir la République, dénoncer l’Eglise et développer l’idée communiste ne sont pas seulement des positions d’extrémisme révolutionnaire: elles sont les premiers signes des débats essentiels de l’histoire contemporaine. D’où une question brutale: y a-t-il un lien nécessaire entre la fondation de la démocratie et l’exclusion des femmes?” Ibid. s. 14.

och inte kvinnorörelsens. Effekterna är emellertid djupgående: "To the extent that it acted for 'women,' feminism produced the 'sexual difference' it sought to eliminate."³⁷ När exempelvis *Tidevarvets* medarbetare advokat Eva Andén i artikeln "Medborgarskap med villkor" kritiserar kriterier för medborgarskap vid äktenskap över nationalitetsgränser, talar hon för alla kvinnor på grund av att lagen skiljer ut kvinnor för särslagstiftning – motangreppet formuleras därför med utgångspunkt i just kvinnor som grupp.³⁸ Hur denna grupp laddas med mening är emellertid inte givet. Butlers dekonstruktion av identitetspolitikens subjekt öppnar för att fråga vad det är för kvinnlig kropp som den identitetspolitiska rösten ska uttala.

K.J.:s "Anmärkningar" är publicerade i ett kvinnorörelseorgan och diskuterar uttryckligen rösträtt, men rösträttsrörelsen som motiv förekommer varken i Wagners roman *Silverforsen* eller i Lagerlöfs *Löwensköldcykel*. Däremot uppträts i alla dessa texter en samhällelighet där röst iscensätts – liksom kåserierna och romanerna i sig är iscensatt röst i den stund de uppträder i offentligheten. De bildar argument om röstens verksamhet i samhället. Röstens betydelser blir inte mindre politiska för att de inte gestaltas i en politisk organisation, tvärtom kan föreställningarna om röstens samhälleliga villkor och politiska uppgifter framträda mer naket och direkt i friläge, obundna av kvinnorörelsens historieskrivning. Och som analysen ska klarlägga är frågan om vad politisk röst är, en fråga som Wagners och Lagerlöfs romaner själva ställer och bearbetar. Identitet är på olika sätt utgångspunkten för svaret på den frågan – även hos K.J. Denna avhandling är på jakt efter den identitetspolitiska rösten i skönlitterär aktion.

SYFTE OCH TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Titeln *Röstens anatomi* anspelar dels på att rösten ska friläggas för analys, dels på att den identitetspolitiska rösten refererar till kropp och att det

37 Scott s. 3f. De två övriga feminister vars argumentation Scott studerar är Jeanne Deroin och Hubertine Auclert.

38 Eva Andén, "Medborgarskap med villkor", *Tidevarvet* nr 13 29.03.1924.

därför blir en central uppgift att undersöka röstens kropp. Avhandlingen studerar Elin Wagners roman *Silverforsen* (1924), Selma Lagerlöfs romantrilogi *Löwensköldska ringen* (1925), *Charlotte Löwensköld* (1925) och *Anna Svärd* (1928) samt Klara Johansons kåserier i *Tidevarvet* 1923–1924. Syftet är mer precist att undersöka röstens funktioner i dessa texters meningsproduktion. Med det syftet följer två bisyften: att undersöka kroppslighetens funktioner i texternas meningsproduktion samt den relation som upprättas mellan röst och kropp. Jag kommer i det följande att utveckla detta tillsammans med en diskussion om några teoretiska utgångspunkter för analysen.

Röst

Röst är en grundläggande kategori för litteraturvetenskapen och begreppet röst har definierats på olika sätt för att teoretisera olika aspekter av litteratur. Det vanligast förekommande är begreppet berättarröst, som särskilt systematiserats inom narratologin. Susan Sniader Lanser framhåller i *Fictions of Authority* att narratologins intresse för berättarrösten tangerar den feministiska forskningens intresse för den kvinnliga rösten. I sina analyser av kvinnliga författares romaner under drygt 200 år förenar hon dessa intressen och synliggör hur den kvinnliga författarens auktoritet, som bestäms och begränsas av det omgivande samhällets normer för kvinnlighet, också får konsekvenser för berättarrösten i romanerna. Den auktoritet som berättarrösten upprättar i fiktionen står i relation till författarens möjlighet till auktoritet i samhället.³⁹ Det är också en viktig ut-

39 Lansers egen förståelse av auktoritet begränsas dock av hennes egna identitetspolitiska föreställningar om den fria rösten, definierad som kollektiv och kroppsbejakande. Det leder till att hon uppfattar en historisk vändning från fiktiv auktoritet till auktoritativ fiktion; trots att hon varnar för att kollektiv röst inte bör idealiseras arbetar hon i sina analyser framgångsrikt på just en sådan idealisering. Det politiska projektet, menar Lanser, är att finna röst och det teoretiska är att namnge den, men genom att ställa upp en definition av röst som den enda sanna auktoriteten utesluter hon möjligheten att urskilja olika feministiska formuleringar av röst. Susan Sniader Lanser, *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*, Ithaca 1992, se särskilt s. 161,

gångspunkt för min studie. Berättarrösten är avgörande för textens meningsproduktion och jag kommer att definiera begreppet närmare när det aktualiseras i läsningarna, men för att fånga in röstens funktioner i meningsproduktionen som helhet är det otillräckligt – den identitetspolitiska rösten iscensätts på flera nivåer i texten.

Michail Bachtin hör till dem som särskilt framhäver betydelsen av berättelsens och romanens ursprung i muntlighet. Hans teori om ordet situerar det i ett levande sammanhang, som röst, där ordet på olika sätt karakteriseras av hur det riktas mot och färgas av andra röster. Det är också incitamentet till hans analys av Dostojevskijs romankonst som väsentligen *polyfon*, det vill säga att många olika stämmor visserligen hålls samman av en helhet, men rör sig självständigt inom denna helhet. Det Bachtin intresserar sig för i det fallet är alltså hur romangestalterna får ett slags självständig existens i förhållande till berättaren. Varje romanperson blir en röst.⁴⁰ Bachtins teori om romanens ursprung återkommer jag till i Lagerlöfkapitlet, men just polyfonibegreppet kommer inte att bli del av analysen eftersom det jag vill bestämma är röstens funktioner i romanerna och kåserierna – inte romanernas eventuella mångstämmighet.

Inte heller det analytiska röstbegrepp Roland Barthes utvecklar i *S/Z* kommer att bli aktuellt i läsningarna, men av andra skäl. Hos Barthes avpersonifieras väven av röster och texten förstås som en struktur, men en struktur som pekar utanför sig själv. Röst eller kod blir hans beteckningar på de olika semantiska system som tillsammans bygger en text, exempelvis vetenskapens röst eller symbolens röst.⁴¹ Barthes använder här med andra ord begreppet röst metaforiskt och har lämnat den skönlitte-

s. 254, s. 262, s. 266f samt s. 277ff. Exempelvis Åsa Arpings och Lisbeth Stenbergs avhandlingar använder Lansers grepp för att diskutera romaner av Fredrika Bremer, Sophie von Knorring och Emilie Flygare-Carlén respektive den uppseendeväckande berättarrösten i *Gösta Berlings saga*.

Åsa Arping, *Den anspråksfulla blygsamheten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 2002; Lisbeth Stenberg, *En genialisk lek. Kritik och överskrivande i Selma Lagerlöfs tidiga författarskap*, diss. Göteborg 2001, särskilt s. 187ff och s. 234ff.

⁴⁰ Michail Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, övers. Lars Fyhr & Johan Öberg, Gräbo 1991, se särskilt s. 10.

⁴¹ Roland Barthes, *S/Z*, Paris 1970, s. 24f; Roland Barthes, *Le plaisir du texte*, Paris 1973, s. 43f

rära textens egen förståelse av röst därhän. Visserligen fascineras Barthes av den fysiska rösten, inte minst sångrösten. Röstens kärna, *le grain de la voix*, blir för honom en erotisk artikulation av kropp, vilken understundom kan skapas även i kontakt med vissa texter, men som inte har något att göra med de föreställningar om röst som förmedlas av texten.⁴²

Maurice Blanchot försöker i essän ”Berättandets röst” komma till tals med den röst som tycks möta och samtidigt undfly oss i berättelsen. Berättaren och romanpersonerna hävdar beskäftigt sin närvaro, men är egentligen endast platser för ständiga förskjutningar och för frånvaro. Berättandet är i sig ett mysterium som inte löses av att lokalisera en berättare, för själva berättandets röst kan slutligen inte knytas till någon särskild; berättandets röst är enligt Blanchot ”det neutrala”. Gränsen mellan oändlighet och ändlighet tar plats i berättelsen, överskrids utan att upphävas, och låter oss komma i kontakt med språket som ett oöverkomligt avstånd, som brist och tomrum. ”Det är berättandets röst, en neutral röst, som utsäger verket från den plats utan plats där verket tiger.”⁴³ Horace Engdahls sammanfattning av Blanchots poetik lyder: ”Litteraturen bär på något som är främmande för dess medel men som vittnar om dess ursprung.”⁴⁴

Essän om Blanchot ingår i Engdahls studie av rösten i litteraturen, *Beröringens ABC*, som diskuterar olika föreställningar om röst i ett antal författarskap; röst blir en form som litteraturen själv sätter i rörelse. Orden på baksidan står i förhållande till ett tonfall, som preciserar ordens mening. Detta förhållande rör även förutsättningarna för samtalet mellan författare och läsare – därigenom anger det likaså förutsättningarna för verkets anspråk på att göra sig förstätt. Engdahl synliggör hur föreställningen om röst sätter spår i verket på flera olika sätt och hur den korre-

42 Roland Barthes, *Le grain de la voix. Entretiens 1962–1980*, Paris 1981, s. 175ff; Barthes, *Le plaisir du texte*, s. 88f.

43 Maurice Blanchot, ”Berättandets röst (’han’, det neutrala)”, *Essäer*, urval och efterord Horace Engdahl, Lund 1990, s. 92. Essän ”La Voix narrative” är hämtad ur samlingen *L’Entretien infini*, Paris 1969.

44 Horace Engdahl, *Beröringens ABC. En essä om rösten i litteraturen*, Stockholm [1994] 2005, s. 214.

sponderar med sin samtid. Han är alltså inte som Blanchot ute efter rösten ”bakom” berättelsen, utan eftersöker rösten *i* berättelsen, vilket ligger närmare det förhållningssätt till röst jag vill anlägga.⁴⁵ Rösten i litteraturen utgör själva undersökningsområdet.

Röst är i min analys inte i första hand ett analytiskt begrepp utan föremål för analysen – förutom berättarens röst kommer undersökningen att uppmärksamma de fiktiva gestalternas röster och själva textens *modus*, dess sätt att berätta.⁴⁶ Likaså kommer förståelsen av röst att skifta från röstorgan över litterär röst till politisk rösträtt. Här sker alltså en glidning som är avsedd och som ringar in projektets kärna: glidningen stakar ut undersökningsområdet. Undersökningen avser att öppna röstens uppbyggnad för analys, frilägga en logik för röstens verksamhet i texten – att studera röstens anatomi. Ordet *anatome* (gr) har den etymologiska betydelsen ”sönderskärande” eller ”sönderdelande”, och idag benämner det i *Nationalencyklopedins* definition den ”vetenskap som studerar människokroppens, djurens och växternas byggnad”.⁴⁷ När Northrop Frye använde begreppet anatomi i överförd bemärkelse i sin *Anatomy of Criticism* föreställde han sig att litteraturvetenskapens olika inriktningar gick att begripliggöra som ingående i en helhet, en sammanhängande ”body of knowledge”, vars struktur var möjlig att upptäcka och beskriva.⁴⁸ Den helhet jag förutsätter är textens *corpus*, en *corpus* genomträngd av röst, vars byggnad kan göras tillgänglig för studium av röstens funktioner i textens meningsproduktion.

Jacques Derridas läsningar av Lévi-Strauss och Rousseau i *De la grammatologie* urskiljer just röstens uppbyggnad, men för att visa hur

45 Jfr Blanchot, ”Berättandets röst”, s. 82.

46 För en definition av begreppet *modus* se Wägnerkapitlet.

47 *Nationalencyklopedin* band 1, Höganäs 1989, ”Anatomi”.

48 Frye aktualiserar även den äldre betydelsen av anatomi i bemärkelsen dissektion och låter den även namnge en genre: ”anatomi” tjänar i hans framställning även som modern beteckning på en utvidgad definition av den menippeiska satiren. Northrop Frye, *Anatomy of Criticism. Four Essays*, Princeton 1957, s. 16 och s. 31rff.

dessa texter samtidigt dekonstruerar denna byggnad. Derridas ärende är en kritik av vad han kallar den västerländska filosofins *phonologism*, det vill säga att föreställningen om röst som absolut närvaro dominerat det västerländska kunskapssystemet sedan antiken.⁴⁹ I rösten är, enligt detta system, tanken identisk med sig själv, medan skrift uppfattats som ett yttre, onödigt, våldsamt supplement. Denna figur – ren, absolut identitet hotad av perverterande skillnad – genererar vårt sätt att tänka historia, vetenskap, ja, den är vår föreställning om vara och mening. Den epok som karakteriserats av ”närvarons metafysik” går emellertid mot sitt slut, menar Derrida, vilket gör det möjligt att om inte formulera framtiden, så åtminstone lösa upp det närvarande genom att blottlägga hur skillnad alltid föregår föreställning om identitet, att mening i själva verket är skillnad, eller med Derridas term: *différance*.⁵⁰ Mening produceras genom den princip som är skriftens, hävdar Derrida, och de tänkare som likt Lévi-Strauss och Rousseau mest enträget åberopat röstens företräde kan beslös med att trots allt ha erkänt skriftens princip – deras egna texter vänder sig emot vad de argumenterar för.⁵¹ Dekonstruktion pågår. Här blir det tydligt varifrån Butlers dekonstruktion av identitetspolitik hämtar sin rörelse. Hennes politiska incitament är många; kvinnorörelsen har ständigt anklagats för att vara antingen klassblind, heteronorma-

49 Jacques Derrida, *De la grammatologie*, Paris 1967, se särskilt s. 146. Derridas tidigaste verk är utläggningar av Husserls fenomenologi, och samma år som *De la grammatologie* publicerades kom även en studie i föreställningen om röst hos Husserl. Jacques Derrida, *La voix et le phénomène. Introduction au problème du signe dans la phénoménologie de Husserl*, Paris 1967.

50 Derridas aparta stavning av begreppet *différance* spelar med den ohörbara skillnadens betydelseskapande funktion och avser att aktualisera de två betydelser som genereras av verbet *différer*: att skjuta upp och att utgöra skillnad. Detta är meningsskapandets villkor enligt Derrida. Se särskilt Derrida, *De la grammatologie*, s. 38. Se även Gayatri Chakravorty Spivak, förord till Jacques Derrida, *Of Grammatology*, [1976] Baltimore & London 1998, s. XLIII.

51 Derrida inför begreppet *archi-écriture* som den mer exakta benämningen på meningsproduktions struktur. Givetvis kommer skrift i vanlig bemärkelse historiskt sett efter röst, men rörelsen i den *différance* som producerar mening är skriftens rörelse, menar Derrida. Derrida, *De la grammatologie*, se särskilt s. 83–89. Ang. hur Derrida använder begreppet struktur se Spivak, förord till *Of Grammatology*, s. LVIIIff.

tiv eller etnocentrisk (eller allt på en gång). Kritiken av kvinnorörelsens konstruktion av identiteten kvinna har med andra ord en lång historia, men formen för Butlers argument härstammar ur Derridas kritik av röst och identitet.⁵²

I såväl Wagners, Lagerlöfs som K. J.:s texter finns utan tvekan föreställningen att mening och identitet är absolut närvarande i rösten, vilket analysen kommer att visa. I den bemärkelsen ingår de i det kunskapsystem Derrida beskriver, men poängen med mina läsningar är varken att endast fastlägga detta eller att vända argumentet mot sig självt. Skillnaden mellan exempelvis Rousseau och Lagerlöf är att den förre argumenterar för en förståelse av sambandet mellan röst och mening, medan den senare skriver romaner som gestaltar ett samband mellan röst och mening. Jag vill frilägga ett argument och inte i första hand destruera det, undersöka hur den identitetspolitiska rösten fungerar i dessa skönlitterära texter och inte vända funktionerna mot sig själva. I det avseendet är projektet hermeneutiskt: en utläggning om röst i *Silverforsen*, Löwen-sköldtrilogin och "Anmärkningar".

Derrida pekar på att röst hos Rousseau också får en politisk innebörd i kraft av meningens absoluta närvaro, vilket också vill säga sanningens absoluta närvaro. Rösten blir en privilegierad plats för frihet – rösten "är i sig själv språket i frihet och språkets frihet", skriver Derrida. För Rousseau är spädbarnets skrik dess enda frihet, och Derrida citerar ur *Émile* (1762): "Skulle de inte använda sin röst till klagan, när rösten är det enda, de får använda fritt?"⁵³ Barnråten avspeglar den samhällsskapande funktion rösten får i Rousseaus tänkande – Derrida konstaterar att med-

52 Jfr Butler, *Gender Trouble*, särskilt s. 13–34.

53 Jean-Jacques Rousseau, *Emile eller om uppfostran*, övers. C. A. Fahlstedt & Inga-Britt Hansson, förord Ronny Ambjörnsson, [*Emile ou de l'éducation* 1762] Göteborg 1977, s. 13. Citerat hos Derrida, *De la grammatologie*, s. 239. Mitt citat av Derrida är hämtat ur en mening, som i sin helhet lyder: "[La voix] est d'elle-même le langage en liberté et la liberté de langage, le franc-parler qui n'a pas à emprunter ses signifiants à l'extériorité du monde, et qui semble donc n'en pouvoir être dépossédé." Derrida, *De la grammatologie*, s. 239.

borgarens situation är densamma som spädbarnets hos Rousseau: rösten är ensam fri.⁵⁴ Helt utlämnad till sin omgivning är gråten barnets möjlighet att utkräva handling av denna omgivning; skriket blir ”den första länk i den långa kedja, som samhällsordningen är bildad av”.⁵⁵ Även som vuxen behöver individen hjälp av andra för att värja sin frihet: skälet till en sammanslutning mellan fria individer ligger i behovet av skydd för ”person och egendom”, understryker Rousseau i *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder* (1762).⁵⁶

Det svenska begreppet rösträtt framhäver kopplingen mellan röstorgan och politisk röst – en koppling som inte är omedelbart synlig i exempelvis engelskans och franskans *vote* och *suffrage*. Rösten återfinns dock som en etymologisk viskning i båda dessa termers latinska ursprung: en muntlighet anas i *votum*, som betyder löfte, och *suffrage* kommer ur latinets *subfragor*, vilket betyder ”under larm, mängdens bifall”. Det är folkförsamlingens röster som ljuder, de röster som på ett mycket konkret sätt grundlade den demokratiska traditionen. Det är viktigare än etymologin. Den atenska direktdemokratin organiserades genom att alla fria män samlades på torget och tillkännagav sina åsikter om det allmänna.

För Rousseau är det fortfarande en sådan direktdemokrati som åsyftas när han i *Om samhällsfördraget* pläderar för att demokrati – i de flesta fall – är det optimala styrelseskicket. Den legitima samhällsordningen måste vila på ett fördrag, skriver Rousseau, som medborgarna ingår frivilligt, och fördraget skapar en ”kollektiv kropp bestående av lika många medlemmar som församlingen har röster”.⁵⁷ Självla ”samhällsbandet” utgörs av gemensamma intressen och samhällskroppen måste, för att kunna upprätthållas, omfatta en allmän vilja.⁵⁸ Rousseau erkänner att det kan föreligga en kon-

54 Derrida, *De la grammatologie*, s. 239.

55 Rousseau, *Emile*, s. 45.

56 Jean-Jacques Rousseau, *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*, övers. Sven Åke Heed & Jan Stolpe, [1762] Stockholm 1994, s. 28.

57 Ibid. s. 29.

58 Ibid. s. 39.

flikt mellan individen och individen i egenskap av medborgare, alltså att "allas vilja" inte nödvändigtvis är detsamma som "allmänviljan", men allmänviljan måste i dessa lägen gå före, inskräper han.⁵⁹ Å andra sidan innebär en situation där folket på förhand lovar lydnad att samhällskroppen "förstörs".⁶⁰ De olika rösternas frihet är definitionen av Rousseaus samhällskropp. Röst identifieras med det ideal om politikens grund i fria, autonoma individer, som liberalismen skulle göra till sin särskilda egendom.

Till skillnad från *Om samhällsfördragets* röstfixering spelar röstbegreppet ingen större roll i marxismens diskursgrundande texter – faktiskt i princip ingen roll alls. I Karl Marx *Kapitalet* (1867) kan rösten framträda som vittne om den kapitalistiska ekonomins förfärliga konsekvenser för arbetarna, men rösten uttrycker inte en individ utan rapporterar om ett löneläge.⁶¹ *Kommunistiska manifestet* (1848) är visserligen utformat som ett klassiskt retoriskt tal i en *pro et contra*-argumentation: bourgeoisie "skriker" med jämna mellanrum sina invändningar, som därpå vederläggs av författarna.⁶² I teorin har däremot röst ingen plats, tvärtom hävdar Marx och Engels att till och med själva kommunismens lära "bara [är] allmänna uttryck för den pågående klasskampens faktiska förhållanden, en inför våra ögon försiggående historisk utveckling".⁶³ Det är produktionsförhållandena som genererar klasskamp och driver historien; individens röst och den allmänna rösten hos Rousseau blir här endast effekter av den materialistiska utvecklingen. Materialismen naturaliserar talet och låter det åter sugas in i en kropp, som stumt talar för sig själv.

Många forskare har pekat på svårigheterna med att definiera Wägners och Lagerlöfs politiska hållning på en höger-vänster-skala,⁶⁴ men att

59 Ibid. s. 42f.

60 Ibid. s. 40.

61 Karl Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess*, övers. Bo Gustafsson, [1867] Lund 1997, se t ex s. 200–261 passim.

62 Karl Marx & Friedrich Engels, *Kommunistiska Manifestet*, övers. Sven-Eric Liedman, [1848] Stockholm 2002, se t ex s. 34.

63 Marx & Engels, s. 29.

64 Lena Eskilsson skriver om Fogelstadkvinnorna att de var radikala i den meningen att de krävde

konstatera deras partitillhörighet är inte komplicerat. Wägner var med om att bilda Föreningen Frisinnade Kvinnor år 1914. ”Varför böra kvinnorna vara liberala?” var rubriken på Wägners anförande vid Föreningen Frisinnade Kvinnors konstituerande möte, då hon också invaldes i styrelsen, och ett par veckor senare utvecklade hon den tanken i en artikel i *Dagens Nyheter*.⁶⁵ Kvinnlig rösträtt ”är en konsekvens av frisinnade principer som partiet måste taga”, skriver Wägner, och kvinnorna ”känna att frihet är icke ett tomt ord, ty vi sakna den”.⁶⁶ Frisinnade Kvinnor (som år 1921 blivit riksförbund) ombildades emellertid 1931 till Svenska Kvinnors Vänsterförbund, vilket förmodligen var mindre uppseendeväckande då än det hade varit idag. Socialdemokraterna och liberalerna uppfattades i början av 1900-talet tillsammans som riksdagens vänsterfalang.⁶⁷ Med tiden kom Svenska Kvinnors Vänsterförbund emellertid att betraktas som kommunistiskt.⁶⁸ Men när Wägner valdes in i kommunfullmäktige

”djupgående reformer och en obeveklig brytning med det bestående” och att radikaler ”alltid varit ideologiskt svårbestämda enligt gängse höger-vänster-skala”. Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 86. Se även *ibid.*, s. 20ff. Jfr även Knutsson, s. 106. Jonsson varnar också för att läsa Wägners politiska ståndpunkt eftersom ”att betrakta hennes samhällsyn som borgerlig reducerar dess ideologiska spännvidd”. Bibi Jonsson, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, diss. Lund, Löderup 2001, s. 15.

- 65 Wägners ämne för talet framgår av en resumé av mötet. [osign.] ”Den nya frisinnade kvinnoföreningen”, *DN* 24.03.1914. Isaksson och Linder menar att Wägner lutade åt socialdemokratins innan hon beslutade sig för att bli frisinnad. Se Isaksson & Linder s. 137, s. 165 och s. 211ff. Se även John Landquist, ”Elin Wägner”, *Som jag minns dem*, Stockholm 1949, s. 204ff. Ang. bildandet av Föreningen Frisinnade Kvinnor se Wistrand s. 55; Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 71ff; Levin, *Kvinnorna på barrikaden*, s. 15; Levin, *En radikal herrgårdströken*, s. 117–139; Domellöf, ”Opinionsbildningen i *Tidevarvet*”, s. 122ff.
- 66 Elin Wägner, ”Kvinnorna och frisinnat”, *DN* 06.04.1924. Enligt Isaksson och Linder rör det sig om samma föredrag; de uppger att ”Kvinnorna och frisinnat” dessutom kom ut som broschyr. Isaksson & Linder s. 211.
- 67 Se Levin, *Kvinnorna på barrikaden*, s. 21f; Niklas Stenlås, ”Demokratins vedersakare? Högerns kamp för och emot demokrati”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 55–69. Se även Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 84ff; Levin, *En radikal herrgårdströken*, s. 137ff. Ang. spänningar inom liberala kretsar i början av 1900-talet, se även Ivar Harrie, *Tjugotalet in memoriam*, Uppsala 1936, s. 29ff.
- 68 Levin, *En radikal herrgårdströken*, s. 199f. Jfr även Andersson, ”Fogelstadkvinnorna och fredsfrågan 1924–1954”, s. 81ff.

år 1938 var det på en ”opolitisk” lista som hon gått samman med grannen Erik Karlsson om.⁶⁹ Lagerlöf var medlem i Frisinnade Landsföreningen från 1916 och satt i kommunfullmäktige åren 1919–1933 för De frisinnade.⁷⁰ Rösterna kommer dock att sökas upp i läsningarna av de litterära texterna och inte i politiska program; analyserna illustrerar den spännvidd mellan olika sätt att uppfatta röst, som en, i vid mening, liberal tradition kan rymma, snarare än ideologisk enhetlighet.

K. J. röstade visserligen i ett kommunalval 1919, men i riksdagsval deltog hon inte förrän 1940, då hon röstade på socialdemokraterna men strök samtliga män på listan. Endast Ruth Gustafsson fick hennes röst. Valet var dock knappast uttryck för någon ideologisk hemvist; några år tidigare hade hon deklarerat att socialdemokraterna var det ”minst osympatiska partiet”, men motiveringen i dagboken till att hon över huvud taget röstat lyder: ”Anledningen till det principstridiga företaget [det vill säga att rösta] var mitt fosterländska begär att stryka Per Albin.”⁷¹ K. J. vidtog åtgärder för att, så långt möjligt, rösta på en person och inte på ett parti. Att undvika manspersoner krävde fortfarande ansträngning. Den fria rösten har i demokratins historia som sagt ett kön.

Litteraturen är en privilegierad plats för offentlig röst, oavsett till-

69 Isaksson & Linder s. 543.

70 Susanne Stenbäck undersöker Lagerlöfs arbete i kommunfullmäktige, kommunalnämnd och fatigvårdsstyrelse i en C-uppsats i historia. Hon uppger att Lagerlöf vid inval 1919 stod överst på De frisinnades lista. Susanne Stenbäck, ”Selma Lagerlöf i den kommunalpolitiska verkligheten i Östra Ämtervik”, C-uppsats vid Institutionen för Samhällsvetenskap, Karlstads universitet 2006. Uppgiften om Lagerlöfs medlemskap i Frisinnade Landsföreningen är hämtad från en historik över frisinnade kvinnor på Folkpartiets hemsida. www.folkpartiet.se/FPTemplates/PersonalContent_63131.aspx. Bengt Ek lyfter fram Lagerlöfs religiösa liberalism och betonar, liksom Ulla-Britta Lagerroth, Lagerlöfs intresse för sociala frågor. Bengt Ek, *Selma Lagerlöf efter Gösta Berlings saga. En studie över genombrottsåren 1891–1897*, diss. Stockholm 1953, s. 101, s. 224–264 och s. 274ff; Ulla-Britta Lagerroth, *Körkarlen och Bannlyst. Motiv- och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning*, diss. 1963 Lund, s. 91–125 och s. 420–435. Se även Gunnel Weidel, *Helgon och gengångare. Gestaltningen av kärlek och rättvisa i Selma Lagerlöfs diktning*, diss. Lund 1964, s. 22–29.

71 Klara Johanson, *Ur dagböckerna*, urval och förord Greger Eman, Lund 1989, s. 168; K. J. citerad hos Carina Burman, *K. J. En biografi över Klara Johanson*, Stockholm 2007, s. 390, se även ibid. s. 258 och s. 399f.

gång till politisk rösträtt. I litteraturen har kvinnor alltid haft rätt till röst – även om särskilda begränsningar även i den rösträtten långt ifrån sakens. ⁷² Kvinnliga författare har brukat ordet till politisk agitation i alla möjliga genrer, från Heliga Birgittas oförblommerat politiska uppenbarelser över 1400-talsförfattaren Christine de Pizan, som i *Cité des dames* använder allegorin för att skåpa ut misogyni och bygga en fristad för kvinnor, till Fredrika Bremers *Hertha*, som otvetydigt anger det politiska budskapet genom att bryta fiktionen med appendix och notapparat. ⁷³ Litteraturen *lästes* också som teori, inte minst feministisk teori, påpekar Claudia Lindén i sin avhandling om Ellen Key, *Om kärlek*. Key utvecklade sin kärleksfilosofi i dialog med en litterär tradition där debatten om kärlek pågått i över hundra år. ⁷⁴ Frånvaron av politisk rösträtt har utan tvivel förstärkt betydelsen av skönlitteraturen som politisk arena för kvinnliga författare.

I den historiska forskningen om den kvinnliga rösträttsrörelsen har rösten som metafor för kvinnors auktoritet en given plats, vilket exempelvis Christina Florins titel *Kvinnor får röst* vittnar om. Florin undersöker sex rösträttskvinnor, deras nätverk och aktivistiska kultur. ⁷⁵ Och den kvinnliga rösten – inbegripet den kvinnliga politiska rösten – i litteraturhistorien är den feministiska litteraturforskningens själva objekt. ”Det fruktbara i kvinnolitteraturforskningen är dialogperspektivet”, skriver

72 Se t ex Lanser; Jane Spencer, *The Rise of the Woman Novelist. From Aphra Behn to Jane Austen*, Oxford & New York 1986, särskilt inledningen s. VIIIff och s. 22.

73 Se Ebba Witt-Brattström, ”Heliga Birgitta som författare och feminist”, förord till Heliga Birgitta, *”I dig blev den store Guden en liten pilt”. Himmelska uppenbarelser*, urval Ebba Witt-Brattström, Stockholm 2003, s. 5–26; Maureen Quilligan, *The Allegory of Female Authority. Christine de Pizan’s Cité des Dames*, Ithaca & London 1991; Fredrika Bremer, *Hertha, eller en själs historia. Teckning ur det verkliga lifvet*, Stockholm 1856.

74 Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2002, s. 36ff, s. 68 och s. 73–100. För en diskussion om skönlitteraturens politiska roll i den österrikiska kvinnorörelsen, se Harriet Anderson, *Utopian Feminism. Women’s Movements in fin-de-siècle Vienna*, New Haven & London 1992, s. 203–248.

75 Christina Florin, *Kvinnor får röst. Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*, Stockholm 2006.

Ebba Witt-Brattström i sin polemiska essä "Har litteraturhistorien ett kön?"⁷⁶ Och i inledningen till första bandet av *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* slås fast: "Såväl i kvinnors som i mäns litteratur är det ett kön som talar."⁷⁷ Ansatsen i hela den feministiska litteraturforskningen skulle kunna sammanfattas av titeln till Eva Adolfssons essäsamling *Hör, jag talar!* Korrigeringen av den patriarkala litteraturhistorieskrivningen utgår från att även kvinnors röst måste höras. Det Adolfsson undersöker är "strategier för kommandet till talet" och även hon lyssnar till "talande kropp", som det heter om Alexandra Kollontaj.⁷⁸ Den kvinnliga rösten har förvisso inte bara uppsökts utan också problematiserats i studier som exempelvis likt den ovan nämnda Susan Sniader Lanser studerat sambandet mellan de kvinnliga författarnas auktoritet i fiktionen respektive i samhället. Gayatri Chakravory Spivak ifrågasätter till och med om kvinnor över huvud taget kan tala i "Kan den subalterna tala?" Om subjektet formeras i ett språk som definierats av den överordnade finns anledning att fråga sig vad som egentligen kommer till tals när den underordnade tar till orda.⁷⁹

Den kvinnliga rösten i litteraturen är med andra ord ett vältrampat forskningsområde; man har diskuterat de kvinnliga författarnas strategier för att tala, visat *att* de talat även under perioder som påståtts sakna kvinnliga författare, analyserat *hur* de talat, studerat *vad* de talat om, men få har ställt frågan hur de kvinnliga författarna själva formulerat röst. Birgitta Holm ställer rösträtt och litteratur bredvid varandra i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* och hon pekar bland annat på att Lagerlöf tematiserar den nya kvinnliga auktoriteten i romanen *Bannlyst* (1918) genom att låta

76 Ebba Witt-Brattström, "Har litteraturhistorien ett kön?" *Ur könets mörker. Litteraturanalyser*, Stockholm [1993] 1994, s. 232.

77 Elisabeth Møller Jensen, "Historien om kvinnornas litteratur", *NKLHI. I Guds namn 1000–1800*, red. Elisabeth Møller Jensen m fl, Höganäs 1993, s. 11.

78 Eva Adolfsson, *Hör, jag talar! Essäer om litteraturens skäl*, Stockholm 2003, s. 9 och s. 79.

79 Gayatri Chakravory Spivak, "Kan den subalterna tala?" *Postkoloniala studier*, Skriftserien Kairos nr 7, övers. Monica Berntsson & Mikaela Lundahl, Stockholm 2002, s. 73–146.

höra en ”tunn och skrikig” kvinnlig röst från utkanten. Liksom i Wägners *Väckarklocka* (1941) många år senare, skriver Holm, är detta ”den medvetandegjorda, seende, talande” moderskroppen, som läsaren uppmanas att lyssna till.⁸⁰ Men hur bland andra Lagerlöf, Wägner och Kollontaj utvecklade relationen mellan den talande kroppen och den röst som uttalar kroppen har förblivit outrett. När kvinnliga författare tillerkänts politisk rösträtt blir det ytterligare en anledning att skärskåda det förhållandet. Med en identitetspolitisk uppfattning om röst och rösträtt är det verkligen kroppen som talar – men det är knappast något enkelt påstående.

Kroppslighet

Jesper Svenbro sätter fingret på den politiskt problematiska relationen mellan röst och kropp i den athenska demokratin genom studiet av antikens förhållningssätt till skrift och läsning. Att läsa upp någon annans text innebär strängt taget att låta någon annans ord ljuda i den egna rösten, genom den egna kroppen. Den passivitet uppläsaren måste iakttaga gentemot skribentens aktivitet, det vill säga att frivilligt göra avkall på sin frihet och underkasta sig någon annans vilja, uppfattades under antiken som något skamligt. Passiviteten i läsningen hade klara sexuella konnotationer. ”Den som skriver dessa ord rövknullar den som läser dem”, heter det i en arkaisk dorisk skrift från Sicilien, som enligt Svenbro ”faktiskt [utgör] en av de allra äldsta definitionerna av skriftkommunikationens natur”.⁸¹ Metaforen fick en lång antik historia och återfinns även på latin under romersk kejsartid. Det skamliga var som bekant inte själva rövknullandet, utan för en vuxen person att vara den passiva parten oavsett form av sexuell umgänge.⁸² Därför överlät man oftast läsningen åt

80 Birgitta Holm, ”Den största rörelse världen har sett”, *NKLH III. Vida världen 1900–1960*, red. Elisabeth Möller Jensen m fl, Höganäs 1996, s. 134f och s. 144.

81 Jesper Svenbro, *Myrstigar. Figurer för skrift och läsning i antikens Grekland*, Stockholm 1999, s. 19.

82 Ibid. [Jfr även Michel Foucault, *Sexualitetens historia 2. Njutningarnas bruk*, övers. Britta Gröndahl & Per Magnus Johansson, [*L'usage des plaisirs* 1984] Göteborg 2002, s. 195ff.

slavar. En god medborgare skulle helst läsa knaggligt för att manifesteras sin ovana vid att underkasta sig och en prostituerad man, någon som ”för pengar avyttrar sin kroppsliga autonomi”, förlorade rösträtten och hindrades att yttra sig med hot om dödsstraff.⁸³ Att sexuell praktik fick konsekvenser för politisk status påminner om att den politiska rösten med nödvändighet bär en relation till den kropp rösten stiger ur. Detta faktum blir givetvis särskilt prekärt när redan kroppens beskaffenhet avhänder rösten vissa befogenheter.

En kvinnlig kropp har diskvalificerat den politiska rösten, men fortfarande krävt uppmärksamhet av politiska filosofer. Kvinnor har alltid varit närvarande i samhällets konstitution, men underordnade männen, konstaterar statsvetaren Carole Pateman och den iakttagelsen undersöker Ursula Vogel närmare i artikeln ”Marriage and the Boundaries of Citizenship”. Vogel visar hur äktenskapet får politisk mening genom den politiska filosofins historia, hur föreställningen om hustrun som frivilligt underordnar sig mannen och föreställningen om undersåten som frivilligt överlämnar makt åt härskarinstansen förstärker varandra. Den kvinna som inte inordnar sig frivilligt bör dock straffas, inskräper politiska tänkare från medeltiden och framåt – Vogel lyfter fram hur kvinnors sexuella renhet blir en garant för hela samhällets dygd hos en tidig liberal tänkare som de Toqueville. För att ett demokratiskt samhälle ska fungera måste det bygga på en stark moral, resonerar de Toqueville, och eftersom kvinnorna skapar moralen blir allt som rör kvinnor politiskt betydelsefullt.⁸⁴

Kvinnan finns alltså som bärande länk i tanken på samhällskontraktet, men på särskilda villkor. Att dessa villkor utnyttjades av kvinnor för att vidga det samhälleliga inflytandet och närvaron i det offentliga rummet är den filantropiska verksamheten under 1800-talet exempel på – en verk-

83 Svenbro s. 18; Foucault, *Sexualitetens historia* 2, s. 197f.

84 Ursula Vogel, ”Marriage and the Boundaries of Citizenship”, *The Condition of Citizenship*, red. Bart van Steenberg, London, Thousand Oaks & New Delhi 1996, s. 83. Jfr även t ex Moira Gatens, *Imaginary Bodies. Ethics, Power and Corporeality*, London & New York 1996, särskilt s. 21–28 och s. 54f; Maud Eduards, *Kroppspolitik. Om Moder Svea och andra kvinnor*, Stockholm 2007.

samhet som trots sin offentliga karaktär var kvinnligt definierad eftersom den kunde uppfattas som en utvidgning av den privata sfären.⁸⁵ På samma sätt blev sedlighetsdebatten under 1880-talet incitament till kvinnlig, offentlig röst. Moralen var inte bara villkor för att tala; den öppnade också möjligheten att radikalt ifrågasätta hierarkiseringen av kvinnlighet och manlighet. Idéhistorikern Ulla Manns belyser sedlighetsdebatten som ett viktigt sammanhang för bildandet av Fredrika-Bremer-förbundet och framhåller att kvinnlighet här blev ”ett slags etisk modell för människan”.⁸⁶ Moral legitimerade en överordnad kvinnlig röst. Avgörande för det argumentet blev frågan om kvinnans natur – och här fick kroppen en nyckelfunktion, vilket jag strax återkommer till.

Att kroppen har en nyckelfunktion även i vår tids feministiska teori-

-
- 85 Se Inger Hammar, ”Kvinnokall och kvinnosak: Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet”, *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2001, s. 116–148. Se även Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950*, diss. Stockholm 2000. Jfr också Yvonne Svanströms distinktion mellan den ”offentliga sfären” och det ”offentliga rummet”. Offentliga kvinnor, påminner Svanström, är exempel på kvinnor som befann sig i det offentliga rum där den politiska diskussionen pågick, även om de inte hade omedelbar tillgång till det politiska samtal, som Habermas benämnt den offentliga sfären. Yvonne Svanström, ”Offentliga kvinnor i offentliga rum: Prostitutionens reglementering i 1800-talets Stockholm”, *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2001, s. 41–69, se särskilt s. 57f.
- 86 Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 1997, s. 56–62, s. 80–86, s. 99f, citatet på s. 228. Romantikens föreställning om ”kvinns höghet”, som Thorild kallade den, är en historisk förutsättning för sedlighetsdebatten, men medan romantikens kvinnliga höghet föreskrev en blygsamhet i offentliga sammanhang som om inte förstummade så åtminstone kraftigt försvarade tillgången till det offentliga ordet för kvinnor, så gav sedlighetsdebattens moraliska kvinna tillträde till såväl föreningsverksamhet som offentlig röst. Men villkoret var givetvis att kvinnorna i offentligheten också levde upp till sedligheten. Se Lindén s. 69ff; Arping; Eva Borgström, ”Om jag får be om ölost”. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, diss. Göteborg 1991; Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, diss. Lund, Stockholm 1999; Inger Hammar, ”Alma maters sedliga döttrar. Kvinnornas intåg på den akademiska arenan”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 116–165. Ang. 1800-talets feminism se även Ulla Manns, *Upp systrar, väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005.

bildning är närmast en underdrift. Litteraturen om kropp är oöverskådlig, särskilt som kroppen intresserat betydligt bredare grupper än feminister. Att litteratur *är* kropp hävdade Hélène Cixous i sitt klassiska manifest "Medusas skratt" från 1975. Att skriva sin kropp, *écriture féminine*, är kvinnors väg mot frihet, menar Cixous, att inte låta sig definieras utan själva undersöka könsskillnad – en skillnad hon förstår i Derridas bemärkelse som en oavslutad process.⁸⁷ En feministisk könsskillnadsteori har utvecklats vidare av filosofer som Elizabeth Grosz, Moira Gatens och Rosi Braidotti. De avvisar distinktionen mellan kön och genus, och menar att analysen måste utgå från "embodied beings".⁸⁸ Kroppen är inte en passiv yta för inskription, poängterar de, utan genererar mening som ständigt är öppen för förändring. Feministisk politik måste ta hänsyn till att den mening som investeras i kroppslighet producerar könsskillnad; uppgiften är att skapa nya möjlighetsvillkor för kroppsligheten.⁸⁹

Toril Moi invänder mot könsskillnadsteoretikerna att den "levda kroppen" redan teoretiserats av Simone de Beauvoir.⁹⁰ Kroppen som *situation* är hennes uppdatering av de Beauvoirs fenomenologiska ingång till feministisk samhällskritik. Det är kroppens samhällseliga betydelser, "en obegränsad, pågående interaktion mellan subjektet och världen", som

87 Hélène Cixous, "Medusas skratt" ["Le rire de la Méduse" 1975], *Kvinnopolitiska nyckeltexter*, red. Johanna Esseveld & Lisbeth Larsson, övers. Sven-Erik Torhell, Lund 1996, s. 238–246. Se även Kerstin Munck, "Medusas skratt" – makt och kön i retorikens spegel. Om Hélène Cixous' feministiska manifest", *Makt och kön. Tretton bidrag till feministisk kunskap*, red. Gudrun Nordborg, Stockholm & Stehag 1997, s. 247–267; Kerstin Munck, *Att föda text. En studie i Hélène Cixous författarskap*, Stockholm & Stehag 2004.

88 Gatens s. 30.

89 Gatens se särskilt s. 4, s. 37f och s. 149; Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism*, Bloomington 1994; Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York 1994; Rosi Braidotti, *Metamorphoses. Towards a Materialist Theory of Becoming*, Cambridge, Oxford & Malden 2002.

90 Toil Moi, "Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori", *Res Publica* nr 35/36 1997, s. 95. Essän finns omarbetad i Toril Moi, *What is a Woman? And Other Essays*, Oxford, New York 1999, citatet på s. 42f. Jfr även Toril Moi, *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell*, övers. Lisa Wilhelmson, Stockholm & Stehag 1996.

bör analyseras och kritiseras, framhåller Moi.⁹¹ Framför allt vänder hon sig mot Butlers teori, som hon menar missar kroppens materialitet.⁹² Men det är tvärtom vad som gör materialiteten tillgänglig som Butlers dekonstruktion syftar till att synliggöra. En kropp blir begriplig först i en nödvändig relation till genus och till heterosexuellt begär, argumenterar hon: heteronormativitet producerar kön i två stabila, strikt åtskilda kategorier, genus, som i sin tur föregår konstruktionen av kropp.⁹³ Det är förbuden, de tvingande normerna för hur kroppslighet kan iscensättas, som Butler analyserar. Braidotti å sin sida kritiserar Butler för att fastna i förbudet, i hegelsk negativitet, och förordar själv en teoretisering som utvecklar kroppslighetens generativa aspekter.⁹⁴

Kontroversen mellan dagens olika feministiska teorier om kropp tycks faktiskt inte handla om kroppslighetens funktioner – åtminstone inte för emancipationens mål eller för feministisk historieskrivning. Snarare gäller konflikten på vilken nivå undersökningen bör sättas in för att bli som mest produktiv för förändring. Är det själva konstruktionen av kropp eller kroppen som faktisk, levd situation eller kroppens möjligheter att genere-

91 Moi, "Vad är en kvinna?" s. 103.

92 Ibid. passim.

93 Butler, *Gender Trouble*; Judith Butler, *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, New York & London 1993. Butlers förståelse av begär har efter *Gender Trouble* förskjutits än mer i riktning mot psykoanalysens utveckling av begärets logik. "How is the phenomenon of gender melancholia to be related to the practice of gender performativity?" frågar hon sig och diskuterar tanken på genus som förnekelse av begär. "The straight man *becomes* (mimes, cites, appropriates, assumes the status of) the man he 'never' loved and 'never' grieved; the straight woman *becomes* the woman she 'never' grieved. In this sense, then, what is most apparently performed as gender is the sign and symptom of a pervasive disavowal." Judith Butler, "Melancholy Gender/Refused Identification", *Constructing Masculinity*, red. Maurice Berger m fl, New York & London 1995, s. 32 och s. 34. Artikeln finns omtryckt i Judith Butler, *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*, Stanford 1997, s. 132–166. Filosofen Åsa Carlsson diskuterar Butlers materialiseringsteori i sin avhandling, men menar att psykoanalysen inte "bidrar [...] så mycket till materialiseringsteorin". Åsa Carlsson, *Kön, kropp och konstruktion. En undersökning av den filosofiska grunden för distinktionen mellan kön och genus*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2001, s. 238.

94 Braidotti, *Nomadic Subjects*. Jfr Butlers svar på Braidottis kritik i Judith Butler, *Undoing Gender*, New York & London 2004, särskilt s. 174–203.

ra ny mening, som ska ifrågasättas och analyseras? Ska problemet med att vidga föreställningarna om genus konfronteras före kroppen, i den aktuella kroppen eller i den framtida kroppen? Dessa olika positioner får, som mina läsningar kommer att visa, delvis genklang i det tidiga 1900-talets olika positioner i förhållande till kropp, men en av de avgörande skillnaderna mellan nutid och dåtid är att frågan om kroppens funktioner tvärtom var avgörande. Incitamentet till min undersökning av kroppslighetens funktioner är dagens teoretiska debatt, men den avser att synliggöra en feministisk diskussion med andra historiska förutsättningar.

Utgångspunkten är att studera hur *Silverforsen*, Löwensköldtrilogin och "Anmärkningar" iscensätter en identitetspolitisk röst. Begreppet *identitetspolitik* används analytiskt i bemärkelsen att i kraft av något man uppfattar som sin identitet (kvinna, arbetare, homosexuell eller något annat) argumentera för en politisk ståndpunkt, som gör anspråk på att omfatta alla som förutsätts dela denna identitet. I Fogelstadgruppens verksamhet var, som jag diskuterade tidigare, identitetspolitik i arbete och under utformning; kvinnorna skulle i kraft av sin kvinnlighet upptäcka en gemensam politisk hållning, ge den röst och därmed omvandla samhället. Butlers dekonstruktion av identiteten "kvinna" som subjekt för feministisk teori öppnar för att ifrågasätta och undersöka hur rösten refererar till en kvinnlig kropp – begreppet identitetspolitik teoretiserar en politisk argumentation. I min analys kommer begreppet *begär* att utgöra en aspekt av kroppslighetens funktioner, men jag använder det i en tämligen rudimentär bemärkelse: åtrå riktad mot det ena eller båda könen, möjlig att i en fetischistisk överföring även rikta mot ting.

Michel Foucaults begrepp *biomakt* tar sikte på kopplingen mellan kropp och samhälle ur ett något annat perspektiv. Om Butler – inspirerad av Foucault – analyserar hur identitetspolitikens subjekt blir till som subjekt först genom tvingande samhälleliga normer för genusframträdanden, så riktar Foucault med begreppet biomakt uppmärksamheten mot själva de samhälleliga praktiker som griper in i individens liv och

lägger kropparnas liv under sin makt.⁹⁵ Han menar att könet blir knutpunkten för de nya maktteknologier som från 1700-talet vunnit insteg i västerländska samhällen. I dessa nya former för maktutövning urskiljer Foucault två med varandra förbundna poler: disciplineringen av kroppen – Foucault kallar det här en *anatomisk politik* – samt *bio-politik*.⁹⁶ Den senare är ”centrerad på kroppen-arten, på kroppen som bärare av livets mekanik och utgångspunkt för biologiska processer: förökning, födelser och dödlighet, hälsonivå, livslängd och alla de omständigheter som kan få dessa att variera; de påverkas genom en rad ingripanden och *reglerande kontroller*”.⁹⁷ Den historiska situation som hans analys preciserar är en långsam övergång från furstens rätt att ta undersåtarnas liv till samhällseliga maktteknologier som i stället ”organiserar sig kring förvaltningen av livet”.⁹⁸ Livet har blivit föremål för maktutövning och sexualiteten har därmed hamnat i centrum: ”Hälsa, avkomma, ras, artens framtid, samhällskroppens vitalitet [,] makten talar *om* sexualiteten och *till* sexualiteten; sexualitet är inte märke eller symbol, den är mål och skottavla.”⁹⁹ Begreppet biomakt teoretiserar en historisk situation, som bestämmer ut-sägelsevillkoren för det tidiga 1900-talets emancipatoriska teorier. Gatens poängterar att ”in order to understand modern conceptions of the human subject, including its corporeality, one needs to understand its reflexive relation to the modern body politic”.¹⁰⁰ Jag kommer i läsningarna att återkomma till biomakt för att belysa hur den kropp, som är utgångs-

95 Ang. Butlers förhållningssätt till Foucaults maktanalys i allmänhet och subjektförståelse i synnerhet se Butler, *Gender Trouble*; Butler, *The Psychic Life of Power*, s. 83–105.

96 Michel Foucault, *Sexualitetens historia I. Viljan att veta*, övers. Britta Gröndahl & Per Magnus Johansson, [*La volonté de savoir* 1976] Göteborg 2004, s. 140ff. Foucaults grundläggande diskussion om disciplinering återfinns i Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, övers. C. G. Bjurström, [*Surveillance et punir* 1975] Lund 1987.

97 Foucault, *Sexualitetens historia I*, s. 140f; citatet på s. 141. Se även *ibid.* s. 146.

98 *Ibid.* s. 147.

99 *Ibid.* s. 147f. Ett kommatecken i originalet saknas i den svenska översättningen efter ”vitalitet”. Jfr Michel Foucault, *Histoire de la sexualité I. La volonté de savoir*, Paris 1976, s. 194.

100 Gatens s. 50f.

punkt för den identitetspolitiska rösten, är bestämd av samhällelighet i ett visst historiskt läge. Butlers dekonstruktion av feministisk identitetspolitik och Foucaults begrepp biomakt lägger en kritisk aspekt till avhandlingens hermeneutiska projekt.

Idéhistorikern Sylvia Määttä konstaterar i sin avhandling om Charlotte Perkins Gilman, *Kön och evolution*, att emancipatoriska teorier vid sekelskiftet 1900 formulerades ”inom en evolutionistisk referensram”.¹⁰¹ Att evolutionismen gav bränsle till antifeministisk agitation är väl känt, men Määttä är en av de forskare som lyft fram evolutionismens betydelse även för feministisk agitation. Det som stod på spel var framtiden och den involverade kvinnans natur. Debatten om kvinnans natur fick strategisk betydelse exempelvis i rösträttsrörelsen, vilket bland andra Ulla Manns, Josefin Rönnbäck och Lovisa af Petersens visat.¹⁰² Yvonne Hirdman argumenterade i början av 1980-talet för att analysera den tidiga kvinnorörelsen med utgångspunkt just i de olika uppfattningarna om kvinnans väsen. Hennes avsikt var att lösgöra analysen ur uppdelningen i socialistisk och borgerlig kvinnorörelse, och synliggöra en pendelrörelse i kvinnorörelsen som helhet i förhållande till det omgivande samhället – att byta ett ”göra”-perspektiv mot ett ”vara”-perspektiv.¹⁰³ Distinktionen mellan särart och likhet har emellertid de senaste åren starkt

101 Sylvia Määttä, *Kön och evolution. Charlotte Perkins Gilmans feministiska utopier 1911–1916*, diss. Göteborg 1997, s. 2 och s. 51. För en diskussion om den evolutionära livstro som George Eliot förespråkade och som både Victoria Benedictsson och den finländska författaren, feministen och debattören Helena Westermarck inspirerades av, se Git Claesson Pipping, *Könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet – en receptionsstudie*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 1993; Git Claesson Pipping, *Men arbetet! Mitt arbete! Identitet och berättande i Helena Westermacks yrkeskvinnohistorier*, Stockholm & Göteborg 2007.

102 Se Manns, *Den sanna frigörelsen*; Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, diss. Stockholm 2004; Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900*, diss. Stockholm 2006.

103 Yvonne Hirdman, ”Mellan likhet och särart – kvinnorörelsens historia i ett annat perspektiv”, *Rapport från Kvinnouniversitetet. Vetenskap, patriarkat och makt*, red. Eva Aniansson m fl, Stockholm 1983, s. 53–69.

kritiserats av bland andra Ulla Manns och Claudia Lindén; pedagogen Anna Sandström är ett av Lindéns exempel på hur en likhetsstämpel till och med riskerar att sättas på en särartsposition. Sandström tillbakavisade Keys begränsning av kvinnors arbetsområden – en likhetsposition – men grunden för den argumentationen var fortfarande uppfattningen om en sann kvinnlig natur – en särartsposition.¹⁰⁴

Begreppen särart och likhet har visat sig svåra att undvara, men allt som oftast blir det som ska göras begripligt faktiskt obegripligt. Hirdman själv pekar på hur Rosa Mayreders teori slits sönder av dessa begrepp; Mayreders både-och-position leder till om inte Mayreders så åtminstone Hirdmans förtvivlan.¹⁰⁵ På samma sätt tvingas exempelvis Sylvia Määttä konstatera att Charlotte Perkins Gilman inte låter sig fångas i denna dikotomi, liksom Olive Schreiners teori ofta kallats maternalistisk medan sociologen Liz Stanley tvärtom tillskriver Schreiner "a strongly non-essentialist view of sexual differences".¹⁰⁶ Och Katarina Leppänen framhåller att dikotomin har givit upphov till "severe misinterpretations of Elin Wägner's thinking".¹⁰⁷ Särart och likhet är trubbiga verktyg som

¹⁰⁴ Lindén s. 254ff; Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 26ff. Statsvetaren Drude Dahlerup argumenterar för att särart-likhetsdiskussionen måste relateras till sin samtid, till vad kvinnorörelsen i olika skeden argumenterade emot; det diakrona perspektivet måste modifieras av ett synkront perspektiv. Drude Dahlerup, "Ambivalenser och strategiska val. Om problem kring begreppen särart och jämlikhet i kvinnorörelsen och i feministisk teori", *KvT* 2001:1, s. 17–40. Jfr även Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 60f.

¹⁰⁵ Yvonne Hirdman, "Rosa Mayreders stora förtvivlan. En analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart – särart", *KvT* 1992:2, s. 35–49. Katarina Leppänen invänder mot Hirdman: "Mayreder upplever inte alls detta som en oöverkomlig motsättning, snarare tvärtom. Hon ser en styrka i att kunna hävda olikhet; biologisk olikhet genom kvinnors roll i reproduktionen och social olikhet som ett resultat av det patriarkala förtrycket, samtidigt som hon hävdar fullständig likhet över könsgränserna när det gäller friheter och möjligheter." Katarina Leppänen, "Är civilisationen onaturlig? Några reflektioner kring Elin Wägners och Rosa Mayreders civilisationskritik", *Keinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 17.

¹⁰⁶ Määttä s. 268ff; Liz Stanley, *Imperialism, Labour and the New Woman. Olive Schreiner's social theory*, Durham 2002, s. 82ff, citat på s. 84.

¹⁰⁷ Katarina Leppänen, *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context. History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka*, diss. Göteborg 2005, s. 216. Se även Wistrand s. 174.

lätt slinter. Det innebär inte att de skulle vara irrelevanta; det finns många aspekter att lägga på själva debatten om kvinnans natur (en synnerligen angelägen och plågsam historia för dem den angick) och man kan givetvis också ta ställning i sakfrågan om hur kön bör definieras. Jag har inte för avsikt att göra något av detta, men däremot vill jag föreslå en ny metateoretisk analysmodell. Analysen av förhållandet mellan olika emancipatoriska teoribildningar under tidigt 1900-tal blir mer exakt, vill jag hävda, om man i stället utgår från kroppslighetens funktioner.

Samtida feministiska teoretiker som Ellen Key, Alexandra Kollontaj, Charlotte Perkins Gilman, Olive Schreiner, Matilde Vaerting och Rosa Mayreder kommer i läsningarna av Wägner, Lagerlöf och K. J. att ge perspektiv på de skönlitterära texternas förstående av kropp. De tjänar alltså i första hand som kontext. Min ambition är emellertid att läsningarna av skönlitteraturen också ska kasta ljus tillbaka över den feministiska teoribildningen genom att låta undersökningen av relationen mellan röst och kropp i skönlitteraturen utmynna i en metateoretisk analysmodell som ställer just röstens kropp i centrum. Parallellt med läsningarna av skönlitteraturen löper alltså en undersökning av kroppslighetens funktioner i det tidiga 1900-talets emancipatoriska teorier. Det säger sig själv att dessa rikt utarbetade teorier inte låter sig uttömmande beskrivas på någon eller några sidor, men min förhoppning är att ringa in vad dessa teoretiska system uppställer som mål för utvecklingen och som historiens drivande krafter – kort sagt vad som producerar mening i deras samhällsbeskrivningar – samt precisera hur denna meningspol relaterar till kroppslighet. Dessa kortfattade noteringar om omfattande systematiskt tänkande bör i alla fall kunna frilägga några avgörande skillnader mellan de olika emancipatoriska teorierna och öppna för en karakteristik. Resultatet av undersökningen, den metateoretiska analysmodellen, presenteras i sista kapitlet.

Distinktionen mellan kropp och kroppslighet är i min analys inte oväsentlig, men heller inte skarp. Strängt taget är det *kroppslighetens* funktioner som studeras: exempelvis är moral hos Perkins Gilman fullkomligt

inordnad i kroppslighet – människans moraliska agerande är en effekt av hennes fysiska konstitution och kan endast marginellt påverkas utifrån – medan moral hos Mayreder är ett resultat av att övervinna kroppslighetens begränsningar. I detta fall är med andra ord kroppslighetens område mer utsträckt hos Perkins Gilman; kroppsligheten får andra funktioner än hos Mayreder. Undersökningen gäller emellertid oftast romanernas beskrivningar av romanfigurernas kroppar. Dessa beskrivningar av fiktiva kroppar är förvisso just exponenter för föreställningar om kroppslighet och därmed tillgängliga för analys. I många (men inte alla) fall är därför ”kropp” och ”kroppslighet” utbytbara och kommer att användas växelvis.

MATERIAL

Elin Wägner, Selma Lagerlöf och Klara Johanson samlades i *Tidevarvet*, men de intog olika positioner både i förhållande till kvinnorörelsen och på det litterära fältet. Av den anledningen blir det intressant att ställa dem bredvid varandra för en analys av identitetspolitisk röst. ”Anmärkningar” har över huvud tagit inte ägnats någon mer grundlig analys tidigare och K. J. betraktades länge som ”opolitisk”, för att använda Göran Häggs beteckning.¹⁰⁸ I Lagerlöfforskningen har främst den psykologiska skildringen i Löwensköldcykeln betonats.¹⁰⁹ De forskare som uppmärksam-

108 Göran Hägg, *Övertalning och underhållning. Den svenska essästiken 1890–1930*, diss. Stockholm 1978, s. 209. Över huvud taget har flera som skrivit om K. J. intresserat sig för hennes person mer än för texterna. ”Varifrån får den tillbakadragna bokmalen sin rikedom i erfarenheter och uttrycksresurser [...]?” undrar exempelvis Ingrid Sjöstrand, och Sven Lindqvist fascineras av hennes skrivkramp. Boel Englund och Lena Kåreland har helt nyligen i en bourdieuispirerad studie diskuterat 21 kvinnliga litteraturkritikers väg till offentligheten. K. J. framställs även ur det perspektivet som en ”gåta” – men gåtan blir då främst varför hon redan efter drygt tio år gav upp sin offentliga position, som Englund uppfattar det. Ingrid Sjöstrand, ”K. J. – vem är det?”, *Författarnas litteraturhistoria. De svenska författarna. Från runristarna till Sonja Åkesson*, red. Lars Ardelius & Gunnar Rydström, [1978] Stockholm 1984, bok 2 s. 404; Sven Lindqvist, ”Domkraften”, *Ett förslag*, Stockholm 1981, s. 84–88; Boel Englund & Lena Kåreland, *Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920*, Stockholm 2008, s. 277–314, citatet på s. 284.

109 Lars Ulvenstam menar t ex att *Charlotte Löwensköld* och *Anna Svärd* är ”huvudsakligen karaktärsskildring” och Edström skriver att de ”handlar om ett för stort modersberoende och dess kon-

mat den feministiska tendensen i Lagerlöfs trilogi och de som framhåller Wagners politiska intention i *Silverforsen* har ändå i första hand studerat romangestalternas personliga utveckling.¹¹⁰ Det är hjärtats privata angelägenheter som intresserat forskningen, men jag vill visa hur dessa texter upprättar samhällelighet. De privata angelägenheterna är offentliga angelägenheter och anvisar rösten olika uppgifter i samhället.

Wagners intensiva kvinnorörelsearbete och mångförgrenade feministiska tänkande under större delen av hennes liv gör henne till en förgrundsgestalt i feminismens historieskrivning. Idéhistorikern Katarina Leppänen framhäver bland annat i sin avhandling *Rethinking Civilization in a European Feminist Context* Wägners som en föregångare till ekofeminismen, Wagners tankar inspirerade Grupp 8 och 1980-talets lesbiska rörelse – hennes texter ingick i läsningen på Kvinnohögskolans kurser.¹¹¹ Wägners blev en del av den feministiska rörelsens självförståelse. Därför har det blivit viktigt att tolka Wagners outtröttliga inpräntande av tesen att kvinnlighet i allmänhet och moderlighet i synnerhet måste omsättas i samhällelighet. Huruvida Wägners står för essentialism eller konstruk-

sekvenser". Ulvenstam se särskilt s. 56, s. 96, s. 142ff, s. 157, citatet på s. 81; Vivi Edström, *Selma Lagerlöfs litterära profil*, Stockholm 1986, s. 166. Se även Vivi Edström, *Selma Lagerlöf*, Stockholm 1991, s. 123ff; Stellan Arvidson, *Selma Lagerlöf*, Stockholm 1932, s. 98 och s. 107.

¹¹⁰ Se t ex Vivi Edström, *Selma Lagerlöf: Livets vägspeglar*, Stockholm 2002, s. 484–526; Lisbeth Larsson, "Feministernas Almqvist från kvinnoförrädare till frigörande dekonstruktör", *I lärdomens trädgård. Festskrift till Louise Vinge*, red. Christina Sjöblad m fl, Litteratur teater film, nya serien 15, Lund 1996, s. 103; Henrik Wivel, *Snödrömmen. En bok om Selma Lagerlöf och kärleken*, övers. Birgit Edlund, [*Snedronningen*, Köbenhavn 1988] Stockholm 1990, s. 300ff, s. 306 och s. 314f; Helena Forsäs-Scott, "Kvinnoroll och kvinnoasak. En studie i Elin Wagners romankonst", *Sammlaren* vol. 104 1983, s. 16–19; Sarah Death, "The Sleeping Fury: Symbol and Metaphor in Elin Wägners *Silverforsen*", *Scandinavia. An International Journal of Scandinavian Studies*, vol. 24 1985:2, s. 183–195.

¹¹¹ Leppänen, *Rethinking Civilization*; Helena Forsäs-Scott, inledning till Elin Wägners, *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*, i urval av Helena Forsäs-Scott, Stockholm 1999, s. 13; Hanna Hallgren, *När lesbiska blev kvinnor. När kvinnor blev lesbiska. Lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, sexualitet, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige*, diss. Linköping, Göteborg 2008. Ulla Isaksson betonade också att "det kvinnoevangelium [Wägners] förkunnade är i vårt 1970-tal aktuella än någonsin". Ulla Isaksson, "Elin Wägners", *Författarnas litteraturhistoria. De svenska författarna. Från runristarna till Sonja Åkesson*, red. Lars Ardelius & Gunnar Rydström, [1978] Stockholm 1984, bok 2 s. 430.

tivism – hur hennes identitetspolitik egentligen ska uppfattas – har därmed orsakat debatt.

För Isaksson och Linder är Wagners moderlighetstanke och särartsretorik tämligen oproblematiske. ”Själv ville hon helst tro på en beständig kvinnlig egenart”, slår de fast och förtydligar: ”Egenarten är inte [...] något slags instinkt utan består av fundamentala biologiska fakta.”¹¹² Helena Forsås-Scott argumenterar tvärtom för att Wagner uppfattade genus som ”socialt konstruerade”.¹¹³ Bibi Jonsson diskuterar ingående moderlighetens betydelse i avhandlingen om Wagners 1930-talsromaner, *I den värld vi drömmer om*, och för fram åsikten att Wagner ”förutsatte existensen av en essentiell, i betydelsen nedärvd och således ursprunglig, kvinnlighet”, men ”att hon av pragmatiska skäl inte bejakade en sådan i den rådande patriarkala ordningen” även om ”hon gjorde så i sin utopi”.¹¹⁴ En sådan skillnad i tillvägagångssätten är emellertid enligt min mening svår att urskilja. Jag vill tvärtom betona kontinuiteten i Wagners olika verksamheter och alltså i stället för den isärslitande särarten fokusera relationen mellan röst och kropp för att precisera kroppslighetens funktioner. Men det är just för att en identitetspolitisk hållning etableras hos Wagner, och att den får betydelse för den svenska kvinnorörelsens självförståelse, som det blir angeläget att studera mer exakt hur denna identitetspolitiska röst sätts i verket.

När Selma Lagerlöf intog sin stol i Svenska Akademien år 1914 fanns

¹¹² Isaksson & Linder s. 343 och s. 572.

¹¹³ Helena Forsås-Scott, förord till Isaksson & Linder, *Elin Wagner. Amason med två bröst 1882–1922. Dotter av Moder Jord 1922–1949*, Stockholm 2003, s. 7. I inledningen till Forsås-Scotts urval av Wagners journalistik skriver hon vidare: ”I en utsträckning som kan te sig förvånande avtecknar sig begreppen kvinnlighet och manlighet i Elin Wagners texter som kulturellt konstruerade, d.v.s. de är bara i begränsad omfattning betingade av biologiskt kön och bör alltså rätteligen oftast betecknas med termerna femininitet och maskulinitet.” Forsås-Scott, inledning till Wagner, *Vad tänker du, mänsklighet?* s. 13. Jfr också Lindholm, som menar att Wagner ”dekonstruerar de traditionella modersbilderna”. Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, diss. Göteborg 1990, s. 45ff, citatet på s. 146.

¹¹⁴ Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 47–54, citatet på s. 51. Ang. föreståelsen av moderlighet se ibid. s. 266–285 och s. 293–339.

givetvis Fredrika-Bremer-förbundets tidning *Hertha* på plats. Redaktören själv, Ellen Kleman, rapporterade hänfört om ”det mäktiga diktarhuvudet [...] lätt tyngt under det silvergråa hårets krona” och återgav hälsningsorden: ”Selma Lagerlöf, detta namn ljuder gott i svenska öron”.¹¹⁵ Kleman avslutar artikeln: ”Som kejsarinna i diktens rike, vår *poeta laureata*, tar Selma Lagerlöf sin plats i Svenska Akademien.”¹¹⁶ De digra buntarna med allmänhetens brev till Lagerlöf vittnar om att ”kejsarinnans” inflytande även verkade utanför ”diktens rike”. Hon lästes som en moralisk auktoritet, ett rättesnöre.¹¹⁷

Under rösträttskampen hade Lagerlöf deltagit i utkanten av rörelsen. Hennes partner Valborg Olander var ordförande i lokalföreningen av Föreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt i Falun, Lagerlöf var själv medlem i rösträttsföreningen och understödde rösträttskravet bland annat genom att författa Faluföreningens rösträttspetition till riksdagen och inte minst genom sitt tal ”Hem och stat” på den internationella rösträttskongressen i Stockholm 1911.¹¹⁸ Efter rösträtten var hon för ett politiskt kvinnoparti och Edström citerar ur ett brev där Lagerlöf menar att ”estetiska intressen, tillvaratagande av naturens och gam-

115 Ellen Kleman, ”Svenska Akademien 20 december 1914”, *Hertha* 1915 s. 5f.

116 Ibid. För en diskussion om Lagerlöfs drottningposition jfr även Wivel s. 331ff.

117 Jenny Bergenmar och Maria Karlsson diskuterar läsarnas brev till Lagerlöf i två artiklar. ”Läsning av Selma Lagerlöf ingår i en moralisk fostran” och hennes verk uppfattades av många kristna stå ”i kristendomens tjänst”, konstaterar Bergenmar. Jenny Bergenmar, ”Läsarnas Lagerlöf. 1915 års kvinnor skriver till Selma Lagerlöf”, *Moderniteter: Text, bild, kön. En vänbok till Ingrid Holmquist*, red. Åsa Arping, Anna Nordenstam & Kajsa Widegren, Stockholm & Göteborg 2008, s. 144 och s. 146; Maria Karlsson, ”Allmänheten skriver till Selma Lagerlöf”, *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, Kungl. bibliotekets utställningskatalog nr 153, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 113ff.

118 Se Elin Wägner, *Selma Lagerlöf II. Från Jerusalem till Mårbacka*, Stockholm 1943, s. 41ff; Edström, *Livets väggspel*, s. 378–395; Vivi Edström, ”Selma Lagerlöf och kvinnans rösträtt”, *Lagerlöfstudier* 6, Sunne 1979, s. 27–59; Yng Tojjer-Nilsson, ”Selma Lagerlöf och kvinnorörelsen”, *Lagerlöfstudier* 6, Sunne 1979, s. 23ff. I Englund och Kårelands undersökning av 21 kvinnliga litteraturkritikers strategier i offentligheten fungerar Lagerlöf som referenspunkt i egenskap av det lyckade exemplet. Kåreland lyfter fram hur Lagerlöf av karriärstrategiska skäl i vissa lägen undvek att bli alltför mycket förknippad med kvinnosak och med ”kvinnliga” genrer, samtidigt som både kvinnorörelsekreতার and läseboken också var viktiga för karriären. Englund & Kåreland s. 237–276.

la minnesmärkens skönhet borde vara en kvinnlig uppgift likaväl som barmhärtighetsverk”.¹¹⁹ Emellertid blev hon besviken på hur kvinnorna hanterade rösträtten – hon ansåg att de inte på allvar tog ansvar. ”Själva begreppet frigjordhet hade förändrats”, skriver Edström och citerar Lagerlöf ur en intervju från 1928; tidigare hade frigjordhet betytt ”ungefär att arbeta och ha rätt att arbeta”.¹²⁰ På 1920-talet hade det kommit att betyda något helt annat. Det läsaren fick sig till livs i Löwensköldcykeln var dock, som analysen kommer att visa, inte något kvinnoparti men däremot en hel del om ansvar. Den samhällsordning och röstordning som denna svenska folkets mest hyllade drottning iscensätter – en iscensättning som också lästes av miljontals människor – finns all anledning att granska.

K.J. var en särling, en kritisk röst i alla sammanhang och blir just därför en oundgänglig motvikt i min diskussion. Hon synliggör Wagners politiska agitation och Lagerlöfs oantastliga maktutövning ur ett annat perspektiv och breddar röstanalysens historiska relevans. Detta andra perspektiv hade likväl delvis utvecklats inom feministisk press och rösträttsrörelse: K.J. fick sin första längre anställning på Fredrika-Bremer-förbundets tidning *Dagny* som redaktionssekreterare, fortsatte att sporadiskt medverka i tidningen även sedan hon gått över till att recensera och kåsera för *Stockholms Dagblad* och hon var faktiskt medlem i Föreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt (dock inte förrän vid rösträttskongressen 1911).¹²¹ Hon engagerade sig mot den reglementerade prostitutionen och gav ut en prostituerad kvinnas dagbok under rubriken *Den undre*

119 Lagerlöf citerad hos Edström, *Livets vägspele*, s. 394.

120 Ibid. Wägners uppgifter i sin biografi att Lagerlöf trots allt så sent som inför valet 1924 diskuterar kvinnoparti i sina brev. Wägners, *Selma Lagerlöf II*, s. 165.

121 I ett brev till journalistkollegan Hedvig af Petersens beskriver K.J. rösträttskongressen: ”Jag vet nu var idealitet och energi och skönhet och vältalighet, vilket allt jag trodde i utdöende, har tagit vägen – det har spritt sig bland världens rösträttskvinnor, och denna upptäckt grep mig så, att jag, som inte besitter ett fnyk av någon av de ovan uppräknade egenskaperna, för att på omvägen bli delaktig av dem skrev in mig i F.K.P.R.! Mer behöver inte sägas för att övertyga Er om kongressens effektfullhet.” Brev från K.J. till Hedvig af Petersens 01.07.1911, citerat hos Burman, *K.J.*, s. 256. Se även ibid. s. 100ff.

världen (1907).¹²² Åren 1914–1915, när *Dagny* bytt namn till *Hertha*, arbetade K. J. åter på tidningen, nu tillsammans med sin partner Ellen Kleman, som var *Herthas* redaktör under många år. K. J.:s kanske viktigaste insats under den tiden var de korta rapporter från andra länders kvinnorörelser, som hon och Kleman tillsammans skrev i varje nummer under rubriken ”Glimtar utifrån”. Redan här finns faktiskt utkast till flera av de ”Anmärkningar” som publicerades i *Tidevarvet* tio år senare.¹²³ Efter första världskrigets utbrott utvecklades dessa glimtar till en enastående feministisk (och ironisk) krigskrönika från fronternas insida. Givetvis återkommer de oupphörligen till rösträtten – särskilt efter att även Danmark infört kvinnlig rösträtt 1915 och Sverige återstod som enda skandinaviska land utan denna grundläggande medborgarrätt för kvinnor.¹²⁴ År 1932 återkom K. J. i *Tidevarvets* spalter och under kriget publicerade hon sig vid något tillfälle i sitt ”livblad”, den antitotalitära tidningen *Trots allt!*¹²⁵

Även som kåsör var K. J. väletablerad. Litteraturkritik och essäistik blev hennes huvudområden – Johannes Edfelt skriver för övrigt att hon i sin generation var den ”som utrustats med de finaste känselspröten för estetiska värden” och Bertil Malmberg hade hennes kritik ”ekande i öronen efter fyrtio år” – men det var faktiskt som kåsör hon först anställdes

122 K. J. intygar i sitt förord dagbokens äkthet, men hennes ingrepp i texten var möjligen betydligt mer omfattande än hon ville erkänna. Oavsett ursprung skapade skriften upprörd debatt. Se Burman, *K.J.*, s. 144–159; Maria Palm, ”Den undre världen”, *Svensk litteraturtidsskrift* 1974:1, s. 16–19. För en diskussion om prostitution, prostitutionsdebatt och framför allt räddningsverksamhet under decennierna kring sekelskiftet 1900, se Anna Jansdotter, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, diss. Lund, Stockholm & Stehag 2004; Anna Jansdotter, ”Syster kan ändå aldrig lemna mig! Prostitution, filantropi och ett persoligt möte vid sekelskiftet 1900”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 30–76.

123 Exempelvis finns tankegången i ”Den inre rösträtten” skisserad i ”Glimtar utifrån”, *Hertha* 1914, s. 188. Likaså finns upprinnelsen till ”Förmyndaren” och termen ”sexualsystemet” i ”Glimtar utifrån”, *Hertha* 1914, s. 212f.

124 Allmän rösträtt infördes i alla de nordiska länderna under 1900-talets två första decennier: Finland 1906, Norge 1913, Danmark 1915 och Island 1920.

125 Burman, *K.J.*, s. 400ff.

på *Stockholms Dagblad* och gjorde sig känd för en bredare krets.¹²⁶ Under hela 1900-talets första decennium signerade Huck Leber ett kåseri var- enda söndag och två samlingar, *Oskuld och arsenik* (1901) samt *Ligapojken Eros* (1907), gavs också ut med hans kåserier; Huck Leber var nämligen en ung man och han ställde sig beredvilligt till patriarkatets förfogande. Den feministiska ironiska udden spetsade omgivningen också här, även om Nils Afzelius uppger att den konservativa tidningens läsekrets inte alltid uppfattade satiren.¹²⁷ K. J. upprätthöll i alla lägen distans, även till de sammanhang hon sympatiserade med: ironins distans. Hon drar sig inte för att frilägga maktens mekanismer, inte ens inom kvinnorörelsen. Därmed utövar hon givetvis själv makt, men en makt som bygger på en annan förståelse av politisk röst.

Avhandlingens analyser gäller *Silverforsen*, Löwensköldtrilogin och "Anmärkningar" – de texter även samtiden hade tillgång till, tog intryck av och avstånd ifrån. I de fall biografiska omständigheter kommer att beröras avspeglar det min ambition att tydliggöra ett aktivistiskt sammanhang; utgångspunkten är förvisso att Wägner, Lagerlöf och K. J. hade politiska intentioner med dessa skönlitterära texter, att de avsåg att påverka sin samtid i en bestämd riktning. Wagners omfångsrika journalistiska produktion och de tre författarnas än mer voluminösa brevsamlingar hade med säkerhet givit större skärpa åt läsningarna, men för att diskutera hur dessa skönlitterära texter formulerar röst och hur de förhåller sig till sin samtid har det varit viktigare att läsa, åtminstone en mindre del av, denna samtid. Kontexten utgörs i min framställning huvudsakli-

126 Johannes Edfelt, *Klara Johanson*, Svenska Akademiens Minnesteckningar, Stockholm 1984, s. 32; Bertil Malmberg, *Diktaren i sitt sekel*, urval av Peter Luthersson & Anders Mortensen, Stockholm 2006, s. 202. John Karlzén beskriver sitt första möte med K. J.:s stil: "Någon hade påstått att svenskan var ett fattigt språk. Här hade man i alla fall bevis för motsatsen." John Karlzén, "Klara Johanson igen", *Modernister och omoderna. Essayer och causerier*, Stockholm 1952, s. 161.

127 Nils Afzelius, förord till Klara Johanson, *Brev*, Stockholm 1953, s. 7. Ang. *Stockholms Dagblads* position som konservativ kulturorgan runt sekelskiftet 1900, se Per Rydén, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987, s. 102, s. 106f och s. 114ff.

gen av feministisk teori.¹²⁸

Fredrika Bremer kommer att inta en särställning i avhandlingen som ett slags historisk referenspunkt – en referenspunkt som inte är vald på måfå. Såväl Wägner och Lagerlöf som K.J. hade ett aktivt förhållande till Bremer som författare och som föregångare till den svenska kvinnorörelsen; de var själva inte heller oskyldiga till att Bremer fick denna status. Till 25-årsminnet av Fredrika Bremers bortgång beställde Sophie Adlersparre, initiativtagare till *Dagny* och Fredrika-Bremer-förbundet, en novell av Lagerlöf.¹²⁹ ”Mamsell Fredrika” blev resultatet och Wägner menar i sin Lagerlöfbiografi att den ”helt oemotsägligt [lyckades] kanonisera” Bremer och skänka henne ”helgonets verkligt-overkliga gestalt”.¹³⁰ Lagerlöf tycks ha läst upp ”Mamsell Fredrika” på ett antal kvinnorörelsemöten, men Wägner påpekar samtidigt att novellen präglas av det sena 1800-talets syn på Bremers gärning som i huvudsak ”de ogifta kvinnornas vapendragare”.¹³¹ Den bilden förändrades framför allt genom Klara Johansons och Ellen Klemans arbete, skriver Wägner.¹³²

När *Dagny* under Klemans redaktörskap byter namn till *Hertha* motiverades namnbytet med att tidningen upptog ”namnet på den genom Fredrika Bremer givna sinnebilden av kvinnotanken strävande mot det högsta mål”.¹³³ Bremer var ”Föregångerskan” och kvinnorörelsens väg genom ”fördömande och hån” var redan banad – ”Fredrika Bremers väg går därigenom fram.”¹³⁴ Arbetet måste likväl utföras: ”Det är *vi*, som ej

128 Av den anledningen har jag inte använt handskriftsmaterial mer än i enstaka fall. K.J.:s produktion har jag läst i sin helhet (dock inte alla hennes översättningar), men Wägners journalistik har jag endast läst delar av – däremot har jag läst hela Wägners och Lagerlöfs skönlitterära produktion.

129 Ang. Adlersparre och *Tidskrift för hemmet*, som sedermera bytte namn till *Dagny* och *Hertha*, se Anna Nordenstam, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärkvinnor 1850–1930*, diss. Göteborg 2001.

130 Elin Wägner, *Selma Lagerlöf I*, s. 154f. Ang. ”Mamsell Fredrika”, se även Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, s. 18f; Wivel s. 337f.

131 Ibid. Se även Wägner, *Selma Lagerlöf II*, s. 75f och s. 98.

132 Wägner, *Selma Lagerlöf I*, s. 155.

133 Redaktionen, *Hertha* 1914 s. 1.

134 [osign.] ”Föregångerskan”, *Hertha* 1914 s. 3f.

få stå stilla, det är *vi*, som själva måste göra oss fria.”¹³⁵ Hela kvinnorörelsens ursprung och mål lokaliseras här till Bremer, och emancipationsromanen *Hertha* (1856) uppfattas som gestaltningen av kvinnorörelsens själva strävan; Bremer har med Ulla Manns ord blivit ”kvinno­rörelsens galjonsfigur”.¹³⁶ Under 1910-talet arbetade K. J. och Kleman med utgivningen av Fredrika Bremers brev som kom ut i fyra stora band (1915–1920). Den forskning de redovisade i artiklar, i Klemans biografi *Fredrika Bremer* (1925) och inte minst i själva brevtgåvan etablerade en nyläsning av Bremer. Föregångare var hon givetvis redan för Fredrika Bremer-förbundet, men exempelvis upptäckten av Bremers bortglömda appell om ett världsomfattande kvinnoförbund för fred vidgade hennes relevans för samtiden och gjorde det möjligt att upprätta henne som en samlande förebild för hela kvinnorörelsen. På Baltiska utställningen sommaren 1914 huserade kvinnoföreningarna i ”en trogen kopia av Fredrika Bremers Årsta”, på Kvinnliga medborgarskolan hängde hennes porträtt och när Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet höll kongress i Washington år 1924 trycktes ett utdrag av Bremers fredsap­pell från 1854.¹³⁷ Den svenska kvinnorörelsen och det identitetspolitiska

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Manns lyfter fram de motstridiga tolkningar av Bremer som samexisterade inom kvinnorörelsen. Ulla Manns, ”Fredrika Bremer: kvinnorörelsens galjonsfigur”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 259–275. Se även Ulla Manns, ”Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiefografiskt perspektiv”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, särskilt s. 143 och s. 168ff; Hammar, ”*Alma maters* sedliga döttrar”, s. 139ff.

¹³⁷ Ellen Kleman berättar i anslutning till att delar av Bremers fredsuppropet publicerades i *Hertha* hur det återupptäckts tack vare att Bremer kort nämnt saken i ett brev. E. Kleman, ”Fredrika Bremers världsfredsförbund”, *Hertha* 1915, s. 23ff; E. Kleman, ”Fredrika Bremers världsfredsförbund II”, *Hertha* 1915, s. 49f. Dessutom publicerades uppropet i den internationella rösträttstidningen *Jus Suffragii* 1915. Se Andersson, *Kvinnor mot krig*, s. 92. Se även Ellen Kleman, *Fredrika Bremer, Serien svenska kvinnor III*, Stockholm 1925. Ang. Baltutställningen se *Hertha* 1914 passim, citatet på s. 222. Se även Sif Bokholm, ”I vimlet. Mötesplatser för kvinno­sak och kultur kring sekel­skiftet 1900”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 298–304. Ang. Bremer och Kvinnliga med-

”vi, som själva måste göra oss fria” tycktes emanera ur Bremer; att läsa hennes roman *Hertha* var uppenbarligen att läsa den borgerliga kvinnorörelsen – eller åtminstone dess tidning.

Även som romanförfattare var Bremer föregångaren. Birgitta Holm har betonat traditionen från Bremer till Lagerlöf genom att lyfta fram dem som den svenska litteraturens två främsta mödrar.¹³⁸ Wägner är annars den författare som oftast kopplas till en bremersk hållning såväl litterärt som politiskt.¹³⁹ Bremers författarskap intar helt enkelt en särställning i 1920-talets feministiska diskussion och litterära tradition – för Wägner, Lagerlöf och K. J. var Bremer en given referens.

TIDIGARE FORSKNING OCH DISPOSITION

Forskningen om Fogelstadgruppen och om Wägner överlappar delvis varandra av naturliga skäl. Fogelstadgruppen har på senare år rönt förnyad berömmelse, inte minst genom Ulrika Knutsons *Kvinnor på grän-*

borgarskolan se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 11 och s. 59. Ang. minnesbladen till fredskongressen med Bremers appell, se [osign.] ”Fredskongressen i Washington”, *Tidevarvet* nr 18 03.05.1924. Jfr även Ulla Wikander, *Feminism, familj och medborgarskap. Debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919*, Stockholm & Göteborg 2006, s. 39.

¹³⁸ Birgitta Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Romanens mödrar 1, Stockholm 1981; Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*. Lagerlöf låter i *Dagbok* (1932) sig själv som barn läsa Bremers roman *Grannarne*, och Bergenmar utgår från detta ställe i sin diskussion om brytningen mellan det realistiska och det romantiska i Bremers och Lagerlöfs verk. Jenny Bergenmar, ”Lidelsens rätt och passionens pris. Kärlekens val hos Bremer och Lagerlöf”, *Mig tårstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 245–258, se särskilt s. 247f. Se även Wivel s. 46; Ulla Torpe, *Orden och jorden. En studie i Selma Lagerlöfs roman Liljecronas hem*, diss. Stockholm, Hedemora 1992, s. 82ff.

¹³⁹ Se särskilt Sarah Death, *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: a Comparative Study of some Central Themes*, diss. London 1985. Ulla Isaksson ekar Holger Ahlenius när hon formulerar traditionen: ”I sin sammankoppling av kvinnlighet, barmhärtighet och fred blev [Wägner] den fjärde i en märklig rad av svenska författare: Fredrika Bremer, Selma Lagerlöf, Ellen Key.” Isaksson s. 432; Holger Ahlenius, *Elin Wägner*, Stockholm 1936, s. 60. Se även Erik Hjalmar Linder, ”Elin Wägner”, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fyra decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1958, s. 125. Ang. Wägners förhållande till Bremer se Isaksson & Linder s. 635–647; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 46f, s. 252f och s. 334; Peter Forsgren, *I vansklighe- tens land. Modernitet, genus och genre i Elin Wägners smålandsromaner*, kommande under 2009.

sen till genombrott. *Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (2004), där även K. J. fått ett eget kapitel. Forskning om Kvinnliga medborgarskolan och *Tidevarvet* fanns dock etablerad tidigare, främst genom Lena Eskilssons idéhistoriska avhandling *Drömmen om kamratsambället* (1991) och historikern Hjärdis Levins studie *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36* (1997) samt hennes biografi över Elisabeth Tamm, *En radikal herrgårdsfröken* (2003). Antologin *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia* (2002) presenterar ett antal olika forskningsprojekt med anknytning till Fogelstadgruppen. Både Fogelstad och Wägner får framträdande roller i Irene Anderssons avhandling i historia, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (2001). Andersson har dessutom diskuterat Wägners förhållningssätt inom olika fredsföreningar i artikeln ”Ett envist engagemang. Elin Wägner som fredaktivist” (2002). Även Margareta Lindholms avhandling i sociologi är exempel på hur Wägners breda politiska engagemang intresserat forskare från olika discipliner; Lindholms *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet* (1991) undersöker feministisk debatt speglad genom Wägner och Alva Myrdal. Katarina Leppänen påpekar att kvinnorörelsehistoria tenderar att begränsas till den egna nationen och lyfter i stället fram Wägners insats som del av en europeisk kvinnorörelse. *Väckarklocka* står i centrum för Leppänens avhandling *Rethinking Civilisation in a European Context* (2005) och hon studerar särskilt den matriarkatsteori och den tidiga ekofeminism som Wägners sena tänkande utvecklar.

För forskningen om Wägner är vidare Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linders stora biografi i två delar, *Elin Wägner. Amazon med två bröst 1882–1922* och *Dotter av Moder Jord 1922–1949* (1977 resp. 1980) fortfarande oundgänglig; den kom också i ny utgåva år 2003. Med tanke på att Wägner var såväl ledamot av Svenska Akademien som bästsäljande författare under flera decennier är det märkligt att den litteraturvetenskapliga forskningen om henne inte är mer omfattande. Det dröjde innan den

tog fart. Karl Lindqvists avhandling, *Individ grupp gemenskap. Studier i de unga totalisternas litteratur* (1980) diskuterar Wagners *Norrtullsligan*, och en annan förhållandevis tidig litteraturvetenskaplig studie är Sarah Deaths avhandling *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner* (1985), som jämför behandlingen av ett antal temata med feministisk bäring i Bremers respektive Wagners författarskap. Death har dessutom återkommit till just *Silverforsen* i två artiklar, ”The Sleeping Fury: Symbol and Metaphor in Elin Wägner’s *Silverforsen*” (1985) samt ”Symbol och metafor i Elin Wagners *Silverforsen*” (1993).

Helena Forsås-Scott har under en längre tid ägnat Wägner ett antal essäer, bland dem en essä som behandlar *Silverforsen*, ”Kvinnosak och kvinnokall. En studie i Elin Wagners romankonst” i *Samlaren* (1983). Wagners röst är ämnet för artikeln ”The Voice of Elin Wägner: Kvarteret Oron”, där Forsås-Scott analyserar hur den kvinnliga dagboksberättarens röst i romanen från 1919 får formulera en feminism med inspiration från filosofen Henri Bergson.¹⁴⁰ En mer omfattande studie om Wägner av Forsås-Scott är också aviserad, men finns när denna avhandling slutförs ännu inte tillgänglig. Kapitlet om *Silverforsen* i Peter Forsgrens kommande bok om Wagners 1920-talsromaner – ”smålandsromanerna” – har jag dock haft förmånen att få läsa i manuskript. Även Birgitta Wistrands Wägneravhandling behandlar, liksom Forsgrens bok, 1920-talet, men ur ett bredare perspektiv: I *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist* (2006) utgör romanerna endast en aspekt i undersökningen av Wagners verksamhet; *Tidevarvet* och Fogelstadgruppen utgör en annan, lika viktig aspekt. Romanerna från 1930-talet är föremål för Bibi Jonssons avhandling *I den värld vi drömmer om* (2001) som särskilt skärskådar Wagners kärleksskildringar som plats för en utopisk, mystisk gemenskap. Därutöver har ett porträtt av Wägner nyligen givits i *Boel Hackman om Elin Wägner* (2005).

¹⁴⁰ Helena Forsås-Scott, ”The Voice of Elin Wägner: Kvarteret Oron”, *Women’s Voice in Literature and Society*, red. Maggie Allison & Anne White, Bradford 1992, s. 47–58.

Lagerlöffforskningen är förvisso omfattande, men just Löwensköldtrilogin har inte fått lika stor uppmärksamhet som exempelvis *Gösta Berlings saga*. Endast en enda monografi om cykeln har hittills publicerats och det är en av de tidigast utgivna avhandlingarna om författarskapet, Lars Ulvenstams *Den åldrade Selma Lagerlöf* (1955). Gunnel Weidel ägnar cykelns första roman i allmänhet och dess gengångare general Löwensköld i synnerhet ett ingående studium i sin avhandling *Helgon och gengångare* (1964). Emellertid finns ett antal biografier och översiktsverk över hela författarskapet, där givetvis även Löwensköldtrilogin diskuteras, från Stellan Arvidsons *Selma Lagerlöf* (1932) över Wägners *Selma Lagerlöf* (1942–1943) till Birgitta Holms *Selma Lagerlöf och ursprungets roman* (1983), Vivi Edströms *Selma Lagerlöf. Livets vägspel* (2002) och Margareta Brandby-Cösters *Att uppfatta allt mänskligt* (2002). Därutöver har ett par essäer uppmärksammat enstaka gestalter och motiv: Ulla Torpe diskuterar romanfiguren Thea Sundler i ”Den vedervärdiga kvinnan från Korskyrka” och Vivi Edström synar Löwensköldcykelns boningar i ”Stugan som kärlekens rum”.¹⁴¹ Eftersom författarskapet i så hög grad bildar en helhet kommer det att finnas anledning att ta avstamp även i forskning som rör andra delar av författarskapet – såväl i Erland Lagerroths *Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson* (1958) och Ulla-Britta Lagerroths *Körkarlen och Bannlyst. Motiv- och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning* (1963), som i Maria Karlssons och Jenny Bergenmars avhandlingar från senare år, *Känslans röst. Det melodramatiska i Selma Lagerlöfs romankonst* (2002) respektive *Förvildade hjärtan. Livets estetik och berättandets etik i Selma Lagerlöfs Gösta Berlings saga* (2003).

Sekundärlitteraturen om Klara Johanson är i förhållande till de båda andra textmassorna blygsam, men desto mer hängiven. Ett bredare intresse för hennes författarskap har fått fäste på sistone genom Cari-

¹⁴¹ Ulla Torpe, ”Den vedervärdiga kvinnan från Korskyrka. Om en romanfigur hos Selma Lagerlöf”, *Kvinnornas litteraturhistoria II. 1900-talet*, red. Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 57–72; Vivi Edström, ”Stugan som kärlekens rum”, *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, red. Karl Erik Lagerlöf, Hedemora & Sunne 1997, s. 155–176.

na Burmans stora biografi *K.J.* (2007), men också genom ökad nyfikenhet på K. J. som tidig lesbisk intellektuell, vilket ett nummer av tidskriften *Lambda Nordica* tillägnat K. J. vittnar om.¹⁴² Greger Eman diskuterar formeringen av lesbisk identitet i *Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken* (1993) och gav även ut ett urval av K. J.:s dagboksanteckningar (1989). Hennes ordkonst är emellertid det som tilldragit sig mest uppmärksamhet. Den första mer heltäckande essän om K. J. är Margit Abenius "Klara Johanson", publicerad redan 1942. Abenius karakteristik har kommit att präglade bilden av K. J.:s gärning under lång tid och hennes "definition" av K. J.:s "exklusiva art" – "konsten att läsa inntill, stegrad till snille" – har angivit riktning.¹⁴³ Nils Afzelius återutgav på 1950-talet K. J.:s essäsamlingar och ett urval av hennes litteraturkritik och brev; därefter har några av K. J.:s texter givits ut i en liten volym i urval och med introduktion av Torsten Ekbohm (1965). Som en uppföljning till biografien har även Burman givit ut ett urval av K. J.:s essäer och kåserier under titeln *En skapande kritiker* (2008). Bland de kortare presentationerna av K. J. är Johannes Edfelts skrift i serien Svenska Akademiens Minnesteckningar, *Klara Johanson* (1985), den viktigaste, men även John Karlzén har porträtterat henne i essäsamlingen *Modernister och omoderna* (1952); artikeln om K. J. i *Författarnas litteraturhistoria* (1978) är skriven av Ingrid Sjöstrand och artikeln i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* (1996) av Birgitta Holm. Görran Hägg ägnar vidare K. J.:s essäform ett kapitel i sin avhandling *Övertalning och underhållning. Den svenska essästiken 1890–1930* (1978). I sin översikt över svenska litteraturkritiker har Per Rydén ett kapitel om K. J.

142 *Lambda nordica. Tidskrift för homosexualitetsforskning* vol. 12 2007:4.

143 Margit Abenius, "Klara Johanson", *BLM* 1942 s. 110 och s. 118. Essän trycktes med någon liten förändring om i Margit Abenius, *Kontakter*, Stockholm 1944, s. 142–171. Redan i samband med utgivningen av K. J.:s essäsamling *Det speglade livet* (1926) hade Algot Werin skrivit ett porträtt av K. J., som även lyfter fram Huck Leber-kåserierna och K. J.:s litteraturkritik, dock inte i något avseende lika ambitiöst som Abenius framställning. Algot Werin, "Klara Johansons essayer", *Ord och Bild* 1927, s. 498ff.

(1987) och Ingrid Svensson har fördjupat analysen i *Klara Johanson som kritiker* (1997).¹⁴⁴ I år har slutligen en ”kollektivbiografi” kommit ut som bland andra tar upp de tre författare som står i centrum för denna avhandling; Wägner, Lagerlöf och K. J. ingår alla i Boel Englunds och Lena Kårelands *Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920* (2008).

Avhandlingens disposition är bestämd av texternas olika förhållningssätt till identitetspolitik, och *Silverforsen*, Löwensköldcykeln och ”Anmärkningar” ägnas varsitt kapitel. I Wagners *Silverforsen* etableras en identitetspolitisk röst. För att undersöka röstens funktioner tas utgångspunkt i den moderna romangenren och dess kvinnligt kodade tal. Därefter analyseras kvinnan som ska bringas till tal i just denna roman, vilket leder fram till berättarrösten. Allegorin är på olika sätt verksam i såväl Wagners, Lagerlöfs som K. J.:s texter och nästa avsnitt diskuterar hur denna medeltida genre öppnar för den moderna kvinnans röst. Passion både i bemärkelsen fysisk kärlek och i den kristna bemärkelsen lidande kärlek är centrala aspekter av hur den identitetspolitiska rösten konstrueras i *Silverforsen*. Slutligen diskuteras därför hur sexualiteten talar och hur evighetsperspektivet ger sig till känna i Wagners roman.

Hos Lagerlöf kompliceras den identitetspolitiska rösten. Analysen av relationen mellan röst och kroppslighet inleds med hur Löwensköldtrilogin framställer retorik som medel i könsordningen: röstkamp blir könskamp. Allegorin blir här verksam i första hand genom hur romancykeln förhåller sig till bibeltexter, vilket läsningen därpå lyfter fram. Samhällelighet upprättas på ett konkret sätt i trilogin genom att den fokuserar folket och särskilt förhållandet mellan folk och ledare. Samhällsmoderlighet och kärlek är formen för detta förhållande i Lagerlöfs utläggning,

¹⁴⁴ Per Rydén närläser en av recensionerna ur *Tidevarvet*, nämligen recensionen av Birger Sjöbergs *Kvartetten som sprängdes*. K. J., ”Kvartetten som sprängdes”, *Tidevarvet* nr 51 20.12.1924; Rydén s. 215–224.

men dessa uppdrag är inte begränsade till kvinnorna. Studiet av den identitetspolitiska rösten visar att röstens och kroppslighetens funktioner står i ett väsentligt förhållande till varandra, men att andra kroppsliga egenskaper än kön blir viktigare för att bestämma rösten hos Lagerlöf.

I K. J.:s ”Anmärkningar” dekonstrueras identitetspolitiken. Den ironiska utsägelsepositionen är avgörande för meningsproduktionen i hennes texter, varför läsningen allra först studerar berättarrösten – därefter analyseras K. J.:s kritik av identitetspolitik. Den relation mellan röst och kropp som K. J.:s kåserier i stället upprättat diskuteras genom att sätta kåserierna i relation till Rosa Mayreders teoretiska arbeten och till platonisk idealism. Slutligen kommer kroppslighetens utsatthet för samhällseliga villkor i ”Anmärkningar” att belysas; denna utsatthet sätter villkoren också för den politiska rösten hos K. J. Avhandlingen knyts ihop i en avslutande diskussion, där också den metateoretiska analysmodellen av det tidiga 1900-talets emancipatoriska teorier presenteras.

Innan läsningarna tar vid kräver ytterligare ett par begrepp en definition. Begreppet *patriarkalt samhälle* använder jag på ett traditionellt och handfast sätt, som även omfattades av 1920-talets feminister: som beteckning på ett samhälle där män innehar maktpositionerna. Efter den kvinnliga rösträttens införande hade det patriarkala samhället formellt luckrats upp – även om vissa ämbeten fortfarande var förbehållna män – men med fem, senare fyra, kvinnor i riksdagen var Sverige fortfarande tveklöst ett patriarkalt samhälle.

Det andra begreppet som återstår att definiera är feminism. Frida Stéenhoff introducerade begreppet i Sverige år 1903 med sitt föredrag *Feminismens moral*, där hon argumenterade för att feminismen, den moderna kvinnorörelsen, till skillnad från vad belackarna ville göra gällande *har* en moral. Denna moral identifierar hon som pacifistisk och socialistisk.¹⁴⁵ Redan år 1924 menade dock *Tidevarvet* att ordet hade tjänat ut:

¹⁴⁵ Frida Stéenhoff [under pseudonymen Harold Gote], *Feminismens moral. Föredrag hållet i Sundsvall den 30 juni 1903 af Frida Stéenhoff*, Stockholm 1903, se särskilt s. 9. Se även Christina Carls-

”Vi mena att feminismen i sin gamla skepnad är ett passerat stadium”.¹⁴⁶ Den kvinnliga rösträtten hade gjort begreppet förlegat. Klara Johanson ansåg för sin del att ordet feminism ”låter som att ha fransk korsett”, som hon skrev i brev till Wägner.¹⁴⁷ Avhandlingens feministiska företrädare skulle med andra ord inte ha blivit odelat förtjusta i att snöras in i detta begrepp. Min användning av begreppet är emellertid inte historisk utan analytisk. Med begreppet feministisk avser jag en hållning som ställer sig kritisk till strukturer som underordnar kvinnlighet i förhållande till manlighet, och som motverkar den asymmetriska maktbalansen. Det är rösten som bär detta feministiska projekt i *Silverforsen*, Löwensköld-trilogin och ”Anmärkningar” som de följande läsningarna uppsöker och reflekterar över.

son Wetterberg, ”Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéenhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 166–208; Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Utredningen om maktfördelning och demokrati i Sverige 1985:36, Stockholm 1989, s. 74f. Ang. begreppet ”feminism” och dess tidigaste användning i fransk debatt se Wikander s.17ff.

¹⁴⁶ [osign.], ”Tidevarvet intervjuas av lady Rhondda”, *Tidevarvet* nr 35 30.08.1924.

¹⁴⁷ K. J. brev till Wägner 30.10.1913, *Brev*, utg. Nils Afzelius, Stockholm 1953, s. 66.

2

ELIN WÄGNER – AVSLÖJANDE

Nu torde någon fråga: "På vad sätt uppstå de döda, och med hurudan kropp skola de träda fram?" Du oförståndige! Det frö du sår, det får ju icke liv, om det icke först har dött. Och när du sår, då är det du sår icke den växt som en gång skall komma upp, utan ett naket korn, kanhända ett vetekorn, kanhända något annat. Men Gud giver det en kropp, en sådan som han vill, och åt vart frö dess särskilda kropp.

Ty detta förgängliga måste ikläda sig oförgänglighet, och detta dödliga ikläda sig odödlighet. Men när detta förgängliga har iklätt sig oförgänglighet, och detta dödliga har iklätt sig odödlighet, då skall det ord fullbordas, som står skrivet: "Döden är uppslukad och seger vunnen." Du död, var är din seger? Du död, var är din udd?

I Kor 15:35–38 och 15:53–55
1917 års översättning

Elin Wagners roman *Silverforsen* är en samtidsroman med emfas på ordets båda led. En skilsmässa står i centrum – vilket ger anledning att utforska den nya, mer jämställda lagstiftning som förenklade skilsmässoförfarandet – och ett barn kommer i kläm – vilket indirekt riktar kritik mot den likaledes nya förmynderskapslagen. I den bemärkelsen är Wagners romankonst här närmast att uppfatta som ett utredningsinstitut, men ett utredningsinstitut som brukar konstverket för att pejla mer djuplodande och granska drivkrafter oätkomliga för statistiska kartläggningar. Annonsen i *Tidevarvet* kungjorde: ”Alla Tidevarvets läsare måste läsa Elin Wagners nya bok *Silverforsen*”.¹

Även själva uppslaget till romanen är hämtat ur samtiden. Wagner höll ett högt uppdrivet tempo både i sin journalistiska verksamhet och sin romanproduktion, och under denna period kom hon ut med en bok nästan varje år. *Silverforsen* är dock resultatet av en flera år lång process. I arbetsböckerna finns en anteckning från en resa till Österrike under år 1920 som inleds: ”Fru Hajek tog mig avsides under en eftermiddagspromenad och berättade följande historia.” En flera sidor lång, förhållandevis detaljerad redogörelse följer av fru Hajeks historia om hur hon tagit hand om sin fosterdotters barn, då svärsonen vägrat modern vårdnaden efter otrohet och skilsmässa.² ”Fostermoderns känslor äro det intressanta i historien”, noterar Wagner – denna dam förälskade sig nämligen i svärsonen.³ Den verkliga fru Hajek var gift och arbetsboken visar hur Wagner omedelbart spekulerar om hur hon i ett eventuellt litterärt verk ska undkomma problemet gift och förälskad i en annan. Möjliggen kunde svärmodern vara ogift eller kanske änka?⁴ Det första alternativet blir det slutgiltiga valet.

1 Annons i *Tidevarvet* nr 43 23.10.1924.

2 Elin Wagners samling, Bok 6a s. 82–92 (Wagners paginering). Holger Ahlenius citerar generöst ur arbetsboken i sin inledning till utgåvan av *Silverforsen* i Valda skrifter. Holger Ahlenius, inledning till Elin Wagner, *Silverforsen*, Stockholm 1951, s. 11ff.

3 Elin Wagners samling, Bok 6a s. 91 (Wagners paginering). Jfr också Isaksson & Linder s. 374f.

4 Ibid. s. 91.

Silverforsen utspelar sig i prästgården på orten Silverstad. Det är också detta hus som öppnar romanen och texten prövar olika bestämningar av byggnaden:

Prästgården i Silverstads västra församling, den så kallade doktorsgården, liknade ett gammalt skrin, alldeles som Ridrarhuset, och locket var ett underbart tegeltak, som i de skönaste skiftningar upprepade alla naturens färger i grönt och brunt, här och där med en röd tegelpanna som en frukt bland lövverket.⁵

Prästgård, doktorsgård, Ridrarhuset – texten tvekar mellan beteckningar som alla pekar ut överklass. Borgerligheten verkar ha ett företräde, eftersom huset endast ”liknade” adelns byggnad, och detta skal för borgerlighet görs också till natur. Taket liknas vid ett lövverk och den röda tegelpannan ”en frukt”. Det ”skrin” vars lock romantexten ska öppna är uppenbarligen inte bara klassamhället utan själva naturen, men inte vilken natur som helst. Det är människonaturen, människans grundläggande villkor, som står på spel. Den röda frukten i borgerlighetens träd signalerar redan här på första sidan äpplet i kunskapens träd – Bibelns berättelse om den förbjudna kunskapen om sexualiteten – åtminstone för den som är lyhörd för allegori. Och det bör man vara när man läser *Silverforsen*.

Huvudpersonen Virginie Coreus förestår hushållet åt sin bror, kyrkoherden Gabriel.⁶ Namnpraktiken skvallrar omedelbart om allegorins närvaro; namnen Gabriel och Virginie, Ordets ängel och Jungfrun, kan knappast vara en slump i en text som är upptagen av moderskap.⁷ Virginie är

5 Elin Wägner, *Silverforsen*, Stockholm 1924, s. 5. Sidhänvisningar till denna utgåva kommer i fortsättningen att ges inom parentes i brödtexten.

6 Syskonparet som ”prästar” hade för övrigt en verklighetsbakgrund i Wägners morbror och moster. Isaksson & Linder s. 57. Se också Forsgren, som jämför *Silverforsen* med Bremers roman *Syskonlif* (1848).

7 Jfr Sarah Deaths diskussion om namnen, som dock inte kopplar jungfrulighet och moderskapet till Maria. Sarah Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, *Elin Wägner omläst. Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium på S:t Sigfrids folkhögskola den 19–20 september 1992*, Högskolan i Växjö Scripta minor. Uppsatser och rapporter från Institutionen för humaniora nr 17 1993, s. 10.

dessutom just en jungfrumoder: Virginie och Gabriel har en fosterdotter, den nu vuxna Gudrun, som bor på övervåningen tillsammans med sin man Bengt och deras femåriga dotter Annami. Virginie är inte heller ensam om ett namn som identifierar henne med jungfru Maria. I hushållet ingår även Virginies och Gabriels mor, Anna Maria, och barnbarnets namn Annami visar sig vara en kortform av Ann Marie (s. 89) – jungfru Maria och jungfruns mor Anna – och barnets docka är i sin tur uppkallad efter Virginie. Här pågår uppenbarligen ett slags identitetsöverlagring, som är avgörande för textens modus. Namnen anger en typ som får sin funktion klarlagd i bibeltexten, men det är bara ett av de olika sätt på vilket allegorin arbetar i denna samtidsroman och det får jag anledning att återkomma till.⁸

Liksom sin förlaga i verkligheten älskar Virginie svärsonen Bengt, även om hon i romanens inledning inte erkänt för sig själv att så är fallet – i själva verket är detta den förbjudna kunskap om sexualitet som berättelsen cirkulerar kring, den gåta romanen ska ringa in, formulera och lösa. Virginies begär till svärsonen är den hemliga knut som ska lösas upp, men intrigen drivs av andra begär och en annan förbjuden sexuell förbindelse: Gudrun (Virginies fosterdotter och Bengts hustru) är otrogen med sin kusins man. Erotiseringen av denna tätt sammanträngda borgerliga familj fullbordas nämligen av ytterligare en syster, Amelie, som allt som oftast kommer på besök tillsammans med sin dotter Märta, vars man Karl Gustaf i slutändan lämnar hustrun Märta för Gudrun.

Handlingen utspelar sig under några dagar i oktober och under den första dagen är spänningmomentet huruvida Bengt ska uppdaga hustruns otrohet. Virginie har bestämt sig för att Gudruns dubbelliv måste få ett slut och hotar att avslöja Gudrun om hon inte själv begär skilsmässa från Bengt innan den svartsjuka och aggressive mannen upptäcker otroheten på ett än mer förödmjukande sätt. Gudrun, som väntat sig

⁸ Jfr Maureen Quilligans diskussion om namnbruk i klassiska allegorier, där personerna inte alltid är förkroppsliganden av egenskaper. I Bunyans *Kristens resa*, framhåller Quilligan, är gestalterna egentligen inte personifikationer utan exemplifiering av sina namn, och den skillnaden är viktig. Maureen Quilligan, *The Language of Allegory. Defining the Genre*, Ithaca 1979, s. 127ff.

att bli tvingad kvar i äktenskapet, förvånas över Virginies moderna sätt att hantera det hela, men försöker slingra sig undan det obehagliga uppträdet. Det misslyckas när både Virginie och Gudrun föregrips av en anonym angivare. Den resterande berättelsens spänningsmoment blir därmed på vilket sätt Bengt ska kunna straffa Gudrun och om denna skamliga familjetragedi i själva prästgården ska kunna döljas under respektabilitetens sken vid den kyrkogårdsinviigning med medföljande representationsplikter, som samtidigt inträffar. Till saken hör att Bengt samma dag fått ett lukrativt arbetserbjudande i Shanghai, vilket erbjuder elegant sorti, men uppenbara svårigheter att kontrollera bestraffningen av Gudrun. Han anser sig behöva organisera hela familjens levnadsformer för att hustrun garanterat ska hindras från att träffa sin dotter. Slutligen lyckas han i sitt uppsåt genom att få med sig dottern till Kina, eftersom Virginie ställer upp på att följa med och leva med den man hon är hemligt förälskad i.

Detta hett pulserande kammarspel var ursprungligen tänkt som ett drama och bland Wagners efterlämnade papper finns den dramaversion bevarad, som refuserades av Dramatens Bo Bergman.⁹ Stora delar av dramaversionen, "Högtidsdagen" (1922), är identiska med den två år senare romanversionen, men det finns signifikanta skillnader, som jag återkommer till längre ner. Romanen bärs dock fortfarande av en dramatisk struktur, vilket Helena Forsäs-Scott, och före henne Klara Johanson, påpekat.¹⁰ "Det finns ingen annan skillnad mellan dramatisk diktning och romaner som Silverforsen än att dessa slipper dras med paranteser", konstaterar K. J. i sin recension i *Tidevarvet*. K. J. fäster också uppmärksamheten på hur själva platsen för dramat, husets väggar, ger form åt romanen: "Faktiskt försiggår inte hela virveln av ödesdigra uppträden inom de

9 Se Isaksson & Linder s. 374. Ang. skådespelets ombearbetning till roman under hösten och vintern 1923–1924 se Landquist; Ahlenius, inledning till *Silverforsen*.

10 Klara Johanson, "Elin Wagners romanform", *Tidevarvet* nr 43 25.10.1924; Forsäs-Scott, "Kvinnoroll och kvinnosak", s. 16. Jfr också Death, "The Sleeping Fury", s. 184. Romanversionen gick för övrigt som följetong i *Idun* innan den gavs ut i bokform. Isaksson & Linder s. 374.

halvalnstjocka murarna av Silverstads västra församlings prästgård, men man får genom något illusionsknep det intrycket: så mäktigt fyller den ut sin uppgift som symbol för den stämmingskrets figurerna inte har lov att överskrida.”¹¹ Om större delen av handlingen tilldrar sig inom dessa murar, så innebär det dock inte att handlingen är begränsad till familjemedlemmarna.

Till de människor som lever i doktorsgården och får utrymme i romanen hör, förutom familjen, kokerskan Augusta, två husjungfrur, Emma och Lina, samt pojken Herman, som får tjänst som gummans betjänt. Ett antal personer kommer dessutom in i doktorsgården och öppnar den ut mot det övriga samhället: trädgårdsmästaren, en karl som bonar golven (och förmodligen förråder Gudrun), en konstapel, begravningsentreprenören, biskopen samt den societé som är inbjuden till middag med anledning av kyrkogårdsinvigningen, dödgravare Lundin samt arbetarynglingen med det allegoriskt klingande namnet Folke, som tagit initiativ till en effektiv demonstration. När Virginie handlar på marknaden, Gabriel vandrar bland fabriksarbetare till kyrkogården och Herman tillfälligt återvänder till sin familj i arbetarstadsdelen, tydliggörs också hur det till synes slutna borgerliga huset står i aktiv förbindelse med och beror av det omgivande samhället. Kort sagt: hela samhället har i romanen ärenden till prästgården och borgerligheten framställs som oupplösligt förenad med arbetarklassen, inlemmad i ett samhälleligt helt. *Silverforsen* rör ett helt samhälles angelägenheter och doktorsgården etableras som en modell av ett folkhem.

Gåtan i denna samhällsbyggnad är passionen, den som inte respekterar några kontrakt – och allra minst äktenskapskontrakt. Det *Silverforsen* särskilt intresserar sig för är den kvinnliga passionen och den undersöks i första hand genom Virginie. Om och om igen får Virginie framstå som en gåta för de andra romangestalterna och för sig själv; hon blir själva den gåta som sysselsatte hela det tidiga 1900-talet och som fått sin prototypis-

11 Johanson, ”Elin Wägners romanform”.

ka benämning i ”den mörka kontinenten” – kvinnan och sexualiteten.¹² För att lösa den och med andra ord uttala sig själv, måste hennes röst frigöras. Här ligger kärnan i den identitetspolitiska problematik Wägner bearbetar i *Silverforsen*. Kvinnan ska finna sin egen röst, den som uttalar hennes innersta identitet, och först genom denna förankring i sitt kroppsliga begär kan hon agera i samhället med orubblig visshet om att handla rätt. Att lösa passionens gåta innebär i denna logik att frigöra en politisk röst.

Den följande analysen preciserar denna identitetspolitiska logik. Den kommer att frilägga hur den identitetspolitiska rösten konstrueras, hur relationen till kropp och begär upprättas. För att analysera identitetspolitiken i *Silverforsen* måste dock undersökningen ta sin utgångspunkt i en annan ända. Textens identitetspolitiska ställningstaganden produceras i en textuell ekonomi, som bör tas i beaktande; röstens politiska aspekter är inte begränsade till framställningen av en romangestalts röst, utan är effekter också av röstens funktioner i textens meningsproduktion som helhet, med andra ord även av berättarrösten och av romangenren.

Den moderna romangenren var redan i sin upprinnelse förknippad med föreställningen om en kvinnlig röst. När *Silverforsen* gavs ut hade genren dessutom under sin 200-åriga historia varit plats för intensiva förhandlingar om sexualpolitik. Man skulle annars gärna misstänka den strategiska aktivisten Wägner för att själv ha hittat på att smussla in giftermålsbalken och förmynderskapslagen i romanform, men romanen har varit socialpolitik ända från början och långt innan välfärdsstaten var formulerad i några politiska program. De erotiska förbindelserna i den borgerliga familjen som samtidsromanen *Silverforsen* ska utreda har en lång förhistoria i litteraturen. För att komma till läsningen av *Silverforsen* tas

12 Jfr Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1995. Inga Sanner menar att det i den nya äktenskapslagstiftningens kölvatten under 1920-talet följde en diskussion om kärleken och äktenskapet ”som det är svårt att hitta någon motsvarighet till vare sig förr eller senare. Litteraturen om kärleken och äktenskapet formligen exploderade i omfång med en kulmen under 1920-talets andra hälft.” Inga Sanner, *Den segrande eros. Kärleksförställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*, Nora 2003, s. 83–90, citerat på s. 83.

därför omvägen över den moderna romanens uppkomst; omvägen syftar till att klargöra hur kvinnan, familjen, sexualiteten och borgerligheten inte bara är angelägenheter för just denna roman, utan konstituerar genren som helhet. *Silverforsen* registrerar och diskuterar den borgerliga familjens intima tal, vilket också är själva romangenrens tal.

ROMANGENRENS TAL

Den klassiska studien av romangenrens etablering i England under 1700-talet är Ian Watts *The Rise of the Novel* från 1957. De historiska betingelserna för romanen ser han just i en framväxande borgerlighet och genrens intresse för individens själsliv kopplar han till en puritansk tradition av introspektion: självrannsakan.¹³ Romanens sekularisering av religiösa praktiker och frälsningsföreställningar får även vidare betydelse, exempelvis i förhållningssättet till arbete. Den noggranna registrering av Robinson Kruses slit med sin ensamkolonisation är exempel på den uppvärdering av arbetet, som både den nya kapitalistiska ekonomin och puritanskt fromhetsliv bidrog till. Arbetets dygd är ett skäl till att en människas dagliga liv över huvud taget blir intressant att skildra, menar Watt.¹⁴ Romanens realism anknyter till den filosofiska realismen i Descartes och Lockes efterföljd – genren formuleras som en fråga om sanning och Watt inskräper att både den litterära och den filosofiska realismen har sina förutsättningar i ett nytt sätt att uppfatta var sanning ska sökas och hur den ska sökas. Romanens form är en effekt av en modern epistemologi.¹⁵

Det finns dock anledning att tvivla på om den borgerlighet, som Watt uppfattar som förutsättning för romanens uppkomst, ens existerade vid

¹³ Ian Watt, *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, London 1957, se särskilt s. 75, s. 84f.

¹⁴ Watt s. 60–74. Se även Michael McKeon, *The Origins of the English Novel, 1600–1740*, [1987] Baltimore & London 2002, särskilt s. 190–200.

¹⁵ Watt se särskilt s. 12 och s. 31ff.

1700-talets inledning – relationen mellan roman och borgerlighet är mer komplicerad, menar Michael McKeon, som i sin *The Origins of the English Novel, 1600–1740* sammanfattar den kritik som riktats mot Watts resonemang. Dessutom leder Watts snäva definition av romanen som realism till att stora delar av den litteratur som borde ingå exkluderas.¹⁶ McKeon problematiserar och fördjupar Watts frågor om genrens epistemologi och klassmarkerade moral genom att spåra en utveckling av frågor om sanning (var den söks och hur den uttalas) och frågor om dygd (vad den är och hur den manifesteras) genom den västerländska historien och genom olika texttyper som vetenskapliga texter, historieskrivning, reseberättelser och religiösa biografier.

Watt noterar det faktum att kvinnliga författare stod för majoriteten av 1700-talets romanutgivning och såväl Watt som McKeon diskuterar romanform i relation till kvinnlighet – det är oundvikligt om man inte vill negligera Richardsons *Pamela* och *Clarissa*.¹⁷ Deras huvudexempel är emellertid manliga författare och i deras framställningar blir romanens uppkomst huvudsakligen en manlig historia. Feministiska forskare har visat hur kvinnliga författare och den kvinnliga rösten som litterär konstruktion tvärtom är avgörande för att göra romangenrens tal begripligt. Romanen var en utomakademisk genre och skriven på folkspråk, vilket gjorde den tillgänglig för kvinnor både som författare och som läsare, den handlade ofta om kvinnors liv, utnyttjade gärna det intima brevet – en kvinnligt definierad genre – som form och tilltal, manliga såväl som kvinnliga författare iscensatte kvinnliga berättare och romanens angelägenhet var allt som oftast den kvinnliga sexuella dygden.¹⁸ En grundläggande aspekt av romangenrens borgerliga, intima tal är med andra ord kvinnlighet.

Det innebär inte att kvinnliga författare hade oreserverad tillgång till

16 McKeon s. iff.

17 Watt s. 135–154, särskilt s. 151f och s. 298f; McKeon s. 357–381.

18 Se Spencer särskilt s. 20ff; Aurora Wolfgang, *Gender and Voice in the French Novel, 1730–1782*, Aldershot & Burlington 2004; Nancy Armstrong, *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel*, New York & Oxford 1987.

det offentliga ordet: Jane Spencer pekar i *The Rise of the Woman Novelist* på hur kvinnliga författare tvingades uppfylla olika krav på hur de framställde sig själva och sina hjältinnor för att bli accepterade. I romanernas förord växlade de kvinnliga författarna från slutet av 1600-talet till början av 1800-talet mellan att framstå som lärda könskrigare och ödmjuka husmödrar.¹⁹ Spencer menar att omdefinieringen av kvinnlighet, som under denna period kopplas till den privata sfären, också gav kvinnor auktoritet i den privata sfär som upprättas i romangenren – på särskilda villkor.²⁰ Men även i den franska 1700-talsromanen, som till skillnad från den engelska hade sin hemvist i aristokratisk miljö, är den kvinnliga författaren och den kvinnliga, litterära rösten centrala. I *Gender and Voice in the French Novel, 1730–1782* undersöker Aurora Wolfgang betydelsen av kvinnlig berättarröst i fyra romaner av både manliga och kvinnliga författare.²¹ Kvinnorna stod för det mondäna sällskapslivet i motsättning till den lärda akademien, och salongernas intellektuella prestige och kulturella makt bör inte underskattas – Wolfgang påpekar exempelvis att Descartes aktivt sökte kvinnliga läsare genom att inte skriva på latin utan på franska i *Discours de la méthode*.²² Salongkulturen närde också andra intellektuella roller än författarens: konversationen och brevet (som ofta lästes högt för en bredare krets) räknades som respekterade genrer där kvinnor blev framträdande. Subjektivitet, introspektion, det intima brevets tilltal betonar även Wolfgang som utmärkande för den tidiga romanen, och dessa kvalitéer kopplades alla till kvinnlighet.²³ Dessutom kunde romanmanuskript cirkulera otryckt, vilket gynnade kvinnliga författare; deras position blev särskilt känslig för den professionalisering av författarrollen

19 Spencer se särskilt s. 41–100.

20 Ibid. se särskilt s. 20ff.

21 De fyra romaner Wolfgang studerar är Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux *La Vie de Marianne* (1731–1741), Françoise de Graffignys *Lettres d'une Péruvienne* (1747), Marie-Jeanne Riccobonis *Lettres de Mistriss Fanni Butlerd* (1757) samt Choderlos de Laclos *Les Liaisons dangereuses* (1782).

22 Wolfgang s. 28.

23 Ibid. s. 18–30.

som tilltog under andra hälften av 1700-talet. Varken män eller kvinnor ur aristokratin ville framträda offentligt som författare, "since their public persona was a social, not a professional, one", skriver Wolfgang, men efter revolutionen försvarades läget drastiskt för kvinnliga författare oavsett politisk hemvist.²⁴ Villkoren för kvinnlig auktoritet och för roman-genrens tal var alltså även i Frankrike den privata sfären, även om det inte i första hand gällde *ämnet* för kvinnors talerätt utan *platsen* för talerätten – den begränsade kretsen läsare angav möjlighetsvillkoren.

Nancy Armstrong driver argumentet om romanen och konstruktionen av kvinnlighet längre, och hävdar i *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel* att man måste läsa romangenren i förhållande till en sexualitetens historia i foucaultsk bemärkelse.²⁵ Romanen, menar Armstrong, är del av den diskursivitet som producerar ett subjekt med en ny förståelse av sin sexualitet.²⁶ Redan Watt uppmärksammar betydelsen av att romanen i så hög grad tematiserar kvinnans sexuella dygd och lyfter fram detta som del av en samhällelig individualiseringsprocess. Tidigare hade de medborgerliga dygderna varit uttryck för militära och börsbestämda distinktioner som var förbehållna män i överklassen, men med ett puritanskt dygdbegrepp om sexuell återhållsamhet för båda könen blev den medborgerliga dygden tillgänglig för alla – även för kvinnor.²⁷ Koncentrationen på kvinnors sexuella dygd framstår i det här perspektivet som ett slags demokratisering, och Armstrong menar att det kvinnliga subjekt, som romanen producerar och som förstår sig själv genom sin sexualitet, rentav gör kvinnan till den första moderna individen.²⁸

Redan innan det egentligen finns någon enhetlig medelklass, förut-

24 Ibid s. 45ff och s. 188ff, citatet på s. 45. Wolfgang sammanfattar dätida vittnesmål: "Staël and Genlis, two writers on opposite ends of the political spectrum, agreed on one thing: the Republic had become particularly hostile territory for women writers." Wolfgang s. 189.

25 Armstrong s. 4–14.

26 Ibid. s. 23f.

27 Watt s. 156f. Se även McKeons utveckling av dygdbegreppet, McKeon s. 185ff.

28 Armstrong s. 8.

sätts en sådan i den tidiga romanen och i uppfostringslitteraturen: de utlovar en kvinnlighet, vars husliga färdigheter och behag ska slå överklassens kvinnor ur brädet och tillförsäkra läsaren ett förmånligt giftermål, social upphöjelse.²⁹ Romanens äktenskapsintriger ”översatte det sociala kontraktet till ett sexuellt utbyte”, skriver Armstrong: sociala konflikter representerades i olika typer av kärleksromaner, som därigenom omvandlade politisk information till psykologiska tillstånd.³⁰ Om Wägner och Fogelstadgruppen betonade sambandet mellan socialpolitik och sexualpolitik, är detta samband med andra ord något som den moderna romangenren på olika sätt omfattat och bearbetat från allra första början.

Den svenska romanen är, som Mats Malm framhåller, en importvara, och i sina undersökningar av svenska 1700-talsromaner lyfter också han fram närheten mellan romanen och den pietistiska självbiografen.³¹ Stina Hanssons forskning, som Malm hänvisar till, visar att ”det intima samtalet som norm” fanns etablerat i andaktslitteratur innan det gavs tillträde till den sköna litteraturen.³² Den första svenska borgerliga, realistiska romanen kommer dock enligt Birgitta Holm först 1830 och är skriven av en kvinna: Fredrika Bremers *Familjen H****.³³ Redan titeln garanterar att det inte råder någon tvekan om vad saken gäller: familjen är den institution som står på spel och de konflikter romanen utvecklar handlar om villkoren för äktenskapet. Det kvinnliga subjekt som Bremers roman producerar hävdar rätt till kunskap, men även längtan till kunskap inordnas i just denna roman i äktenskapet.³⁴ Familjens intima tal blir litterär form och plats

29 Ibid. s. 19f och s. 63ff.

30 Ibid. s. 38f och s. 36.

31 Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm & Stehag 2001, s. 16f och s. 136ff.

32 Stina Hansson hos Malm, *Textens auktoritet*, s. 136.

33 Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*; Arping; Mats Malm, ”Fredrika Bremer och realismerna”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlman-Nilsson, Hedemora 2001, s. 83–96.

34 Julie i Bremers roman ges tillgång till stimulerande utveckling i äktenskapet med professor L. Se Fredrika Bremer, *Familjen H****, Stockholm 1830.

för utläggning av äktenskapskontraktet och konstruktion av kvinnlighet.

Romangenren var alltså redan i sina förutsättningar ett privilegierat område för utövandet av en kvinnlig, samhällelig auktoritet.³⁵ Det finns dock en avgörande skillnad mellan den auktoritet som Bremers roman upprättar och den som Wägners roman upprättar. Bremers rösträtt är litterär, moralisk, social (klassbaserad) och medborgerlig i betydelsen ingående i samhällelighet, men Wägners rösträtt är därutöver politisk.³⁶ Hennes utläggning av äktenskapskontrakt och sexualpolitik vädjar inte bara till medmänniskors samveten; Wägner kan själv påverka lagstiftningen. Efter 1921 kunde kvinnors politiska program inte bara kräva uppmärksamhet från lagstiftaren – kvinnor kunde själva ikläda sig rollen som lagstiftare. Hemmet, som är romanens grundläggande topos, blir under 1920-talet också alltmer den politiska diskussionens grundläggande topos. Feminister hade länge fört fram hemmet som utgångspunkt för ett nytt samhälle, och begreppet ”folkhem” förekom under 1920-talet (och även dessförinnan) i alla politiska läger innan Per Albin Hansson år 1928 mutade in det som socialdemokratins signum.³⁷ Romanens intima tal är alltså på väg att bli modernitetens offentliga, politiska tal framför andra – samhällsordningen förstådd genom sexualförhållanden och genom den

35 Spencer, se särskilt inledningen s. VIII f och s. 22.

36 Jfr Arping.

37 Bland de feminister som använt hemmet som förebild för samhället märks främst Bremer, t ex i romanerna *Syskonlif* och *Hertba*, samt Key. Lagerlöfs rösträttstal ”Hem och stat” är ett annat exempel. Ang. hemmets politiska konnotationer i Lagerlöfs *Jerusalem* se Lisbeth Stenberg, ”Nationen som hem. Idyll, utopi och reella kontradiktioner i Selma Lagerlöfs *Jerusalem*”, *TFL* 1995:3, s. 47–69. För en diskussion om folkhemsbegreppet se Fredrika Lagergren, *På andra sidan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 1999, särskilt s. 20, s. 45 och s. 55; Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992, särskilt s. 76; Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, särskilt s. 82–92. För en diskussion om hemmet i rösträttsretoriken, se Brigitte Mral, ”Medborgarrätten heter icke allenast pengar utan också byxor! Ironier, metaforer och analogier i kvinnornas rösträttsargumentation”, *Röst-rätten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 45 ff. Ang. hemmet som politisk metafor och konkret reformprojekt runt sekelskiftet 1900, det Nils Edling kallar ”hemideologin”, se Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemsolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, diss. Stockholm 1996, särskilt s. 24 ff.

borgerliga familjen konstituerar själva romangenrens tal, men i Wägners roman är det också realpolitik: välfärdssamhället formuleras.

NYA KVINNOR

Om *Silverforsen* är del av den diskursivitet som materialiseras i folkhems-politik, finns anledning att fråga vem som artikulerar just detta inlägg i debatten: det borgerliga, intima talet är genrens, men vem tillhör röst-ten i just denna roman? Frågan blir desto mer angelägen som *Silverfor-sen* dessutom har ett specifikt röstärende: berättelsens mål är att befria en kvinnas röst. Rösträttsromanen *Pennskaftet* (1910) hade fjorton år tidiga-re iscensatt kvinnors hävdande av rätt till politisk rösträtt, rätt till offent-lig röst, både som journalistik och offentliga tal, och rätt till sina kroppar, oavsett om det gällde prostituerade, prinsessor eller pennskaft.³⁸ I *Silver-forsen*, som alltså kom ut strax efter det andra riksdagsvalet med kvinnligt deltagande, är den akuta rösträttsfrågan förskjuten från det offentliga till det intima. En enskild individ ska här våga uttala sitt innersta, men det innebär inte att politiken försvunnit ur synfältet. Det innersta *är* tvärtom det politiska och Wägner hade hela kvinnorörelsen med sig i denna för-skjutning.³⁹ *Silverforsen* blir ett led i arbetet att utkristallisera de kvinnli-ga inre erfarenheter som skulle ges uttryck i politik.

Frågan: vad vill kvinnorna? blir i Wägners identitetspolitiska logik lik-tydig med frågan: vilka *är* kvinnorna? Det är också den fråga som sätter igång romanen. ”Vem bodde här? Rummet måste lämna en betraktare

38 Elin Wägner, *Pennskaftet*, Stockholm 1910. Birgitta Ney lyfter fram den politiska betydelsen av de kvinnliga journalisternas arbete och av Wägners roman. Birgitta Ney, ”Osynliga förbindelser. Om kvinnliga journalisters dolda insats i rösträttsrörelsen”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 33–42.

39 Se t ex Eskilsson som formulerar de frågeställningar som Fogelstadgruppens verksamhet sprang ur: ”När man hävdade att de kvinnliga erfarenheterna behövdes i det offentliga livet – vilka erfarenheter menade man egentligen? Och på vilket sätt skulle de användas?” Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 56. Ang. kvinnors privata erfarenheter som politikens grund, se ibid. s. 146ff samt s. 178.

osäker om svaret.” (s. 6) Flera forskare har utvecklat hur beskrivningen av rummet, av själva platsen för dramat, också blir en symbol för huvudpersonen, Virginie.⁴⁰ Det är dessutom en tolkning som romanen själv bekräftar. Virginie inträder i rummet och berättaren förklarar: ”Rummets stillhet och slutenhet var åter lika fullkomlig som nyss, ja, fullkomligare, ty hon var en del därav och samtidigt förklaringen därpå.” (s. 8) Denna ”stillhet och slutenhet” får ytterligare en bestämning i ett slags osynlighet. En plymkant på hatten döljer först ansiktet ”likt en kort liten slöja” (s. 8), men även sedan denna ”slöja” lyfts undan förblir Virginie osynlig:

Den höstliga förmiddagens vita ljus föll obehindrat in genom de två stora fönstren och belyste henne, och likväl var hon på något sätt oåtkomlig för granskning, som om hon haft en sagans osynlighetshatta dragen över sitt huvud. (s. 9)

Dagsljuset förmår inte avslöja henne. Handlingen tar plats i ett rum som också är en person – i den bemärkelsen är Virginie spelplatsen, men hon är framför allt den vars slöja ska lyftas, den gåta romanen ska lösa.⁴¹ Hon är osynlig och måste uppenbaras, lösas i meningsfulla ord, men vem Virginie är kan bara hon själv svara på. Romanen är arbetet att framkalla detta tal.

En preliminär bestämning av denna kvinna, vars röst ska förmås att tala, låter sig dock göras utan svårighet. Hon har framför allt anspråk på att vara ”den moderna kvinnan” (s. 251); hon hävdar en ny tid. Virginie argumenterar mot svärsonen, som vill hålla kvar Gudrun i äktenskapet mot hennes vilja: ”Du kommer att förlora det man hållit mest av hos dig, om du skall tvinga en kvinna med våld, och dessutom: sådant går in-

40 Se Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 16f; Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 5f; Death, *The Female Perspective*, s. 159f; Jfr även Forsgren.

41 Death och Jonsson diskuterar i första hand Virginies dolda väsen genom den ”mask” hon endast kan ta av i ensamhet – konventionens mask som patriarkala förhållanden påtvingar kvinnan, påpekar Death, ”The Sleeping Fury”, s. 187f; Death ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 11; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 86f. Även Forsås-Scott betonar Virginies ”intill självutplåning konventionella roll”. Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 18f.

te nu, den tid, som är förbi är förbi.” (s. 150) Argumentet är moraliskt – att tvinga en annan människa är en våldshandling som slår tillbaka mot honom själv – och evolutionistiskt – utvecklingen har kommit dithän att framtiden obönhörligen tillhör människans fria kärleksval, även när det bryter löften. Virginie får också tillfälle att själv avslå ett förmånligt frieri eftersom hon inte älskar, och förvånas över atavismen: ”Jaså, det förekommer alltså ännu människor, för vilka ett konvenansparti är möjligt, ja, riktigt och passande.” (s. 253) Den nya tid Virginie företräder ger henne också samhällliga uppdrag som ”officiellt anställd lekmanamedlare” (s. 131) och visserligen har hon givit upp sina konstnärsdrömmar för att förestå hushållet hos sin bror kyrkoherden, men det hushållet framstår å andra sidan i Wagners beskrivning som ett mindre företag och kräver högt uppdriven yrkesskicklighet. Virginie stämmer väl in på bilden av den Nya Kvinnan.

Den Nya Kvinnan blir ett begrepp redan på 1880-talet och Wägnar brukar framställas som skaparen av den andra generationens Nya Kvinna på svensk botten med romaner som *Norrtullsligan* (1908) och *Pennskaf-tet* (1910). Kristina Fjelkestam skriver att Wägnar i dessa tidiga romaner ”kodifierat ett nytt teckensystem, en ny semiotik, där kvinnor representerades som en legitimerad del av stadsbilden”.⁴² I sin avhandling *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer* undersöker Fjelkestam i första hand den Nya Kvinnan i 1920-talets svenska romaner av kvinnliga författare, och hon pekar på huvudpersonen i Wagners roman *Natten till söndag* (1926) som exempel på den ”andra generationens mogna kvinnor” samtidigt som den tredje generationens Nya Kvinna med betydligt mer lössläppta vanor tar plats i litteratur och samhälle.⁴³ Virginie uppfattar dock Fjelkestam som en exponent för ”Wagners offertematik”.

Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder räknar också *Silverforsen*, till-

⁴² Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2002, s. 38.

⁴³ *Ibid.* s. 21.

sammans med *Åsa-Hanna* (1917) och *Den namnlösa* (1923), som en grupp romaner ”om den enskildes samvete” till skillnad från Wagners mer politiskt agiterande romaner som *Pennskäftet* och *Dialogen fortsätter* (1932), men som både Forsås-Scott och Jonsson påpekat går någon sådan gräns inte att dra.⁴⁴ Politiken lämnar aldrig författarskapet. Trots detta ställningstagande ser Jonsson över huvud taget inga Nya Kvinnor i Wagners 1920-talsproduktion; efter *Pennskäftet* och *Helga Wisbeck* (1913) ”skulle det dröja nästan två decennier innan ’den nya kvinnan’ återkommer i Wagners romanvärld”, skriver hon.⁴⁵ Forsås-Scott understryker Virginies självutplånande upptagenhet av omsorger – ”i familjekretsen har hon ingen egen identitet” tills kärleken förlöser henne.⁴⁶ Men om man förstår Virginies omsorgsarbete som självupppoffring måste man också i likhet med Sarah Death dra slutsatsen att ingenting i det avseendet förändras. Om romanens upplösning skriver Death: ”Whichever course she chooses, her destiny is a caring, serving role.”⁴⁷

Offret är centralt för romanen, men går inte på ett enkelt sätt att förstå som självutplåning; Wistrand gör en viktig korrigerande av wagnerforskningens handfallenhet inför offerttanken genom att peka på influenserna från Gandhi och kväkarna. Hon låter Wägner själv ge svar på tal och citerar Wägner om kväkarna: här ”ligger så mycken glädje, kraft och livets

44 Isaksson & Linder s. 374; Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 7; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 35f. Gunilla Domellöf visar i ”Kanonbildning. Exemplet Elin Wägner” hur Fredrik Bööks karakteristik av det tidiga 1920-talets romaner delvis traderats av kritiker och Erik Hjalmar Linders litteraturhistoria från 1965. Böök, en oförtröttlig kvinnosaksmotståndare som tidigare hudflått bl a *Pennskäftet* i egenskap av litteraturkritiker, valde ut Wägner som den enda kvinnan bland tolv författare i sin *Resa kring den svenska parnassen* (1926). Orsaken till Bööks omvärdering, skriver Domellöf, var den omvärdering han tyckte sig finna hos Wägner, nämligen att hon ”insett tidigare misstag” och vänt sig till vad Böök kallar ”kvinnlighetens eviga urtyper”. Gunilla Domellöf, ”Kanonbildning. Exemplet Elin Wägner”, *Litteratur og kjønn i Norden*, red. Helga Kress, Reykjavík 1996, s. 523–530.

45 Fjelkestam s. 85f; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 145–155, citatet på s. 150.

46 Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 17. Jfr också Death, ”The Sleeping Fury”, s. 184f.

47 Death, *The Female Perspective*, s. 163.

uppfyllelse att det blir meningslöst att tala om offer.”⁴⁸ Wistrand konstaterar att felläsningen av offret får dessa romanpersoner att framstå ”som passiva och defensiva istället för aktiva och målmedvetna”.⁴⁹ Jag vill utveckla Wistrands poäng och lyfta fram att Virginie igenom hela romanen utövar en oavvislig auktoritet och upprätthåller absolut integritet. Denna moderna yrkeskvinna, som håller på kärleksäktenskapet är en variant av en wägnersk SBK (självförsörjande bildad kvinna), en Ny Kvinna.⁵⁰ Men därmed har man inte löst frågan om vem Virginie är. Den Nya Kvinnan är nämligen många olika kvinnor.⁵¹

Kollontaj, Schreiner, Perkins Gilman

Den Nya Kvinnan talar för framtiden och hennes röst är bestämd av ett nytt förhållningssätt till kroppslighet, inte minst sexualitet – så långt är de feministiska föreställningarna om den Nya Kvinnan kring sekelskiftet 1900 överens. Denna kroppslighet är dock i sig bestämd på olika sätt hos olika feministiska teoretiker. De har alla samma ambition att legitimera kvinnligt deltagande i det offentliga livet och argumenterar för sin politiska vision med hjälp av historieskrivning. Dessa historieskrivningar tar emellertid vitt skilda utgångspunkter och uppställer olika mål för den politiska visionen. Den Nya Kvinnans genealogi skiljer sig av-

48 Wägners citerad hos Wistrand s. 168. Se även Wistrand s. 167. Jfr också Forsgren. Ang. Wägners forsknings behandling av offermatiken se även Isaksson och Linder, som kallar Virginies handlade för ”den stora moderliga offerhandlingen”, även om de också noterar handlingens ”bimotiv”. Isaksson & Linder s. 377. Jfr också s. 321.

49 Wistrand s. 168.

50 Jfr t ex Isaksson & Linder s. 127. Ang. Wägners Nya Kvinnor och hennes med tiden växande oro över skenande individualism, se Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 187f.

51 Att den Nya Kvinnan strängt taget är många olika kvinnor påpekas t ex i *The New Woman in Fiction and in Fact. Fin-de-Siècle Feminisms*, red. Angélique Richardson & Chris Willis, Basingstoke & New York 2001, se särskilt Lyn Pyketts förord, s. XII. Jfr även Sally Ledger, *The New Woman. Fiction and feminism at the fin de siècle*, Manchester & New York 1997, s. 10ff; Ebba Witt-Brattström, *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997, s. 205–254; *The New Woman and the Aesthetic Opening. Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, red. Ebba Witt-Brattström, Huddinge 2004.

sevärt åt mellan framstående teoretiker som Alexandra Kollontaj, Olive Schreiner och Charlotte Perkins Gilman. En närmare blick på deras teorier belyser Wägners bestämning av den Nya Kvinnan och utgör en första snabbstudie av kroppslighetens funktioner i det tidiga 1900-talets feministiska teorier.

Det är knappast förvånande att Kollontaj (1872–1952) – som tillhörde Lenins närmsta krets och sedermera kom att tjänstgöra som sovjetisk ambassadör i Stockholm – framställer den Nya Kvinnan som en effekt av produktionsförhållandena: ”som ofta upprepad alldaglig massföreteelse föddes hon samtidigt med maskinernas helveteslarm och de till arbete kallande fabrikspiporna”.⁵² Hon är splitter ny och i ständig förändring. Historiens drivkrafter är givna: produktionsförhållandena som i sin tur ger upphov till klasskampen. Även hos den sydafrikanska/engelska författaren och debattören Olive Schreiner (1855–1920) märks en marxistisk påverkan, dock inte så genomgripande som hos Kollontaj.⁵³ Och tvärtemot Kollontaj argumenterar Schreiner i sitt inflytelserika verk, *Woman and Labour* (1911), för att den Nya Kvinnan beljager sitt namn – hon är över huvud taget inte ny. ”Vi äro icke nya. Viljen I förstå oss, så gån tillbaka två tusen år i tiden och studeren vår härstamning. I den ligger vår förklaring.”⁵⁴

Historieskrivningen i *Woman and Labour*, kallad ”kvinnorörelsens Bibel”, är evolutionistisk, men djuren lämnas därhän.⁵⁵ Utvecklingslinjens stationer markeras av arbetsdelningen mellan könen. Utgångspunkten

52 Alexandra Kollontaj, ”Den nya kvinnan” [1913], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 52.

53 Sally Ledger lyfter fram vad hon kallar ”passionate friendship” mellan Schreiner och Karl Marx dotter, debattören Eleanor Marx, och diskuterar Schreiners variant av marxism samt den Nya Kvinnans kopplingar till socialism i ett bredare perspektiv. Ledger, *The New Woman*, s. 35–61, särskilt s. 41ff, citatet på s. 122.

54 Olive Schreiner, *Kvinnan och arbetet*, övers. H. Flygare, [*Woman and Labour* 1911] Stockholm 1911, s. 128.

55 Se Stanley s. 5. Schreiners höga status inom framför allt den engelska kvinnorörelsen kom exempelvis även till uttryck när hennes allegoriska stycken *Three Dreams in a Desert* uppfördes på den fest som firade frigivningen av ett antal suffragetter ur Hollowayfängelset 1911. Se Sally Ledger, ”Den Nya Kvinnan, moderniteten och den politiska allegorin”, *Allegori, estetik, politik. Texter om litteratur*, red. Ulf Olsson & Per Anders Wiktorsson, övers. Anna Bohlin, Stockholm & Stehag 2003, s. 117f.

är urtiden då förhållandet var gott, eftersom arbetet delades lika mellan kvinna och man. Med jordägandet förändrades situationen: kvinnan fjättrades vid hemmet, och när männen dessutom började överta kvinnans arbete inträdde ett allvarligt missförhållande.⁵⁶ Den tekniska utvecklingen har gjort männens styrka umbärlig, skriver Schreiner, vilket lett till det fatala läget att moderna kvinnor i allt bredare grupper ges möjlighet att helt avstå från arbete och i stället "likt det lägsta kryp" leva på "det blotta utövandet av sina sexuella funktioner".⁵⁷ Denna passivitet kallar Schreiner *könsparasitism* och det verkligen oroväckande ligger i att den i förlängningen hotar släktet med "en förminskning av livskraft och intelligens".⁵⁸ Kvinnorörelsens legitimitet råder det ingen tvekan om hos Schreiner: det gäller att rädda samhället från urartning: "Andra orsaker *kunna* leda och leda verkligen också till en klass' eller en ras' förvekligande och urartning. Den barnafödande kvinnans parasitism *måste* leda dit."⁵⁹ Kvinnorörelsen och arbetarrörelsen strävar enligt Schreiner efter att korrigerera denna snedvridna utveckling, men handlingskraften i dessa rörelser är hos henne lokaliserad till ras. Det är "den gamla, gamla tevtoniska kvinnosorten", som enligt Schreiner aldrig förslavats och aldrig tvingats in i harem, som ska leda den världsvida kvinnokampen; under "den forna fria, engifta, arbetande kvinnans standar" ska alla kvinnor samlas; även "de ringaste människorasernas kvinnor".⁶⁰ Schreiner var också mycket riktigt för rösträtt utan några begränsningar, avsåg sig en framträdande post i den sydafrikanska rösträttsrörelsen eftersom kampen inte inkluderade svarta kvinnor, och riktade skarp kritik mot imperialism och begynnande apartheidpolitik.⁶¹ Ras kvarstår emellertid som ett avgörande

56 Schreiner s. 29–53.

57 Ibid. s. 69.

58 Ibid. s. 69, se även s. 86–96.

59 Ibid. s. 96.

60 Ibid. s. 125ff.

61 Se Carolyn Burdett, *Olive Schreiner and the Progress of Feminism. Evolution, Gender, Empire*, Basingstoke & New York 2001, s. 175f; Stanley särskilt s. 32f och s. 72ff.

moment i Schreiners feministiska argument: kvinnans likställighet med mannen hävdas nämligen genom att skillnader mellan raser skulle vara större än skillnader mellan könen.⁶² Den Nya Kvinnan förklaras hos Schreiner av ras och där produktionskrafterna riskerar att driva historien ur kurs, förmår rasen återupprätta utvecklingen mot frihet. Dialektiken mellan ras och arbetsdelning upprättas som historiens meningsskapande drivkraft och ska säkra en stegring av släktets förmågor.

Hos Kollontaj finns dock knappast någon uråldrigt rasspecifik egenkap som vrider utvecklingen tillrätta, och det behövs heller inte eftersom historiens drivande kraft, klasskampen, reglerar alla misstag. De huvudsakliga själstyperna är helt enkelt enligt Kollontaj detsamma som klass, och medan exempelvis Ellen Key och Rosa Mayreder lyfter fram personligheten som medel och mål för utvecklingen, är den ”grova individualismen” något som kommunismens Nya Kvinna ska övervinna.⁶³ Det kommunistiska samhället är målet, men för att nå dit krävs en ny moral – och om olika raser saknar relevans i Kollontajs tänkande, så är omsorgen om den mänskliga rasen ändå av vital betydelse. En ny moral för den moderna tiden är nödvändig, argumenterar hon, eftersom ”den bestående moralens” följder är allvarliga: ”degeneration, [...] kroppslig och moralisk urartning av rasens efterkommande”.⁶⁴ Disciplinering är påkallad. Även för Kollontaj framträder den Nya Kvinnan ur en global ordning, men den ordningen är världsekonomin. Produktionsförhållandena sätter inte endast historien i rörelse, utan får också direkt effekt på kroppens såväl yttre som inre konstitution: ”Med förändringen av världsekonomin förutsättningar, med utvecklingen av produktionsförhållanden förändrar sig även kvinnans inre fysiologi.”⁶⁵ Kroppsligheten står allt-

62 Schreiner s. 139. Se även Ledger, *The New Woman*, s. 71–90.

63 Alexandra Kollontaj, ”Könsförhållandena och klasskampen” [1918], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 87.

64 Alexandra Kollontaj, ”Kärleken och den nya moralen” [1911], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 63.

65 Kollontaj, ”Den nya kvinnan”, s. 52f. För en diskussion om Kollontajs Nya Kvinna se t ex Adolfs-son, s. 56–88. För en diskussion om Kollontajs sexualpolitiska arbete se Sanner s. 96f. Jonsson tar

så i en närhetsrelation, närmare bestämt i ett konsekvensförhållande, till det som i Kollontajs teori ger historien mening.

Charlotte Perkins Gilman (1860–1935) – amerikansk författare, feministisk och socialistisk debattör – fick stort genomslag över flera kontinenter med *Women and Economics. A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution* (1898).⁶⁶ Evolutionsberättelsen tar hon från början: cellerna i världshavet får inleda resemanget. Till skillnad från Schreiners studie blir djurlivet här en ständigt korrigerande referenspunkt genom hela verket. Kroppsligheten laddas med hela sin evolutionära potential. Anskaffning av föda är djurets viktigaste aktivitet och därför en bestämmande faktor i utvecklingen, framhåller Perkins Gilman.⁶⁷ Den mänskliga rasen har emellertid utvecklat ett arteget förhållande: könsrelationen har blivit också en ekonomisk relation. ”He is her food supply.”⁶⁸ Detta kallar Perkins Gilman ”det könsökonomiska förhållandet”, *the sexuo-economic relation*, och det har nått ett farligt läge. Förändring krävs.

Historiens drivande krafter benämner Perkins Gilman med evolutionismens termer *self-preservation* och *race-preservation* – det som gynnar den personliga överlevnaden respektive det som gynnar rasens överlevnad.⁶⁹ Dessa krafter motverkar, och balanserar därmed, ofta varandra, men kvinnors prekära situation är ett resultat av att det könsekonomiska förhållandet tvärtom kommit riktningen i båda dessa krafter att sammanfalla. Utvecklandet av könskaraktistika, som drar till sig det andra könet och främjar släktets överlevnad, har dessutom kommit att främja självbevarelsen. De egenskaper som tjänar den personliga överlevna-

upp Kollontajs Nya Kvinna i samband med Wägners. Se Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 145ff, s. 181, s. 187f. Ang. Kollontajs kontakter med Fogelstadgruppen se Isaksson & Linder s. 452f, s. 504 och s. 546f; Knutson särskilt s. 223–242.

66 Se Määttä s. 50. Jfr även Wikander s. 256ff.

67 Charlotte Perkins Gilman, *Women and Economics. A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution*, [1898] London & Boston 1905, s. 5.

68 Ibid. s. 22.

69 Ang. evolutionismen och Perkins Gilmans förhållande till densamma se Määttä passim.

den är i normaltillståndet detsamma för hanar och honor, men hos den mänskliga rasen har utvecklingen av de könsspecifika egenskaperna tagit överhanden på bekostnad av utvecklingen av de gemensamt mänskliga egenskaperna: kvinnan har blivit ”översexualiserad”, hon är *over-sex-ed*. Kvinnans könsegenskaper är likväl kulturens ursprung, menar Perkins Gilman. Mannens tävlingsinriktade och destruktiva energi är visserligen en tillgång för rasens stegring, men måste omvandlas av kvinnans ”moderliga energi”, eller med andra ord: ”That instinct we call love.”⁷⁰ Därför var det nödvändigt, hävdar Perkins Gilman, att kvinnan underkuvades och att mannen övertog delar av kvinnans ansvar. Kropp, arbete och könsrelationer förstår hon som uttryck för samma evolutionära process, och därför uppfattar hon mannens ansvar för kvinnliga uppgifter som en ”transplantering” av det kvinnliga in i den manliga organismen. Männen blev rentav ”the working mothers of the world”, medan kvinnor underordnades och bidade sin tid för att några årtusenden senare, när utvecklingen var mogen, återta myndighet.⁷¹ Det är rätt att vara förtryckt – om det gagnar släktet; så lyder Perkins Gilmans bistra läxa. Tidpunkt för uppror bestäms av evolutionen och kring sekelskiftet 1900 var det dags. Där Kollontaj pläderar för en ny moral och Schreiner kräver bättre arbetsfördelning, menar Perkins Gilman endast stillsamt till att inte rädas en ofrånkomlig utveckling. Historiens drivkrafter, det som ger historien mening, finns nedlagda i kroppen – de är redan kroppslighet och kan endast manipuleras i ringa utsträckning.

I Perkins Gilmans feministiska utopi *Herland* stavas den enda nyckeln till paradiset rashygien och att välja män med goda egenskaper till avel är också enligt *Women and Economics* den Nya Kvinnans mest avgörande uppgift för framtiden.⁷² Framför allt bör man undvika blandning av in-

⁷⁰ Perkins Gilman, *Women and Economics*, s. 125.

⁷¹ Ibid. s. 126–135. Citat på s. 132.

⁷² Det utopiska riket Herland består enbart av kvinnor (med ”arisk härstamning”) efter att ha blivit avskuret från omvärlden omkring år 0. Lyckligtvis upptäckte kvinnorna en förmåga till självbe-fruktning, men eftersom landets yta var begränsad fick man tillämpa ”negativ rashygien”, dvs att

divider på olika utvecklingsnivå – och här inkluderas blandning av olika raser – eftersom det hindrar evolutionen.⁷³ Sylvia Määttä konstaterar att Perkins Gilmans ”feminism baserades på ett tänkande som förutsatte den vita, anglosaxiska, rasens överlägsenhet”.⁷⁴ Likaså tvingas Schreinerforsarna Carolyn Burdett och Liz Stanley medge att Schreiner aldrig övergav evolutionistiska föreställningar om ras, även om hennes förhållningssätt förändrades med tiden.⁷⁵ Feministiska teoretiker i början av 1900-talet deltog i produktionen av en rashygienisk diskurs.

Det finns anledning att återkomma till den svenska kvinnorörelsen och hygienism. Här vill jag i första hand lyfta fram att redan dessa få, men inflytelserika, exempel visar att den kroppslighet som den Nya Kvinnan ska uttala på inget sätt kan tas för given. Den bestäms än som återuppstånden germansk, barbarisk forntidskvinna, än som färskvara producerad av en världsekonomi i ständig rörelse, än som framavlad framtid. Den Nya Kvinnan rymmer en politisk spännvidd, som utan tvekan gör hen-

kvinor med önskad anlag ombads att inte bli gravida. ”Fysiskt var de mer lika varandra än vi, eftersom de helt saknade sjukliga och onormala individer”, meddelar den manliga besökaren från omvärlden. Charlotte Perkins Gilman, *Jungfrulandet. En feministisk vision*, övers. Kerstin Gustafsson [Herland 1915] Stockholm 1980, s. 81, s. 100f och s. 112.

73 Perkins Gilman, *Women and Economics*, s. 147ff och s. 330–340.

74 Määttä s. 2.

75 Burdett s. 89; Stanley s. 69f. Sandra M. Gilbert och Susan Gubar lyfter fram hur kvinnorörelsen använde slaveri som metafor för kvinnors underordning och pekar på hur Schreiners kolonialism och Perkins Gilmans eugenik dels marginaliserar dem som faktiskt var utsatta för kolonisation, dels läser den egna argumentationen i förtryckande strukturer. Rita Felski uppfattar imperialistiska idéer i feministiskt tänkande som strategier för kvinnorörelsen att skriva in sig i en modern ordning och som en möjlighet att omfunktionera betydelser, även om hon också medger svårigheten att över huvud taget tänka utanför en kolonial diskurs vid sekelskiftet 1900. Sally Ledger hävdar däremot att imperialistiska strukturer är en vital del av den tidens feminism och en växande, kritisk tradition av postkoloniala feminister påpekar att den västerländska kvinnorörelsen måste se sitt arv i vitögat. Sandra M. Gilbert & Susan Gubar, *No Man's Land. The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century Volume 2. Sexchanges*, New Haven & London 1989, s. 63ff och s. 78ff; Rita Felski, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Massachusetts & London 1995, s. 149 och s. 154ff; Ledger, *The New Woman*, s. 18f, s. 23f och s. 62–93. Äng, feministisk postkolonial teorbildning se t ex Linda Berg, *InterNacionalistas. Identifikation och främlingskap i svenska solidaritetsarbetare berättelser från Nicaragua*, diss. Umeå 2007, särskilt s. 47ff.

ne än mer effektiv som ideologisk figur, eftersom hon lyckas förena oförenligheter och därmed kan samla större skaror av olika slags feminister i leden. Däremot gör det henne mindre effektiv som analytisk kategori. Vid varje möte med en Ny Kvinna måste hon utfrågas om sin härkomst och sina egenskaper för att hennes ärende ska bli gripbart.

I Wagners roman är formen för den Nya Kvinnans samhällsdeltagande ett urgammalt ansvar med toppmodern innebörd: Virginie är husmoder. Det gör henne till politiskt sprängstoff i den fem år gamla svenska demokratin och det involverar henne i en diskussion med feministisk tradition, med Fredrika Bremers samhällsomdanande moderlighet och Ellen Keys Nya Kvinna – samhällsmodern.

MODERN, HUSMODERN, SAMHÄLLSMODERN

Husmoderns avgörande politiska betydelse under 1920-talet går att förstå rent kvantitativt: de flesta numera röstberättigade kvinnor var husmödrar – de utgjorde kort sagt en mycket stor väljargrupp. Hur detta förhållande skulle omsättas i politik var inte lika självklart. Sveriges husmodersföreningars riksförbund (grundat 1919) växte under 1920-talet ur reserterna av rösträttsrörelsen till en betydande och aktiv organisation med ett brett verksamhetsområde och lokalföreningar över hela landet. År 1924 uppgick antalet lokalföreningar till 74 stycken och upplagan av medlems-tidningen *Husmodern* steg under 1930-talet till 192 000 exemplar.⁷⁶ Husmodersförbundet drev linjen att kvinnor skulle ha rätt att avstå från förvärsarbete, i motsättning till stora delar av kvinnorörelsen som engagerade sig för rätten till yrkesarbete.⁷⁷ För husmodersförbundet gällde det

76 Jan-Erik Hagberg, *Tekniken i kvinnornas bänder. Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugoo- och trettioatalen*, diss. Linköping 1986, s. 25 med not 10 s. 246, och s. 93. Manns diskuterar Fredrika Bremer-förbundets husmodersideal och pekar på att det framhävdes som samhällsmoderlighet i synnerhet efter första världskriget. se Manns, *Den sanna frögörelsen*, s. 193–226, se särskilt s. 200. Se även Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun*, s. 49ff och s. 69ff; Wistrand s. 34f; Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 66.

77 Ibid. s. 139f. Konflikten mellan husmödrarna och de förvärsarbetande var dock inte absolut;

inget mindre än vilken arbetssituation som skulle få definiera det emancipatoriska projektet.

Virginies husmodersverksamhet gör henne till arbetsledare för tjäns-
tefolk, företagare som anställer ny personal, inköpare som väljer varor
med expertis på marknaden, och alla dessa arbetsuppgifter ägnas täm-
ligen stort utrymme i romanen. Dessutom påpekas, som sagt, att hon
fungerar som lekmannamedlare (s. 131). Husmodersyrket framställs inte
bara som en utåtriktad samhällelig verksamhet – den erfarenhet och
auktoritet det kräver omsätts även i ett större samhällligt sammanhang.
Denna Nya Kvinna och husmoder, vars röst romanen ska framkalla, ka-
rakteriseras dock framför allt av moderlighet. Liksom husmodern sätter
modern det emancipatoriska tänkandet på spel – konservativa och radi-
kala krafter tävlade om att på olika sätt naturalisera och politisera deras
betydelser.⁷⁸ *Silverforsen*, som alltså ställer husmodern i centrum, är ock-
så upptagen av att diskutera moderskapet.

Den explicita diskussionen om modern i *Silverforsen* gäller hur mo-
derlighet ska definieras. Två av romanens biologiska mödrar, gumman
Coreus och Gudrun, får uppvisa en uppseendeväckande brist på moder-
liga kvaliteter, medan fostermodern Virginies moderlighet omfattar al-
la. Detta aktualiserar ständigt frågan om biologins betydelse. Gudrun
anklagar Virginie för att bryta sitt moderslöfte, medan hon själv som bio-
logisk mor inte behöver uppfylla samma krav i förhållande till sin egen
dotter, Annami:

Även i Shang-hai skulle hon växa upp och bli lik mig, inte lik honom, inte lik

exempelvis förekom artiklar av Wägner i *Husmodern*. Ibid. s. 186. Se även Lindholm, *Talet om det kvinnliga*, s. 99–115; Margareta Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna och samhället*, Göteborg 1992, s. 75–82.

78 Jfr Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 27; Lindholm, *Talet om det kvinnliga*, s. 58–63; Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettioåret. Kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm 2008. Ang. husmodersansvaret som utgångspunkt för kvinnligt samhällsdeltagande under 1930-talet i den internationella Women's Organisation for World Order, där Wägner var verksam, se Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 57ff.

Virginie, inte lik någon mer än mig. Utvärtes och invärtes. Jag behöver inte bevisa mitt moderskap, men det måste Virginie, som till och med tror, att hon har uppdrag av Gud att ta hand om mig. (s. 283f)

Virginie tillrättavisar henne genom att ignorera det biologiska argumentet: ”Det du inte kan offra för barnet, det skall jag göra. Och så blir det gjort också för dig, även om du tusen gånger skymfligen kallar mig för tant.” (s. 284) Även Amelies motsvarande distinktion mellan att ”ta” en dotter och ”få” en dotter avvisar hon på samma sätt:

– Jag tog henne inte, sade Virginie, jag fick henne.

– Tala inte så. Man får en dotter men inte en fosterdotter. Gudbevars, nog unnade jag dig ett surrogat för moderskapet, men du behövde då inte ha nöjt dig med surrogat, du har haft dina tillfällen.

– Vi har väl inte tid att ta upp detta gamla ämne i dag igen, sade Virginie uttröttad. Men du har alldeles fel. Det finns inget surrogat för moderskapet lika litet som för livet. Man lever eller man är död. Men kärleken har lyckligtvis vidare gränser. (s. 135f)

Här avbryts meningsutbytet för denna gång i romanen, men i den tidigare dramaversionen av texten, ”Högtidsdagen”, ger sig ingen av dem lika lätt, vilket klargör positionerna i debatten.

Medan Virginie gör iordning placeringskort till middagen och råkar skriva ”HH moderskap” i stället för ”HH ärkebiskopen”, förblir Amelie inte svarslös på sista repliken i citatet ovan.

Am: Det har vi inte tid att disputeras om nu. Men jag vill bara att du ska förstå, att gör man ett sådant experiment som du gjorde, då får det inte misslyckas. Då har man skyldighet att se till, att det inte kommer olycka ut av det.

Virg: Men om man gör experimentet med egna barn då?

Am: Kallar du det experiment, naturens stora process. Men låt gå för experiment. Mitt lyckades. Och däri ligger för mig dock ett bevis för att en mor har större möjlighet att fostra upp en ung flicka än vad framför allt en ogift fostermor har det. Hade du varit en smula bevandrad, så hade du väl inte suttit där hjälplös och förvirrad, när upptäckten ramlar över dig. Men så mycket större och oavvisligare är din plikt att göra vad du kan nu.

Virg: blir plötsligt ond. Jaså, det är för att Gertrud är adoptivbarn, som detta har hänt. Det ska vi fråga esaias [sic] om, ifall han inte hunnit i väg än! Han vet nog om det brukar vara så, att det är fosterbarn, som bryter äktenskapen.⁷⁹

Skapar ”naturens stora process” även moderlighet och inte bara moderkap? Wägner låter Virginie insistera på att moderlighetsarbetet är det samma för biologiska mödrar som för fostermödrar, att fostra en människa är alltid ett ”experiment” oavsett blodsband. Leppänens formulering av moderns roll i Wägners senare matriarkatsteori gäller här, även om matriarkatet ännu inte tagit form: ”Mothering is rather a learned practice, an attitude toward the world and people based on historical experiences such as they have survived from the time of matriarchy.”⁸⁰ Det är inte heller sexuella erfarenheter som gör en människa till en vaksam uppfostrare – Virginies problem är inte att hon är en ”ogift fostermor” utan att hon är en förälskad fostermor. Moderligheten, hävdar Virginie, ligger tvärtom i kärlekens ”vidare gränser” (s. 136). Här faller hon Ellen Key i talet; denna kärlekens ”vidare gränser” gör Virginie till en keysk samhällsmoder. Wägner hade ett både ömsint och konfliktfyllt förhållande till Key, men Virginie är utan tvekan bärare av åtminstone ett par av Keys centrala idéer.⁸¹ Kvinnan av 1920 har ett ansikte helt olikt det Ellen Key-

79 Elin Wägners samling, ”Högtidsdagen 1922”, A 48a Fl:1, s. 57f. Gudrun hette i denna tidiga version Gertrud.

80 Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 174. Karl Lindqvist lyfter fram moderlighetens betydelse för kvinnogruppens gemenskap i Wägners tidiga författarskap, särskilt i *Norr tullsligan* (1908). Karl Lindqvist, *Indivoid grupp gemenskap. Studier i de unga tiotalisternas litteratur*, diss. Uppsala 1980, s. 130f.

81 Forsås-Scott menar att Wägners roman *Släkten Jerneploogs framgång* (1916) ”kan uppfattas som en uppgörelse med Ellen Keys ’samhällsmoderlighet’”. Helena Forsås-Scott, ”Gasmaskmadonnan”, *NKLH III. Vida världen 1900–1960*, red. Elisabeth Møller Jensen m fl, s. 176. Wägner ställde sig ambivalent till Keys förståelse av kvinnlighet, men något definitivt avståndstagande var det inte fråga om, och i *Silverforsen* förvaltas Keys tanke på just samhällsmoderlighet. Jfr Death, som prövar att betrakta Virginie som samhällsmoder. Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 11. Ang. Wägners kontakt med och förhållningssätt till Key se t ex Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 101; Isaksson & Linder s. 105, s. 139ff, s. 168f, s. 186ff, s. 260f, s. 279 och s. 335; Englund & Käreland s. 208ff.

ska idealet”, skriver Wägner i en hyllningsskrift till Keys 70-årsdag, och hon fortsätter: ”Men något drag i detta anlete bär väl ändå vittne om arv av detta ideal.”⁸² Dessa drag återfinns hos Virginie.

Begreppet ”samhällsmoder” förekommer första gången i Ellen Keys *Missbrukad kvinnokraft* (1896) och utvecklas i *Lifslinjer I* (1903).⁸³ Här konkretiserar och teoretiserar Key en feministisk tanke om moderlighet som en samhällsomdanande kraft, som Fredrika Bremer etablerat genom hela sitt författarskap och med särskild pregnans i *Hertba*. Under senare delen av sitt liv hade Bremer kommit att alltmer förstärkas i uppfattningen att kvinnan hade särskilda samhällsuppgifter att verka som ”andlig mor” i kraft av sin specifika förmåga till kärlek. Hon uppfattade kvinnan som Guds ”sista vittne bland de skapade varelserna på jorden” och manade lagstiftaren att ta tillvara att Gud skrivit sin kärleks lag ”i kvinnors hjärtan”: kvinnans kall var att göra kärlekens princip gällande i samhället som helhet, inte minst i egenskap av domare.⁸⁴ Det goda samhället är för Bremer genomsyrat av moderlighet och det målet radikaliserar Key från gudomligt uppdrag till evolutionistisk logik.

Gemensamt för Key och Bremer är dock att moderlighet är en andlig kraft, frikopplad från barnafödande. Lindén inskärper att ”Key avfärdar

82 Elin Wägner, ”De tre kraven. Ett kapitel om Ellen Key och kvinnosaken”, *En bok om Ellen Key*, red. Anna Lenah Elgström, Naima Sahlbom, Frida Stéenhoff & Elin Wägner, Stockholm 1919, s. 154.

83 Lindén s. 23 och s. 184ff. Lindén påpekar att Key själv myntade begreppet ”samhällsmoder”, även om ”en liknande vidgning av begreppet mor och moderlighet” återfinns i Bremers författarskap. Lindén s. 354 not 69. Jfr också Manns, ”Fredrika Bremer: kvinnorörelsens galjonsfigur”, s. 270ff.

84 Bremer, *Hertba*, s. 371, citaten på s. 213. För en diskussion om Bremers politiska engagemang se t ex Manns, *Upp systrar, väpnar er!* särskilt s. 130–155; Gunnar Qvist, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier*, Kvinnohistoriskt arkiv 8, Göteborg 1969. Se även Ronny Ambjörnsson, som i sin avhandling *Samhällsmodern* reder ut kvinnlighetens betydelse i 1800-talets olika idétraditioner. ”Hos Fredrika Bremer förknippas så två skilda idékretsar i kvinnofrågan på ett sätt som kom att bilda mönster för senare emancipationsvänner”, skriver Ambjörnsson och preciserar: ”å ena sidan jämlikhetsidén å den andra idén om en kvinnans särskilda mission. De teoretiska svårigheter som uppstod vid förknippningen ärveds också av senare författare.” Ronny Ambjörnsson, *Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, diss. Göteborg 1974, s. 50. Se även Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 58–65 och s. 70.

den naturgivna modersinstinkten. Hon framhåller istället att den är en produkt av en kulturell praktik, av 'barnafostran'.⁸⁵ Den barnlösa kvinnan blir rentav avgörande för Keys teori, argumenterar Lindén:

I själva verket är kvinnan som inte är mor den viktigaste byggstenen i Keys tankevärld. För bara hon kan fungera som universaliserande princip, och förvandla *moderligheten* från biologisk funktion till ett politiskt imperativ.⁸⁶

Först när moderlighet manifesteras i en barnlös kvinna är den ovedersägligen lösgjord från en särskild relation och kan göra anspråk på att angå alla, att bli politik. Det är denna politiserande vändning som dramatiseras i Virginies fostermodraskap.

Bibi Jonsson menar att samhällsmoderlighet utvecklas hos Bremer och Key *i stället för kärlek*, medan det för Wägner inte finns någon sådan motsättning: "För dem [Bremer och Key] var samhällsmoderskapet inte ett komplement till utan en kompensation för äktenskap och familj", men "Wägner omformar konceptet om samhällsmodern så att begreppet utvecklas från sin kompensatoriska grundbetydelse".⁸⁷ Det är dock att missförstå kärlekens och moderlighetens samhällsomdanande kraft i alla dess former både hos Bremer och Key.

Key erkänner att det kan uppstå konflikt mellan "samhällsmoderlighetens och moderskapets plikter", men hon betonar att det ena följer ur det andra: "En kvinna är fulländad efter sitt väsens lag först när ur moderligheten som naturkraft höjer sig samhällsmoderligheten som kulturmakts".⁸⁸ För att undvika missförstånd känner sig Key föranliten

85 Lindén s. 180. Jfr också Ambjörnsson, som visar hur Key genom samtida debatt och skönlitteratur utvecklade en förståelse av kärleken "som en etisk uppfordran" med implikationer för hela samhällets framtid, vilket också innebar att den tidigare förtryckta kvinnan fick en nyckelroll i frigörelsen i kärleken för framtiden. Ambjörnsson s. 151–239, särskilt s. 164ff, citerat på s. 164.

86 Lindén s. 184.

87 Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 253 och s. 334, se även s. 245–255. Jfr också Lindholm, *Talet om det kvinnliga*, s. 49–54; Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal*, s. 34–43.

88 Ellen Key, *Kärleken och äktenskapet. Livslinjer I-II*, 3:e uppl., [1903] Stockholm 1923, s. 38. *Livslinjer* fortsatte att efterfrågas och aktualiserades genom en tredje upplaga samma år *Tidevarvet* star-

att förtydliga: ”Detta betyder ej att varje kvinna måste ha varit verklig mor för att kunna bli samhällsmoder.”⁸⁹ Och följande stycke ur Keys es-sä ”Samhällsmoderlighet” framstår snarast som en mönsterbeskrivning för Wagners gestaltning av Virginie. Modern som temporärt avstår från samhället för att helt ägna sig åt hemmet ska ingalunda ”undertrycka sin mänskliga personlighet”, inskräper Key. Hon måste tvärtom

i sina hemuppgifter [...] utveckla en statsmans, en själasörjares, en fältherres, en lagstiftares, en nationalekonoms, en konstnärs egenskaper för att upphålla den stilla och starka myndighet genom vilken alla bli styrda, medan alla tro sig följa sin egen vilja. Så kan hon sola fram allas rätsida, fostra barn och husfolk, ge arbetet fart och fröjd men även den stillhet och skönhet, som kommer alla att njuta resultatet som ett färdigt konstverk, utan att snack och slammer från dess mödor störa intrycket. [...] Därunder lär husmodern över- och underordnandets konst, liksom den att samla och stegra fysiska och psykiska krafter och båda kan hon framdeles bruka i det offentliga livet. Samtidigt kan hon från morgon till afton uppleva ett spännande drama, vars trådar alla löpa samman i hennes hand.⁹⁰

Statsvetaren Fredrika Lagergren studerar i sin avhandling *På andra sidan välfärdsstaten* Key som en viktig företrädare för vad hon kallar ”tidig folkhemsideologi”.⁹¹ Av citatet ovan framgår hur Key tänker sig att alla uppgifter för statens styrelse kan omfattas och förfinas av moderlig omsorg, liksom moderligheten måste anta myndighet för att göra sig gällande i statens styrelse. På den grunden vilar hennes föreställning om samhället som ett hem för folket.⁹² Historikern Ann-Katrin Hatje under-

tade och Wagner arbetade på *Silverforsen*. I förordet till den andra och tredje upplagan skriver Key att hon dröjt med återutgivningen i hopp om att omvärlden skulle mogna för hennes idéer, men hon understryker att inga ändringar företagits fränsett små språkliga sådana. Denna utgåva finns i Klara Johansons boksamling i Svenska Akademiens Nobelbibliotek och det är ur den jag citerar. Ellen Key, förord till *Kärleken och äktenskapet. Livslinjer I,I*, [1903] Stockholm 1923, s. 7f.

89 Key, *Livslinjer I,II*, s. 38f.

90 Key, *Livslinjer I,II*, s. 39.

91 Lagergren, se särskilt kap. ”Ellen Key och den samhällsmoderliga omsorgspolitik”, s. 61–89. Se även Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, särskilt s. 83–91.

92 Jfr t ex även följande ställe: ”Liksom familjen – den första ’staten’ – torde den slutliga staten

stryker att "folkhemstanken kan härledas ur socialliberalismen och den kvinnliga filantropin" och Hjärdis Levin framhåller Fogelstadgruppens arbete: "De frisinnaade kvinnorna gjorde utan tvekan en betydande insats på vägen mot Sverige som välfärdsstat."⁹³ I Wagners roman utförs Virginies arbete i hemmet, men det är ett hem som på flera sätt är öppet mot hela samhället – representanter för alla klasser besöker hemmet och lever i det. Och hon upplever sannerligen med Keys ord "ett spännande drama, vars trådar alla löpa samman i hennes hand".

Virginies samhällsmoderliga ansvar tydliggörs och kompliceras av att Virginie får konkurrens av en annan Ny Kvinna, nämligen Gudrun. Hon är faktiskt den som får artikulera sexualitetens enda rättfärdigande i kärleken som ett absolut krav. För henne blir den krisen akut: det gäller liv och död. Mannen hotar att döda henne och barnet om hon inte svär att aldrig mer träffa sin älskare. Hon svär, men eden gör henne till "en levande död" (s. 128). "Han skonade mitt liv och mördade mig på en gång", konstaterar hon efteråt (s. 140) och tvekar inte ett ögonblick att bryta löftet så fort chansen ges (s. 185f); det äktenskapliga samlaget är för henne att "fly från sin kropp och lämna den som ett andelöst beläte åt den, som icke har ens hjärta" (s. 38). Formuleringen av kroppen som "ett andelöst beläte" i ett kärlekslöst äktenskap kunde vara hämtad ur Keys skrifter. "Prostitution är all handel med sitt kön, vare sig handeln idkas av kvinnor eller män, som av nöd eller lust sälja sig utom eller genom äktenskapet", slog Key fast.⁹⁴ Samtiden förfasade sig. Det är till och med ett "brott mot det ofödda släktet, brott i jämförelse med vilka rån och mord på de levande äro leende menlösheter".⁹⁵ Kärleken ensam ger legitimitet idag och

komma att te sig som en enhet av den manliga och kvinnliga principen. Eller med andra ord bli ett 'statsäktenskap', icke såsom hittills ett statscelibat." Key, *Livslinjer I:II*, s. 14.

93 Hatje visar i sin studie hur barnträdgårdspionjärerna drevs av föreställningen om samhällsmoderlighet. Ann-Katrin Hatje, *Från treklang till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880-1940-talen*, Lund 1999, se särskilt s. 59-89, citerat på s. 47; Levin, *En radikal herrgårdsvröken*, s. 152.

94 Key, *Livslinjer I:I*, s. 29.

95 *Ibid.* s. 30.

för framtiden – den blir ”självreglerande” i Keys system, skriver Lindén.⁹⁶ Så långt som till ”det ofödda släktet” skulle nog inte Wägner sträcka sig, men mot Gudrun själv är det ett brott att tvingas avstå från kärlek för att stängas in i fel äktenskap. Det är inget mindre än en ”levande död”. Men saken kompliceras av att Gudruns kärlek leder henne till brott mot det redan födda släktet, mot sin dotter. I *Silverforsen* utforskar Wägner erotikens lag i Gudrun och invänder att den stegrade livslycka som detta innebär för den ena riskerar att lägga livet i spillror för alltför många andra. Passion måste vägas mot omsorg: Virginie utgör Gudruns motvikt och moralisk förebild.

Rösten som romanen ska framkalla – gåtan Virginie som ska uttala sig själv – är en Ny Kvinna, husmor och keysk samhällsmoder. Den identitetspolitiska röstens konstruktion är därigenom förankrad i feministisk tradition, samtida debatt och framtidsvision. Romangenren angav de grundläggande förutsättningarna och nästa instans att undersöka i analysen av textens produktion av röst är själva berättarrösten. Om romanens ärende är kvinnans politiska röst, är det berättarröstens uppgift att locka fram den, att lägga handlingen till rätta och öppna för frambringtandet. Men berättaren låter misstänkt lik Virginie själv.

BERÄTTARE: SAMHÄLLSMODERN

Klara Johanson klagar halvt skämtsamt, i sin mycket uppskattande recension av *Silverforsen* i *Tidevarvet*, på inledningen:

Denna historia som inte ”skildrar” utan är idel aktion och rörelse inledes förbluffande med ett par sidor stilleben, påminnande om det bouppteckningsmaner som uppfanns och beundrades på adertonhundratalet. Är det verkligen Elin Wägner, frågar man sig, som på fädernas okonstlade vis bjuder läsaren in i ett folktomt rum? Varken hon eller jag har där att göra innan det hyser en mänska som lånar oss ögon att se det med.⁹⁷

⁹⁶ Lindén s. 303.

⁹⁷ K.J., ”Elin Wägners romanform”.

Berättaren är inte bara ensam i detta livlösa rum, utan har dessutom svårt att välja läsanvisning och tvekar mellan ett realistiskt och ett allegoriserande förhållningssätt: "Hela bonaden kunde vara en tillfällighet, den kunde också vara mera." (s. 7) Virginies entré underlättar, som sagt, inte saken: "Rummets [...] slutenhet var åter lika fullkomlig som nyss, ja, fullkomligare" (s. 8). Inte heller hon är tillgänglig för tolkning och endast hennes yttre drag kan registreras. Berättaren är ålagd en begränsning till ytan och förmår inte avvinna någon användbar kunskap ur vare sig rummet eller kvinnan som hör samman med det.

Gérard Genette kallar en sådan här typ av tillfällig restriktion av berättarens auktoritet för *paralipsis*;⁹⁸ att det är fråga om just en tillfällig begränsning blir läsaren snart varse; berättaren har i resten av romanen betydligt mer långtgående auktoritet. Det finns över huvud taget ingen "tillfällighet" i *Silverforsen*, allting är alltid "något mera" – osäkerheten är skenbar och berättarens oförmåga att känna till Virginies inre likaså låtsad. Paralipsen signalerar i detta fall ett problem. Berättaren avhänder sig kunskap och gör därmed rummets och Virginies livlösa yta även till berättelsens kris: om ytan inte är tolkningsbar finns heller ingen berättelse. Paralipsen antyder att om Virginie är död yta, så är också berättelsen meningslös. Berättarens oförmåga att tränga bakom det yttre skenet till livet är dock snabbt åtgärdad. Distans markeras först i att Virginie "betraktade omgivningen så, som den måste göra, som plötsligt finner sig förflyttad av osynliga genier ur Tusen och en natt" (s. 8, min kurs.) – här iakttas hon utifrån, men omedelbart därefter bekräftas antagandet: "Det var också fallet" (s. 8). Den allvetande berättaren har avslöjat sin överlägsenhet.

Över huvud taget visar sig *Silverforsens* berättare vara en ovanligt väl-informerad allvetande berättare, som dessutom inte är benägen att vänta särskilt många meningar med att delge läsaren romangestaltarnas innersta tankar och gömda bevekelsegrunder. Ingen lämnas oförstådd; berättaren tar ansvar för att söka bland romangestaltarnas inre röster tills kär-

98 Gérard Genette, "Discours du récit", *Figures III*, Paris 1972, s. 211.

leken är funnen – det gäller även, och kanske särskilt, de osympatiska. De mest våldsamma och hänsynslösa beteenden skyndar sig berättaren att göra meningsfulla som sårad kärlek eller tvingande passion, ger sig inte förrän denna grund uppenbarats och omslutits av berättelsen. Det är en berättare på ständig spaning efter försoning.

Försoningstankens särskilda betydelse för Elin Wägner under denna period hade en bakgrund i första världskriget. Krigets slut och fredens plågsamma villkor gjorde försoning till en akut angelägenhet för hela Europa och Wägner, som deltog i hjälparbete i Wien omedelbart efter krigsslutet, ingick i den sammanslutning som grundade Internationella Rädda Barnen och rapporterade om den franska ockupationen av Ruhrområdet 1923, tvekade inte om vad världen behövde mest.⁹⁹ Wistrand lyfter fram hur Wägners tro på försoning som den enda möjliga vägen förstärktes och radikaliserades genom mötet med Mahatma Gandhis texter och med de kväkare, som deltog i fredsarbetet i Europa.¹⁰⁰ Hennes beundran för Gandhi manifesterades bland annat i en artikelserie i *Tidevarvet* samma år som *Silverforsen* kom ut.¹⁰¹ Men det finns också en literaturhistorisk reflektion att göra angående denna berättare, som omfattar alla med kärlek och förståelse.

Pericles Lewis diskuterar berättarrösten i modernistiska romaner, huvudsakligen av Joseph Conrad, Marcel Proust, James Joyce och Gabriele d'Annunzio, i relation till det tidiga 1900-talets nationalism. Han pekar

99 Wistrand s. 113–131; Andersson, *Kvinnor mot krig*, särskilt s. 134 och s. 141; Isaksson & Linder s. 276f och s. 285. Ang. Wägners fredsarbete se även ibid. s. 221–227, s. 346–361. Jfr också Elin Wägner, *Från Seine, Rhen och Ruhr. Små historier från Europa*, Stockholm 1923.

100 Wistrand s. 24, s. 117, s. 125, s. 131–146 och s. 225ff. Se även Isaksson & Linder s. 354 och s. 394f; Irene Andersson, "Ett envist engagemang. Elin Wägner som fredsaktivist", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 227 och s. 231; Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal*, s. 103ff.

101 Elin Wägner, "Gandhi och hans lära I", *Tidevarvet* nr 6 09.02.1924; Elin Wägner, "Ghandi [sic] och hans lära II", *Tidevarvet* nr 14 05.04.1924; Elin Wägner, "Gandhi och hans lära III", *Tidevarvet* nr 17 26.04.1924; Elin Wägner, "Gandhi och hans lära IV", *Tidevarvet* nr 18 03.05.1924. Se även Elin Wägner, "Den befriade Gandhi", *Tidevarvet* nr 35 30.08.1924; E. W., "Indisk politik", *Tidevarvet* nr 48 29.11.1924.

på hur individens medvetande, som modernismen på olika sätt undersöker och bringar till tal, formuleras som representant för en folkgrupp och en nation. Detta förhållande bör sättas i samband med hur en organisk föreställning om nationalstaten får allt större betydelse från slutet av 1800-talet, menar Lewis, och hänvisar till Hannah Arendts påpekande att statens funktion förändras i organisk nationalism från att vara "ett instrument för lagen till ett instrument för nationen".¹⁰² Den suveräna nationalstaten ger individerna förutsättningar att begripa sin plats i historien och "medvetande om sin kollektiva förmåga att skapa sina egna öden".¹⁰³ Medan realismens objektiva, allvetande berättare speglar liberalismens spänning mellan individens rätt till röst och det allmännas bästa, speglar modernismens individualiserade berättare nationalstaten som en kropp.¹⁰⁴ "Den 'allvetande' berättaren, som så ofta jämförs med Gud, förkroppsligar i själva verket inte Guds perspektiv utan samhällets i allmänhet", skriver Lewis.¹⁰⁵

Susan Sniader Lanser gör en snarlik iakttagelse, men betonar den realistiska berättarens moraliska funktion som romanens sammanhållande faktor. Berättaren medlar mellan de två motstridiga ambitionerna att visa verkligheten som den är och att förevisa det rätta; berättarrösten blir därigenom romanens enda trovärdiga sanningsvittne. Hon påminner också om att den allvetande berättarens överlägsna position får politiska implikationer även som en kolonialiserande position.¹⁰⁶ Den logik som legitimerade 1800-talets kolonisation finns inskriven i den realistiska ro-

¹⁰² Hannah Arendt hos Pericles Lewis, *Modernism, Nationalism, and the Novel*, Cambridge 2000, s. 7. Se även P. Lewis s. 3–12. Se även Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, [1948] San Diego, New York & London 1994, s. 229ff och s. 249. För vidare diskussion om organismbegreppet i svensk politik i början av 1900-talet se Lagerlöfkapitlet.

¹⁰³ P. Lewis s. 2f.

¹⁰⁴ *Ibid.* s. 10 och s. 52–96.

¹⁰⁵ *Ibid.* s. 17.

¹⁰⁶ Lanser s. 84ff. För en diskussion om den allvetande berättarens koloniala implikationer se även Bette London, *The Appropriated Voice. Narrative Authority in Conrad, Forster, and Woolf*, Ann Arbor 1990, s. 84–109 och s. 50–58.

manens strategier för att upprätta auktoritet.

Silverforsens allvetande berättare verkar ha mycket gemensamt med 1800-talsrealismens liberala, moraliska berättare såsom den beskrivs av Lewis och Sniader Lanser, men det går inte att identifiera Wagners berättarröst med exempelvis George Eliots berättarröster, som Sniader Lanser analyserar, eller Bremers. Wagners penetrerande berättare är visserligen inte heller Gud, men den nådefulla blick varmed berättaren betraktar romanpersonerna karakteriserar berättarens hållning. Det är inte en berättare som likt 1800-talsromanen dömer människor, utan någon som vill komma tillrätta med allt och alla genom omsorg. I denna berättare samlas ansvaret för en nation på ett sätt som liknar den modernistiska berättarens förkroppsligande av nationen, som Lewis belyser; Wagners politiserande ansats har en affinitet med Conrads, Joyces eller Woolfs, och hon konfronterar givetvis samma världshistoriska situation. *Silverforsens* berättare registrerar alla individers intressen, från gumman Coreus bördsförnäma önskan att bli den första att begravas på den nya kyrkogården – oavsett om de fattiga får ”träka hop sig” (s. 20) på den gamla tills hon dör – till arbetarklassungdomens raseri över denna förolämpning, men tvingar dem att blotta en innersta önskan om kärlek och erkännande. Den samhällsordning berättaren strävar efter att frammana bygger inte bara på försoning mellan samhällsklasser utan också på samarbete. Välfärdsstatens honnörsord är incitamentet för berättarens verksamhet.¹⁰⁷

Genette gör en distinktion mellan frågan om vem som ser i en berättelse och vem som talar, mellan *modus* och *röst*, vilken kan klargöra förhållandet mellan berättaren och romanpersonerna.¹⁰⁸ *Silverforsens* berättare är alltså noggrann med att se verkligheten ur alla romanpersoners perspektiv, synvinkeln – Genettes term är *fokalisering* – varierar med andra

107 Jfr t ex Per Albin Hanssons karakteristik år 1928 av hemmet som skulle blir förebild för folkhemmet: ”I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet.” Per Albin Hansson, citerad hos Lagergren s. 58. Ang. försoningstankens grundläggande betydelse för Fogelstadgruppen se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 16, s. 119 samt s. 134ff.

108 Genette s. 203.

ord mellan i princip alla gestalter. Huvudpersonen Virginie är dock privilegierad i det avseendet. *Silverforsen* är i första hand fokaliserad genom henne, hennes tankar får mest utrymme och berättaren företräder oftast hennes blick på tingens ordning. När berättelsen fokaliserar andra romanpersoner är berättaren förvisso angelägen om att göra dem rättvisa, men de avslöjas i alla stora och små synder, och ironiska pikar haglar över tillkortakommanden. Berättaren är beredd att gå långt för att begripliggöra deras perspektiv, men slår ner på alla kärlekslösa handlingar.

Det enda perspektiv som berättaren framställer som meningsfullt – och som de andra romangestalterna därmed tvingas förhålla sig till – är Virginies. På ett enda ställe markerar berättaren en lätt ironisk distans och då bara för att kunna benämna henne husmor: Virginie ”hade den husmoderliga övertron på sin egen oumbärlighet”, meddelar berättaren spefult (s. 307). Å andra sidan bekräftar romanen oupphörligen att hon verkligen är oumbärlig; inte ens detta enda ställe erbjuder med andra ord en verkningsfull kritisk distans. Genette diskuterar berättarens olika funktioner och preciserar en av dessa till den *ideologiska funktionen*.¹⁰⁹ I *Silverforsen* är den ideologiska funktionen framhävd: berättaren har ett politiskt uppdrag. Isaksson och Linder menar att *Silverforsens* berättare har en ”objektiv blick”, men i själva verket är detta en berättare som otve tydigt tar ställning.¹¹⁰ Försoning ska åstadkommas, men inte genom att berättaren medlar mellan romangestalterna, utan genom att deras innersta behov, deras utsatthet för bristande kärlek, söks upp, bekräftas och

¹⁰⁹ Ibid. s. 261ff.

¹¹⁰ Isaksson & Linder s. 376. Se även Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 8. Jfr också Lindholm, som menar att Wägner använde olika röster i de olika genrer hon arbetade inom. ”I romanerna”, skriver Lindholm, ”kan flerstämmigheten åstadkommas genom att flera olika kvinnor får tala. [...] Den wägnerska 'kvickheten' är ett starkt vapen mot alla totalistiska sanningsanspråk, ett slags skydd för berättelsens autonomi gentemot dess sken av objektivt verklighetskildring. Humorn är ett sätt att undvika att auktorisera berättarens röst.” Lindholm, *Talet om det kvinnliga*, s. 142ff, citatet på s. 145; Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal*, s. 106ff. Jag menar tvärtom att kvickheten i *Silverforsen* fungerar som kritik av romangestalternas hållningar och tjänar till att relatera dem till den enda ickeironiserade positionen, samhällsmoderns.

tillfredsställs. Romanen är inte bara huvudsakligen fokaliserad genom Virginie; även berättarens egen röst är samhällsmoderns.

EN KVINNLIK ENVAR

Uppgiften att framkalla Virginies röst inbegriper uppenbarligen ansvar för ett helt samhälle fyllt av konflikter och den anförtros alltså en samhällsmoder. Denna sällsamma dubbling – att en samhällsmoderlig röst ska locka en samhällsmoder till röst – pekar möjligen ut en viktig poäng. Virginies betydelser i romanen är inte uttömda av Ny Kvinna, husmoder och samhällsmoder. Dessa bestämningar kan i sig betraktas under en annan väsentlig aspekt: hon intar en egendomligt allomfattande position. Hennes mor har adliga anor medan hennes fosterdotter kommer ur fattiga förhållanden – den borgerliga husmodern markerar ett mellanläge som förmår spänna över alla klasser, liksom själva husmodersverksamheten framställs som ett yrke utan att det handlar om en anställning. Hon bor varken i storstaden eller på landet, utan i en mindre stad (till skillnad från dramaversionen, som utspelar sig i Stockholm). Dottern är en fosterdotter, vilket gör Virginie till mor utan att ha fött barn, och hemmet delar hon med sin bror, vilket gör henne husmor utan att vara gift. Detta slags både-och- eller varken-eller-identitet låter henne fånga in snart sagt alla kvinnokategorier. Virginie fungerar som ett slags moderniserad, könsspecificerad Envar; hon är, i den aspekten, alla kvinnor.¹¹¹

I medeltida allegorier om människans väg mot frälsning representeras mänskligheten av figuren Envar. Isaksson och Linder uppger att *Det gamla spelet om Envar* drog fulla hus på Dramaten krigsvintern 1916 och att Wägner fanns bland dem som tog djupa intryck.¹¹² Envar är alla människor och samtidigt ett föredöme genom att välja den rätta vägen trots alla slags motstånd. På ett liknande sätt omfattar Virginie alla kvinnor

111 Jfr Lanser pekar på hur berättare som ingår i och talar för kvinnliga grupper kan konstrueras som "everywomen". Lanser s. 251f.

112 Isaksson & Linder s. 228f. Jfr även s. 239 och s. 329.

och kan därmed bli förebild för den kvinnliga väljarkåren – framlockandet av Virginies röst ska locka alla kvinnor att hitta sin egen röst och använda den. I den kvinnliga Envar har det identitetspolitiska projektet tagit gestalt: gåtan Virginie är Kvinnans gåta. Men den politiska aspekten av denna allegoriska gestalt har än vidare betydelse. I själva den allegoriska formen ligger en politik.

I *Silverforsen* är det den samhällsmoderliga berättarens röst som kontrollerar berättelsen och romangestalterna – det sätt på vilket romanen berättar är i den meningen underkastat samhällsmoderns auktoritet. Foucault framhåller att varje tal är en produkt av maktförhållanden, att olika mekanismer reglerar vad som är möjligt att säga – varje text vittnar om sina utsägelsevillkor.¹¹³ Den auktoritet kvinnliga författare upprättar i sina romaner har, som Lanser lyfter fram, särskilda villkor och korresponderar mot den auktoritet samhället vid en viss tidpunkt är berett att tillerkänna kvinnor; konstruktionen av kvinnlighet konstruerar i den bemärkelsen även litteraturens form.¹¹⁴ Redan sättet att berätta gör med andra ord en mångfacetterad politisk situation tillgänglig för analys.

Genettes begrepp *modus* täcker egentligen in mer än synvinkelsproblematiken och anger just sättet att berätta. I sin narratologi använder han grammatikens begrepp *tempus* och *modus* för att urskilja en berättelsens grammatik, och vidgar den grammatiska termen *modus* till att omfatta hur berättelsen förmedlar information och på vilka sätt den informationen regleras.¹¹⁵ Att det är samhällsmodern som reglerar informationen i *Silverforsen* får konsekvenser för hur romanen producerar kroppar och hur den producerar röst – berättaren, eller snarare berättarens uppdrag som röstframkallande samhällsmoder, bestämmer romangestalternas villkor. Men de villkoren upprepar också, som Sniader Lanser och Foucault bland många andra betonar, de samhälleliga utsägelsevillkor

113 Se Michel Foucault, *L'ordre du discours*, Paris 1971; Michel Foucault, *Vetandets arkeologi*, övers. C. G. Bjurström & Sven-Erik Torhell, [*L'archéologie du savoir* 1969] Lund 2002.

114 Lanser passim.

115 Genette s. 183f.

som berättaren själv, och ytterst författaren, är underkastad. Den makt Wägner utrustar berättaren med är en effekt av en samhällelig ordning. Romanfiguren förkroppsligar en politik; gestalten får konturer och kommer till liv i texten genom disciplinering.

ALLEGORISERING

Psychomachia: röst – makt – handling

Det är handling det gäller. Ständigt återkommer romanen till romangestaltarnas behov av att sätta en handling i verket. Virginie beskylls för passivitet, blir befalld att handla av än den ena än den andra, medan hon själv är upptagen av att grubbla över sitt ”livs största handling” (s. 204). Att gripa in i livet innebär att förändra förutsättningarna för sig själv och därmed för omgivningen; romanen inskräper att det inte finns någon handling som begränsar sina verkningar till den enskilda. Alla påverkas omedelbart eller medelbart. Den enskildas handlande är en angelägenhet för alla; det är, med andra ord, politiskt. Wägner har en fin formulering i en artikel i *Tidevarvet* samma år om förhållandet mellan liv och politik, som belyser hur den politiska aspekten i hennes tänkande inte bara är del av, utan sammanfaller med den etiska aspekten i hela dess utbredning. Hon uppmanar kvinnorna att ta sig an politiken, att inte förskräckas av dess bombastiska uttryck: ”lyft undan ordet politik, – det är ett lätt ord – och därbakom finner ni livet självt.”¹¹⁶ Politiken är livet, det vi gör mot varandra, menar Wägner. Det är villkoren för detta handlande som *Silverforsen* synar.

¹¹⁶ Devinez [Elin Wägners sign.], ”Till en ny prenumerant”, *Tidevarvet* nr 29 19.07.1924. Sven Linnér menar att den pessimism som första världskriget avsatte i den svenska litteraturen, förbyttes i ljusare livssyn i slutet av 1910-talet för att mot 1920-talets mitt åter övergå i ”ökad misstro, en skärpt vakthållning kring själens liv”. Wägners författarskap utmärks emellertid till skillnad från många andras resignerade hållning av en beständig tro på just handling, skriver Linnér. Sven Linnér, *Livsförsoning och idyll. En studie i rikssvensk litteratur 1915–1925*, diss. Uppsala, Stockholm 1954, se särskilt s. 86ff och s. 211f, citatet på s. 158.

En av röstens viktigaste funktioner i romanen är att den bevekar till handling. Och det är inte bara människor som ska röras till ett visst handlande – människan ropar i *Silverforsen* även till Gud och kräver ingripande. I en tillbakablick berättas hur Gudruns biologiska mor dör på barnbördsavdelningen kort efter förlossningen:

Över de nyföddas små skrik steg hennes röst, stark av ett älskande hjärtas sista krafter, mot höjden i ett oavbrutet *åkallande, ropande, bedjande* om förbarmande hos Gud för den nyfödda.

Ett barn kan icke vara utan moder [...]. Ty det kan icke vara utan kärlek, det kan icke.

[...]

Detta måste Gud höra, tänkte den döende. Hon kände hur hon brändes ner under sin bön som ett torrt ris, men ur hennes bröst steg en klar, skarp, lätt låga, som frigjorde sig från sitt fäste, som, utan att förlora sin hetta eller sitt sken, bröt sig genom det tjocka jordtöcknet och steg ovan det mot himlen att leta rätt på Herren Gud och *avtvinga honom ett handlande*, när hon själv låg tyst och orörlig. (s. 195f, min kurs.)

Den inskjutna berättelsen från barnbördsavdelningen kan verka perifer, men är i själva verket helt central, bland annat för romanens förståelse av röst och kropp, och jag återkommer till detta ställe. Här vill jag peka på romantextens betoning av själva rösten, detta ”åkallande, ropande, bedjande” – berättaren uttömmer listan av synonymer för att låta den förtyvnlade rösten ljuda i alla register. Dessutom tydliggörs användandet av röst som en makthandling: Gud ”måste” höra och rösten ska ”avtvinga honom ett handlande”. Även om inga garantier ges för att bönen får svar, så gör rösten här anspråk på makt.

Samtidigt är utrymmet för både tal och handling underställt maktrelationer, vilket är ett förhållande som romanen aldrig förlorar ur sikte. Det tydligaste exemplet på det är den scen, som jag lyft fram tidigare, där Gudrun under hot avtingas löftet att bryta med älskaren: ”Jag är maktlös. Jag måste svära vad du dikterar.” (s. 125) Hon frånhänder sin röst och förlorar därmed i en mening sitt liv; hon blir, som sagt, ”levande död” (s.

128). Wägner gör här en psykologisk studie av den äktenskapliga maktbalansen satt ur funktion:

Hon genombävades av den svagares fysiska skräck vid att se styrkan över sig.
Hon var ensam med Styrkan, allt som annars skyddade: svagheten, hänsyn,
rädsla för efterräkningar, uppfostran, ridderlighet, allt var borta. Det vapen hon
haft i sin erotiska makt var vänt mot henne själv nu. (s. 124)

Gudruns ”erotiska makt” fungerar vanligtvis som ett ”vapen”, som tillförsäkrar henne skydd av ”Styrkan” – utredningen av den komplicerade maktsituationen tydliggör att rå styrka möjligen är det yttersta maktmedlet, men långt ifrån det enda. Över huvud taget söker berättaren upp och kommenterar maktbalans i varje läge, undersöker dess olika former från barnet, som är ”lydig den vilja, under vars inflytande hon för tillfället stod” (s. 146), och fru Coreus på dödsbädden som Virginie ”för första gången hade en fullkomlig *makt* över [...], att hon fick henne att *lyda* som ett barn” (s. 313, min kurs.) till Bengt, som ställer sig ”vapenlös inför” Virginie (”man får inte låta en kvinna överträffa sig i ädelmod”, s. 158), medan Virginie suckar att Gudrun ”har en sådan makt över” henne (s. 112f). *Silverforsens* romanpersoner är utan undantag utlämnade åt varandras makt.

Även naturen, i det här fallet forsen, kan få makt över människors känslor och handlingar, men får det just som röst: ”Silverforsens melodi, som med naturens egen svala, oberörda *stämma* talade om likgiltighet inför den oföränderliga upprepningen av alltings föränderlighet” får Virginie under sin ”stämmas valde”, tills ”hennes hjärta, som visste, att denna *suggestion* var falsk”, bryter den (s. 64f, min kurs.). Begreppet ”suggestion” återfinns bland annat i Alfred Adlers *Individualpsykologien*, som kom att få inflytande på Kvinnliga medborgarskolans undervisning.¹¹⁷ En typ av

117 Alfred Adler, *Individualpsykologien. Vägen till människokunskap*, övers. Algot Ruhe, Stockholm 1928, s. 53ff. Visserligen publicerades det tyska originalet *Menschenkenntnis* först 1927, men Holger Ahlenius framhåller att Adlers tankegångar var aktuella för Wägner under arbetet med *Silverforsen*. Ahlenius menar att ”Adlers ändamålstanke, hans tes om att varje människa har en ’ledande linje’ [...] kommer till uttryck då Virginie slutligen får mod att följa vad hon kallar sin erotiska

suggestion består i känslor av ”mindervärdighet”, skriver Adler, och det får människor att ”överskatta andras meningar och alltså icke tillmäta sina egna åsikter någon vidare betydelse”.¹¹⁸ Faran för att någon annan har makt över den egna rösten är överhängande och det gör sökandet efter röst än mer riskfyllt. Kanske talar någon annan genom min röst? Det man hör sig själv uttala kan mycket väl vara effekten av en suggestion – allt står på spel och oavbruten vaksamhet är nödvändig.

Handling, röst och makt upprättar ett spänningsfält och iscensätts som en kamp. Krigsmetaforiken är så grundläggande för romanens sätt att berätta att den faktiskt bär hela texten. Stridsuppställningen uttalas genom Gabriel:

I sitt ämbetes utövning såg han många människoöden, hade stundom möjlighet att *gripa in*, att hjälpa, mycket ofta att deltaga, att trösta. Med djup rörelse och vördnad följde han människors *kamp* för sitt liv och sin personliga värdighet mot de *bärrar* av förödmjukelser, skam och kval, som livet *skickar emot dem*. När de *besegrades*, kunde han känna en rysning av skräck och bedja Gud ha miskund med *de besegrade* för den ojämna *stridens* skull de haft att *strida*. Det fanns ögonblick, då han tyckte sig förnimma närheten av en *makt*, som är ute att förfölja människorna. (s. 297, min kurs.)

Konflikten gäller människans ”liv och [...] personliga värdighet” mot ”förödmjukelser, skam och kval” och konflikten dramatiseras med en full-

linje”. Ahlenius, inledning till *Silverforsen*, s. 19f, citerat på s. 20. För en diskussion om Wagners förhållningssätt till Adler se Wistrand s. 95ff och s. 203; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 89f. Ang. Adler i undervisningen på Kvinnliga medborgarskolan och skolans undervisning i psykologi i allmänhet, se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 171ff. Jfr även ibid. s. 19f; Harrie s. 105f. 118 Adler s. 53f. Adler är för övrigt sympatiskt inställd till kvinnorörelsen och vill med alla medel bekämpa vad han i en rubrik kallar ”Fördomen om kvinnans mindervärdighet”. Möjligen är målet med denna emancipation dock inte särskilt långtgående, vilket anas när han utvecklar sina motiv: ”Vi ha intet att invända mot den frihet och jämlikhet, som kvinnorörelsen uppställt som sina mål, utan vilja på det kraftigaste stödja dessa. Ty i sista hand beror hela mänsklighetens lycka och livsglädje dels på att det skapas förhållanden, som göra det möjligt för kvinnan att *försona sig med kvinnorollen*, dels på hur mannen är i stånd att lösa frågan om sitt förhållande till kvinnan.” (min kurs.) Adler s. 95–107, citerat på s. 106. Ang. kvinnligt ”mindervärdeskomplex” se även Devinez, ”Komplex”, *Tidevarvet* nr 39 27.09.1924.

komlig hopning av stridsmetaforer för att läsaren inte ska undgå att lägga märke till dem: det är en ”kamp” mot ”hårar” som man ”skickar emot dem”. Orden ”besegrade” och ”strida” upprepas för säkerhets skull alldeles intill varandra och här omvittnas närvaron ”av en makt, som är ute att förfölja människorna”. Den antropomorfering som stegras i detta korta avsnitt – från det lite vaga ”hårar av förödmjukelser, skam och kval” skickade av ”livet” till ett mer påtagligt förnimmande av en förföljande makt – glider på andra ställen över i personifikationer: Annamis framtid, heter det olycksbådande, ”berodde av makterna Passion och Svartsjuka” (s. 74). Detta är psychomachians modus.

Den allegoriska genren psychomachia, som fick sitt stora genomslag under medeltiden, har sitt namn efter Prudentius *Psychomachia* från 300-talet, där dygder och laster personifieras i kvinnliga riddare som kämpar mot varandra för makten över människans själ.¹¹⁹ I början av *Silverforsen* konstaterar Karl Gustaf att ”nu voro tanterna i rörelse, de moraliska krafterna mobiliserade” (s. 83), vilket faktiskt är en ganska exakt beskrivning av upptakten till en psychomachia. I Wägners 1900-talsroman är det inte fråga om personifikationer på samma sätt som i den medeltida genren, men lasterna förkroppsligas likväl i första hand av vissa romangestalter.¹²⁰

Karl Gustafs och Märtas nybyggda hus har ”våldiga proportioner”, vilket enligt berättaren ska tydas så att de ”en smula överdrevs sin egen vikt och betydelse” och det, påpekar berättaren, är en ”avgörande [...] anmärkning” (s. 83). Likaså är Amelies första bekymmer vid tanken på en skilsmässa ”den sociala sidan av saken” (s. 132), Bengt å sin sida drivs till mordhot i första hand av sårad stolthet (s. 120) och gamla fru Coreus får manifesteras sin högfärd vid varje tillfälle; högmodets närvaro är otvetydig. Girighet förenar likaså den rike industrimannen Karl Gustaf, hans

119 Ulf Olsson, *Levande död. Studier i Strindbergs prosa*, Stockholm & Stehag 1996, s. 314–317.

120 Jfr Isaksson och Linder, som noterar ”en fullt skönjbar skiljelinje mellan klassgränsernas och lidelsernas hjälplösa offer och de människor som blivit inställda på att lyssna till Guds röst”. Isaksson & Linder s. 376.

svärmor Amelie, vars nästa bekymmer är den ekonomiska sidan av saken, och Bengt, som är beredd till vad som helst för att tjäna pengar i Shanghai. Avund och vrede karakteriserar både Bengt och Amelie – dessa laster fungerar rentav som drivande krafter i intrigen. Raseriet betecknar för övrigt inte bara Bengts reaktion på kränkningen, utan även hans kärlek till Gudrun: han begär henne ”med sådant raseri” (s. 205). Ett exempel på hur berättaren infogar romangestalerna i en moralisk bestämning som ansluter till psychomachian är när Amelie ”förbittrad”, ”grönblek och svartögd” med hjärtat ”fullt av förbannelser över Gudruns skönhet och över Virginie” (s. 219f), anklagar Virginie för girighet:

– Å, du skall inte låtsas sådan abnorm likgiltighet för världsliga ting. Du har skött det hela ganska fint, du, och snart har du den rika mågen i säkerhet.

Medan Amelie sade detta, viskade hela tiden i hennes öra en röst: Det är inte sant. Men vällusten att få driva till med detta hammarslag var för stor, för att hon skulle kunna låta sig hejdas. Och se, så fint det träffade, se vad det gjorde ont, jo jo, konsekvenserna, konsekvenserna. Den, som begär hänsyn för kärlekens härskarrätt att komma och gå, får vara god att också erkänna hatets rätt att uppträda lika kungligt hänsynslöst. (s. 221)

Amelie deklarerar indirekt sitt eget intresse av ”världsliga ting” och sin egen girighet genom att uppmana Virginie att inte ”låtsa” vara oberörd. Vreden och avunden behärskar henne och låter ”vällusten” i att skada den dygdiga Virginie få överhanden. Däremot får frosseri och lättja en mer undanskymd plats. Fru Coreus insisterande på stek till middagen blir en antydning om frosseri (den asketiske Gabriel kräver fisk, s. 154 och s. 15) och den enda lättjefulla personen i romanen är Gudrun. Hon står också, tillsammans med Karl Gustaf, för den last som är romanens ämne: otukt.

Alla de sju dödssynderna – högmod, girighet, avund, vrede, frosseri, lättja och otukt – karakteriserar i olika hög grad Bengt, Amelie, fru Coreus, Karl Gustaf och Gudrun, men som citatet ovan gör tydligt, manifesterar de lasterna snarare som offer för dessa makter än som personifikationer. Kampen utspelas inte bara mellan romangestalerna utan också inom dem; sanningens röst viskar även i Amelies öra om än vällusten segrar

och även Gabriel måste bekänna sitt högmod och kalla sig själv ”farisé” (s. 240). Erich Auerbach gör en distinktion mellan personifikationsallegorin och Dantes *Divina Commedia*, som han kallar figuralrealism. Dantes allegoriska metod, skriver Auerbach, bygger inte på personifikationer, utan på föreställningen att den historiska existensen prefigurerar evighetstillvaron; livet efter detta blir en fullbordad av det jordiska livet.¹²¹ Wägners roman hämtar drag från båda dessa typer av allegori. Dygder respektive laster präglar gestalterna, men definierar dem inte fullständigt. Och som jag återkommer till längre ner blir tanken på att evighetsperspektivet fullbordar den historiska existensen bestämmande för romanens modus och för dess politik. Den jordiska tillvaron ingår i Guds plan och prefigurerar i viss mån det kommande även i *Silverforsen*.

I ett fall handlar det trots allt om personifikation. Gudrun beskrivs som ”snärjd i sin passion” (s. 115), ”passionen förblindade henne” (s. 290), men hon är inte bara behärskad av passionen som en främmande makt – hon är passionen: hon är vacker, fåfång, tanklös men listig, ständigt undflyende, egoistisk, oförmögen till trofasthet till och med mot sitt eget barn, hon erkänner inga världsliga eller religiösa lagar, bryter alla eder och hon vet att hon är oemotståndlig (s. 229).¹²² Hennes namn märker henne också som främmande för den kristna lagen: Gudrun är ett hedniskt namn, en sammansättning av ”gud” och det fornnordiska ordet för ”hemlig visdom”, runa.¹²³ Virginie tvingas inse att Gudrun fungerar som en spegel för den som betraktar henne: ”Det var som om den Gudrun hon själv känt i sjuutton år blott varit hennes egen spegelbild, liksom den

121 Erich Auerbach, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, övers. Willard R. Trask, [1946] Princeton 1991, s. 195ff.

122 Death karakteriserar Gudrun som ”a vain, self-centered character, by no means likeable, but she is consistently true to herself in her single-minded pursuit of personal happiness”. Jonsson uppfattar Gudrun som exempel på hur skönhet kan användas som strategi i Wägners författarskap. Death, *The Female Perspective*, s. 115; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 83.

123 Death tolkar tvärtom namnet Gudrun som passande för en prästs fosterdotter, en ”Guds gåva och uppgift”. Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 10. Jag menar att namnets hedniska ursprung är avgörande och att det benämner hennes allegoriska funktion.

nuvarande var Karl Gustafs.” (s. 78f) Virginie preciserar också passionens verkningar för Gabriel:

[H]on övar en så stark erotisk dragningskraft på dessa män, att den bringar hela deras normala känsloliv ur sina banor. För hennes skull handlar de mot bättre vetande eller förvanskar det. För hennes skull bortser de från sina egna fördelar, och från sina grundsatser. Därför kan inte vi två sitta här och dirigera händelseförloppet, det kommer att gå sina egna vägar som ett elektriskt oväder. (s. 130)

Gudrun/den hedniska visdomen/passionen är en naturmakt som spränger all kultur – dessutom är hon oäkta barn, underklass (vilket påpekas flera gånger) och kommer ursprungligen från Norrland, vilket i den koloniala logik romanen antyder blir ett slags civilisationens utmark.¹²⁴ Gudrun är också den enda som kan upptäcka Virginies hemlighet och vidhålla sin uppfattning mot Virginies nekanden: ”Jag vet, att jag har rätt, upprepade hon envist. Jag har det i mina fingertoppar, och hon lade upp sina händer liksom för att bereda de närvarande tillfälle att läsa i dem.” (s. 351) Den hedniska gudens hemliga visdom känner igen sin egen fysionomi – även Virginie finns inskriven i passionen.

Den samhällsmoderliga Nya Kvinnan bryter också upp psychomachians traditionella stridslinje, eller hon radikaliserar snarare dygdernas utseende. Till skillnad från Stéenhoff och Key identifierar Wägner den feministiska, nya moralen med en kristen moral, aktualiserad av en kristen genre.¹²⁵ Den nya tiden och samhällsmoderns tolkningsföreträdare får dock

124 Witt-Brattström har lyft fram Wagners kritik av aggressiv nationalism och menar att Wägner är en internationalist, som söker den enskilda människan och hennes relation till sin torva när det svenska ska bestämmas. Det hindrar inte att *Silverforsen* utmålar Norrland som en fattig utmark, dit Gabriel och Virginie endast åker av karriärstrategiska skäl, där livet inte innehåller någon glädje och varifrån man måste rädsla barn (s. 199ff) – Norrland likställs i romanen i det avseendet med Shanghai. Ebba Witt-Brattström, ”Elin Wägner – feminismen, internationalismen och svenskheten”, *Ur könets mörker Etc. Litteraturanalyser 1993–2003*, Stockholm 2003, s. 97–109.

125 Jfr Stéenhoff; Key, *Livslinjer I*. För en diskussion om betydelsen av den lutheranska förstäelsen av kön för det sena 1800-talets kvinnorörelse se Hammar, *Emancipation och religion*. För en diskussion om Stéenhoffs materialism i konflikt med denna äldre, lutherska moraluppfattning se Carlsson Wetterberg. Forsgren argumenterar för att romanen iscensätter en konflikt ”mellan äldre,

konsekvenser även för Wägners syndakatalog. De sju dödssynderna finns representerade, men koncentreras till två huvudsakliga laster, som relaterar till den Nya Kvinnan och kärleken som samhällets drivande kraft. Kärlekens lag måste motsvaras av de frestelser och påfrestningar som den ger upphov till: Passion och Svartsjuka.

Alla öden beror i *Silverforsen* slutligen av ”makterna Passion och Svartsjuka” (s. 74). Passion och svartsjuka är de moderna namnen för otukt och avund, och de andra lasterna är underställda dessa två makter; Amelie ställer i citatet ovan ”kärlekens härskarrätt” mot ”hatets rätt att uppträda lika kungligt hänsynslöst”, men det är ett hat som föds av svartsjuka. Kampen mellan Passion och Svartsjuka är dock endast skenbar. Berättaren samhällsmodern tydliggör att den verkliga kampen står mellan att behärskas av dessa makter och att själv behärska dem. För att kunna ge segern åt försonande kärlek krävs disciplinering av båda dessa krafter. Slagfältet, som i den medeltida psychomachian är människans själ, får i 1900-talets nationalistiska diskurs vidgade gränser. I *Silverforsen* sker en dubbling: slagfältet är den mänskliga själen samtidigt som den utvidgas till ett folkhem.

Lagergren framhåller att dygd är folkhemsideologins moraliska grund. Till skillnad från en individualistisk hållning, där politiken bygger på principer, individen uppfattas som autonom och staten föreställs förhålla sig neutral ”gentemot individens livsmål”, är folkhemsideologin kollektivistisk i den bemärkelsen att individen uppfattas som formad av en gemenskap. Statens uppgift blir därför att fostra medborgarna att underordna sig gemenskapen och politiken bygger på dygder, i första hand ”solidaritet med nationen och samhällsmoderlighet”.¹²⁶ Att psycho-

kristet-idealiskt präglade ideal och mer sekulariserade och moderna” – en konflikt som Virginia allt eftersom överskrider. Jag menar tvärtom att Virginia redan inledningsvis representerar den Nya Kvinnan inom en religiös referensram och att konflikten som helhet är inskriven i en kristen genre med moderniserat innehåll.

¹²⁶ Lagergren s. 122f och s. 126. Claes Ekenstam framhåller att olika slags uppfostringshandledningar under tidigt 1900-tal betonade vikten av självbehärskning, särskilt i fråga om vrede, och att detta

machian, de kristna dygdernas strid, återkommer i striden för folkhemmet är kanske ingen slump.

Kampen mellan dygder och laster i *Silverforsen* åskådliggörs av kroppar som är utsatta för berättarens ganska hårdhänta kontroll. Vid en jämförelse med tidigare versioner av texten går det att iaktta hur romangestalterna genomgått en radikal renodlingsprocess. I dramaversionen är exempelvis porträttet av Amelie nyanserat, hon framstår som insiktsfull och vänlig, medan hon i *Silverforsen* växt ut till en jättelik demon av avundsjuka och lögner, som uppträder ”svartklädd och olycksbådande” (s. 130). Berättaren tar varje tillfälle att fästa uppmärksamheten på hennes mäktiga uppenbarelse: sömmerskan gör allt för att slippa sy i dessa överväldigande proportioner (s. 224) och Amelies ”väldiga silhuett” sätter skräck i de flesta och den skuldmedvetne svärsonen allra mest (s. 84). Gabriels konturer har skärpts åt andra hållet. Kyrkoherdens strängt religiösa moralism leder i dramat till en dömande, hänsynslös hållning i familjekrisen medan samma stränga religiositet i romanen tvärtom leder till ödmjukhet och försoning. Dramats aktivt patriarkala överhuvud har i romanen förvandlats till en passiv patriark i reformeringsprocess, men viktigare är att det religiösa engagemangets betydelse renodlats till positiva värden. Gabriels enda last är att han brister i närvaro i det jordiska för att hänge sig åt betraktelse av det eviga. Stilisering har i båda fallen fått ersätta nyanseringar och tvetydigheter.¹²⁷

I jämförelser mellan dramat, arbetsanteckningar och den färdiga romanen är det också möjligt att iaktta hur Wägner arbetat med namnen. I dramat bär exempelvis kyrkoherden det gammaltestamentliga profetnamnet Esaïas medan han i anteckningarna på några ställen är uppkallad efter den nytestamentliga, men likväl stränga Paulus. I romanen slutligen heter han alltså Gabriel, ordets ängel – den ängel som förkunnar att

uttrycks” i termer av själens välde över kroppen”. Claes Ekenstam, *Kroppens idehistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950*, diss. Göteborg, Hedemora 1993, s. 98ff, citatet på s. 98.

¹²⁷ Jfr Forsgren som noterar att ”teckningen av romanens gestalter [...] i huvudsak [är] underordnad tematiken. Personerna är generellt sett också mindre komplexa än i *Den namnlösa*.”

Guds ord tagit kropp i en kvinna. För övrigt rymmer namnvarianten Paul en litteraturhistorisk referens, som Death har uppmärksammat.¹²⁸ Den omåttligt populära 1700-talsromanen *Paul et Virginie* (1788) av Bernardin de Saint-Pierre utspelar sig på Mauritius, där två franska barn växer upp som syskon och i innerlig kärlek till varandra.¹²⁹ Virginie är sinnebild av dygden men tvingas till Europa, vilket i förlängningen dödar henne. Paul och Virginie är prototyperna för rousseauanska ädla vildar, men framför allt uppställer romanen en absolut motsättning mellan den naturliga, gudfruktiga dygden och samhället. Romanen argumenterar, om inte övertygande så åtminstone övertydligt, för att stanna i Afrika och hålla sig borta från Europa: ”Här kan du ostraffat vara god, sann, uppriktig, klok, tålig, måttlig, kysk, mild och from, utan att löjet får din rättrådighet, som ännu endast står i blom, att vissna.”¹³⁰ Civilisation förstör precis alla dygder i denna förrevolutionära roman, men när Wägner skriver om motsättningen mellan dygderna och lasterna från kolonial logik till folkhemslogik går dygden inte att förstå som ren natur. Dygd kräver arbete.

Allegoriseringen tuktar kropparna för att gestalta en moralisk och samhällelig konflikt, men talar också om insatserna i 1920-talets samhällsutveckling. Den disciplinering av kropparna som allegorin iscensätter har en vidare politisk betydelse, men för att klargöra denna politiska betydelse måste det först undersökas hur en traditionsbunden, kristen genre kan öppna för framkallandet av den moderna kvinnliga politiska rösten. I det följande kommer jag därför att studera hur romanen tar utgångspunkt i tidigare texter – i lagen och framför allt i Bibeln – för att driva feministisk politik.

128 Death, ”The Sleeping Fury”, not 4 s. 194. Jfr även Deaths diskussion av namnförändringarna mellan olika versioner. Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 10.

129 Förordet till en utgåva från 1865 meddelar som tecken på romanens popularitet att väldigt många barn som föddes under åren omedelbart efter utgivningen döptes till Paul och Virginie, precis som många barn några år tidigare fått heta Sophie och Émile. Förord till Bernardin de Saint-Pierre, *Paul et Virginie suivi de La chaumière indienne*, [1788] Paris 1865, s. IX.

130 Bernardin de Saint-Pierre, *Paul och Virginie. Den indiska hyddan*, övers. Danièle Lindskog & Yrsa Blomkvist, Uddevalla 1977, s. 119.

Lagen och det oskyldiga lidandet

Genren *allegori* brukar skiljas från den allegoriska tolkningen, *allegores*. Maureen Quilligan menar i sin undersökning av allegorins språk rentav att den klassiska, retoriska definitionen av allegori – att säga en sak och mena en annan – egentligen är en definition av *allegores* snarare än av *allegori*.¹³¹ Allegori som narrativ genre, såsom den växte fram i kristen tradition, kännetecknas tvärtom av att säga precis vad den menar. Drag av denna genre, som under så långa perioder spelat en så viktig roll för den västerländska litteraturen, återfinns även i andra genrer; allegori låter sig studeras inte bara som en genre utan också som ett modus, ett sätt att berätta. Begreppet *allegorisering* avser att synliggöra hur allegorins sätt att berätta blir verksamt även i litteratur som inte kan inordnas i genren allegori.¹³² *Silverforsen* har flera strukturella drag gemensamt med den medeltida genren, både det Quilligan kallar *tröskeltext* och det hon kallar *pretext*.

En tröskeltext, skriver Quilligan, är en inledning, men i en allegori får denna en fördjupad betydelse för texten som helhet. Tröskeltexten definierar den problematik allegorin ska utveckla och blir den scen berättelsen ständigt förhåller sig till och uttolkar. I den bemärkelsen gör allegorin precis det den allegoriska tolkningen gör, med den viktiga skillnaden att allegorin uttolkar sin egen tröskeltext, medan *allegoresen* tolkar en annan text.¹³³ I *Silverforsen* är tröskeltexten bokstavligen en tröskeltext: inledningen placerar berättaren ensam på tröskeln till Virginies rum och formulerar den gåta berättelsen ska lösa. Quilligan pekar på att många allegorier tar sin utgångspunkt i att huvudpersonen faller i sömn och att själva allegorin utgörs av en drömvision.¹³⁴ Även Virginie är först frånvarande, fångad av en inre syn, men hon stannar inte i synen – *Silver-*

¹³¹ Quilligan, *The Language of Allegory*, se särskilt s. 25ff.

¹³² Se Angus Fletcher, *Allegory. The Theory of a Symbolic Mode*, Ithaca 1964; U. Olsson, *Levande död*, s. 36–52.

¹³³ Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 51ff.

¹³⁴ Quilligan, *The Allegory of Female Authority*, s. 55.

forsen är inte någon allegorisk dröm – utan återkallas till verkligheten av barnfötter (s. 8) och till realism, men en realism som styrs av en allegorisk struktur.

Presentationen av romanens centrala konflikter, som mönstergillt följer omedelbart på beskrivningen av Virginie, sker också i en oförlikligt wägnersk excess i vardagligheter. Den har formen av husmoderns inköpslista:

Få nu se, vad jag har glömt, tänkte hon och började jämföra: – Te? ja, läste hon högt och lade tepaketet åt sidan, pärlbandet? ja, konfekt? ja, mammas begravning? Hon hejdade sig och klämde på paketet, alldeles som undrade hon, i vilket av dem hon burit hem begravningen.

– Så där ja, nu glömde jag fullkomligt att gå till entreprenören, det förlåter mamma aldrig. Har jag glömt något mer? Annamis små japanska figurer dem har jag då. Men o, Gudruns lilafärgade sidenband, dem har jag också glömt, det är nästan lika illa som begravningen. Vad är här mer? Ljusskärmar, placeringskort, tvättpulver för mammas äkta spetsar. (s. 9)

Varje ärende förbereder ett tema som romanen utvecklar, Annami kommer exempelvis innan romanen är slut att själv, som del av en ekonomisk transaktion, skickas till Asien, liksom hennes ”små japanska figurer” skickats därifrån, och överklassens äkta spetsar kommer att visa sig vara en smutsig byk. De två ärenden som Virginie glömt att uträta – Gudruns lila sidenband och moderns begravning – är givetvis också de moraliskt oförsvarbara, men passionsfärgen lila, som antyder Gudruns utomäktenskapliga affär, har redan upptäckts i Virginies eget rum: ”Dess ton var grå; först tyckte man, att det var den enda färgen i rummet, sedan märkte man att möbeltyget på den gamla rokokomöbeln var lavendelfärgat, och att samma ton gick igen i tapetbården, men den förmådde icke göra sig gällande.” (s. 6) Lavendelfärgen ger en diskret anvisning om att här finns något som med större framgång kommer att ”göra sig gällande” längre fram.

Varje allegori arbetar med tidigare texter, fungerar som en utläggning av en tidigare text. För att de allegoriska figurerna och typologierna ska

kunna igenkännas såsom förkroppsliganden av etablerade begrepp eller upprepningar av givna situationer, krävs att begreppen och situationerna redan finns formulerade. Quilligan kallar denna tidigare text, som strukturerar förutsättningarna för allegorin, för *pretext*. I den medeltida, kristna allegorin är denna pretext nästan undantagslöst Bibeln, men i princip kan vilken auktoritativ text som helst fungera som pretext och den moderna allegorin låter gärna flera olika pretexts konkurrera och upphäva varandra.¹³⁵ I det avseendet upprättar *Silverforsen* en traditionell relation till sin huvudsakliga pretext: Bibeln blir garant för sanning och utgångspunkt för centrala scener och konflikter – jag återkommer till detta. Men romanen är även en utläggning av en annan auktoritativ text, nämligen lagtexten.

Den juridiska konflikten berör den alldeles nya äktenskapslagstiftningen och likaledes pinfärskas förmynderskapslagen. Med 1920 års giftermålsbalk moderniserades svensk lagstiftning och harmoniserades med familjelagstiftningen inom de övriga nordiska länderna.¹³⁶ Förmynderskapslagen kritiserades dock skarpt i *Tidevarvet* av advokaten Eva Andén för att undergräva äktenskapslagstiftningens jämställdhetsintentioner; trots att den nya giftermålsbalken erkände mannens och kvinnans likställighet i alla andra avseenden, gjordes fadern till ensam förmyndare för barn inom äktenskapet.¹³⁷ I Wagners roman fungerar också barnet som lagstiftningens ömma punkt; gång på gång pekar berättelsen på hur lagstiftaren förbisett att det är barnet, den oskyldigt lidande, som har det mest akuta skyddsbehovet. I det här fallet är barnet en flicka, men berätt-

¹³⁵ Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 97–155.

¹³⁶ Se Kari Melby, Anu Pyllkänän, Bente Rosenbeck & Christina Carlsson Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Göteborg & Stockholm 2006.

¹³⁷ Eva Andén, "Den diskvalificerade modern. Antikvitetskräp i förmynderslagen", *Tidevarvet* nr 19 10.05.1924. Förmynderskapslagen diskuterades även i en ledarartikel veckan därpå, [osign.] "Förmyndaren", *Tidevarvet* nr 20 17.05.1924. Barnets juridiska rättigheter diskuterades av Eva Andén i en artikelserie i *Tidevarvet* i följande nummer: "Det rätta barnskapet I", nr 6 28.12.1923; "Det rätta barnskapet II", nr 6 09.02.1924; "Det rätta barnskapet III", nr 7 16.02.1924. Se även [osign.] "Skydd mot risken att vara barn", *Tidevarvet* nr 36 06.09.1924. Jfr även Wistrand s. 31; Levin, *En radikal herrgårdsfröken*, s. 108f.

taren omtalar henne i neutrum så långt det är möjligt, liksom för att understryka att det gäller ett barn som är alla barn – ett barn i lagens allmängiltiga mening.

I *Silverforsen* är det Bengt som får anledning att läsa lagen särskilt noggrant, och han utnyttjar till fullo den makt som tillerkänns honom:

– Ja, god natt, nu går jag, sen jag samlat ihop mitt.

Annami hängde med huvudet. Hon hade brutalt blivit tagen från leken, att hon fått löfte att ligga härnere i natt, det betydde ingenting. [...]

Inför barnets hjälplöshet, dess fullkomliga försvarlöshet inför vad som förestod, blev Virginie vild.

– Kom hit och säg godnatt, Annami, sade hon. Hade barnet kommit loss, och hon fått det i famn, då hade hon skyndat in i sitt sovrum och vridit om nyckeln, sen hade Bengt fått bryta upp dörren för att få flickan tillbaka. Men han släppte icke sitt fasta grepp om hennes lilla hand. (s. 90f)

Barnets kropp blir låst i våld och frånhänds förmågan att göra sina intressen gällande. Detta gör samhällsmodern Virginie ”vild” och hon utvecklar för sig själv den rättsliga betydelsen av situationen ett par sidor längre fram:

För henne var det så klart, varför han tagit upp barnet. Det var för att därmed behärska modern. Han förgrep sig på det, då han begagnade sig av det som ett vapen. Det var den största orätt han kunde begå, och hon dömde honom därför i sitt hjärta barnet förlustig, såsom hon i sitt hjärta även dömt det från modern. Hon förlät dem icke barnets hjälplösa blick, då det måste traska med upp mot sin vilja. Denna situation skulle aldrig få upprepas mer. (s. 118)

Samhällsmoderns hjärta framställs av romanen som den enda sanna, rättsliga instansen.¹³⁸ Här tangerar för övrigt Wägner en annan aktuell kvinnorrättslig konflikt: med ändringen av Regeringsformens § 28 skulle

138 Jfr Forsgren, som menar att nattens uppgörelse inte är så ”dramatisk” som texten förespeglat att den kunde ha blivit. Jag anser dock att Virginies reaktion gör tydligt att den bör uppfattas nog så allvarligt. Jfr även Keys uppmaning: ”Även barnen torde erhålla sin rösträtt, likaväl som sina representanter och sin justitieombudsman! Det borde bli samhällsmödrarna, som sålunda slutligen frigöra barnen.” Key, *Livslinjer I:II*, s. 41.

även kvinnor ges behörighet till högre statlig tjänst på samma villkor som män, vilket efter lång strid öppnade ett antal viktiga ämbeten, bland annat professorsstolen, för kvinnor. Ikraftträdandet av denna lag förhalades, vilket *Tidevarvet* återkom till med allt mindre tålamod. Men några ämbeten var undantagna från den generella lagstiftningen och fortfarande förbehållna män – dit hörde domarämbetet.¹³⁹ Att Wägner låter samhällsmo- dern argumentera för barnets rätt i en juridisk retorik och etablerar henne som den enda rättvist dömande makten, är alltså inte bara en kritik av gällande rätt, utan också av gällande könsordning inom rättsväsendet.

Bengt ger dock inte mycket för Virginies rättskänsla och delar lagstiftarens tveksamhet i fråga om kvinnors förmåga till opartiskhet:

Kvinnor! Han var förbittrad på detta släkte. Hur vågade Virginie! Hon skulle naturligtvis låtit Gudrun vända i dörren och sagt: gå upp till din man igen. Men nej, hennes begär att pyssla, att mostra, var större än hennes rättskänsla. Det var den så kallade moderligheten. (s. 147)

Men om ”den så kallade moderligheten” ännu inte präglade lagens mening, så kommer Bengts uppfattning om ”rättskänsla” som oinskränkt patriarkal makt också på skam. Han tvingas konstatera ”att lagarna numera voro så vanvettiga, att en man icke hade något lagligt håll på en opålitlig hustru”, men söker ”möjligheter att gå ut över lagarnas gräns och så tillvälla sig makten” (s. 124). Här är det i första hand äktenskapslagen som aktualiseras, och efter ett ivrigt studium av lagtexten och sökande efter

139 Tidevarsartiklar om löneregeringskommittén som förhalade ikraftträdandet av RF § 28 finns t ex införda i följande nummer av *Tidevarvet*: Ada Nilsson, ”Rationell och irrationell lönepolitik”, nr 3 08.12.1923; [osign.] ”Statstjänsten och den nya löneregleringen. Stort opinionsmöte på K. F. U. M.”, nr 5 22.12.1923; [osign.] ”Kvinnorna och statstjänsterna”, nr 9 01.03.1924; [osign.] ”Behörighetslagen. De kvinnliga kärsammanslutningarnas centralråds skrivelse till Konungen”, nr 10 08.03.1924; [osign.] ”Lönefrågan måste lösas!” nr 32 09.08.1924; [osign.] ”Frågan som lever än”, nr 46 15.11.1924. Frågan om kvinnliga domare debatterades bl a av Wägner i följande nummer av *Tidevarvet*: [osign.] ”Domare och dömd. Våld och oivärd hos män och kvinnor”, nr 42 18.10.1924; Devinez, ”Måste kvinnan stjäla armband?”, nr 44 01.11.1924; E. H. ”Tolv män och ingen kvinna”, nr 46 15.11.1924. Se även Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, diss. Umeå, Stockholm & Stehag 2003, s. 43–78.

kunskap hos dess uttolkare, kan Bengt redogöra för rättens innehåll och för det trumfkort den ger honom:

– Jag har satt mig ordentligt in i frågan, de här sista dagarna, sade Bengt. Jag har läst lagar och talat med familjerättsjurister. Ja, kära Gabriel, jag kan inte hjälpa, att skandalen inte längre kan hållas inom familjens gränser. Och såsom saken ligger, beror du helt och hållet av min gunst och nåd, Gudrun. Du är nämligen vållande. (s. 270)

Lagen ger utrymme för Bengt att manipulera hela familjen, eftersom han utnyttjar det faktum att han ensam får vårdnaden om barnet. Den andra skilsmässan, Karl Gustaf och Märtas, skildras som en kontrast till det psykiska och fysiska våld som Bengt utövar. Romanen ställer dem bredvid varandra och låter dem därmed fungera som två fallbeskrivningar (s. 120–129). Wagners roman prövar lagen och visar hur utfallet är underställt mannens skön – tvärtemot sina intentioner tillåter den fadern och Styrkan att agera i princip utan restriktioner. I Bengts händer missbrukas lagens mening och lagtexten avslöjas som faderns lag.

Lagtexten strukturerar romantextens förutsättningar och reglerar tematik; den fungerar alltså som en pretext, men *Silverforsen* som utläggning av lagen är också en kritisk granskning, som ställer en annan auktoritet över lagen. Gränserna för lagstiftningen utforskas, men Svea rikets lag får även mothugg av andra slags lagar. Mot slutet av romanen är argumentationen utkristalliserad, de olika alternativen klart urskiljbara. Medan Bengt alltså representerar faderns lag, representerar Amelie konvenansens lag ("den sociala sidan av saken"), Gabriel kyrkans lag¹⁴⁰ och Virginie samhällsmoderns lag, och alla kräver rätt att få härbärgera Gudrun, att få definiera kärlekens lag (s. 286). Även om lagtexten sätter upp villkoren, har den här likväl förlorat den högsta auktoriteten.

Med lagen som pretext blir barnets oskyldiga lidande en konsekvens

¹⁴⁰ Wistrand uppfattar porträttet av Gabriel som led i Wagners kritik av prästerskapet, förvisso i en mild variant, men både han och Elias Ljunghed i *Den namnlösa* "sticker ut i sin totala brist på insikt och intresse om vad som händer runt dem". Wistrand s. 188.

av äktenskapsbrott och maktmissbruk; passion och oskyldigt lidande är ytterligheterna i den situation som lagen avser att reglera. Med Bibeln som pretext sammanfaller passion och oskyldigt lidande i Kristus, och i *Silverforsen* ger detta utslag som ett komplicerat, motsägelsefullt centrum av berättelsen, en sanningens och mystikens källa. De lila band som Gudrun nödvändigt ska ha i sina underkläder och den knappt förnimbara lila färgen i Virginies rum är också den liturgiska färgen för passionstiden – den signalerar det förbehållslösa utgivandet i kärlek. *Silverforsen* är inte bara en roman om passion i bemärkelsen starkt fysiskt begär utan också en roman om passion i den kristna bemärkelsen att oskyldig, av kärlek underkasta sig lidandet: Jesu död på korset. Lidandet i lidelsen.

TVå avsnitt bryter ut ur romanen formmässigt, det ena är berättelsen om Gudruns mor på barnbördsavdelningen, som bryter romanens tid, och det andra är sagan om den lilla ängeln, som Virginie berättar för An-nami. Här tar Virginie över berättarfunktionen och skjuter upp berättelsen en nivå. Genette kallar en sådan här berättelse som infogats i berättelsen för ett *metadiegetiskt tal*, och pekar på att detta metadiegetiska tal vanligtvis har antingen en förklarande eller en tematisk funktion, som i sin tur kan bygga på kontrast eller analogi.¹⁴¹ Sagan om den lilla ängeln redovisar sin avsikt i det avseendet på ett övertydligt sätt. Den lilla ängeln är ”den minsta i himmelriket” och ”vice värd i en av dess barnkammare” (s. 168), men eftersom ord som ”bedrövade”, ”svälter” och ”fryser” inte finns på ”himmelsspråket” får ängeln problem med de barn som bär på minnen från jorden (s. 169ff).

Den lilla ängeln förstod inte vad de sade, men det kom liksom en aning över honom, vad bedrövelse var, medan han betraktade deras krokiga lemmar och hörde klangen av deras röster. Nu tog Tätt och drog upp sin lilla skjorta och visade Herden ett styggt svart sår på benet. Det hade han hittills omsorgsfullt dolt för den lilla ängeln, men han kände sig mera hemma med Herden. Det

141 Genette räknar också med en tredje typ, där ingen relation alls existerar mellan berättelsens två nivåer, utan där själva berättelseakten är det som får betydelse, exempelvis som distraktion. Genette s. 238–243.

var inte ett sår, som någon utifrån givit det lilla jordbarnet. Det hade tårt sig upp i dagen inifrån. Ängeln ryste till, och med ens märkte han, att han förstod allt vad jordbarnen sade. (s. 172)

Herden utlägger därpå händelsens betydelse och förklarar att ”alltid måste någon dö oskyldigt för människornas synder. En gång var det jag.” (s. 172) Men barnen nöjer sig inte, utan frågar vidare:

- Varför är det nu vi? frågade Titt och Tätt.
- För att om de allra oskyldigaste dog, sade Herden, skulle människornas samveten vakna.
- Varför skulle det vara de allra oskyldigaste? frågade Titt och Tätt.
- Det är en hemlighet, sade Herden. (s. 172f)

”Herden” uttalar den centrala tematiken om det oskyldiga lidandet och sagan lyfter frågan om barnens situation i samhället till ett vittnesbörd om ett allmänt tillstånd: deras lidande ska väcka ”människornas samveten”.

Det klassiska teodicéproblemet – hur Gud kan tillåta ondska om Gud är både god och allsmäktig – formuleras här som ett moraliskt incitament till ett folkhemsbygge, där svält, bedrävelse och krokiga lemmar försvinner ur erfarenheten. Det metadiegetiska talet fungerar här som en liknelse i förhållande till romanens intrig och i förhållande till samhällsvisionen. Det avslutas med att den lilla ängeln flyger ner till jorden för att lyfta ”den tillbaka till Guds närhet” (s. 174). Psychomachians strid om den mänskliga själen visar sig gälla inte bara folkhemmet utan en hel värld.

Det oskyldiga lidandets mening är en ”hemlighet”, enligt Herden; det är mystikens ogenomträngliga knutpunkt, föreningen av motsatser, döden som innebär liv. Mystiken i Wagners författarskap har ofta lyfts fram; Karin Boye kallade exempelvis Wägner ”en av våra mest utpräglad mystiska diktare”.¹⁴² Kerstin Ekman pekar på hur Wägner gestaltar *unio mystica* – den religiösa mystikens begrepp för uppgåendet i gudsgemenskap – i en stark ångestupplevelse i romanen *Hemlighetsfull* och Bibi Jonsson disku-

142 Karin Boye, ”Elin Wägner. En översikt”, *Ord och Bild* 1936, s. 425f.

terar samma föreställning i Wagners kärleksskildringar från 1930-talet.¹⁴³ Extasen i kärleksmötet löser upp jaget och öppnar för en annan verklighet. Även i *Silverforsen* artikuleras mysticismens hemlighet som en kroppens historia oavsett om det gäller lidandets svarta sår och krumma lemmar eller att ”reagera som kvinna”, som Virginie uttrycker det (s. 304). Det är också ur denna mystikens kroppsliga ogenomtränglighet som den nya rösten ska tala: den befriade rösten uttalar passion och den scen där denna passionerade röst bryter igenom struktureras av bibeltexter.

Ordet och Jungfrun: den inre rösten

Det bibelställe som i första hand aktualiseras i det avgörande samtalet mellan Gabriel och Virginie är inte oväntat bebådelsen. Ordets ängel och Jungfrun bestämmer utgångspunkten när den mystiska hemligheten äntligen ska uttalas:

– Det var också mig en gåta länge, fortsatte hon, så jag undrar inte på, att du frågar.

Det var inte taktisk klokhet, som höll mig tillbaka. Min känsla, mitt innersta jag, var det, som inte ville att detta äktenskap däruppe skulle räddas.

– Din känsla, eftersade han, din känsla för...

– Säg ut!

– För honom?

– Tänk, att jag kan tala om det och röra vid det, sade hon, och hennes röst

143 Kerstin Ekman, ”Djup förtvivlan och ändå nyktert fredsarbete”, *BLM* 1979:5, s. 322ff. Jonsson preciserar hur kärleksskildringarna iscensätter *unio mystica*: ”I denna gemenskapsupplevelse överskrids varje rangordning, och kärleksmötet blir icke-hierarkiskt. Därigenom blir det utopiska momentet hos kärleken påtagligt.” Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 198–233, citatet på s. 201. Jfr också Domellöfs analys av kärleksakten i *Dialogen fortsätter*. Gunilla Domellöf, *Mått med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930–1935*, Hedemora 2001, s. 254ff. Domellöfs receptionsanalys av *Dialogen fortsätter* visar också hur provocerande en roman om kvinnorörelsen fortfarande var och att romanens radikala feminism associerades till *Tidevarvet*. Domellöf sammanfattar Holger Ahlenius synpunkter i *Social-Demokraten*: ”Suffragettsinnet och gåpåarhumöret har enligt recensenten ersatts av sammanbiten envetenhet och dogmatisk vänsterfrälshet. Anmälaren känner igen denna typ av feminism från den motbjudande publikationen *Tidevarvet*.” Ibid. s. 81.

hade fått ett nytt tonfall, han ville nästan kalla det upprymt på något vis. Tänk, att jag känner ett så fullkomligt förtroende för dig. (s. 300)

Det är faktiskt Gabriel som ger Virginie det livgivande ordet ”För honom?” och framkallar ”ett nytt tonfall”. Det som förlöser den nya rösten är varken någon kärlekshandling eller något kärleksord till den älskade, utan ett ord från en förmedlare av budskap, som i det här fallet artikulerar Virginies ”innersta jag”.

Om bebådelsens ord gör Marias kropp till plats för Guds ord och låter ordet bli kött, så ska den befruktelse som sker i *Silverforsen* låta köttet bli ord. Det är kroppen som ska tala; begäret kan inte begripas, går inte att omfatta med ett rationellt resonemang eller hänvisas till någon annan instans, det kan endast uttalas och lydas. Det är en mystisk reaktion:

Kan du säga mig, vad man kan göra åt sådant? Nej, naturligtvis kan du inte det. Han är för mig mannen, det är bara så. Sedan jag träffade honom är det otänkbart för mig att reagera som kvinna mot någon annan. Det är mig fullkomligt absurt att bli friad till som det skedde i dag till exempel. (s. 304)

Det som inte kan förklaras måste likväl accepteras som sanning, ”det är bara så”. Att ”reagera som kvinna” innebär dock ingen slumpmässighet eller betingad reflex i bemärkelsen att det skulle kunna upprepas regelmässigt – det är en utvaldhet, det är ”fullkomligt absurt” att tänka sig någon annan än den ende för Wagners Nya Kvinna. Detta ”innersta jag”, som är en fysisk reaktion, är också ett uttryck för en vilja som övergår förståndet. Det ödmjuka accepterandet finns förberett i bibeltexten: ”Se, jag är Herrens tjänarinna; ske med mig såsom du har sagt.” (Luk 1:38) Ur traditionen springer här moderniteten fram. Allegorins överlagring av identiteter naturaliserar skeendet, inordnar alla händelser i det redan kända, men just denna konservativa logik tjänar här i stället till att legitimera brottet med traditionen.¹⁴⁴

Den inre rösten representeras i *Silverforsen* också av den kväkarinspire-

¹⁴⁴ Jfr Ledger, ”Den Nya Kvinnan, moderniteten och den politiska allegorin”.

rade gestalten dödgrävare Lundin, som får ta emot befallningar att agera från Gud.¹⁴⁵ Hans erfarenhet av Guds ord ställs mot biskopens predikan; det offentliga talet kontrasteras mot det innersta och visar sig ha vitt skilda källor. ”Hur talar Gud till oss?” frågar biskopen retoriskt och fortsätter:

Hur skall jag veta hans vilja? Jo, genom andra människor. Människorna är Guds ord till människorna, uppenbarare av hans makt och bevisen på hans tillvaro. Först och främst Kristus, den främste människosonen, så sådana män som Franciskus, Ansgarius, Luther, Scriver, Schartau och Arndt och Læstadius, som vi alla känner, ja, även Sundar Singh. Till dem skall vi lyssna för att få höra Guds ord. (s. 321)

Biskopens uppräknig av den poängterat manliga kanon diskvalificeras totalt av dödgrävaren.¹⁴⁶ Genom att hänvisa till skriftliga källor har biskopen avslöjat sig som en bluff:

Dödgrävaren kände med sin *innersta, levande visshet*, att denna lära var fattig och falsk. Hur sorgligt, tänkte han, att en man, som folk trodde på, skulle stiga upp i denna predikstol och förneka den *största, underbaraste och sannaste erfarenhet*, som människohjärtat kunde göra, den att man utan förmedling av människor, predikningar och böcker kan höra Gud tala *i sitt eget hjärta*. Han visste ju att det var så, inte bara för de stora, som biskopen talt om, utan för så ringa människor som han själv. Det skorrade så falskt, det lät så hemskt i hans öron, då kyrkans höge representant stod där och motade sina åhörare och kanske skrämde dem, som längtat att få gå den enda, sanna vägen. (s. 321f, min kurs.)

Konsekvenserna av att lita till fel källor kan uppenbarligen bli ödesdigra – det är ”den enda, sanna vägen” som står på spel och den finner man säkrast och omedelbart ”i sitt eget hjärta” enligt Wägners roman och enligt kväkarna. Det var just det radikala förkastandet av skriftliga källor och

¹⁴⁵ Jfr Isaksson & Linder s. 378f. Wistrand betonar dock inflytandet från H. G. Wells' *Gud den osynliga konungen* (1917). Wistrand s. 204ff. Ahlenius påpekar för övrigt i sin inledning till romanen i Valda skrifter att dödgrävaren inte finns med i dramaversionen. Han lyfter även fram inflytandet från kväkarna, men menar att Wägner redan tidigare var ”ett stycke boren mystiker”. Ahlenius, inledning till *Silverforsen*, s. 7 och s. 21ff.

¹⁴⁶ Jfr Isaksson och Linders diskussion om teologiska spörsmål i *Åsa-Hanna*, där en snarlik kanon får identifiera de ”fromma”. Isaksson & Linder s. 249f.

den absoluta tilliten till att Gud talar i varje människa, som uppviglade kväkarna mot prästerskapet när rörelsen uppstod på 1600-talet, och som brännmärkte dem som kättare; dödgrävarens desavouering av biskopens predikan skulle kunna vara hämtad ur kväkarnas historia.¹⁴⁷ Dödgrävaren har också med sina kopplingar till alla samhällsklasser utsikt att agera klassförsonare, precis som de kväkare Wägner mötte i mellankrigseuropa arbetade för fred och försoning både mellan folk och mellan samhällsklasser – Wägner kom själv att bli medlem i Vännernas samfund i mitten av 1930-talet.¹⁴⁸ Samhällsengagemang uppfattas av kväkarna som ett direkt uppdrag från Gud genom den inre rösten. Men i *Silverforsen* avstår också Lundin från att varna gumman Coreus för den demonstration som riktas mot henne – och som faktiskt i förlängningen också tar livet av henne – eftersom han inte har fått bud om att handla. Däremot tar han med sig demonstrationsanstiftaren Folke till kyrkoherden för att be om ursäkt och initiera ett samtal över klassgränserna. Framför allt är det slående hur mottagandet av Guds ord formuleras i samma termer som utvecklar Virginies tal om sitt begär. Denna ”innersta, levande visshet” om ”den största, underbaraste och sannaste erfarenhet, som människohjärtat kunde göra” gäller begäret i lika hög utsträckning som Guds ord. Det sammanfallet får man nog leta förgäves efter i kväkarnas annaler.¹⁴⁹

147 Jfr Bremers beskrivning av kväkarna och deras historia. Fredrika Bremer, *Hemmen i den nya världen. En dagbok i bref, skrifna under tvenne års resor i Norra Amerika och på Cuba II*, Stockholm 1853, s. 13f och s. 18–35.

148 Ang. Wägners kontakter med och förhållande till kväkarna se Isaksson & Linder s. 288, s. 299–303 passim, s. 348ff, s. 442ff, s. 472, s. 506f och s. 548; Wistrand s. 117, s. 125, s. 142ff, s. 216f och s. 225ff; Andersson, ”Ett envist engagemang”, s. 231; Boel Hackman, *Boel Hackman om Elin Wägner*, Stockholm 2005 s. 122ff. Se även Wägner, *Från Seine, Rhen och Rubr*, Elin Wägner, ”Katolicism och kväkartro”, *Tidevarvet* nr 11 15.03.1924; Elin Wägner & Emilia Fogelklou, *Kära Ili, käraste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*, urval Gunnel Vallquist, Delsbo 1988.

149 Sanner studerar hur föreställningar om kärlek förhåll sig till religion ur ett bredare perspektiv och noterar: ”Det verkar som om 1920-talet utgjorde ett slags kulmen när det gällde diskussionerna rörande kärleken och religionen.” Harrie framhåller att ”den väsentliga och typiska 20-talsreaktionen på tillvaron icke är den politiska – och ännu långt mindre den estetiska eller intellektualistiska – utan den religiösa”. Psykoanalysen förstår han som ett slags romantisk mystik och

Sammanmältningen av erotisk och religiös upplevelse är ett av mysticismens grundläggande uttryck, särskilt framträdande i den medeltida brudmystiken, och Jonsson undersöker, som sagt, hur den traditionen ges uttryck i Wägners romaner från 1930-talet.¹⁵⁰ Det jag vill lyfta fram här är med vilken emfas Wägnar betonar kroppen som sanningens säte; hos Wägnar glider begreppet inre röst till att bli liktydigt med fysisk erfarenhet. Hela romanen är, liksom alla allegorier, upptagen av att diskutera teckentydning, från tavlans symboler i inledningen, över att spå i kort (som både gumman i doktorsgården och gumman i arbetarbostäderna ägnar sig åt) till tecken på Guds vilja, men den sanning som går att lita till skriver romanen som en fysisk erfarenhet, en ”visshet”. Virginie behöver efter bekännelsen av sitt begär inte längre fråga någon till råds om sitt handlande, eftersom hon fått ”en egen inre värld av visshet och trygghet” (s. 328).¹⁵¹ Romanen förkastar här all slags förmedling och implicerar att denna omedelbara tillgång till sanning borde vara ett normaltillstånd.

Den var ingen undantagsförmån. Det var intet under med den annat än så, att det alltid är ett under, att denna visshet följer som en gåva varje handling av fullkomlig kärlek. (s. 328)

räknar just 1924 som året då Freud på allvar började lanseras i Sverige. Sammanställningen sexualitet och religion var alltså inte främmande för samtiden. Sanner s. 193; Harrie s. 66ff, s. 86, s. 114–163, citatet på s. 115.

- 150 Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, se särskilt s. 198–233. Se även Wistrand s. 206ff. Örjan Lindberger noterade också i en diskussion om Wägnar som mystiker att “[d]enna direkta gudsupplevelse kläder sig hos en rad stora mystiker i uttryck, som nära sammanfaller med den jordiska kärlekens.” Örjan Lindberger, ”Hjärtat och nycklarna. Några synpunkter på Elin Wägnars författarskap”, *BLM* 1949, s. 275. Ola Sigurdson diskuterar teologins erotiska kropp och gör dessutom det viktiga påpekandet att mystik som ett avskilt område för fromhetsutövning är en 1900-talstanke. ”Det är först i modern tid som vi får en mystik som ser sig själv som helt skild från en specifik tradition och som därmed är radikalt individualiserad.” Ola Sigurdson, *Himmelska kroppar. Inkarnation, blick, kroppslighet*, serie: Logos. Pathos nr 6, Göteborg 2006, se särskilt s. 242–254, s. 393–399 och s. 469–482, citatet på s. 394.
- 151 Wägnar tar för övrigt fasta på denna tanke i sin recension av *Anna Svärd*, vilken också var en hyllning till Lagerlöfs 70-årsdag. Wägnar uppfattar att Löwensköldtrilogin handlar om ”striden om [Karl-Arturs] själ”, och tolkar sensmoralen: ”Han älskar inte, därför är han osäker i världen.” Elin Wägnar, ”Mitt i sin skapargärning. Vid Selma Lagerlöfs 70-års dag”, *Tidevarvet* nr 40 17.11.1928.

Endast ”fullkomlig kärlek” är sanningens källa och den erfars som kropp – även Guds röst är en fysisk erfarenhet snarare än en stämma eller en intellektuell insikt.

Bremer: inre röst och själens eld

Den inre rösten är ett centralt begrepp även hos Fredrika Bremer, som likaledes hade tagit intryck av kväkarna. Bremer imponerades av kväkare under sin resa till Amerika, vilket Wägner framhåller i den posthumt publicerade skriften om Bremer i serien Svenska Akademiens minnesanteckningar.¹⁵² Olle Bergquist erinrar dock om att föreställningen om den inre rösten är viktig för Swedenborg, som Bremer tidigt kom i kontakt med.¹⁵³ Bremer politiserar faktiskt den inre rösten redan år 1827 i ett svar på biskop Wallins predikan om ”Qvinnans ädla och stilla kallelse”. Bre-mers svar är en rasande reaktion mot att kvinnan skulle böja sig för männens ”despotism” och Greta Wieselgren understryker att *Hertha* finns skisserad redan i denna tidiga ”protest”.¹⁵⁴

Den kvinnopolitiska aspekten av den inre rösten utvecklade dock Bremer framför allt i *Hertha*, där ”följ din inre röst!” blir en uppmaning till alla kvinnor och inte bara till dem som vill uppträda i Snilletts tempel. Att den inre rösten ska få ett samhälleligt utslag blir, om inte förr, tydligt i *Herthas*

¹⁵² Elin Wägner, *Fredrika Bremer*, Svenska Akademiens Minnesanteckningar, Stockholm 1949, s. 64f.

¹⁵³ Olle Bergquist, *Om "Frälsarens dyra blod" och tidningsläsning hos Gud. Studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap*, Skellefteå 1995, s. 264 not 5 och s. 85–110. Ang. oortodoxa drag i Bremers kristendomsuppfattning, se även Agneta Pleijel, ”Att se hela det verkliga lifvet – i Guds ljus!” och Mikael Mogren, ”Profet om ett klarare ljus”, båda i *Fredrika Bremer – föregångare och förebild*, Årstasällskapet för Fredrika Bremer-studier, Stockholm 2005, s. 141–159, resp. s. 160–167; Torsten Bohlin, ”Fredrika Bremer och kyrkoläran”, *Kristen humanism*, årsbok, Lund 1966, s. 70–85.

¹⁵⁴ Förmodligen skickade Bremer aldrig iväg brevet, men det publicerades 1902. Kvinnorna skulle i första hand utöva sitt medborgarskap på hembasis, menar Bremer här, men ”om I kännen en mäktigare kallelse, om I med visshet veten Er böra lyda den röst, som kallar Eder att uppträda i de tempel som Snilletts genier upplysa med aldrig slocknande bloss – så blifven hvad I kunnen och mästen”. Fredrika Bremer, ”Om qvinnans stilla kallelse. Tvänne genmälen till Erkebiskop J-O Wallin”, *Tvenne efterlämnade skrifter jämte några bref af Fredrika Bremer*, utg. Anna Hierta-Retzius, Stockholm 1902, s. 60; Greta Wieselgren, *Fredrika Bremer och verkligheten. Romanen Herthas tillblivelse*, Stockholm 1978, s. 79.

vision av sin skola, där hon ser sig tala med eleverna om ”deras själars inre röst och om Guds röst i denna, om livets och samhällets yttersta mål”.¹⁵⁵ Klara Johanson spann vidare på Bremers inre röst som politisk rösträtt i kåseriet ”Den inre rösträtten” i *Tidevarvet*, där hon med hänvisning till Bremer uppmanar kvinnor att använda rösträtten (se K. J.-kapitlet).

Hertha är, som underrubriken anger, *En själs historia*, och det är själen som den inre rösten uttalar för att därigenom vidareföra ”Guds röst i denna”, som Hertha uttrycker det. Romanen är ett bra exempel på hur organismen, denna romantiska figur, kunde forma föreställningen om emancipation innan den oåterkalleligt knöts till evolutionism och arvslagar. I *Hertha* liknas Guds plan med människan vid en blomma som endast kan växa rätt i frihet; de kvinnor som blivit emanciperade på fel sätt liknas vid ”monstren bland blommorna [som] uppkomma af brist på luft och ljus”.¹⁵⁶ Förhållandet mellan kropp och själ preciseras i Herthas dröm, där hon uppsöker olika länder och institutioner för att undersöka kvinnans villkor. För att kunna utföra denna utredning ser hon sig själv i drömmen förvandlas till det väsentliga:

Hon såg sig sjelf såsom hade kroppen varit en genomskinlig, etherisk form för själen; och in i själen såg hon klart hjertat, med dess underbara system af kamrar och ådror, genom hvilka lifvet pulserade på röda varma vägor; och djupt derinne brann en låga, som än steg, än sjönk, än syntes dunklare, än klarare, men tydligt stråfvade uppåt, såsom sökte den en friare rymd.¹⁵⁷

Eldslågan är förvisso en konventionell bild för själen – den mest berömda litterära skildringen av själen som flammor torde vara Dantes *Divina Commedia*, där själarna i Paradiset uppnått en så ren och intensiv rörelse att de uppfattas som lågor.¹⁵⁸ Den viktigaste referensen är dock bi-

¹⁵⁵ Bremer, *Hertha*, s. 337.

¹⁵⁶ Ibid. s. 216. Jag har utvecklat resonemanget om detta ställe i min essä ”Monstren bland blommorna” – om rösträttens gränser”, *Utan gränser – Fredrika Bremer, Ellen Key och Elin Wägner*, red. Per-Inge Planefors, Ödeshög 2006, s. 33–41.

¹⁵⁷ Ibid. s. 91.

¹⁵⁸ Ang. kärleken som rörelse i Dantes ”Paradiso” se även Sigurdson s. 552. Bergquist framhåller sol-

beltexen om den brinnande busken. Mose kallas av Gud: ”Där uppenbarade sig HERRENS ängel för honom i en eldslåga som slog upp ur en buske. Han såg att busken brann av elden, och att busken dock icke blev förtärd.” (2 Mos 3:2) Gud ger sig tillkänna i en eld som inte förtär och i Bremers roman brinner Guds låga även i människan.

Denna själens eld flammar också i rösterna hos Wägner. Precis innan den nya rösten befrias har Gabriel reagerat på ”något i hennes röst, en eld, en upprördhet, som han icke förstod” (s. 299). Bilden utvecklas i den scen jag citerat ovan med Gudruns döende mor som ropar till Gud och här finns en skillnad att lägga märke till i förhållande till Bremers uppåtsträvande låga.

Detta måste Gud höra, tänkte den döende. Hon kände hur hon brändes ner under sin bön som ett torrt ris, men ur hennes bröst steg en klar, skarp, lätt låga, som frigjorde sig från sitt fäste, som, utan att förlora sin hetta eller sitt sken, bröt sig genom det tjocka jordtöcknet och steg ovan det mot himlen att leta rätt på Herren Gud och avtvinga honom ett handlande, när hon själv låg tyst och orörlig. (s. 196)

Kroppen är här långt ifrån någon ”genomskinlig, etherisk form för själen” som hos Bremer, utan ”ett torrt ris” ur vilken lågan ”frigjorde sig”. Kroppen ger näring åt lågan, själens röst, som stiger mot himlen för att tvinga Gud att ingripa.

Liksom för att tydliggöra betydelsen av varifrån rösten får sin näring, låter Wägner biskopen upprepa den döende moderns rörelse när han invigningspredikar på den nya kyrkogården: ”Biskopen var en verklig talare. Han fick sina åhörare med sig för stunden, och han *gav det intrycket*,

metaforens centrala betydelse för Swedenborg och hur den tagits i bruk av Bremer. Bergquist s. 50ff och s. 103ff. I Bremers religiösa skrift *Morgon-väckter* är det tydligt att den sol hennes bok förebådar är både Gud och upplysningen. Där skriver hon bl a: ”Tron är vetandets hjerta. Vetandet är trons kropp och sköld.” Fredrika Bremer, *Morgon-väckter. Några ord i anledning af ”Strauss och evangelierne”; trosbekännelse*, Stockholm 1842, s. 54f. Se även Inger Hammar, ”Fredrika Bremers *Morgon-väckter*. En provokation mot rådande genusordning”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 141–164.

att han ägde den eld, den vilja att ropa högt, som höjer människan över boskapen och tvingar himlen att svara.” (s. 248, min kurs.) Men det är bara en retorisk gest – biskopen visar sig ha tankarna på helt annat håll (s. 249) och kan en kort stund senare obehindrat ge en helt annan, ickereligiös utläggning av dödsfruktan (s. 260). Eftersom biskopens tal inte är förankrat i kroppen, bär det ingen sanning. Det blir en ”frivolitet” (s. 260).

Även lågans förhållande till Gud skiljer sig mellan Bremer och Wägner. Medan Wagners låga stiger med oförminskad kraft – ”utan att förlo-
ra sin hetta eller sitt sken” – ur kroppen för att söka en svårtillgänglig Gud, är Bremers ostadiga, men tappra låga i stället hämtad från Gud. En pas-
sus i *Presidentens döttrar* (1834) försöker åskådliggöra denna relation ge-
nom en rätt komplicerad historia. Romanens diskussion gäller egentligen
”snillet”, men i Bremers förståelse blir det en stegrad förmåga att omsät-
ta just den inre rösten. Snille är detta ”rena öra, der himmelen uttalar si-
na under, sin fria melodiska tunga, som utan ansträngning med naturlig
lätthet reproducerar dem för världen”.¹⁵⁹ Romanens kvinnliga snille, Ang-
elika, redogör för kontakten med himlen: ”Är det ej han [snillet], som ger
åt menskligheten i förklarad skönhet det lif, han såg vid dess bröst; som
uppburen af dess genius stiger mot himmelen, hämtar dess eld, för att
nedlägga den i nationernas sköte?”¹⁶⁰ Eldtrafiken verkar synnerligen tät
mellan himmel och mänsklighet i denna något dunkla förklaring. Snil-
let iscensätts snarast som en Prometheus i intimt umgänge med moder
Svea, även om elden inte behöver stjälas. Uppgiften är alltså att hämta
den himmelska elden för att låta livets skönhet, Guds gåva till mänsklig-
heten, framträda i högre glans, vilket i sin tur ska gagna nationen. Bremer
trycker över huvud taget hårt på snillets uppgift som rentav en skapare
av nationalitet. Det är snillet som ”bevarar nationernas minnen”, som får
”nationernas bröst” att andas ”friare” och som läker och återupprättar ”då

159 Citatet är ett motto hämtat ur ett brev från en viss herr B., dvs Bremers vän och mentor Bök-
lin. Fredrika Bremer, *Teckningar utur bovardagslivet. Presidentens döttrar. Berättelse af en guvernant*,
Stockholm 1834, s. 55.

160 Bremer, *Presidentens döttrar*, s. 72.

en nation blöder”.¹⁶¹ Guds röst talar, som sagt, politik också hos Wägner – och även i *Silverforsen* förekommer trafik i båda riktningarna. Dödgrävaren understryker dock att det krävs tystnad för att höra rätt, ”man hör aldrig, om inte det är riktigt tyst inom en” (s. 330).

Virginies problem är att hon tvärtom tystar ”sin själ” för att höra omvärlden (s. 119).¹⁶² ”Kan inte Gud ryta då?” frågade Gudrun som liten (s. 201), men romanen gör tydligt att villkoret för emottagande av röst är en tystnad som innebär absolut underkastelse, ”fullkomlig lydnad” (s. 101). Virginies livshotande kris gäller att Guds röst slutat tala, och hon löser den först när hon helt utan förbehåll kan ställa frågan till Gud: ”vad vill du med mig?” (s. 206)¹⁶³ Det handlar om ett överlämnande utan egna intressen: ”I detta ögonblick var hon uppe i den fullkomliga och sällsynta likgiltigheten för det egna yttre ödet, för smärta, förödmjukelse, glädje, för människors kärlek eller hat, för misslyckande eller framgång.” (s. 206f) Wägner framställer det som ett mystiskt tillstånd, ett slags nirvanaliknande trans; Virginie är ”uppe” på ett annat plan, där man finner ”den fullkomliga och sällsynta likgiltigheten”. Den jagupplösande extansen inträder i *Silverforsen* i första hand som förberedelse för handling.¹⁶⁴

161 Bremer, *Presidentens döttrar*, s. 67f.

162 Jfr Death, som betonar hur Virginie karakteriseras av lyhördhet. Death, ”The Sleeping Fury”, s. 185.

163 Forsås-Scott hävdar tvärtom: ”När Virginie gör uppror mot den passivitet som forsens djup symboliserar är det inte i någon form av gudstro som hon kan söka grundvalen för sin handlingar.” Denna läsning motiveras inte. Wistrand framhåller däremot betydelsen av Guds röst. Wistrand s. 207f. Se även Ahlenius, inledning till *Silverforsen*, s. 24f. I en läsning av Wägners roman *Åsa-Hanna* (1919) visar Forsås-Scott hur romanens första del präglas av en gammaltestamentlig världsbild medan den andra delen har en nytestamentlig prägel. Ändå stannar hon för tolkningen att ”det jordiska perspektivet [är] det helt dominerande”. Forsås-Scott, ”Kvinnosak och kvinnokall”, s. 17f; Helena Forsås-Scott, ”Bibeln, kvinnan och romanen. En studie av Elin Wägners *Åsa-Hanna*”, *Samlaren* 107 1986, s. 35–57, citerat på s. 56. Isaksson framhåller tvärtom att Wägner förvisso ständigt kämpade mot ”den prästerliga konservatismen”, men att hon också ständigt återkom ”till kristendomens kärna: kärleken, ansvaret för nästan, samvetet som Guds röst”. Isaksson s. 434.

164 Äng. extasens jagupplösning se Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 205. Jfr Boye, som betonar själens ”seger över döden” i sin läsning av Wägners författarskap. Om Virginie skriver hon att ”kärlekens allmakt [bryter] fram i en handling, vilken utifrån sedd verkar uppgivelse och dårskap, men i själva verket skänker henne en säkerhet och en visshet bortom det vanligas gränser”. Boye s. 418.

Denna förbehållslösa passivitet blir i Wagners roman förutsättningen för att ta emot röst för att kunna handla. Den politiska aktiviteten måste ta ansats i total hörsamhet.

Bremers utläggning om snillet är i sig ett inspirerat tal, en inre röst i aktion. Angelika grips av hänryckning och texten ger en utförlig beskrivning av de fysiska tecknen på den inre röstens överväldigande närvaro: kinderna bleknar, ögonen vidgas, bröstet höjer sig, hon rister så att hon måste stödja sig medan hon ”tycktes lyssna till ord, ej hörbara för någon annan”. Bremer gör klart att det även här handlar om underkastelse: ”Hennes själ var öfverfull, hon led och underlåg den mäktiga anden i hennes inre. Då hon äntligen talade, var det ej lugnt, – tankarne kommo fram liksom blixervis och i brutna, oordnade satser: [...]”.¹⁶⁵ Det konvulsiska talet är en effekt av mottagandet av stämman inom henne. Kroppen är här knappast Wagners trygga visshet, utan en behållare som kan skakas och uppleva, men inte härbärgera en egen sanning. Örat tar emot, tungan för vidare – kroppen hos Bremer är ett genomgångsled.

Hos Wagner är det tvärtom kroppen det gäller. Den är inte bara ett hölje, en ”genomskinlig, etherisk form”, utan i sig en moralisk kategori. 1800-talslitteraturen är förvisso fullpackad av moraliska kroppar, men det finns en väsentlig skillnad mellan Wagners moraliska 1920-talskroppar och de moraliska kropparna i exempelvis Bremers roman *Syskonlif* från revolutionsåret 1848. De tio syskonen i *Syskonlif* är misstänkt olika till utseendet – från Göthildas mörka gestalt ”med falkögon och falknäsa” till blonda Engel, en ”förkroppsligad solstråle”.¹⁶⁶ Men kroppslighetens poäng är i det här fallet givetvis inte att manifesteras arvsdrag, utan att uttrycka egenskaper, att åskådliggöra identitet; kroppen blir just ett hölje som ger själen en form. När Hertha genom romanens gång blir allt vackrare, sker det för att hon mer och mer träder fram som sig själv, som Guds mening med hennes liv, vilket i Bremers logik är detsamma. Krop-

165 Bremer, *Presidentens döttrar*, s. 65f.

166 Fredrika Bremer, *Nya teckningar ur hvardagslifvet, Syskonlif*, Stockholm 1848, s. 47.

pen blir i Bremers liberala tanke aldrig något mer än en mer eller mindre framkomlig genomfartsled för Guds röst, ytan där det individuella ska bryta fram.¹⁶⁷ I Wägners likaledes liberala tanke blir däremot formen för individens ansvar en annan. I *Silverforsen* är den moraliska kroppen ett resultat av disciplinering och inskriptionsyta för samhällelighet.

Beskrivningen av Gabriel i arbetarnas ögon framställer en kropp präglad av praktik:

Arbetare och arbeterskor, som skyndade till fabrikerna, kastade nyfikna blickar på honom i förbifarten. En och annan hälsade, och han blottade sitt silvergrå huvud för dem. Alla visste de vem han var, icke för att de någonsin satte sin fot i hans kyrka, men han var ofta ute vid den här tiden på morgnarna, även däri var han olika andra herrar i staden. De fastslogo detta utan att intränga i vad det var som skilde honom från deras disponenter och direktörer. Det föll dem icke in att ett *strängt och tyglat liv hade präglat hans gestalt och drag*, ty för dem var han av de rika klass, han bodde i ett stort hus i en park, och där gingo sköna och välklädda kvinnor ut och in genom hans dörrar, det hade man sett, då man någon gång råkade komma förbi en söndagsförmiddag. (s. 96, min kurs.)

Betydelsen av Gabriels kroppslighet, den som arbetarna registrerar utan att förmå avkoda, är askes. Det omedelbart synliga, ”hans gestalt och drag”, produceras i texten varken som en framträngande individualitet eller som entydig klassmarkör – han är en av de rika och ändå inte lik de rika – utan som effekt av ett ”strängt och tyglat liv”.

På ett liknande sätt är Bengts yttre ett vittnesbörd om en livsföring i förändring. Virginie betraktar honom:

Han var klädd i en dräkt, som till hälften var sportdräkt, till hälften arbetsdräkt. Även hans utseende företedde en blandning av arbetare och sportsman. Den forne officern, den väl värdade friluftsmannen, övergick för var dag allt mer och mer till att bli en verkmästare. Han luktade möbelfabrik, hans kläder voro fläck-

¹⁶⁷ Hammar framhåller Bremers liberalism: ”För Fredrika Bremer var tankens frihet en förutsättning för en personlig livstro och hennes kristendomsuppfattning var av det liberala slaget: ’Christus är den sanna liberalismens första upphofsman’, hade hon deklarerat redan 1839.” Hammar, ”Fredrika Bremers *Morgon-väckter*”, s. 150. Se även Carina Burman, *Bremer. En biografi*, Stockholm 2001, s. 210–260.

ade av bets och lim. Virginie visste, att det var icke därför, att han satte en ära att visa, att han numera tillhörde dem, som verkliga arbetade. Hon visste, att han inte brydde sig om eller visste om, hur han tog sig ut och inte hans hustru heller. Det sista året hade böjt hans nacke och liksom modellerat om hans ansikte, plånat ut alla under hans forna yrke förvärvade särmärken och satt dit det nya livets erfarenheter. Det var mindre behärskat, mera mänskligt, fulare. Men hur kunde den, som tillhörde denne man, ett ögonblick frestas av Karl Gustaf Fontells släta typ? Det var underklassbarnets smak, tänkte Virginie och för första gången, sedan Gudrun kom i hennes hus, gav hon henne detta namn. (s. 54f)

Kläderna ger anvisning om sysselsättning, men även kroppen framställs som märkt av ”det nya livets erfarenheter”, det har ”liksom modellerat om hans ansikte”. Förändringen är här helt inskriven i en klasstruktur; redan distinktionen mellan arbetare och sportsman markerar klass. *Nordisk familjebok* från 1917 anger att ”sport”, till skillnad från ”idrott”, är ”en förströelse” och att medlet för utövandet av sporten, såsom en häst, bil eller båt, är huvudsaken, medan det är en ”kroppslig insats” som karakteriserar ”idrott”.¹⁶⁸ En medellös arbetare kunde med andra ord mycket väl vara en idrottsman, men knappast en ”sportsman”. Officerens disciplin ger ”särmärken”, som försvinner i deklasseringen, i arbetets disciplin, som böjer nacken och gör ansiktet ”mindre behärskat, mera mänskligt”. Det obehärskade, mänskliga formuleras som en effekt av arbetet, men samtidigt kompliceras klassmarkörerna av vad Virginie kallar ”underklassbarnets smak” – den ”släta typ” där ingen disciplinering ristat in spår ochpräglat gestalten är ointressant för Wagners samhällsmoder.

Även om Herthas utseende förändras, så förändras det för att individualiteten alltmer framträder, men i Wagners roman framträder kroppen som en disciplinerande praktik. Där Bremers snille ska skapa nationen genom att utskilja sig, genom att ge individen fritt spelrum, ska Wagners

¹⁶⁸ *Nordisk familjebok*, band 26 Slöke–Stockholm, Stockholm 1917, ”Sport”. Se även Patrik Steornns diskussion om de moraliska och nationalistiska aspekterna av begreppen sport, idrott och atletik kring förra sekelskiftet. Patrik Steorn, *Nakna män. Maskulinitet och kreativitet i svensk bildkultur 1900–1915*, diss. Stockholm 2006, s. 71–100.

kroppar skapa samhället genom att infogas i en gemensamhet: Gabriel omgärdas av arbetarklassens blickar och Bengt definieras av samhällsmoderns kärlek. Den belägenhet berättaren försätter kropparna i, talar om utsägelsevillkoren, om de historiska förutsättningarna för att förstå relationen mellan politik och kroppslighet. Erich Auerbach har betonat att det tidiga 1800-talets realism skriver in människor i samhällighet på ett nytt sätt; romangestalterna framställs som konsekvenser av en viss historisk situation.¹⁶⁹ Det tidiga 1900-talet förskjuter samhälligheten in i kroppen och gör samhällsutvecklingen till en angelägenhet för varje individs självdisciplinering. Kroppsligheten i Wagners roman är inte bara en effekt av sociala villkor, utan genererar i sig ett samhällstillstånd. De moraliska kropparnas funktion är här en samhällsskapande praktik.

Om rösten i *Silverforsen* är en effekt av en kropp, som är säte för sanning och samhällighet och som uppenbarligen sätter betydelsen av klass på spel, vad är då denna kropp? Hur ser den kropp ut som den vägnerska Nya Kvinnan ska uttala?

SEXUALITETEN TALAR

Virginies och Gabriels nattliga samtal struktureras, förutom av bebådelsen, av ytterligare ett särskilt bibelställe. Den Nya Kvinnan ska uttala sitt begär och sexualiteten aktualiserar oundvikligen Bibelns berättelse om syndafallet. Gabriel fungerar i relation till den pretexten i den roll hans prästämbete också tilldelar honom, som Guds ställföreträdare. Liksom Gud söker efter Adam och Eva i Edens lustgård (I Mos 3:8-9), konstaterar Gabriel i slutet av samtalet: "Jag vet nu, att det är något jag gjort i många år, fast inte fullt medvetet. Jag har sökt efter dig." (s. 311) Och liksom Adam och Eva försöker Virginie dölja sig av rädsla för Guds ansikte och släcker lampan: "Hon gjorde det av feighet, för att underlätta sin uppgift för sig, ty hon tålde icke vid att alltför klart se Gabriels ansikte." (s.

169 Auerbach s. 454-492.

298, jfr I Mos 3:10) Mörkret och skylandet av ett slags nakenhet betonas åter när bekännelsen ska uttalas; Virginie gör en gest som för att täcka sitt hjärta med sjalen och glädjer sig ”åt att endast en kopparfärgad reflex från brasan nådde hennes hörn.” (s. 300) Scenen upprepar det bibliska syndafallets positioner för den brutna kontakten mellan Gud och människa.

Denna röst ur mörkret har även en litterär historia som sanningssägare – de kopparfärgade reflexerna i Wägners roman är också en reflex från Victoria Benedictssons novell ”Ur mörkret”, som riggar ljussättningen för kvinnans tal om sexualiteten inför mannen:

Genom gallret i den höga järnugnen lyste kolelden fram utan att göra någonting ljusst, endast kastande ett sammanträngt sken över nedre delen av ett blont mansansikte, som mot det omgivande mörkret syntes liksom upplyst inifrån, – format av en glödande, genomskinligt röd metall.

[...]

I det av draperier skyddade hörnet vid sidan av ugnen var mörkret tätare än eljes, och ingenting kunde skymtas därur. Allt hade försvunnit i slagskuggans gapande svalg. Men fram ur svalget sträckte sig något, som – där en aning om belysning föll på – antyde sig vara en schäslong, och en känslig människas nerver skulle från det hålögda mörkret över huvudgården ha rönt förmimelsen av en skarp blick samt av en lurande, onaturligt uppdriven hörsel.¹⁷⁰

Positionen för sanningssägandet om kvinnan är, i Benedictssons posthumt utgivna novell från 1880-talet, ”i slagskuggans gapande svalg” och det är bara mannens ansikte som den instängda elden förmår lysa upp. Rösten ur mörkret, som talar för ”hela kvinnosläktet”, blir kvinna genom sitt begär, men utnyttjas och sammanfattar erfarenheten av att vara kvinna som ”skam”.¹⁷¹ Forsgren, som också uppmärksammar likheten med Benedictssons novell, lyfter fram att scenen med samtalet i brasskenet även förekommer i *Den namnlösa* och att den också i det fallet kopplas till sanningssägande om sexualitet.¹⁷² I Wägners romaner från 1920-talet når lju-

170 Victoria Benedictsson, ”Ur mörkret”, *Synd. Noveller från kvinnornas moderna genombrott*, red. Birgitta Ney, Stockholm 1999, s. 245.

171 Ibid. s. 253.

172 Se Forsgren; Elin Wägner, *Den namnlösa*, Stockholm 1922, s. 115f. Forsås-Scott noterar också

set nästan ända fram till sanningspositionen och även om talet om sexualiteten ännu inte helt trätt fram i ljuset, så har det tagit form ur "slag-skuggans gapande svalg".

När Virginie vill gömma sig för Gabriels blick fäster hon i stället blicken på en tavla: "Hon satte sig i sitt soffhörn och betraktade den sovande furien över skrivbordet, över vars ansikte jagade eldens ljus och skuggor." (s. 298) Tavlan med den sovande furien har redan romanens inledning studerat ingående och kommenterat med verscitat:

Upon its lips and eyelids seems to lie
Loveliness like a shadow, from which shine,
Fiery and lurid, struggling underneath,
The agonies of anguish and death. (s. 7)

Sarah Death har visat att Wägner här citerar Shelleys "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery" och påpekar att den tavlan föreställer en redan död Medusa.¹⁷³ Wägner har med andra ord dels bytt Medusan mot en furie, dels förändrat tillståndet från död till sömn. Death använder detta ställe som utgångspunkt för att diskutera symbolismen i *Silverforsen* och argumenterar för att sömnen bör förstås som en del av karakteriseringen av Virginie. "In using the painting as a symbol of Virginie's predicament," skriver Death, "Wägner obviously wished to convey the idea of an elemental force temporarily in abeyance, but ready to spring to life at any moment."¹⁷⁴ Hon antar att Wägner aldrig hade sett den Medusamålning Shelley skriver om, eftersom den inte hade passat

att det i Wägners romaner från denna tid finns "ett återkommande symboliskt samband mellan kvinnan och elden", men i hennes tolkning blir elden bakom luckorna symbol för "kvinno liv [som] omärkligt brinner och förbränns". Forsås-Scott, "Kvinnosak och kvinnokall", s. 7. Jfr också Death, "The Sleeping Fury", s. 89; Death, "Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*", s. 9f; Hackman s. 120.

173 Tavlan är för övrigt inte längre attribuerad till da Vinci. Wägner citerar Shelley fel – ett "of" har fallit bort och Death antar att det beror på felaktig avskrift eller på att Wägner citerar ur minnet. Den korrekta versraden lyder: "The agonies of anguish and of death". Death, "The Sleeping Fury", s. 191 samt not 5, s. 194.

174 Ibid. s. 192.

in i Virginies rum och i alla händelser är alltför ”ugly, cold and repellent to be symbols for Virginie’s inner self”.¹⁷⁵ I stället är det furiernas mytologiska roll som ”demanders of absolut justice and tormentors of those with guilty conscience” som hon tar fasta på.¹⁷⁶ Utan att fränkänna moderrättens hämndgudinnor sitt värde, är det också möjligt att förstå Den sovande furien som en symbol för sexuell drift. I så fall ligger associationen till Medusan ändå inte långt borta.

Death noterar att Freuds uppsats ”Das Medusenhaupt” visserligen skrevs redan 1922, men publicerades först 1940.¹⁷⁷ Ebba Witt-Brattström visar emellertid att Medusan var ett väl etablerat motiv i litteraturen, kopplat till begär och drift redan före Freud.¹⁷⁸ Och ett slumrande begär gestaltad i en mytologisk figur förekommer dock på framskjuten plats hos en annan samtida könsteoretiker, som var aktuell för Wägner vid denna tid. Tysklands första kvinnliga professor i pedagogik, sociologen Mathilde Vaerting (1884–1977), kom att få avgörande betydelse för Wagners tänkande och redan i början av 1920-talet presenterar Wägner denna inspirerande läsning i ett par artiklar i *Tidevarvet*.¹⁷⁹ Följande utviking om

175 Ibid. s. 192 samt not 6 s. 195.

176 Ibid. s. 192.

177 Death påpekar att även om Wägner genom John Landquist, som översatte Freud, kan ha känt till uppsatsen, är det omöjligt att säga om någon sådan koppling finns. Ibid. not 7, s. 195. Wägner intervjuade för övrigt Freud för en artikel redan 1920 och recenserade senare *Vi vantrivas i kulturen*. Se Isaksson & Linder s. 291ff; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 39f.

178 Ebba Witt-Brattström, *Dekadensens kön. Ola Hansson och Laura Marholm*, Stockholm 2007, se särskilt s. 95–110. Jfr också Death ang. Medusan i kvinnors litteratur. Death, ”The Sleeping Fury”, s. 192.

179 Vaerting utnämndes till professor år 1923 vid det anrika universitetet i Jena, men motarbetades hårt och tvingades lämna sin tjänst 1933 på politiska grunder. För Vaertings biografi se Margret Kraul & Sonngrit Fürter, ”Mathilde Vaerting (1884–1977)”, *Ariadne. Almanach des Archives der deutschen Frauenbewegung*, 1990:18, s. 31–34; Margret Kraul, ”Mathilde Vaerting”, *Grundschule* 1996:6, s. 57–60. Elin Wagners artiklar om Vaerting är osignerade, men det råder inget tvivel om att Wägner är författaren: [osign.] ”Enväldets faror”, *Tidevarvet* nr 44 01.11.1924; [osign.] ”Historikerna och kvinnoväldet. Forsättning på redogörelsen för de Vaertingska teorierna”, *Tidevarvet* nr 45 08.11.1924. Jfr Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 52 och not 129 s. 65. Vaertings teori diskuterades dessutom i flera artiklar i *Tidevarvet* under 1924. Se [osign.] ”Domare och dömde. Väld och oväld hos män och kvinnor”; [osign.] ”En lyckligare tid?”, *Tidevarvet* nr 46 15.11.1924; Ilse Reicke, ”Nya tyska studier i kvinnofrågan II”, *Tidevarvet* nr 26 28.06.1924. Se även Eskilsson,

Vaertings teori avser att ge perspektiv på Wagners sovande furie och på hur sexualiteten talar i romanen. Dessutom ger den ytterligare en aspekt av kroppslighetens funktioner i det tidiga 1900-talets feministiska teori-bildning. Hos Vaerting artikuleras begärets samhällseliga betydelse med särskild skärpa: begär driver historien.

Vaerting

I Mathilde Vaertings studie *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib*, som kom ut i två band (1921–1923), intar den sovande Endymion en emblematisk ställning som tecken på ett kvinnligt begär på väg att vakna. Även Wagners beskrivning av syskonen Virginie och Gabriels påfallande likhet finner en teoretisk ram hos Vaerting. Gabriels ansikte är Virginies ”översatt till manligt språk” (s. 13), skriver Wagner, men redan Virginie har uppenbarligen något av detta det andra könets fysiska språk, eftersom hennes panna uppges ha ”allt för manliga dimensioner” (s. 9). Vaerting utvecklar tanken att själva kroppsformen är en effekt av rådande maktförhållanden mellan könen och ur det perspektivet framstår Virginies manliga panna som ett uttryck för auktoritet och syskonens lika, resliga kroppar (s. 13) som en manifestation av jämställdhet.

Könen är, enligt Vaerting, involverade i en evig nietzscheansk makt-kamp. Med stöd i bland annat Johann Jacob Bachofens *Das Mutterrecht* (1861) menar sig Vaerting kunna bevisa tidigare skeden av kvinnomakt. Det var hon knappast ensam om, men hon var den första att utveckla en feministisk förståelse av matriarkatstanken och kom att få stor betydelse för efterföljarna i denna tradition. Det framhåller Leppänen, som studerat matriarkatsteorin i Wagners *Väckarklocka* (1941) och särskilt lyft fram Rosa Mayreders och Mathilde Vaertings inflytande.¹⁸⁰ Det teore-

Drömmen om kamratsambället, s. 121. Artiklarna i *Tidevarvet* talar om två professorer, Mathias och Mathilde Vaerting, men någon Mathias fanns aldrig – han var en karriärstrategisk uppfinning av Mathilde. Se Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 61; Isaksson & Linder s. 343f.

¹⁸⁰ Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 65–102, se särskilt s. 87. Ang. Vaertings inflytande på Wäg-

tiskt innovativa i den ”nya grundläggning” Vaerting gör, och som skulle komma att inspirera Wägner, är tanken på en ständig *växling* mellan kvinnovälde och mansvälde i alla samhällen. ”Polväxling”, kallade Wägner det i *Väckarklocka*. Vaertings poäng är att de egenskaper som betraktas som könsskiljande i själva verket är de behärskandes respektive de behärskades egenskaper; i band I, *Die weibliche Eigenart im Männerstaat und die männliche Eigenart im Frauenstaat* (1921), slås fast att ”de idag gällande normerna för kvinnlig egenart är i alla dess enskildheter en rent mansstatlig produkt”.¹⁸¹ Hon går alltså till och med så långt att själva kroppens utseende blir en funktion av arbetsdelning och i förlängningen av maktförhållanden. ”De mer svällande kroppsformerna finns nämligen alltid hos det behärskade könet, helt oavsett om det är män eller kvinnor.”¹⁸² Kroppen är en effekt av makt.

Att detta var en kontroversiell tanke även för kvinnorörelsekretsar tydliggör Wägners diskussion av Vaerting i *Tidevarvet* under rubriken ”Enväldets faror”:

Vi som fört talan för kvinnorörelsen bruka ju också alltid utlova den kvinnliga karaktärens oförstörbarhet. Det är här den Vaertingska teoriens djärighet genast blir synlig. Författarna skulle på detta genast svara: Det kan visserligen tänkas, ehuru det inte vore något att stå efter, att vi finge ett kvinnovälde på nytt, men det bleve inte kjortelvälde, emedan kvinnorna då icke komme att bära några kjortlar.¹⁸³

ners tänkande se även Isaksson & Linder s. 343f, s. 392 och s. 537; Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 121f; Jonsson, *I den värld vi drömmar om*, s. 78, s. 296 samt s. 321. Ang. Wägners matarkatsteorier under 1930-talet se ibid. s. 23f och s. 266–346; Isaksson & Linder särskilt s. 453ff, s. 498f, s. 507ff, s. 550ff.

181 Mathilde Vaerting, *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. Band I. Die weibliche Eigenart im Männerstaat und die männliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe 1921, s. 5.

182 ”Die grössere Üppigkeit der Körperformen findet sich nämlich stets beim beherrschten Geschlecht, ganz gleich, ob dieses männlich oder weiblich ist.” Vaerting, *Neubegründung I*, s. 54. Jfr även Margret Kraul, ”Geschlechtscharakter und Pädagogik: Mathilde Vaerting (1844–1977)”, *Zeitschrift für Pädagogik* vol. 33 1987:4, s. 479.

183 [osign.] ”Enväldets faror”, *Tidevarvet* nr 44 1924. För en diskussion om den tyska receptionen av Vaertings studie se Kraul, ”Geschlechtscharakter und Pädagogik”, s. 484ff.

Kvinnligt inflytande i samhället har med denna modell ingen specifik innebörd – tvärtom vad rösträttsrörelsen med framgång hävdade – och Vaerting betonar det Wägner här anspelar på, nämligen att kvinnovälde inte skiljer sig från mansvälde i fråga om förnedrande behandling av det motsatta könet. Än återstod mycket att göra innan tiden hämtat sig från 1800-talets höjdpunkt för mansvälde, menade Vaerting, men snart var det dags att stoppa pendelrörelsen för att hindra kvinnorna från att åter förslava männen.¹⁸⁴

I band I skulle även sexuella praktiker kunna uppfattas som könsneutrala, eftersom även de framträder som effekter av maktordningen. Exempelvis uppges att den enda anledningen till att kvinnostater förmodligen inte inrättar bordeller i lika hög utsträckning som mansstater är, att män är improduktiva som prostituerade. Inte ens under åren med hög potens klarar män att regelbundet ha samlag varje natt och än mindre flera per natt.¹⁸⁵ I band II införs dock det heterosexuella begäret som grundläggande analytiskt angreppssätt. *Wahrheit und Irrtum in der Geschlechterpsychologie* (1923) granskar, vilket titeln anger, i än högre grad könspsykologin och hävdar att forskningen hittills helt förbisett en avgörande faktor, som Vaerting benämner *die Sexualkomponente*. Kvinnor och män reagerar, enligt Vaerting, på ett sätt mot individer av det egna könet och

184. Leppänen lokaliserar en skillnad mellan Wagners och Vaertings tänkande till just denna punkt.

Wagners begrepp "polväxling" i *Väckarklocka* innebär en förskjutning i förhållande till Vaertings pendelrörelse: "Contrary to Vaerting's theory, where emphasis is on the corruptive nature of power, Wägner views power itself as gendered (in modern terms), or at least dichotomised. That is, the mother's worldview is the attitude of the cultural stage of matriarchy and the warrior's worldview is the attitude of the cultural stage of patriarchy. Women do not abuse power during their reign, because they are guided by the idea of the strong helping and protecting the weak, rather than of the idea of survival of the strongest. [...] Wägner's more subtle tone insists on the balance between the sexes as a project that requires acknowledgement of the oppressed status of women, but it is never, in Wägner's writing, described as a resistance to a law of change, as it is for Vaerting. [...] In Wägner's matriarchy men were in fact better off than they were in patriarchy, because fundamentally women and men share the interest of a life-sustaining society. Thus the idea of conflict as a force has different meanings for them." Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 98f.

185. Vaerting, *Neubegründung I*, s. 30.

på ett annat sätt mot individer av motsatt kön, och hon formulerar detta som ett själens ”dubbelansikte”. ”Mot det egna könet visar sig själen från sin sexuellt neutrala sida, mot det andra från sin könsbetonade sida.”¹⁸⁶ Eftersom män innehar herraväldet, är det deras könsbetonade uppfattning om kvinnorna som gäller för den allmänna föreställningen. Kvinnor ansågs exempelvis vara ombytliga, medlidsamma, känslomässiga och Vaerting svarar att så är det naturligtvis – för mannen! Mot mannen är kvinnan känslomässig, medlidsam och möjligen svår att förstå när hennes sexuella reaktion mot mannen följer sin egen logik, men mot sitt eget kön handlar kvinnor hänsynslöst med kall logik. Kvinnornas uppfattning är tvärtom att det är mannen som är ombytlig, medlidsam och känslomässig, vilket också är sanning; en subjektiv sanning.

Att använda det heterosexuella begäret som analytiskt begrepp (*die Sexualkomponente*) innebär givetvis att homosexuellt begär blir ett problem inte bara för enskilda undersökningar, utan för hela samhällsanalysen och historieskrivningen. Medan exempelvis Freud inkluderade homosexualitet i en samhällelighet, utdefinierar Vaerting homosexualitet som en sjukdom och berövar dessutom homosexuella subjektstatus: heterosexuella får själva uttala sig i undersökningar, medan homosexuella utslutande omtalas i läkares rapporter, reduceras till enbart objekt för vetenskapen. Freud diskuterar om homosexualitet bör betraktas som degeneration och svarar entydigt nej. Det viktigaste argumentet är att homosexualitet ”var en vanlig förekommande företeelse och, bland de gamla folken under deras kulturers blomstringstid, nästan en institution tilldelad viktiga funktioner”.¹⁸⁷ I driftläran arbetar Freud dessutom med ett ursprungligt

186 ”Die Zweigeschlechtlichkeit der Menschheit gibt der Seele eines jeden Menschen ein doppeltes Gesicht. Die männliche Psyche reagiert auf den Mann ganz anders wie auf das Weib, und die weibliche Psyche reagiert ebenso auf beide Geschlechter verschieden [sic]. Dem eigenen Geschlecht zeigt die Seele sich von ihrer sexuell neutralen Seite, dem anderen von ihrer geschlechtsbetonten.” Mathilde Vaerting, *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. Band II. Wahrheit und Irrtum in der Geschlechterpsychologie*, Karlsruhe 1923, s. VIII.

187 Sigmund Freud, ”Tre avhandlingar om sexualteori” [1920], *Samlade skrifter 5. Sexualiteten*, övers. Ingrid Wikén Bonde, utg. Clarence Crafoord m fl, Stockholm 2002, s. 72. För vidare diskussion

bisexuellt begär, men Vaerting problematiserar inte ens frågan, utan låter kropp definieras entydigt av ett heterosexuellt begär. Därmed blir kropp helt enkelt irrelevant i hennes system. Leppänen sammanfattar Vaertings hållning: "No biological, no physiological, no anatomical difference can explain the organization of humankind into men and women in the roles they occupy today."¹⁸⁸ De anatomiska skillnaderna kan i Vaertings system inte i sig generera den motsättning som initierar maktkampen; det kan först det heterosexuella begär som laddar kropparna med mening.

Det heterosexuella begäret innebär alltså ingenting annat än själva motsättningen, dess heteronormativa funktion i definitionen av kön har så att säga renodlats. Känslor, karaktärsdrag, kroppsformer är sekundära i förhållande till maktkampen och den enda grund som återstår för maktkampen är den motsättning som konstitueras av heterosexuellt begär. Det är med andra ord det heterosexuella begäret som sätter historien i rörelse i Vaertings system.

Konst blir hos Vaerting ett genomrotiserat fält och en privilegierad plats för könsdefinitioner. I konsten ska mannen och kvinnan definiera varandra som könsvaror, eller med Vaertings terminologi, måla det andra könets sexuella skönhet. Eftersom det egna könet i hennes teori inte kan uppfattas som ett begärsobjekt, förlorar avbildningar av det egna könet en kvalitet; Vaerting förklarar den nedgörande kritik kvinnliga konstnärer ofta utsattes för med att kvinnor inte ser andra kvinnors sexuella skönhet, vilket gör deras konst till dålig konst i männens ögon. Det omvända gäller naturligtvis också: män kan inte uppfatta mäns sexuella skönhet och här har kvinnorna en uppgift som kallar. "En kvinna kan idag vandra igenom nästan alla världens gallerier," påstår Vaerting, "hon finner bland konstverken väldigt många kvinnliga, färre manliga och manliga med sexuell skönhet så gott som inga." Statyn av den sovande Endymion på Nationalmuseum i Stockholm är dock ett tecken som visar mot framtiden:

om antiken som argumentet för homosexualitet se K. J.-kapitlet.

¹⁸⁸ Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 98.

Den sovande Endymion i Stockholm kommer kanske närmast kvinnans längtan efter sexuell mansskönhet i konsten. Men han sover. Denne sovande Endymion verkar idag som en symbol för kvinnan. Den konst sover ännu, som för kvinnan som könsvarelse är det högsta, konsten om den sexuellt sköna mannen. Den har ännu inte vaknat till liv.¹⁸⁹

Endymion är ”som en symbol” för en ännu slumrande konst; det vaknande kvinnliga begäret ska måla mannen som könsvarelse, förnya konsten genom att tillföra en annan sexuell erfarenhet, men framför allt vittna om förändrade samhällseliga maktförhållanden. Möjligen skymtar dock en för Vaerting svårsmält insikt i att Endymion endast *närmar sig* ”kännans längtan” – just denna typ av antikinspirerade statyer av sköna ynglingar åtnjöt nämligen en kultstatus inom den homosexuella subkulturen.¹⁹⁰

Liksom för Vaerting innebär bejakandet och uttrycket av det kvinnliga begäret för Wägner ett avgörande steg i samhällsutvecklingen. Den wagnerska furien är dock ett kvinnligt väsen och till skillnad från hos Vaerting måste kvinnan hos Wägner själv definiera sitt eget begär. Därmed lägger hon sig närmare Keys erosbegrepp. Om furien/Medusan går att förstå som sexuell drift antyder det också närvaron av psykoanalys. Framför allt är Freuds behandlingsmetod ännu ett exempel på hur sexualiteten talar på 1920-talet.

Biomakt

I samtalet med Gabriel upplever Virginie att hon kan ”lägga fram sitt

189 ”Der schlafende Endymion in Stockholm kommt vielleicht der Sehnsucht der Frau nach sexueller Männerschönheit in der Kunst am nächsten. Aber er schläft. Dieser schlafende Endymion wirkt heute für die Frau wie ein Symbol. Die Kunst, die für das Weib als Geschlechtswesen die höchste ist, die Kunst vom sexuell schönen Mann, schläft noch. Sie ist noch nicht zum Leben erwacht.” Vaerting, *Neubegründung II*, s. 115.

190 Jfr Göran Söderströms diskussion av konstens betydelse som markering av homosexuell subkultur. Han konstaterar att antiken associerades med homosexualitet och att antika myter med sköna gossar därför var ett populärt motiv. Göran Söderström, ”Homeroetik i konsten – konst och konstnärer”, *Sympatiens hemligbetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 268–308, se särskilt s. 270ff. Se även Steorn s. 139–164.

hjärta utan förbehåll” (s. 301) – det är koden för biktens indirekta samtal med Gud, men som Foucault har visat, har biktens bekännelsepraktik i det sekulariserade samhället övertagits av psykoanalysen.¹⁹¹ Freuds teorier var aktuella för Wägner. Hon hade själv intervjuat Freud, som också ingick som en aktiv del av Fogelstadgruppens referensramar. Psykoanalysen var viktig för flera radikala grupperingar, exempelvis Clarté, och John Landquist, som Wägner var gift med under 1910-talet, kom att översätta Freud till svenska.¹⁹²

Freud förhåller sig till evolutionsbiologi, men i sitt utforskande av ”sexuallivets biologi” hävdar han att kroppen är lika mycket bestämd av en psykisk struktur som av en biologisk.¹⁹³ I första hand är Freud alltid kliniker: studiet gäller metoderna för att häva somatiska sjukdomstillstånd och den läkande behandlingen är röst. Medan rösten hos exempelvis Key alltid, även i det mest privata, är en samhällelig röst och projektet är framtiden, är rösten hos läkaren Freud alltid markerat individuell och samhälleliga problem uppfattas som anamnes.¹⁹⁴ Hans projekt är den individuella kroppens omedelbara läkning genom rösten – rösten

191 Foucault, *Sexualitetens historia 1*, se särskilt s. 44–58 och s. 119ff.

192 Jonsson påpekar att Wägner lyssnade till en föreläsning med Freud redan 1920. Jonsson s. 39.

Ahlenius betonar Freuds betydelse för berättelsens struktur i *Silverförsen* och menar att ”det förflutna [rullas] upp ungefär som i en regelrätt psykoanalytisk undersökning”. Ahlenius, inledning till *Silverförsen*, s. 19. Forsås-Scott diskuterar Wägners ambivalenta förhållningsätt till Freuds teorier i de sena romanerna *Genomskådad* (1937) och *Hemlighetsfull* (1938). Helena Forsås-Scott, ”En kvinnas självbiografi”. Om Elin Wägners romankonst”, *KvT* 1985:3, s. 3–16. För en diskussion om Freuds betydelse för Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad, se Eskilsson, s. 171f. Jfr även Emilia Fogelklouws recension av Hadfields *Psykologi och moral* samt antologin *Psykoanalysen, dess uppkomst, omvandlingar och tillämpningar*, utg. av Poul Bjerre. Emilia Fogelklou, ”Psykologisk litteratur”, *Tidevarvet* nr 24 14.06.1924; Sanner s. 109ff. För en diskussion om psykoanalysens betydelse för Karin Boyes köns- och klasspolitiskt radikala texter i tidskriften *Spektrum* under 1930-talet, se Gunilla Domellöf, *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosa-modernist*, diss. Umeå 1986, s. 62ff.

193 Freud, förord till ”Tre avhandlingar om sexualteori”, s. 66.

194 Exempelvis uppfattar väl de flesta nutida läsare av ”Fallet Dora” att Dora utsatts för övergrepp som legitimerats av samhälleliga könskonstruktioner, medan Freud analyserade Doras reaktioner som personlig sjukdomshistoria. Sigmund Freud, *Samlade skrifter 6. Fallstudier*, övers. Ingrid Wikén Bonde & Lars W. Freij, utg. Clarence Crafoord, Stockholm 2000, s. 59–160.

ska uttala de föreställningar som binder kroppen, men patienten måste i sin tur förmås att tala genom att kroppen tolkas:

Den som tiger med läpparna den skvallrar med fingertopparna; hemligheten tränger ut ur alla porer och förräder honom. Och därför går det mycket väl att lösa uppgiften att medvetandegöra det som är mest fördolt i själen.¹⁹⁵

Freuds metod handlar om att avslöja kroppens hemligheter genom att uttala dem, ”medvetandegöra det som är mest fördolt”, och på så sätt omintetgöra sjukdomen. För psykoanalysen är själens gåtor en kroppslig historia som ska berättas (eller åtminstone bekräftas) av kvinnan själv – Freuds patienter var till stor del kvinnor och även om det är den auktoritärt tolkande, manlige läkaren som talar i de publicerade texterna, var det borgerlighetens kvinnor som talade på divanen.

I Wagners roman ska den kvinnliga sexualiteten tala, men den talar inte bara för att – liksom hos Freud – hela den individuella kroppen. Den talar för att läka ett helt samhälle. Samtalet mellan Virginie och Gabriel är nyckelscenen: det är här det fysiska begäret talar och låter en ny röst bryta fram. Men bekännelsen av begäret ges omedelbart betydelse som går utöver den individuella befrielsen. Den ger visshet som tillåter Virginie att agera med en ny säkerhet och framför allt tydliggör dialogen genast hur bikten ska omsättas i samhällelighet. Virginie väljer Bengt, men hon ”strider” varken för honom eller för sig själv utan för en tredje, nämligen:

– Hans barn, sade Virginie. Ser du, detta är så absolut sant, att det ger mig mod att handla så, som om jag följde min erotiska linje. De löper samman här, men det gör detsamma, må de då göra det, jag frågar inte efter det mer. Jag är räddad därmed, att jag kunnat tala med dig. (s. 304)

Bekännelsen av begäret möjliggör att hon kan träda in som Annamis ställföreträdande mor, trots att hon därmed följer sin otillåtna kärlek, och romanen understryker att häri ligger faktiskt biktens legitimitet. Den

195 Freud, ”Tre avhandlingar om sexualteori”, s. 123.

frälser förvisso Virginie, men syftar i slutändan till att frälsa Annami. Den religiösa logiken växlas in i en politisk logik: bikten ska frigöra vägen till Gud och öppna människan för Guds röst, vilket blir liktydigt med att frigöra vägen till ansvar för medmänniskorna och göra människan tillgänglig för samhället. Den frigjorda rösten är en politisk röst.

Allegoriseringen lagrar det bibliska syndafallet (sexualiteten) och bebådelsen (köttet som blir ord) under samtidsromanen och låter jungfru-modern bli utbytbar med samhällsmodern. Det är också i precis denna scen, i utväxlingen mellan religiös och politisk logik, som romanen frilägger sina biopolitiska utsägelsevillkor. Begäret som bekänns konstituerar ett subjekt, inordnar det i ett system som utövar makt över livet. Sexualitetens tal i bikten/analysen är del av det moderna samhällets normaliserande maktpraktiker; det är del av vad Foucault kallar *biomakt*. I Virginies biktsцен pågår biomaktutövning.

I *Silverforsen* verkar bekännelsen av begäret, inordnat som biopolitisk maktteknologi, vara intimt förknippat med det samhällsmoderliga uppdraget. För att undersöka denna koppling följer nu en utveckling om Key som syftar till att något klargöra relationen mellan den tidens kvinnorörelse och biomakt – och på samma gång föra diskussionen om kroppslighetens funktioner i det tidiga 1900-talets feministiska teorier vidare.

Key och hygienism

Om kroppen blir irrelevant för Vaerting, får den en desto viktigare funktion i Keys system. ”Den nya sedligheten”, skriver Key, ”är bestämd av monistisk tro på själen och kroppen som tvenne former av samma varande; av evolutionismens visshet att människans psyko-fysiska varelse varken är fallen eller fullkomlig men möjlig att fullkomna; att den är bildbar just emedan den icke är färdig.”¹⁹⁶ Lindén diskuterar Keys projekt att överbrygga den klassiska motsättningen mellan

196 Key, *Livslinjer I-I*, s. 51.

kropp och själ: dikotomin sammansmälts, eller begreppen kanske snarare får definiera varandra. Kroppen som en passiv materia, yta för andens verkande kraft, omformuleras till kropp som rörelse.¹⁹⁷ Lindén menar att "namnet på den rörelse som är växande och utveckling" hos Key är kärlek.¹⁹⁸ Denna kärlek bör dock inte härledas till något "övermänniskt förnuft", inpräntar Key, utan måste förstås som något "inommänniskt".¹⁹⁹ Den "personliga kärleken" är den "rörelsekraft" som föder utveckling: den "är livets högsta värde, såväl omedelbart för den enskilde själv som medelbart för de nya liv, hans kärlek danar".²⁰⁰ Kärleken ger näring åt omvårdnad, både intim och offentlig, och den höjer kvaliteten på avkomman, den ger ett nytt och bättre släkte.²⁰¹

Teoretiseringen av kroppen som rörelse, som utveckling, gör kroppen till en plats för samhälllighet och framtidens röst till sexualitet. Det heterosexuella begäret genomtränger kroppen och skapar även här historiens dynamik, men inte som hos Vaerting i en maktkamp utan som stegrad andlig utveckling genom kropparnas förening. Key var inte främmande för homosexuellt begär, och eftersom även förvärvade egenskaper ansågs kunna ärvas, fördes även barnlösa människors utövande av kärlek indirekt vidare till nästa led.²⁰² Men heterosexualiteten får en avgörande funktion i hennes system som motor i samhällsutvecklingen. "Emedan varje 'cell', vilken medelbart eller omedelbart uppbygger samhällsorganismen, är en manlig eller kvinnlig, måste en högre organisation av samhäl-

197 Se Lindén s. 154, s. 168 och s. 207ff.

198 Lindén s. 174, s. 264, s. 270 och s. 300ff.

199 Key, *Livslinjer I,I*, s. 12. Lindén påpekar att kristendomskritiken i Keys tänkande behandlats alltför snålt av forskningen. Spencer och Darwin har skymt sikten för inflytandet från Spinozas och Nietzsches kristendomskritiska filosofi på Keys tänkande. Se Lindén s. 190f och s. 206ff.

200 Key, *Livslinjer I,I*, s. 12.

201 Jfr t ex essän "Kärlekens urval", där Key argumenterar för att "den individuella kärleken [...] främjar släktets höjning", att "den personliga kärlekens urval [...] ledes av en klarsynt vorden släktförädlingsinstinkt". Se Key, *Livslinjer I,I*, s. 136–160, citaten på s. 153 och s. 140.

202 Jfr Lindén, s. 172f och s. 181. Lindén lyfter fram den homoerotiskt färgade brevväxlingen mellan Key och Victoria Benedictsson samt pekar på vaga erkännanden av homosexuella relationer även i publicerade texter. Lindén, s. 273–281.

let slutligen med nödvändighet uttrycka denna dess tvåkönade karaktär”, förklarar Key.²⁰³ Kvinnoemancipation är evolutionärt nödvändig, framhåller hon, men varnar att ”organismens hälsa i högsta grad fordrar [...] att – när de kvinnliga cellerna socialt börja funktionera – de bibehålla sin könskaraktär, ty annars vore ingen högre utvecklingsform uppnådd”.²⁰⁴ Sammansmältningen av kropp och själ innebär att kroppen blir begär och att begär blir kropp, och att den historiska förändringen drivs av kropparnas olikhet. Kropp är rörelse i kraft av denna motsättning.

I anslutning till första världskriget konfronterar Key samtidens problem i första delen av verket *Allsegraren* med undertiteln *Kvinnorna under världskriget* (1918). Bland annat utvecklar hon här betydelsen av den kvinnliga rösträtt som kvinnorörelsen väntade, och som enligt Key skulle medföra en ny ”statskloket”. Den kvinnliga röstens särskilda uppdrag är livet, menar Key, och det är slående hur nära hennes formuleringar ansluter till Foucaults begrepp *biomakt*. Det Foucault förstår som ett historiskt förhållande mellan ett äldre samhälles rätt att döda och det nya samhällets rätt över livet, analyserar Key i termer av kön – manlig döds- makt ställs mot kvinnlig livsmakt:

När kvinnorna vunnit sin medbestämmande makt, måste den levande mänskliga kraften – nu hejdlöst offrad för s. k. statsändamål – bli folkens högsta värde. Att *bevara, stegra, förädla* denna kraft blir då statskloketens främsta uppgift. Därmed blir också fredsskapandet brännande verkligt och politiken inriktad på att lösa dess problem i stället för de uppgifter, krigförandet påtvungit folken. (min kurs.)²⁰⁵

203 Key, *Livslinjer I:II*, s. 14. Key urskiljer en utveckling som först skapat ”könsmotsatsernas stegring”, men som nu åter i snabb takt går mot ”den önskvärda utjämningen av könsmotsatsen”. De individuella egenskaperna relativiserar könsegenskaperna, men Key klargör också att könskillnaden måste bevaras: ”Redan när livet gjorde moderns och faderns naturfunktion olika gjorde det dem till skilda väsen, ingendera över- eller underlägsen, endast ojämförliga. Det är denna differentiering, som måste fortfa, ej minst inom politiken.” Key, *Livslinjer I:I*, s. 78f och s. 152; Key, *Livslinjer I:II*, s. 22.

204 Key, *Livslinjer I:II*, s 14.

205 Ellen Key, *Allsegraren I. Kvinnorna under världskriget*, Stockholm 1918, s. 22.

Uppgiften att ”bevara, stegra, förädla” människorna är ett arbete för samhällsmoderligheten:

Detta framtidshopp vilar på ingen annan grund än kvinnonaturens innersta kraft. Men är denna utsinad, bli moderlighetskänslorna genom detta krig icke så kränkta, att de leda till en mödrarnas massresning, då vet jag icke varifrån frälsningen skall komma.²⁰⁶

Den kvinnliga rösten ska uttala ”kvinnonaturens innersta kraft”, den moderlighet som är kvinnornas viktigaste bidrag till samhället. Den ”krigande kvinnan” blir för Key rentav en ”en pinsam självmotsägelse” – här identifieras moderlighet och kvinnokropp.²⁰⁷ Att handla emot moderlighetens livsbevarande imperativ är att förneka innebörden i ordet ”kvinna”.

Vid utgivningen av *Allsegrarens* andra del, *Framtidens ungdom* (1924), hade kvinnorna fått möjlighet att utnyttja sin rösträtt, men Key var oroad.

Kvinnorna, som nu äro maninnor med alla statens värv i sina händer och alla sina manliga kamraters vanor och ovanor, lustar och laster, ana ej det antågande sexuella kriget. Att tala till dessa halvnakna, negerdansande kvinnor, med alla slags rökmedel i händerna och alla slags rusmedel i glasen, om en deras frihet hämmande, själfvull kärlek och moderlighet skulle framkalla flatskratt.²⁰⁸

Att Key slungar ordet ”maninna” mot den sexuella frigörelse hon själv bidragit till är möjligen en ironi, men framför allt en viktig signal. Det är kvinnligheten – och med den framtiden – som står på spel, men Key litar till att evolutionen ska återupprätta moderligheten, helt enkelt eftersom maninnornas ”självvalda ofruktsamhet” låter anlagen dö ut.²⁰⁹

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Ibid. s. 137. Key skröder inte orden när det gäller kvinnors fredsansvar: ”Som ett sorgligt vittnesbörd om missriktad jämlikhetssträvan, atavistisk vildhet och snedvriden patriotism framstår kvinnornas personliga deltagande i kriget.” Ibid. s. 136. Kopplingen mellan kvinnor och fred hos Mayreder diskuteras i K. J.-kapitlet. Se även min essä ”Monstren bland blommorna” – om rösträttens gränser”.

²⁰⁸ Ellen Key, *Allsegraren II. Framtidens ungdom*, Stockholm 1924, s. 175f.

²⁰⁹ ”Men kvinnorna skola efter några släktled ha återfunnit vägen till den heliga lund, där moderligheten är offret och flammen på altaret, utan att moderskapet skall hindra kvinnans ännu fördolda

Wagner bemöter Keys kritik av kvinnor i allmänhet och av kvinnörörelsen i synnerhet i en recension i *Tidevarvet* under rubriken ”Det blixtrar från Strand”. Hon vänder sig, inte helt oväntat, mot att Keys påståen-
de att ”mänskligheten skulle ha mera gagn av hängivna mödrar än hängivna riksdagskvinnor”,²¹⁰ men hon reagerar också på citatet ovan:

Man kan vidare icke kalla de halvnakna och negerdansande för maninnor även om de dricka och röka. De äro i stället starkt sexuellt betonade och inriktade. De ha inga statens värv i sina händer. De åter, som ha dem, uppträda icke halvnakna och negerdansande.

Ellen Keys förebräelser göra ont. De komma att fattas som riktade mot de få, som under likgiltighet och motstånd sträva efter att erövra åt kvinnorna en plats i samhället. Dessa få ha i så mycket samma ideal som Ellen Key: fred, en sundare ras, ett renare och mer förändligt samliv mellan man och kvinna.²¹¹

För Wagner är det kvinnliga begäret inte identifierat med moderlighet: de ”halvnakna och negerdansande” är inte ”maninnor”, inskräper hon, utan tvärtom ”starkt sexuellt betonade”. Det är också denna wagnerska distinktion som ger utslag i gestaltningen av Gudrun, som personifierar det Key kallar det kvinnliga ”erotiska medvetandet” trots att moderligheten fattas henne. Däremot håller Wagner med Key om att ”de halvnakna och negerdansande” inte bör ha ”statens värv i sina händer”. Gudrun framställs i romanen som fullkomligt oförmögen till något som helst ansvar. Hon har producerat ett barn, men hennes begär kan inte omsättas i samhällighet; endast Virginies samhällsmoderlighet kan bli politiskt produktiv. Gudrun är egentligen romanens enda sant subversiva kraft – hon bryter alla lagar – men hon förblir asocial, förmår inte skapa något nytt. Passionen måste disciplineras, infogas i en normalitet för att kom-

människoväsen att framstå i full skönhet.” Key, *Allsegraren II*, s. 176. Jfr också *Livslinjer* som meddelar följande: ”De manhaftiga emancipationsdamerna äro emellertid snart utdöda. Man kan således gå dem förbi och endast stanna vid de unga kvinnor, som bevarat eller velat bevara sin möjlighet att erotiskt fångsla.” Key, *Livslinjer I:I*, s. 163.

²¹⁰ Key, *Allsegraren II*, s. 154.

²¹¹ Elin Wagner, ”Det blixtrar från Strand”, *Tidevarvet* nr 47 22.11.1924.

ma samhället till godo; där är Key och Wägner överens.

Det finns anledning att dröja vid de ideal som Wägner menar förenar kvinnorörelsen och Key: ”fred, en sundare ras, ett renare och mer förändligt samliv mellan man och kvinna”.²¹² Att både Key och Wägner oproblematiserat använder ordet ”negerdansande” om den nyligen introducerade och våldsamt sedlighetssårande jazzen, är givetvis ett tids-tecken, men just därför ett tecken på hur deras texter är inskrivna i en rashygienistisk diskurs.²¹³

Historikern Hjordis Levin, som undersökt *Tidevarvets* sexualpolitiska ställningstaganden, lyfter fram tidningens och den liberala kvinnorörelsens engagemang i steriliseringsdebatten och i befolkningsfrågan som helhet. ”I *Tidevarvet* framhövdes flera gånger att *FKR* var först i Sverige med att ta upp befolkningsfrågan på ett politiskt program”, skriver Levin och bekräftar: ”Det var också sant.”²¹⁴ *Tidevarvet* drev kravet på en lag som möjliggjorde sterilisering av, med tidens terminologi, ”sinneslöa”, och inbjöd även olika debattörer att uttala sig i frågan.²¹⁵

212 Ibid. I numret veckan innan har Wägner också framfört tanken på socialhygienismen som förenande band för kvinnorörelsen i en diskussion om svårigheterna att bilda ett politiskt kvinnoparti: ”Kvinnor ha för olika politiska synpunkter för att kunna enas om annat än möjligen ett socialhygieniskt [sic] program, men ett sådant kan icke vara fristående, icke [sic] lösas ur sitt sammanhang.” E. W., ”I en vägval”, *Tidevarvet* nr 46 15.II.1924.

213 Ang. den sedlighetssårande jazzen och dess raskonnotationer se Johan Fornäs, *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen*, Stockholm 2004. Jfr även Harrie s. 89f. Gunnar Broberg och Mattias Tydén betonar att rashygien inte är liktydigt med rasism. De definierar termen *rashbiologi* som ”ett vetenskapligt studium av den mänskliga rasens variation, i sak möjlig att utföra på försöksdjur eller via litteraturen”, medan *rashygien* är ”den tillämpade delen av ett sådant studium”. Gunnar Broberg & Mattias Tydén, *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*, Stockholm 2005, s. 9–14, citatet på s. 9.

214 Levin, *Kvinnorna på barrikaden*, s. 52. Se även Levin, *En radikal herrgårdsfröken*, s. 150ff; Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet. RFSUs tidiga historia*, Hedemora 2002, s. 21–27 och s. 49–54. Idéhistorikern Pia Laskar diskuterar konstruktionen av heterosexualitet i sexhandböcker under perioden 1800–1920 och lyfter fram rashygienisk argumentation bl a hos läkarna Alma Sundquist och Julia Kinberg, som båda tillhörde den frisinnade grupperingen kring *Tidevarvet*. Pia Laskar, *Ett bidrag till heterosexualitetens historia. Kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800–1920*, diss. Stockholm 2005, s. 41 och s. 251–312, se även s. 224–240.

215 Se t ex [osign.] ”Befolkningspolitik i handling”, *Tidevarvet* nr 37 13.09.1924; [osign.] ”Kvalitet eller

Frisinnade Kvinnors Riksförbund må ha varit först i Sverige med att hantera befolkningsfrågan som ett politiskt krav, men under 1920-talet hade steriliseringsfrågan växt till en bred politisk debatt, enligt Gunnar Broberg och Mattias Tydén, som studerat den svenska steriliseringens politik, debatt och praktik. Kravet på steriliseringslagstiftning skar över alla partigränser och nationsgränser – det är del av det moderna samhällets sätt att tänka förhållandet mellan samhällsutveckling och befolkning. De framhåller att det ofta var ”reformvänliga inom olika politiska läger” som förde fram rashygieniska argument.²¹⁶ Och kvinnorörelsen uppfattade alltså rashygien som en central uppgift för sitt arbete.

Key betonar eugenik som en kvinnornas angelägenhet: ”Huru dessa frågor än vändas och vridas, så förblir det en evig sanning, att den främsta rashygienikern är en mor, som äger jämvikt och vila i själ och i väsen och med vilja att bruka vad vetenskapen lär henne, för att väl fylla moderskallet.”²¹⁷ Att sista kapitlet i *Allsegraren* heter ”Det tredje riket” bör inte uppfattas som en pronazistisk markering, utan tvärtom som exempel på en terminologi som var levande långt innan nazisterna ockuperade den.²¹⁸ Titeln ”Allsegraren” ska förstås som en nietzscheansk föreställning om mänsklighetens ande och ”det tredje riket” som den mänsklighetens ”salighet”, som efter kriget åter var möjlig att uppnå. Däremot citerar Key gillande långa stycken av Rasbiologiska Institutets grundare Herman Lundborg, som bland annat förhoppningsfullt deklarerar: ”Den

Kvantitet. Vilket är värdefullast?” *Tidevarvet* nr 43 23.10.1924; Ada Nilsson, ”Vårt befolkningsproblem. Tidevarvets rådförningsbyrå för föräldrar”, *Tidevarvet* nr 45 08.11.1924; Alfred Petré, ”Invid livets port. Ett inlägg i en betydelsefull fråga”, *Tidevarvet* nr 47 22.11.1924; Israel Holmgren, ”Samhällets nödvärn”, *Tidevarvet* nr 48 29.11.1924. Se även Wistrand s. 33; Knutson, s. 146–152.

Ang. Frisinnade Kvinnors Riksförbund och befolkningspolitiken samt hygienism i Kvinnliga medborgarskolans undervisning se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 79ff och s. 186ff.

²¹⁶ Se Broberg & Tydén s. 11. Jfr även Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*. För en diskussion om hygienens historia inom bl a medicinen och rådgivningslitteraturen, se Ekenstam särskilt s. 64ff, s. 116ff och s. 283ff.

²¹⁷ Key, *Allsegraren II*, s. 173. Jfr även Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 137f; Hatje s. 70ff. Carlsson Wetterberg lyfter fram rashygienism i Frida Stéenhoffs argumentation. Carlsson Wetterberg s. 184f.

²¹⁸ Jfr Harrie s. 204ff.

moderna ärftlighetsforskningen, som under de sista decennierna utvecklats oerhört snabbt, kan ej missförstås. [...] Det biologiska arvet är otvivelaktigt det centrala.”²¹⁹ Key pekar dock ut konkurrerande skolor av rasbiologiska forskare och korrigerar det hon ser som en felaktig, till och med omöjlig användning av rasbiologin; bland annat menar hon att den skola som vill förbjuda ”rasblandning” och ”bevara den germanska rasens renhet” faller på sin egen orimlighet: ”Men som ingen ren germansk ras finns i Europa, icke ens i Sverige, som i detta avseende står högst, och emedan denna skola stödde sig på germanernas överlägsenhet i alla avseenden, torde riktningen nu vara föråldrad.”²²⁰

En feminist ur Wägners egen generation, som uttalade sig i debatten ur ett lite annat perspektiv än Key, var Emilia Fogelklou (1878–1972). Fogelklou var engagerad i Fogelstadgruppens arbete, skrev i *Tidevarvet* och inledde under dessa år sin nära vänskap med Wägner – förutom kvinnörelsearbetet delade de intresset för kväkarna och Fogelklou kom att starta Vännernas samfund i Sverige, där som sagt även Wägner så småningom blev medlem.²²¹ I en samlingsrecension av några titlar i ämnet ”befolkningsproblemet” konstaterar Fogelklou avslutningsvis:

Frågan är fruktansvärd i svårighet, omfång och ansvar. Ty den kan aldrig lösas summariskt, aldrig ”vetenskapligt”. Den kan endast lösas fall för fall, människa för människa eller rättare människopar för människopar. Och på kvinnornas insats av förnuft och kärlek, i oskiljaktligt sammanhang, kommer lösningen att bli i högsta grad beroende.²²²

219 Herman Lundborg citerad hos Key, *Allsegraren II*, s. 165.

220 Key, *Allsegraren II*, s. 167ff, citatet på s. 169f. Jfr Broberg & Tydén, som framhåller att moraliska argument väjde tyngre än eugeniska för Key. Broberg & Tydén, s. 22.

221 Se Isaksson & Linder särskilt s. 442ff, s. 506, s. 548ff och s. 647ff; Malin Bergman Andrews, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen – En biografi*, Skellefteå 1999; Fogelklou & Wägner. Se även Cecilia Johnselius Theodoru, ”Profetisk feminism: Emilia Fogelklou och kvinnans samhällseliga kallelse”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad – som idé, text och historia*, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 102–121.

222 Emilia Fogelklou, ”Befolkningsproblemet”, *Tidevarvet* nr 44 01.II.1924. Ang. diskussion mellan Fogelklou och Ada Nilsson i frågan se Knutson, s. 150ff.

Trots skilda utgångspunkter lokaliseras befolkningsfrågans lösning hos Fogelklou liksom hos Key till ”kvinnornas insats”. Även i sin diskussion av Platons statsteori i föredragssamlingen *Samhällstyper och medborgarideal* (1926) länkar även Fogelklou ”rashygien” till ”kvinnofrigörelse”.²²³ Det ansvarsområde som samhällsmodern ges hos Key går att formulera som 1920-talets förståelse av rashygien.

Den kontroll som den samhällsmoderliga berättaren utsätter roman-
gestalternas kroppar för i *Silverforsen* är del av en hygienistisk diskurs,
som även definierar begäret.²²⁴ Den sexualitet som ska tala i romanen, ta-
lar i förlängningen om ett helt samhälle och dess framtid. Men där Key
lägger evighetsperspektivet i begäret, tänker själen som kropp och upp-
fattar lycka som en plikt, gör Wägner en viktig poäng av att kroppen ock-
så är rum för en annan verklighet. Den disciplinering som de moraliska
kropparna i romanen uppvisar bygger ett samhälle, men det innebär inte
att den sunda kroppen är en förutsättning för den sunda själen – en så-
dan tolkning avvisas bestämt av romanen.

Återigen är det den i alla avseenden pinsamme biskopen som får stå
för felsägningarna. Att biskopen är klassresenär är inte oviktigt, men det
är inte klassresan i sig som underkänner honom, han faller snarast på eget
grepp. Det är hans upptagenhet av ytan, av form, som blir förlöjligad ge-
nom att han inte till fullo behärskar just borgerlighetens former. ”Han
tillhörde ursprungligen en samhällsklass, där man icke kände till och icke
godkänt den hemliga överenskommelsen, att man icke diskuterar avslag
på bjudningar och frierier.” (s. 250f) Berättaren tvingar biskopen att själv
iscensätta den motsägelse som följer av iakttagandet av en form, en lag,
som aldrig kan göras perfekt – biskopen är ytlighetens ironi.²²⁵

223 Emilia Fogelklou, *Samhällstyper och medborgarideal*, Stockholm 1926, s. 63. Fogelklou hänvisar för
övrigt också gillande till Vaerting i detta föredrag. Se vidare om Fogelklous Platonläsning i K. J.-
kapitlet.

224 För en diskussion om allegori och våld se Gordon Teskey, *Allegory and Violence*, Ithaca & London
1996.

225 Här verkar Wägner följa en allmän trend; Ekenstam lyfter fram tendenser hos 1920-talsförfat-

Om biskopen har bytt samhällsklass, så har han i alla fall inte övergivit ett socialt engagemang, närmare bestämt ett socialhygienistiskt engagemang för sundare befolkning:

– Guds ande, sade biskopen, vill bo i en sund och frisk kropp. Vem känner det inte svårt att vara kristen, då man har reumatism? Det bästa sättet att utbreda Guds rike består därför i att skaffa goda, fukt fria bostäder, så att människorna hålla sig friska, och Gud tar sin bostad i dem. (s. 320f)

Dödgravare Lundin korrigerar åter biskopen: ”att ta itu med att lösa arbetarnas bostadsfråga” är bra, men även sjuka kroppar kan vara ”levande bostäder för Guds ande” (s. 321). En viktig bestämning av kropp i *Silverforsen* är uppenbarligen den paulinska formuleringen av kropp som ett Guds tempel.²²⁶ Guds röst som den inre rösten inbegriper även en kristen förståelse av kropp.

UPPSTÅNDELSE

En kropp man ständigt tvingas ha framför näsan i *Silverforsen* är den begravda kroppen, kroppen i förmultelse. Gabriel introduceras i berättelsen när han betraktar hur man sätter julrosor i rabatten, och han är upptagen av tanken på begravning:

Mannen i trädgården hade nu fördelat lökarna över hela rabatten och började stoppa ner dem i den svarta, fuktiga myllan. Sammanlikningen med kyrkogården inställde sig genast för Gabriel Coreus. Där gjordes ju också vårförberedelser var gång en människa myllades ner så som lökarna nu. En dag skulle även de uppstå och blomma, de döda! Han försjönk i begrundan och utförde i tankarna liknelsens linjer. (s. 14)

tare av etikettböcker att ”göra etiketten socialt indifferent”. Emellertid kvarstår ”en tydlig gränsdragning mellan de som kan och de som inte kan uppföra sig korrekt, även om denna gräns snarare ses som kulturellt eller moraliskt betingad än klassmässig”. Ekenstam s. 94. Wistrand betonar i sin läsning i stället biskopen som exponent för Wägners kritik av kyrkan, dess dubbelmoral och ovilja att acceptera kvinnliga präster. Wistrand s. 186–192, se särskilt s. 190f.

²²⁶ ”Veten I då icke att eder kropp är ett tempel åt den helige Ande, som bor i eder, och som I haven undfått av Gud, och att I icke ären edra egna?” I Kor 6:19. Se även I Kor 6:13–18.

Den ”liknelsens linjer” låter också Wägner löpa genom hela romanprojektet och växa till en bärande konstruktion.²²⁷ Dramaversionen saknar helt kyrkogårdsinvigning – den tillhör den allegoriserings, som på ett konkret sätt tar form i en process som kan följas i arbetsböckerna. Wägner drar ut ”liknelsens linjer” ytterligare ett steg. Att avstå från sin passion för Karl Gustaf liknar Gudrun vid att lägga sig i sin ”egen likkista” och frågar om hon får ”uppstå igen” (s. 140) när hon ser en möjlighet till återförening. I *Silverforsen* är uppståndelse uppenbarligen att leva i kärlek, oavsett om det gäller Kristi passion eller den egna, och passionen i likkistan lämnas inte med Gudruns liknelse. Den pietistiska traditionens förmultnelseerotik finns också representerad. Famntagen är givetvis av olika karaktär, men inte heller den ”liknelsens linjer” underlåter Wägner att utnyttja.

Gabriel drar sig till minnes en Wallinpsalm vid mötet med den nya kyrkogården. Personifieringen av jorden och erotiseringen av graven poängteras:

Du jord, denna helgedom akta,
Omslut den så vänligt, så sakta!
Det ädla du trycker i famnen,
Det är av en människa hamnen.

Nu göm dessa lemmar, o moder!
Förvara de dyra klenoder!
Ej evigt i graven de tvina,
Ty Herren han känner de sina. (s. 99)

Moder jord ”trycker i famnen” människokroppen och gömmer ”dessa lemmar” till uppståndelsen. Kroppen i *Silverforsen* är slutligen det förgängliga som ska uppstå i oförgänglighet, men vad innebär det för rösten som ska uttala kropp? Kan sanningen tala först ur en förmultnad kropp? Har samhällsmoderns politiska uppdrag som sanningssägande röst sin förutsättning i kroppens upplösning?

227 Jfr Death, som tolkar blomsterlöskarna som symbol för ”Gabriels kristliga tro och hans besatthet av livet efter detta” och metafor för ”Virginies slumrande och förträngda känslor”. Death, ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, s. 7; Death, ”The Sleeping Fury”, s. 189.

Teologen Ola Sigurdson tar ett brett grepp över kroppens betydelser i den kristna traditionen i *Himmelska kroppar. Inkarnation, blick, kroppslighet*. Han visar att det inte går att ge en entydig definition av den kristna förståelsen av kropp, att den givetvis förändras över tid, i förhållande till olika samhällen och till olika samfunds praktiker; det han är ute efter är en ”kritisk somatologi”, en reflektion över kropp som studerar förändringen.²²⁸ Samtidigt måste varje kristen praktik förhålla sig till Kristi kropp som epifani, att ”Jesu jordiska person och gärningar [...] uppenbarar Guds närvaro för människans sinnen”.²²⁹ Cristina Grenholm framhåller också att kroppen, såsom ”den heliga andens tempel”, i kristen tro är avgörande för feministisk teologi i allmänhet och feministiska läsningar av Maria i synnerhet.²³⁰

Inkarnationen är Guds frälsningshandling i världen såsom kropp, och det är här röstens kroppslighet hos Wägner får även en kristen legitimitet. Den fullkomliga passiviteten i lyssandet efter Guds röst i *Silverforsen* har också en konfessionell aspekt: Sigurdson lyfter fram att den hörande människan givits en särskild plats i luthersk tradition. Medan ögonen kan vändas åt olika håll och till och med slutas, kan örat inte avstå från att höra, utan blir det emblematiske sinnet för passivt mottagande – en tacksam bild för den lutherska betoningen av människans passiva rättfärdiggörelse genom nåd allena.²³¹

Gud handlar i människans kropp, men det löser inte helt problemet med förgängelsen och politiken, och framför allt inte problemet med den sinnliga kärleken. I slutet av det nattliga samtalet med Virginia säger Gabriel:

– Men har du då inte förstätt, vad det är för syra som ofelbart, när den är med, fräter upp kärleken? Allt, som är sinnlighet, måste dö. Varje förening, där den är bindemedlet, frätes sönder.

228 Sigurdson se särskilt s. 8 och s. 560.

229 Ibid. s. 256.

230 Cristina Grenholm, *Moderskap och kärlek. Schabloner och tankeutrymme i feministteologisk livsskådningsreflektion*, Nora 2005, se särskilt s. 79.

231 Sigurdson s. 17.

[...]

Jag är rädd, tänkte hon, att du och jag, Gabriel, vet för lite om den saken.

– Men det är inte kärleken, tillade han. (s. 311f)

Frågan om relationen mellan det föränderliga och det oföränderliga, mellan kroppen som fräts upp och kroppen som uppstår, är akut i romanen i alla dess aspekter. Det gäller begäret, samhällsordningen och lagstiftningens legitimitet, existensen och handlingens legitimitet. Det gäller röstens förhållande till den uppståndelse som inte är Kristi kropp utan den egna kroppen.

Den viktigaste pretexten till romanens diskussion om den begravda kroppen är Paulus första brev till Korintierna – som också står som motto för detta kapitel – där han utvecklar den jordiska kroppens förhållande till den uppståndna kroppen. Gabriels blomlökar upprepar i själva verket Paulus, som dragit just den ”liknelsens linjer” långt före honom:

Nu torde någon fråga: ”På vad sätt uppstå de döda, och med hurdan kropp skola de träda fram?” Du oförståndige! Det frö du sår, det får ju icke liv, om det icke först har dött. Och när du sår, då är det du sår icke den växt som en gång skall komma upp, utan ett naket korn, kanhända ett vetekorn, kanhända något annat. Men Gud giver det en kropp, en sådan som han vill och åt vart frö dess särskilda kropp. (I Kor 15: 35–38)

Ett frö måste dö för att få liv som växt, och så ska den jordiska kroppens död förstås i förhållande till den kropp som uppstår till evigt liv, enligt Paulus. Genom historiens gång har tonvikten lagts olika på kontinuiteten respektive diskontinuiteten i den relationen, men Sigurdson understryker att det är diskontinuiteten som gestaltas i liknelsen – det är inte fröets inneboende kraft, utan ”Guds makt att forma” olika kroppar som utvecklas – samtidigt som man inte helt får förlora kontinuiteten ur sikte. Om det inte i någon mening är samma kropp som uppstår, så kan man helt enkelt inte tala om kroppens uppståndelse.²³²

²³² Sigurdson s. 542ff.

Det avgörande i detta bibelord är förvandlingen, ”alla skola vi bliva förvandlade”, skriver Paulus, och förklarar:

Ty detta förgängliga måste ikläda sig oförgänglighet, och detta dödliga ikläda sig odödlighet. Men när detta förgängliga har iklätt sig oförgänglighet, och detta dödliga har iklätt sig odödlighet, då skall det ord fullbordas, som står skrivet: ”Döden är uppslukad och seger vunnen.” Du död, var är din seger? Du död, var är din udd? (I Kor 15: 53–55)

Uppståndelsekroppen ska övervinna döden, och det är först i denna ”oförgänglighet” som Virginie och Gabriel segrar såväl mot lasterna som mot samhällets lag. Den typologiska relation som den nytestamentliga texten uppställer i förhållande till den gammaltestamentliga texten, att Nya Testamentet fullbordar en situation som finns prefigurerad i Gamla Testamentet, den fullföljs i *Silverforsen*. Iscensättandet av hur döden uppslukas sker även i det passionsdrama som är Wägners 1920-talsroman. Virginie och Gabriel får ”offra [sina] liv” (s. 344) – romanen formulerar deras handling som Kristuslik, och på de allra sista raderna strålar de av ”övervunnen smärta”: ”De förstodo icke, att de voro så lika i detta ögonblick, så förenade, så höjda över alla tillfälligheter i sitt öde, att det väckte en smärtsam, skärande avund hos den, som ännu var beroende av tillfälligheternas flyktiga spel.” (s. 358) Strålglansen och syskonens likhet, ”höjda över alla tillfälligheter” skriver in dem som helighet; ängeln Gabriel och jungfru Maria har återtagit sin ikonstatus. Den ”mest grova yttre seger” (s. 148) som Bengt tillskansat sig förlorar ur detta perspektiv sin giltighet: de går in i hans krav, men på egna villkor, ogripbara för den lagliga makt över kroppar som Bengt besitter.

Uppståndelsekroppen spränger ramarna för lagens makt i *Silverforsen* och pekar på samhällsmoderns fäste i oförgänglighet som ett villkor för att kunna handla i det förgängliga. Men denna upphöjelse ”över alla tillfälligheter” har Virginie nått genom att låta kroppen och sexualiteten tala, och genom att passivt göra sin kropp till redskap för Guds röst. I *Silverforsen* initierar Guds röst handling, men röst produceras av en le-

vande kroppslighet, som också bygger ett samhälle och som gör uppror. När Virginie meddelar att hon följer med Bengt och Annami till Kina ställer det allas förväntningar på ända: ”Dessa få ord försatte hela rummet i uppror.” (s. 341) Kvinnans emanciperade röst skakar om folkhemmet, men hennes röst är emanciperad lika mycket i religiös som i politisk bemärkelse. Romanens allegorisering situerar det upprörande politiska talet i en tradition, arbetar på att upprätta detta upproriska tal som det enda legitima talet, både i förhållande till samhällets lag och i förhållande till den högsta moraliska lagen, Guds lag.

KROPPSLIGHETENS FUNKTIONER

I Wagners roman har kroppsligheten i huvudsak fyra funktioner. Den första är en historisk funktion: kroppsligheten är del av en samhällelighet och lyder under ett samhälles lagar, utlämnad åt den som under just dessa historiska villkor ges makt att definiera ett sammanhang och underkuva andras kroppar. Men kroppsligheten har också funktionen att vara säte för liv och ett rum för den inre rösten. Uppmärksamheten fästs ständigt på den fysiska reaktionen – skräck, svartsjuka, begär – dessa kroppens uttryck gör den till en levande del av ett sammanhang, men sammanbinder den också med den inre rösten. Romanen upprättar en logik som förbinder liv med sexualitet, som i sin tur förbinds med sanning, vilket blir liktydigt med Guds röst som talar genom den inre rösten. Liv – sexualitet – sanning – inre röst – Gud. Denna räcka visar att kroppslighetens funktion också är något mer än att vara underkastad lagen, den bär mening.

En tredje funktion förenar kroppslig samhällelighet och dess meningsgivande funktion i ett eget ansvar för *hur* kroppen agerar i samhället; den får en moralisk funktion. Analysen har lyft fram hur kroppen i *Silverforsen* blir en yta för disciplinering, vilket framställs som den enda vägen till ett försonat samhälle. Slutligen kvarstår uppståndelsekroppen, oförgänglighetsperspektivet som måste intas, hävdar romanen, för att kunna agera moraliskt rätt. Den levande kroppen är givetvis inte för-

multnad i förtid; uppståndelsen är en föreställd position som måste uppsökas för att ge det levande liv. Den mystiska förväxlingen är enligt romanen grunden för mänsklig samvaro. Detta evighetsperspektiv uppenbarar den historiska kroppen som delaktig i Guds plan – den vanliga, mänskliga kroppen blir ett slags epifani. Det är först i denna funktion som ondskan, döden, kan övervinnas.

Dessa fyra funktioner är faktiskt jämförbara med de fyra nivåer av betydelse som medeltidens exegeter uppfattade i Bibeln. Jämförelsen kan verka alltför långsökt, men den har en viktig poäng. I det berömda brevet till Can Grande utvecklar Dante tanken om den heliga textens fyra nivåer genom att exemplifiera med psalm 114, som själarna i hans gudomliga komedi sjunger under överfarten från Inferno till Purgatorio. Psalmerna handlar om israelernas uttåg ur Egypten och den bokstavliga, historiska betydelsenivån är denna historiska händelse. Den andra nivån bestämmer Dante som den allegoriska nivån: psalmens betydelse är även ”vår frälsning genom Kristus”. Den moraliska betydelsenivån tolkar Dante som ”själens omvändelse från syndens elände till nådens tillstånd” och ur evighetsperspektivet, som Dante kallar den anagogiska nivån, betyder psalmen ”en frälst själs uttåg från trälldomen i denna förgängliga värld till friheten i den eviga härligheten”.²³³ Vanliga, sekulära texter ansågs visserligen kunna innehålla både två och tre betydelsenivåer, men endast Bibeln, den heliga texten, var rakt igenom buret av alla dessa fyra meningslager.

Det är ingen slump att kroppslighetens funktioner i Wagners text överensstämmer med den medeltida förståelsen av en helig text. Kroppsligheten bär mening i romanen, men den gör det genom en referens till en högre mening. Hos Wagner blir kroppen helig inom samma trossystem som den heliga texten och upprepar därför logiken för det förgängligas förhållande till det förgängliga.

233 E. N. Tigerstedt, *Dante. Tiden. Mannen. Verket*, Stockholm 1967, s. 109. Jfr även Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 101–108.

Det enda som romantexten trots allt gör synligt från den andra sidan är också just en kropp:

Gabriel Coreus visste inte av finare främmande än de döda. Natten före kyrkogårdsinvigningen besökte hans allra mest älskade döda honom i drömmen. Och hon försvann icke, när han vaknade. Hon dröjde sig ännu några minuter, och han sade till henne: – I dag tillhör jag din värld. Han tänkte sig hennes invändning: – Men icke för att det är min! Och svarade själv: – Nej, icke för att det är din, men jag är glad, att den är din och min gemensam. (s. 226)

Även evigheten tar plats i romanen inte bara genom erotiserade kroppar, utan till och med *som* en erotiserad kropp. Passion är lösen på jorden och i evigheten.

Den identitetspolitiska rösten i *Silverforsen* konstrueras i relation till en kroppslighet som är underkastad historiska villkor, men som är förankrad i ett evighetsperspektiv. Rösten får form av den kropp den stiger ur; kvinnlighet får särskild samhällelig betydelse i kraft av moderlighet. Den tillkommer inte alla kvinnor, men den är kvinnlighetens uppdrag. Samhällsmoderns hjärta blir romanens enda legitima rättsliga instans, men för att få visshet om den rätta handlingen krävs absolut hörsamhet och passivitet inför Guds röst. Den religiösa logiken växlas här in i en politisk logik, vilket öppnar för att det ställföreträdande lidandet sammanfaller med det ställföreträdande moderskapet. För att fullgöra sitt uppdrag måste samhällsmodern komma till insikt inte bara om sitt eget begär, utan om varje människas innersta längtan. Det är också den samhällsmoderliga berättarens strategi i Wägners roman. Men behoven måste disciplineras för att kunna tjäna det allmänna bästa. Ännu viktigare är emellertid att förändra den patriarkala lagstiftning som läser människor i våld. Röstens viktigaste funktion i Wägners roman är avslöjandet – av människors innersta begär och av samhällets patriarkala våld.

I Lagerlöfs Löwensköldcykel återfinns det samhällsmoderliga uppdraget i något annorlunda iscensättning och med andra politiska conse-

kvenser. Framför allt kompliceras relationen mellan röst och kropp; kroppen framträder med andra egenskaper. Och röstens makt över människor framställs som ett farligt vapen som bör hanteras med varsamhet.

Den slöja som i *Silverförsens* inledning täckte Virginies ansikte och som inte ens dagsljuset kunde lysa igenom, återkommer i romanens avslutning. Slöjan är allegorins kanske mest utnyttjade tecken för sin egen verksamhet; vävnaden som skymmer, men låter ana ett ansikte är också texten som skiljer och samtidigt förenar läsaren med en yttersta mening.²³⁴ I slutet av romanen tar slöjan, eller ”förhänget”, form i precis denna metafysiska mening. ”Har du märkt”, frågar Gabriel Virginie, ”att det ibland är som om ett drag från de osynliga världarna fattade i förhäng-
et, som skiljer av vårt lilla hörn av världen? Du tänker då, att om det bara vill blåsa lite hårdare, så skulle du få se en glimt av andra sidan.” (s. 356) I *Silverförsen* har denna allegorins slöja blåst upp och avslöjat platsen för den politiska handlingens röst som en helig kropp.

²³⁴ För en diskussion om allegorins slöja, se Ulf Olsson, ”I det svarta. Läsningar av Lagerlöf”, *Invändningar. Kritiska artiklar*, Stockholm & Stehag 2007, s. 93f och 101f.

3

SELMA LAGERLÖF – IDENTIFIKATION

Om jag talade både människors och änglars tungomål, men icke hade kärlek, så vore jag allenast en ljudande malm eller en klingande cymbal. Och om jag hade profetians gåva och visste alla hemligheter och ägde all kunskap, och om jag hade all tro så att jag kunde förflytta berg, men icke hade kärlek, så vore jag intet. Och om jag gäve bort allt vad jag ägde till bröd åt de fattiga, ja, om jag offrade min kropp till att brännas upp, men icke hade kärlek, så vore detta mig till intet gagn.

Nu se vi ju på ett dunkelt sätt, såsom i en spegel, men då skola vi se ansikte mot ansikte. Nu är min kunskap ett styckverk, men då skall jag känna till fullo, såsom jag själv har blivit till fullo känd.

I Kor 13:1–3 samt 13:12
1917 års översättning

Selma Lagerlöf ville bli läst av folk i huckle – och de läste.¹ Alla läste Lagerlöf. Vid tiden för utgivningen av Löwensköldcykeln (1925–1928) hade hon lyckats med konststycket att vara obligatorisk läsning i folkskolan (*Nils Holgerssons underbara resa* 1906–1907) och ändå folkkär, Nobelpristagare och ledamot av Svenska Akademien. När Ellen Key dog 1926 var Lagerlöf ensam kvar som Sveriges internationellt mest berömda person. På 1930-talet försökte nazisterna hejda hennes enorma popularitet i Tyskland. Resultatet blev något lägre inkomster, men i princip ingen avmattning i strömmen av beundrarpost.² Samarbetet med Ragnar Hyltén-Cavallius, Victor Sjöström och Mauritz Stiller gjorde Lagerlöf i hög grad närvarande även i det moderna mediet film, och när de första delarna av Löwensköldtrilogin kom 1925 hade *Gösta Berlings saga* med Greta Garbo i rollen som Elisabet Dohna haft premiär året innan.³ Lagerlöf var i mitten av 1920-talet parnasens drottning och Akka, världslitteraturens mest berömda gås, hade under nära 20 år inpräntat samhällsmoderlig moral i vartenda svenskt skolbarn. Svenska folket älskade Selma Lagerlöf och hon tog sitt nationella ansvar på allvar.

Liksom många av Lagerlöfs romaner utspelar sig Löwensköldtrilogin i förgången tid. Tidsangivelserna är noggranna: den första romanen tar sin början år 1741 och den sista lämnar läsaren år 1850. Trilogin spänner med andra ord över drygt ett århundrade och hålls löst samman som en

1 Weidel s. 414ff.

2 Anledningen var att intäkterna för en av Lagerlöfs noveller gick till en insamling för intellektuella flyktingar och att hon skrivit under en protest mot behandlingen av judar. Edström, *Livets vägspel*, s. 556f. Se även Jenny Bergenmar, "Den politiska Selma Lagerlöf", *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, Kungl. bibliotekets utställningskatalog nr 153, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 81ff.

3 För en diskussion om Lagerlöfs kontakter med filmbranschen, se Bengt Liljenberg, *Dramatik på vita duken. Anteckningar kring den svenska filmen och dess relation till författarna 1910–1990*, Stockholm 2006, särskilt s. 41–52. Se även Victor Sjöströms artikel från 1941 om sitt samarbete med Lagerlöf, som något förkortad finns omtryckt i Kungl. bibliotekets utställningskatalog. Victor Sjöström, "Selma Lagerlöf och filmen", *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 119–135.

släktkrönika; den invecklade intrigen trotsar alla försök till effektiv återgivning. Upprinnelsen till den första romanen är en sägen om en ringstöld. I romanen berövas den döde general Löwensköld sin kungsring och tre oskyldiga män hängs för brottet, medan generalens vålnad fortsätter att hemsöka dem som har ringen i sin ägo – även när hans fasansfulla uppenbarelse drabbar hans egen ättling. Ynglingen räddas till livet tack vare ett löfte om giftermål, men löftet bryts och en förbannelse slungas över ätten. I de två följande romanerna har nästa generation Löwensköld växt upp. Studentbrev från tidigt 1800-tal som en viss Estenberg skickade hem till Värmland från Uppsala gav ett uppslag till handlingen. Verklighetens Estenberg kom sedermera att verka som missionär i Jerusalem och fiktionens Karl-Artur hamnar slutligen som missionär i Afrika, men inte förrän han under många år varit en uteslutad källa till bedrövelse för alla i sin omgivning.⁴ I inledningen till *Charlotte Löwensköld* är Karl-Artur förlovad med sin avlägsna släkting Charlotte, men bryter förlovningen och gifter sig med den första kvinna Gud sänder i hans väg, vilket råkar bli dalkullan Anna Svärd. Det giftermålet leder till en brytning även med hans föräldrar och efter endast ett par år lämnar han också hustrun för att dra runt som tiggarpriest tillsammans med den skönsjungande Thea och ett gäng tattare. Detta är dock bara den yttre ramen för de extremt intrikata förvecklingar som Karl-Arturs missriktade gärningar ger upphov till. Handlingen är komplicerad, för att inte säga tillkrånglad, och det är också poängen: det lättaste vore, antyder Lagerlöf, att leva i fred och kärlek, men ständigt förstör vi, krånglar till det. Tillvaron är komplicerad helt enkelt för att vi komplicerar den. Och den främsta möjligheten till förstörelseverket ger rösten.

I trilogins tillkomsthistoria finns med andra ord autentiska brev och en traderad spökhistoria, som Lagerlöf dessutom bearbetat för första gången mer än 30 år tidigare, men det hindrar inte att romanerna talar inte bara till utan också om samtiden. Historiska romaner säger som be-

4 För en utförlig redogörelse för tillkomsthistoria och reception se Ulvenstam.

kant minst lika mycket om sin tillkomsttid som om den tid de skildrar, och i detta fall är Lagerlöf inte ens angelägen om att understryka en särskild tidsfärg eller visa på någon utveckling under romantidens drygt 100 år. De tidsmarkörer som trots allt ges har en ideologisk snarare än historiserande funktion; exempelvis syftar den upplysning som orten Korskyrka får representera, mer till att diskutera 1920-talets rationalism än till att gestalta implementeringen av folkskolestadgan på 1840-talet.⁵

Om Lagerlöf från en historiserande position talar till svenska folket, som med kvinnlig rösträtt, socialdemokratiskt växande inflytande och industrialisering är i färd med att forma ett folkhem, blir det desto mer oroväckande att röst i dessa romaner ges en rentav förfärande makt.⁶ I sitt rösträttstal från 1911, ”Hem och stat”, ställer hon den retoriska frågan om det finns så stor anledning för männen att vara stolta över den stat de åstadkommit på egen hand, om den verkligen tar hand om sina invånare på ett optimalt sätt.⁷ Hemmet är grunden, formen och stadgan i människors liv även i 1920-talsromanerna och åtminstone en praktisk ”hushållsmänniska”, en ”arbetsslav” som får hushållet (och samhället) att gå som

5 Edström lägger i *Selma Lagerlöf* betoningen på ”tidstecknen”, men iakttar i *Livets vägspel* sambandet mellan tid och tematik: ”Tidsfärgen är en del av böckernas tematik.” Edström, *Selma Lagerlöf*, s. 118; Edström, *Livets vägspel*, s. 485. Stellan Arvidson framhåller tvärtom att olika romanfigurer representerar olika historiska skeden: Generalen är karolin, ryttmästaren tillhör frihetstiden medan överstinnan Ekenstedt ”representerar den sengustavianska spiritualiteten”, Karl-Artur är däremot romantiker, men Charlotte och Schagerström står för ”liberalismens praktiska skede”. Det faktum att flera av dessa gestalter samexisterar i romantiden ger dock vid handen att deras funktion snarare är att representera olika hållningar till livet än att ge tidsfärg åt en viss epok. Arvidson s. 97. Jfr Ulvenstam s. 26 och s. 105.

6 Edström menar att trilogins olika romaner berättas med olika röster och det stämmer att romanerna delvis präglas av olika ton. Men trots att berättaren i *Löwensköldska ringen* träder fram som en jag-berättare och trots att berättaren i *Anna Svärd* har en mer sävlig gång än den kvicka berättaren i *Charlotte Löwensköld*, vill jag hävda att förhållningssättet till de diktade gestalterna och till läsaren är detsamma. Skillnaden i ton påverkar i detta fall inte berättarröstens funktion. Edström, *Livets vägspel*, s. 485.

7 Selma Lagerlöf, ”Hem och stat”, *Troll och människor*, Stockholm 1915, s. 245–261. Jfr Edström, som gör en grundlig läsning av ”Hem och stat”. Edström, *Livets vägspel*, s. 380–389. Se även Torpe, *Orden och jorden*, s. 88ff; Wivel s. 194ff.

ett ”klockverk”, finns fortfarande på plats i minsta avkrok. Argumentationen för att upprätthålla det goda hemmet, den samhällsmoderliga maktbasen, förs dock här inte längre som en jämförelse mellan mannens och kvinnans ansvarsområden. Det materiella har inte mist sin övertygande kraft, men kvinnor har nu tillerkänts politisk myndighet och den samhälleliga motsättningen står i Löwensköldtrilogin inte längre i första hand mellan kvinnliga och manliga sfärer. Striden har förskjutits till själva orden. Rösten är platsen för förödande splittring.

I Löwensköldcykeln ger rösten utrymme för förställning och medel för manipulationer, och rösten ur mörkret, som hos Benedictsson och Wägner är sanningens röst, är här försätligt förtal. Mörkret skyddar inte en skamfylld kropp för att det mest intima och det mest smärtsamma ska kunna avslöjas, utan döljer i stället den kropp som skulle ha avslöjat sanningen. Alla gör upp planer för varandra och försöker med mer eller mindre gott uppsåt att lura de andra i sin egen riktning samt undanröja allt som lockar åt annat håll. Detta är också skvallrets romaner: skvallret definierar romanpersonerna, driver handlingen, förmedlar berättelsen, dömer utgången – berättelsen är, som Vivi Edström skriver, ”avlyssnad”.⁸ I trilogin är rösten inbegripen i en maktkamp på ett helt annat sätt än i Lagerlöfs övriga produktion; därmed inte sagt att rösten skulle vara maktlös i tidigare romaner. Ett författarskap som inleds med att prästen äntligen står på predikstolen markerar givetvis omedelbart röstens upphöjda ställning, efterlängtade härlighet och överväldigande makt, och den laddningen går aldrig ur. Men i Löwensköldtrilogin iscensätts rösten på ett nytt sätt såsom just ordkamp, belysningen faller på förutsättningarna för att övertyga och leda med ord: rösten som retorik.

Retorik och tidigare texter

I *Charlotte Löwensköld* upprepas delvis inledningsscenen i *Gösta Berlings*

8 Edström, *Livets vägspe*, s. 493.

saga. Även i den sena romanen får en präst plötsligt tillgång till talets gåva, ett inre rum av ord slås upp och väcker hänförelse hos publiken. Birgitta Holm har pekat på scenen i predikstolen som en författarskapets "urbild".⁹ "Vad är det för röst som har intagit kyrkan? Vad är det för sällsam makt som ska utövas?" frågar Holm och uppmärksammar att motivet ständigt kommer i repris igenom hela författarskapet.¹⁰ Men den röst och makt Holm söker är författarrösten och diktarmakten för att visa hur litteraturen åskådliggör en psykisk struktur.¹¹ Om man i stället undersöker textens egen förståelse av röstens funktioner finns en avgörande skillnad mellan bilden i *Gösta Berlings saga* och upprepningen i *Charlotte Löwensköld*.

Gösta Berling är vred över att församlingen vill avsätta honom och upplever alla närvarande som sina fiender, men hänförelsen över att få tala om Guds rike höjer honom *över* vreden, inspirationen inträder *i stället för* aggressivitet. Karl-Artur i *Charlotte Löwensköld* känner däremot för första gången "hur ord, som skulle förkrossa och röra och övertyga, i dag som aldrig förr stod till hans förfogande" just *på grund av* vreden:

Den häftiga sinnesrörelsen hade satt hans inre i skakning, och en dörr hade kastats upp till ett rum i hans själ, som han hittills aldrig hade skådat. I detta rum voro väggarna behängda med rika klasar och skönt blommande rankor. Men dessa klasar och rankor voro ord, härliga, ljuva, formfulländade. Han behövde endast stiga fram och bemäktiga sig dem. Allt detta stod till hans förfogande. En rikedom, en oerhörd rikedom.¹²

Det är den "häftiga sinnesrörelsen" som öppnar för orden, gestaltade genom den klassiska beskrivningen av retorik som utsmyckning, som ett

9 Holm, "Det konstnärliga språket", s. 257.

10 Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, s. 17–37, citatet på s. 27.

11 Jfr t ex: "Förloppet som helhet – från Gösta Berling till Karl-Artur Ekenstedt – är inte så olik ett psykoanalytiskt förlopp." Ibid. s. 36.

12 Selma Lagerlöf, *Charlotte Löwensköld*, Stockholm 1925, s. 63f. Sidhänvisningar till Löwensköldtrilogin kommer i det följande att ges inom parentes i brödtexten. *Löwensköldska ringen*, Stockholm 1925, förkortas LR, *Charlotte Löwensköld* CL, och *Anna Svärd*, Stockholm 1928 förkortas AS.

”blommigt” språk. Att ”röra och övertyga” är också just retorikens uppgift enligt dess antika läromästare.¹³

I nästa scen där Karl-Artur använder sin aggressiva retorik, är dessutom kroppsställningen preciserad och talekonsten benämnd, han ”intog ett slags oratorsställning med armarna i kors över bröstet och ryggen mot bokhyllan” (CL s. 158f). De värtaliga orden understryks av hans ”oratorsställning” och ger honom makt att definiera situationen. Berättaren hopar retorikens kodord, och att värtaligheten ska brukas som vapen i en maktkamp görs omedelbart klart. Egentligen är det Karl-Arturs fästmö, Charlotte, som ursprungligen har lärt honom såväl prästyrets praktiska delar som konsten att ”föra ordet” (CL s. 38), men nu ska han göra uppror mot henne:

I sanning, hittills hade det varit hon, som hade försökt regera över honom. Nu var allt förändrat. Han skulle tala, hon skulle lyssna. Han skulle leda, och hon skulle följa. (CL s. 64)

Karl-Arturs ambition att upprätta en patriarkal ordning handlar helt enkelt om rösträtt – könsordningen är en talordning: ”Han skulle tala, hon skulle lyssna.”

Charlotte vill att Karl-Artur ska göra karriär för att de ska kunna gifta sig – och kanske lika mycket för att glädja hans mor – medan Karl-Artur i pietistisk fromhet vill leva i fattigdom. Sakfrågan är dock av underordnad betydelse. När de försonats, är Karl-Artur precis på väg att erbjuda det Charlotte önskar, men Charlotte hinner uttala det före honom. Tal/köns-ordningen bryts och det gör försoningen omöjlig: Karl-Arturs ”inre kom i kokning” (CL s. 72). Vreden och retoriken återkommer nästan ordagrant, liksom för att pranta in kopplingen mellan aggressivitet och ordkonst: ”Under sinnesrörelsen slog den dörren upp i hans själ, som ledde in i rummet, där de värtaliga och starka orden hängde i klasar och rankor.” (CL s. 72) Gesten som ger makt över orden är här destruktiv. I *Gösta Berlings saga* är inspirationen en återupprättelse, i *Charlotte Löwensköld* sår

13 Se t ex Kurt Johannesson, *Retorik eller konsten att övertyga*, [1998] Stockholm 2006, s. 12ff.

den split. En väsentlig aspekt av inspirationens betydelse i 1920-talsromanen är just att den utgör en ironisk replik till debutromanen. Det plötsligt inbrytande talet öppnar inte paradiset, utan slungar tvärtom Karl-Artur ut ur paradiset. I Löwensköldtrilogin är ”urbilden” parodierad.

Över huvud taget ägnar sig Lagerlöf i trilogin åt en intensiv läsning av det egna författarskapet. Redan anslaget i den första romanen identifierar berättaren med berättaren i *Gösta Berlings saga* :

Nog vet jag, att det förr i världen fanns gott om folk, som inte visste vad räds-la vill säga. Jag har hört talas om en hel mängd människor, som tyckte om att vandra på nattgammal is och som inte kunde tänka sig något större nöje än att åka efter skenfärdiga hästar. (LR s. 5f)

I *Anna Svärd* återknyter berättaren inte bara till trakten och till berättartraditionen, utan även till persongalleriet i den första romanen och Karl-Artur själv är förstås en än mer perverterad variant av den gudomligt vackre och förföriske Gösta Berling.¹⁴ Men Lagerlöfs andra stora succéer gör sig också påmind; här finns lätt utskiljbara blinkningar till bland annat *En herrgårdssägen* (Hede/Hedeby, tavlan med ättens grundare, kramsäckens grundläggande betydelse, jungfru Spaak erinrar starkt om Ingrid och såväl Munkhyttan som Hedeby omgärdas med särskild magi), *Jerusalem* (asketisk fromhet, släktförbannelse, hästskojare, blinda söner) och *Kejsarn av Portugallien* (temat föräldrakärlek och användning av dialekt i dialogen). Visserligen återanvänder Lagerlöf ofta motiv och gestalter, men här sker det så iögonenfallande, med sådan beräk-nande övertydlighet. Under arbetet klagade Lagerlöf i brev till Valborg Olander över att de Estenbergska breven ständigt tvingade henne in i

14 Peter Graves undersöker berättarstrukturen i *Löwensköldska ringen* och lyfter fram att berättaren etablerar sin auktoritet bl a genom att träda fram och manifesteras sin personliga kännedom om trakten. Edström påpekar vidare att Lagerlöf här använder jag-berättare i en roman för första gången sedan *Gösta Berlings saga*. Peter Graves, ”Berättaren, temat och den dolda intrigen. En läsning av Selma Lagerlöfs *Löwensköldska ringen*”, *I Selma Lagerlöfs värld*, Lagerlöfstudier 2005, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Stockholm & Stehag 2005, s. 240–252, se särskilt s. 244f; Edström, *Selma Lagerlöfs litterära profil*, s. 155. Ang. berättaren se även Ulvenstam s. 182–193.

gamla banor, men hon tycks slutligen ha gjort dygd av nödvändigheten och valt att utnyttja detta i stället för att värja sig.¹⁵ Löwensköldtrilogin är hela författarskapet i retur och författaren kunde alltså räkna med en läsekrets som var med på noterna och utan svårighet dechiffrerade referenserna. Den enda text som får en ännu högre hänvisningsfrekvens än de egna romanerna är Bibeln.

Religiösa motiv förekommer ofta hos Lagerlöf och de har också fått uppmärksamhet av forskningen. Det har funnits delade meningar om hur Lagerlöf egentligen ställer sig till bland annat sekteristerna i *Jerusalem*, men andlighetens betydelse i författarskapet råder ingen tvekan om, inte heller om att den går utöver statskyrkans gränser.¹⁶ Ulla-Britta Lagerroth visar på Lagerlöfs intresse för spiritism och teosofi, och utreder de esoteriska lärorens inflytande på i första hand *Körkarlen* (1912).¹⁷ Jacob Kulling menar rentav att Kristus är författarskapets viktigaste gestalt och bland annat *Kristuslegender* (1904) ger fog för den ståndpunkten.¹⁸ Även i

15 Brev till Valborg Olander 04.01.1925. Selma Lagerlöf, *En riktig författarhustru. Selma Lagerlöf skriver till Valborg Olander, urval Yng Toijer-Nilsson*, Stockholm 2006, 202f. Se även Ulvenstam s. 58.

16 Walter Berendsohn menar att Lagerlöf tar ställning mot sekteristerna, medan Arvidson hävdar att Lagerlöf visserligen är "fientlig gentemot sektreligionernas religiositet", men att Gordonisterna i *Jerusalem* framställs i praktiskt, gemensamt arbete och därför blir bärare av den enighet som Arvidson uppfattar som "det stora patoset i Selma Lagerlöfs diktning". Erland Lagerroth är mer nyanserad och framhåller den positiva planen med resan till Jerusalem. Psykoanalytikern Jørgen Ravn menar att i princip samtliga dalabönder i romanen är depressiva och att religiositeten förvärrar gestalten Gertruds psykotiska tillstånd. Walter Berendsohn, *Selma Lagerlöf*, [1927] Stockholm 1928, s. 252–260, särskilt s. 255; Arvidson s. 69–75, citat på s. 75 och s. 70; Erland Lagerroth, *Selma Lagerlöfs Jerusalem. Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning*, Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund, Lund 1966, se särskilt s. 35 och s. 40–50. Jørgen Ravn, *Menneskekenderen Selma Lagerlöf*, København 1958, s. 141–148. Gunnel Weidel jämför skildringen av väckelsen i *Jerusalem* med porträttet av Karl-Arturs fromhet i Löwensköldcykeln och menar att den senare är präglad av "märkbart mindre sympati" – Karl-Artur blir en "karikatyr av en trosfantast". Hon konstaterar vidare att huruvida Lagerlöf var kristen eller ej är "en fråga om definitioner", att Lagerlöfs hållning till kristen tro var ambivalent i likhet med hela den liberalt kritiska tradition, som har en utgångspunkt i Viktor Rydberg – och Fredrika Bremer, får man tillägga. Weidel s. 317 och s. 358. Se även Ek s. 265–298; Ulvenstam s. 38ff, s. 148ff och s. 170–176.

17 U-B Lagerroth särskilt s. 126–252 och s. 378–384.

18 Kulling försöker återupprätta Karl-Artur genom att framhäva hans äkta Jesuskärlek, men tillstår

Löwensköldtrilogin är Kristus central, men i första hand genom sin frånvaro. I slutet av *Anna Svärd* försöker Karl-Artur göra anspråk på Kristuslikhet, men Charlotte biter av: ”Tig för all del, Karl-Artur! Du och Kristus! Det där är ju hädelse.” (AS s. 428) Karl-Arturs strävan att vandra i Jesu fotspår är dock den väg trilogin följer, och hans utläggningar om den vägen ges ansenligt utrymme. Gösta Berling initierar, som sagt, Lagerlöfs produktion med en predikan, men om denna berömda predikans innehåll får man inte veta mycket. Karl-Arturs homiletik studeras däremot ingående, romanerna innehåller inte mindre än fyra predikningar (varav en endast sker i Anna Svärds tankar) och är för övrigt fullkomligt späckade med bibelord och allusioner på bibeltexter. Löwensköldtrilogin läser sannerligen Bibeln innantill, men det innebär inte att tolkningen är säkerställd.

Att problem med tolkning blir dramatiskt verksamma i Löwensköldtrilogin är närmast en underdrift – tolkning är här ödesdiger. Tolkningstvister av olika slag leder till snart sagt varje brytning, och varje brytning är en katastrof. Maureen Quilligan visar att tolkningsproblem är utmärkande för allegorin: tolkning utgör ofta själva ämnet, det som handlingen iscensätter. Tolkningstvist i centrum för intrigen fungerar kort sagt som ett genreddefinierande drag.¹⁹ Det finns med andra ord skäl att misstänka att en allegorisering pågår även i Löwensköldcykeln; den arbetar på ett lite annorlunda sätt än i Wagners roman, men får lika stora konsekvenser för rösten i romanerna och för romanen som röst.

ALLEGORI

Ordkampen om könsordningen som talordning äger rum på en särskild plats, en plats som kanske är utanför verkligheten och i en årstid som möjligen är utanför tideräkningen. Karl-Artur beundrar en rosenbuske och utbrister:

att det trots allt är Charlotte som ”förverkligar kristendomens väsen”. Jacob Kulling, *Huvudgestalten i Selma Lagerlöfs författarskap*, Stockholm 1959, s. 98–113, citatet på s. 109.

¹⁹ Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 62.

Vi befinner oss nu i slutet av juli, men är det inte så, att hela denna gångna delen av sommaren har varit *fullkomlig*? Har inte alla dagar varit långa och ljusa, längre och ljusare än någonsin förr? Värmen, ja, den har visserligen varit ganska hög, men den har aldrig verkat tryckande, därför att luften merendels har genomfarits av ett uppfriskande drag. Inte heller har jorden behövt lida av torra som under andra vackra somrar, därför att det nästan varje natt har kommit ett par timmars regn. Det har också vuxit alldeles oerhört. Har ni någonsin sett träden belastade med sådana lövmassor, eller har ni sett rabatterna i trädgårdarna lysa av en sådan blomsterprakt? Ack, jag skulle vilja påstå, att smultronen aldrig har varit så söta, fågelsången aldrig så klingande och människorna aldrig så glada och nöjeslystna som under detta år. (CL s. 58, min kurs.)

Sommaren är inte en vanlig sommar, utan en ideal årstid, den är ”fullkomlig” och får Karl-Artur att frukta förförelse, att den ska ”förleda mig att älska det jordiska” (CL s. 60). Likaså är platsen ett ideal: ”just sådan skulle en svensk prästgård se ut, på en gång hemtrevligt inbjudande, fridfull och respektingivande” (CL s. 75). Mötet med Charlotte sker dessutom i den noggrant beskrivna prostgårdsträdgården. Berättaren signalerar med ett utrop att här kommer viktig information och saktar ner tempot genom att upprepa ett så långt och tungvrickande ord att både tyst och hög läsning måste lugna sig:

Ack, denna prostgårdsträdgård, denna prostgårdsträdgård! [...]

Trädgården var anlagd i gammal fransk stil med många korsande gångar, som alla voro kantade med täta, manshöga syrenhäckar. Här och där funnos små öppningar i häckarna, och genom dessa kom man in i små trånga bersåer med en enkel torvsoffa eller ut på släta gräsmattor, som omgävo en ensam rosenbuske. Det var ingen vidsträckt trädgård, den var kanske inte en gång vacker, men vilken underbar tillflyktsort var den inte för dem, som ville räkas ensamma! (CL s. 67)

Lagerlöf visar demonstrativt hur läsaren förs till den antika retorikens behagliga plats, *locus amoenis*, och hänvisar vidare i litteraturhistorien till den tradition som C. S. Lewis kallar *kärleksallegorin*.²⁰

Det är knappast en slump att ”en ensam rosenbuske” återfinns i cen-

20 C. S. Lewis, *The Allegory of Love. A Study in Medieval Tradition*, Oxford 1936.

trum av prostgårdsträdgården och att Karl-Arturs betraktelse över den förförande årstiden föranleds av just rosor. Likaså kallas hans senare fästmö, dalkullan Anna Svärd, för "vildmarksros" (CL s. 83) och att det är just "mossrosen" som blommar för första gången i Schagerströms trädgård, som plundras för att skickas till Charlotte – där rosorna sadistiskt plockas sönder (CL s. 150 och s. 107) – har en given litteraturhistorisk referens. Trädgården "anlagd i gammal fransk stil" återfinns i den höviska kärlekens allegori framför alla andra, *Romanen om rosen*.²¹ Prostgårdsträdgården, som är en "underbar tillflyktsort", är också en upprepning av Edens lustgård. Ett syndafall väntar och understryker att kunskapen om sexualiteten är ett ärende för romanen.

I trilogins sista roman, *Anna Svärd*, blir prentexten²² uttryckligen utpekad. Kapitlen med namnen "Paradiset" och "Syndafallet" upprepar utdrivningen ur lustgården, nu med Karl-Arturs andra kvinna, hustrun Anna. Karl-Artur längtar efter att agera Bibeln, att förkroppsliga dess budskap, men han har stora problem med tolkningen. I det paradiset han vill skapa med Anna finns även tio föräldralösa syskon som de tagit hand om, och Lagerlöf leker spefullt med den vanskliga uppgiften att översätta bibeltext till vardagsliv:

Ingen har någonsin hört talas om att Adam och Eva hade några barn, så länge som de ännu voro kvar i paradiset. Det finns inga gamla sägner om huru de små människosönerna sprungo och lekte ta fatt med lejonets ungar eller huru de redo grensle på ryggen av leviatan och behemot.

Utan barnen måtte ha kommit till efter utvisningen, om det inte rent av var så, att det var de, som mer än ormen och de vackra äpplena på kunskapstrådet voro orsaken till att föräldrarna måste ge sig ut ur lustgården. Sådant kan man åtminstone få bli vittne till än i dag. (AS s. 192)

Någon exakt överensstämmelse mellan biblisk och samtida verklighet går kort sagt inte att åstadkomma, varje iscensättning är en tolkning, men

21 Ibid. s. 112–156. Se även Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 84f.

22 För definition av prentext se Wägnerkapitlet samt Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 97f.

Karl-Artur missar ständigt poängen.

Bibeltexten om lustgården och syndafallet formulerar den grund mot vilken romantexten avtecknar sig och riktar rörelsen i utdrivningen; den ger med andra ord struktur åt maktkampen, men framför allt utgör berättelsen om Adam och Eva den text som romangestalterna måste lära sig att tolka riktigt. De ska själva iscensätta bibeltexten, ge kropp åt det paradisiska tillståndet – det gäller därför att känna igen den verklighet som möter dem såsom det förkroppsligade paradiset. Fattigdomen Karl-Artur eftersträvat blir nu fysisk verklighet med trångboddhet, arbete, ohygieniska vanor och en bondes kläder – ”hela [hans] liv är en predikan” precis så som han drömt om (AS s. 212). Men Karl-Artur känner inte igen lustgården och så fort han får möjlighet driver han ut barnen. Den tragiska ironin är att han med den handlingen endast åstadkommer sitt eget utdrivande ur paradiset. Och orsaken till syndafallet är inte barnen, som berättaren föreslår och Karl-Artur vill tro. Lagerlöfs roman läser, som sagt, Bibeln innantill: en orm har varit i farten.

Demon

Thea Sundler hör till den grupp demoniska agenter, som då och då sticker upp sina obehagliga fysionomier i Lagerlöfs författarskap – sin viktigaste föregångare har Thea i Raktitz i *Liljecronas hem* (1911), som möjligen är ett troll. I alla händelser dyker hon upp ur sjön och förvänder världen.²³ Thea å sin sida blir karakteriserad av olika djur, bland annat ”padda” (CL s. 189), och slutgiltigt identifierad när Karl-Artur i trilogins avslutning offentligt anklagar henne för att vara ”giftormen, som var dag dröp gift i

23 I Ulla Torpes psykoanalytiska läsart fungerar Raktitz som ”symbol för alkoholen” i en berättelsestruktur som ansluter till medberoendeproblematik. I artikeln om Lagerlöf i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* betonar hon i stället vreden som frustrerad sexualitet. Torpe, *Orden och jorden*, s. 51ff och s. 107–141, citatet på s. 135; Ulla Torpe, ”En enda lång variation över ordet vilja. Om Selma Lagerlöf”, *NKLH III. Vida världen 1900–1960*, red. Elisabeth Møller Jensen m fl, Höganäs 1996, s. 122ff. Jfr Wivel, som menar att ”Thea Sundler är moderns demon och skräckbild”. Wivel s. 308.

hans sår” (AS s. 388).²⁴ Ormlikheten antyds dock på olika sätt genom hela berättelsen. Särskilt hennes röst får ormkonnotationer. Hon har ljuvlig sångröst, men hennes ”släpiga” talröst (CL s. 147) rinner fram ”oljig” och ”lätt läspande” (CL s. 237f). Hennes ord ”slingrade sig [...] som en fin, omärklig snara” (AS s. 142); hon är ”hal som en orm” (AS s. 131). Det är också med rösten hon utför sitt förledande värv, som gång på gång driver Karl-Artur ut ur lustgården.²⁵ Theas övertalningsförmåga får Karl-Artur att bestämma sig för ett vitt äktenskap med Anna. Denna föresats kommer ömkligen på skam, men Thea ger sig inte utan ansätter i stället Anna för att försöka avtinga henne ett kyskhetslöfte. Hon lyckas också få Anna så ”insnärjd och inlindad i de fina och mjuka snarorna”, med en röst som växer från ”hemlighetsfullt betvingande” till ”myndig och anklagande”, att Anna är nära att ge det begärda löftet (AS s. 146f).

Ormen i Löwensköldtrilogin inverterar det bibliska syndafallet och försöker utplåna kunskapen om sexualiteten – men misslyckas. Samlags-skildringar får man förvisso leta förgäves efter i Löwensköldtrilogin, men Lagerlöf låter ingen tveka om vad det är fråga om. På bröllopsnatten blir Karl-Artur bryskt avbruten i sin bön:

”Det är minsann inte tid att bedja nu”, ropade fru Ryen och ruskade honom i armen än en gång. ”Om inte magister Ekenstedt skyndar upp till Anna och visar henne, att ni älskar henne, såsom en man ska älska sin hustru, så får vi i morgon dag leta efter henne i någon vak i Dalälven.” (AS s. 101)

Lagerlöf insisterar verkligen på att kärleken ska manifesteras ”såsom en

24 Jfr Hanna Greta Näslund, som a propå väsande ormar i *En herrgårdssågen* bl a erinrar om den fornnordiska mytologin och ormen som droppar etter över Loke, samt Weidels diskussion om vilddjursmetaforikens betydelse i Lagerlöfs diktning som symbol för ”otyglade primitiva drifter”. Hanna Greta Näslund, *Studier i Selma Lagerlöfs symboliska diktning i slutet av 1890-talet och förträdesvis En herrgårdssågen*, Stockholm 1996, s. 111f; Weidel s. 225.

25 Edström konstaterar också att ”till paradiset hör ormen” och att ormen är Thea, som ”verkar genom sin röst”. Ulvenstam uppmärksammar likaså ormliknelserna och kallar Thea ”djävulens verktyg”. Edström, *Livets vägspe*, s. 500ff; Ulvenstam s. 139. Se även Edström, *Selma Lagerlöf*, s. 126 och s. 129; Wivel s. 303.

man ska älska sin hustru” och upprepar envist sexualiteten, i nästa scen konkretiserad i själva sängmöbeln. Maria Nikolajeva menar att den passionerade ”kärlekens fysiska uttryck” (Eros) i Lagerlöfs författarskap är destruktiv och oförenlig med den skapande, ”sublima kärleken (Agape)”, men som Edström påpekar är *Anna Svärd* ”Selma Lagerlöfs allra som sinnligaste kärleksskildring” – här talar Lagerlöf om sexualitet på ett sätt som hon ”inte så oförblommerat vågat sig på tidigare”.²⁶ Väl tillbaka i Korskyrka tas de nygifta emot i sitt nya hem av Thea, som förberett ankomsten genom att gömma undan den magnifika dubbelsängen och ställa en bäddsoffa i köket åt Anna och en enmanssäng i rummet åt Karl-Artur. Ormen överlistas dock även denna gång: Anna hittar den riktiga sängen (AS s. 113f). Kunskapen om sexualiteten måste uppenbarligen fram. Lagerlöf inskräper behovet av fysisk kärlek grundligt: hon använ-

26 Maria Nikolajeva, ”Eros eller Agape? Kärleksmotivet i *Jerusalem*”, *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, red. Karl Erik Lagerlöf, Hedemora & Sunne 1997, s. 84–98, citaten på s. 84, s. 93 och s. 98; Edström, ”Stugan som kärlekens rum”, s. 169. Redan Brandes berömda recension av *Gösta Berlings saga* kritiserade kärleksskildringarna för att sakna hetta: famntagarna är ”kalla som snö”, vilket förklaras av att författarinnan är en ogift fröken. Och Wägner är faktiskt inne på samma spår: ”Preludier och postudier kunde hon komponera. Mellanpartiet som skulle ge den psykofysiska föreningens extas och smärta, det rörde hon inte vid.” Nordlund framhåller dock att Wägner trots allt ”var den första forskare som försiktigt vågade antyda att Lagerlöfs nära vänskapsband med kvinnor också kunde rymma en sensualitet, som vanligtvis fränkandes henne”. Allra längst i den heteronormativa traditionen går emellertid Wivels *Snödrottningen*, som argumenterar för att Lagerlöf försakade livet och kärleken för författarskapet. ”Livet underordnades hennes okuvliga ambition”, sammanfattar han och faller domen över författaren: ”som mänskliga” var hon ”ingenting”. Rimligtvis hade denna slutsats modifierats om Wivel haft tillgång till brevväxlingen mellan Lagerlöf och Sophie Elkan respektive Valborg Olander, som offentliggjordes först ett par år senare. Om Elkan skriver till Wivel: ”Hon sprängde inga själsliga gränser hos Selma Lagerlöf, bara geografiska.” Brevväxlingen säger annorlunda. Witt-Brattström har också lagt tonvikten vid det fysiska i en läsning av *En herrgårdsågen*: ”Den veke, modersbundne Gunnar Hede från *Munkhyttan* måste få kontakt med sin sexualitet, den ’glödande åträ’ han kände för den halvnakna Gravlilja [...]”. Brandes citerad hos Karin Petherick, ”Dunungen”, *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, Hedemora och Sunne 1997, s. 54; Wägner, *Selma Lagerlöf I*, s. 95; Nordlund s. 224; Wivel s. 324f och s. 101; Selma Lagerlöf, *Du lär mig att bli fri!* *Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, urval Ying Toijer-Nilsson, Stockholm 1992; Ebba Witt-Brattström, ”Åträ och vanvett hos Selma Lagerlöf”, *Ur könets mörker Etc. Litteraturanalyser 1993–2003*, Stockholm 2003, s. 89–96.

der prentexten om den bibliska lustgården för att övertydligt kasta om polerna och etablera sexualiteten som det goda, det som ska motstå ondskans list och ränker. Detta antyder ett biopolitiskt budskap som det finns anledning att återkomma till.

Thea utövar sin demoniska makt med rösten, men i det allra första mötet med Karl-Artur förblir hon stum; hon erövrar paradoxalt nog sin röstmakt över Karl-Artur genom tystnad. Mer än något annat längtar Thea efter ett besök av Karl-Artur, men när han väl kommer förlostrar hon "talförmågan", "kunde ingenting säga, ingenting förklara" (CL s. 53f). Under mötet utvecklar hon vad som närmast skulle kunna betecknas röstmasochism – lyckan "nästan kvävde henne" (CL s. 54) och hon vill "bita av sig tungan" (CL s. 56) när hennes ord gör Karl-Artur så arg att han går sin väg. Hennes njutning i att underkasta sig vältaligheten perverterar både talandet och lyssnandet:

Thea Sundler sög i sig orden. Vart ville han komma, vad ville han säga? Hon visste det inte, men hon önskade nästan krampaktigt, att han måtte fortsätta, så att hon ännu länge skulle få njuta av stämmans välljud, av de sköna orden, av det uttrycksfulla minspelet. (CL s. 60)

Talet upphör att förmedla ett innehåll. Thea är inte intresserad av *vad* Karl-Artur säger, utan av *hur* han säger det, av sinnligheten, "stämmans välljud" och "det uttrycksfulla minspelet". Hennes begär efter ordnjutningen är "nästan krampaktigt" och hon drar in hans ord i sin kropp. Den egna rösten går förlorad, blir kvävd, bortskuren, låst i kramp och ersatt av den andres röst; munhålan är inte längre resonansrum för egen röst, utan utrymme för att suga in den andres ord och stämma. Ormen Thea invider trots allt Karl-Artur i könets mysterier, nämligen i könsordningen som talordning, eftersom hon lär honom den sadomasochistiska njutningen av vältalighet som maktspel. Thea får Karl-Artur att längta efter att även Charlottes "blickar [skulle] hänga vid hans mun såsom nyss den där stackars organistfruns" (CL s. 64).

Angus Fletcher menar att just demonagenten är utmärkande för alle-

gorin och att denna agent demoniserar tillvaron genom att projicera begär. Han påminner om att ordet ”demon” i grekiska mytologin betecknade en varelse mitt emellan gud och människa.²⁷ Theas namn anspelar också på gudomlighet – Thea är femininum av gud (gr *theós*) – och pekar ut hennes makt över människor. Demonagenterna definieras enligt Fletcher också av att ”aldrig tröttna eller förändra sin natur”.²⁸ Thea får själv formulera sin demoniskt masochistiska ihärdighet: ”Slå mig, sparka mig! Jag kommer ändå tillbaka. Mig kan du aldrig bli kvitt. Det, som skrämmer de andra, det håller mig kvar.” (AS s. 282) I slutet av *Anna Svärd* bekräftar också Karl-Artur att endast döden skulle kunna få Thea att släppa greppet om honom (AS s. 431). Thea visar dessutom en annan väsentlig aspekt av Fletchers demonkaraktäristisk, nämligen att ständigt utöka sin makt och därigenom också intensifiera allegorin.²⁹

Karl-Artur är Theas första och främsta mål, och effekten av hennes kontroll stannar inte vid vrede och vältalighet. Karl-Arturs ilska mot Charlotte tystar själens ”lugnande stämma” och överlämnar kroppen:

Blodet brusade i hans öron. Hans händer darrade. Denna olyckliga berövade honom makten över sig själv. Hon gjorde honom vansinnig.

Han visste, att han hoppade upp och ner framför henne. Han visste, att han höjde rösten till skrik. Han visste, att han sträckte upp armarna i luften och att underkänen darrade. Men han försökte inte styra sig. Den avsky han kände för henne var obeskrivlig. Den kunde inte tolkas i ord. Den måste framträda i rörelser. (CL s. 73)

Karl-Artur menar att det är Charlotte som ”berövade honom makten över sig själv”, men den makten har han redan förlorat och den ”olyckliga” som fogar över den är Thea. Kroppen rör sig utanför hans kontroll och han gör ingen ansats att återta kontrollen, utan låter kroppen bli agent för något som inte är han själv, för en ”avsky” som lockats fram av Thea.

27 Fletcher s. 38–50.

28 Ibid. s. 176.

29 Ibid. s. 49.

Han är besatt. Inte bara kroppen, utan även rösten tas i anspråk av Theas projicerade begär:

Alltifrån det, att hon hade sagt detta sista, var det inte han själv, som svarade henne. Inte så, att han inte visste vad han sade och samtyckte till det, men orden kommo dock överraskande och oväntade. De lades på hans tunga av en annan än han själv. (CL s. 73f)

Någon annan talar genom Karl-Arturs kropp. Detta är ett allvarligt tillstånd i den logik trilogin utvecklar. Texten understryker hur han alltmer alieneras från sin egen varelse och uppfattar sin röst och kropp utifrån; hans identitet – i bemärkelsen överensstämmelse med sig själv – är upphävd. Karl-Artur hör sitt eget tjut som om han själv inte gav upphov till det:

Då hörde han ett tjut av avsky uppstiga ur sin strupe. Hans händer fattade om hennes armar med ett järngrepp och slungade henne tillbaka ner på torvbänken. Därpå flydde han bort ur hennes åsyn. (CL s. 74)

Det är inte längre Karl-Artur som agerar – röst och kropp ger inte längre uttryck för honom själv, utan handlar självständigt, styrda utifrån. Karl-Artur är utom sig.

Detta är syndens inträde i världen hos Lagerlöf. Efter att ha övergivit röst och kropp i någon annans makt är paradiset förlorat; Karl-Artur flyr ur Charlottes ”åsyn” liksom Adam och Eva flydde ur Guds åsyn. Intrigens förvecklingar springer därefter ur detta ursprungliga syndafall. De följande romanerna är helt enkelt en gestaltning av arvsyndens såsom en fortgående splittring av identitet: splittring av röst och kropp.

Theas expanderande maktsfär snärjer inte bara Karl-Artur utan även Charlotte, som kände liksom ”något halt och slemmigt, något, som liknade en stor orm, slingrade sig uppåt hennes kropp och ville kväva henne” (CL s. 109). Charlotte dras in under ormens kontroll, in i allegoriseringsringen, och ger i sin tur upp sin röst och kropp för att skydda Karl-Artur från hans egna handlingar. Karl-Artur skyller brytningen av deras för-

lovning på Charlotte, och för att inte utsätta honom för vanära tränger hon bort sin första impuls att värja sig med ord och handling. Över alla egna intressen lyfter hon sig, även mitt i det förtalande skvallret:

Charlotte satt där helt stilla och lyssnade till sorlet. Inte ett ögonblick föll det henne in, att hon kunde resa sig upp och försvara sig. Extasen, vari hon hade befunnit sig hela dagen, hade nått sin höjdpunkt. Hon kände ingen smärta, hon vandrade på skyarna högt över allt jordiskt. (CL s. 144)

Gunnel Weidel har analyserat kärleken hos Lagerlöf och menar att Charlotte blir exempel på ”de ädla kvinnorna” i Lagerlöfs författarskap som offrar sig för ”en ovärdig man” – en Gösta Berling, en sir Archie eller en Karl-Artur – genom att frånsäga sig egna krav.³⁰ ”Extasen” känns igen från Virginies levitationstillstånd i Wagners roman, där det också framställs som ett idealt tillstånd för mottagandet av Guds röst och möjlighet till kärleksfull handling, men den vandring ”på skyarna högt över allt jordiskt” som Lagerlöf ingående studerar i *Charlotte Löwensköld* ger varken försoning eller handlingskraft. Tvärtom gör berättaren helt klart att detta tillstånd är en fångenskap (exempelvis CL s. 109) och att det snarast ska uppfattas som ett sjukdomstillstånd – i alla händelser är det en svår synd. Genom att frånhända sig kropp och röst, inordna sig i allegorins upprepning av en tidigare text, åstadkommer Charlotte endast en utbredning av förtalets makt och bidrar till förstörelseverket. Hon infogas i syndafallet.

Charlotte och Karl-Artur möts dock ännu en gång i prostgårdsträdgården ett par år senare. Skvallret säger att Karl-Artur och Thea har kärleksmöten i den övergivna lustgårdens lusthus och den numera gifta Charlotte undersöker om det stämmer och finner verkligen en orm.

Ur en hög av torra löv, som hade blåst in under en höststorm, sågs något blankt och gråsvart glänsa fram. Det var trädgårdens skyddsande, en kolossal snok, som där sov sin vintersömn.

30 Weidel s. 238ff, särskilt s. 238, not 28 s. 380 och s. 323.

”Nej, här har de åtminstone inte varit”, tänkte Charlotte. ”Vår gamla orm skulle ha kommit Thea att dåna.”

Själv fäste hon intet avseende vid det vanmäktiga djuret. (AS s. 269)

Att ormen skulle vara lustgårdens ”skyddsande” är förstås en ironisk blinkning till prentexten. Karl-Artur dyker också mycket riktigt upp, men den kärlek för Charlotte han ger uttryck för i kroppsspråk och framstammade ord gör ormen just vanmäktig. Kropp och röst uttrycker åter Karl-Artur själv och världen återtar därmed sina rätta former: ormen är bara en orm.

Anklagaren

Theas bestämning som ”förtalare” identifierar henne egentligen, mer än ormskepnaden, direkt med djävulen. *Diabolos* (gr) betyder nämligen just förtalare och motsvarar hebreiskans *satán*, vars ursprungliga betydelse bland annat var anklagare. I de gammaltestamentliga texterna, exempelvis i Jobs bok, markerar satan snarare en funktion än en identitet – anklagaren intar en position i förhållande till Guds domsmakt, men identifieras inte som en viss person.³¹ Det är som anklagare generalen uppträder i Löwensköldtrilogins första del, *Löwensköldska ringen*, där också Jobs bok blir den mest framträdande prentexten. General Löwensköld har blivit bestulen på sin kungsring av bonden Bård och hans hustru, som tagit den ur generalens öppnade grav. Den demoniska agenten är här en gengångare och hans ringlösa spökhand anklagar gärningsmän och pekar ut berättelsens riktning.

Gunnel Weidel har i sin avhandling *Helgon och gengångare* bland annat undersökt generalen och konstaterar att Lagerlöfs gengångare vanligtvis är fientligt inställda redskap för en vedergällning. De driver be-

³¹ Se uppslagsdelen i *Bibelkommissionens komplement till Bibel 2000*, Stockholm 2001, ”djävulen” och ”Satan”. Linnér läser Löwensköldtrilogin som en ”inträngande studie i ondskans psykologi” och uppfattar den som del av den allmänna omsvängningen från en ljusare till en mörkare livsyn under senare hälften av 1920-talet. Linnér s. 77ff och s. 128f, citatet på s. 81.

rättelsen mot ”död och undergång”.³² Människorna lyckas inte spåra tjuvarna, men generalen låter dem inte komma undan. Bård ligger på dödsbädden och prosten summerar hans liv:

Bård Bårdsson hade varit en snäll man. Visserligen hade han varit en smula enfaldig, men fördenskull behövde han väl inte känna oro på sin dödsbädd. Ja, efter människosätt att se skulle prosten vilja säga, att han var en av dem, som hade en fordran hos Vår Herre. Under de sista sju åren hade han förföljts av alla tänkbara lidanden och olyckor. Gården hade brunnit upp, boskapen hade dött av sjukdom eller rivits av vilddjur, frosten hade härjat åkern, så att han hade blivit fattig som Job. Till sist hade hustrun blivit så förtvivad över alla olyckorna, att hon hade gått i sjön, och Bård själv hade flyttat bort till en fåbodplats, som var det enda han ännu ägde. (LR s. 35f)

Pretextens betydelse sträcker sig dock utöver denna liknelse och direkta hänvisning. Hela trilogin bearbetar det som är grundproblemet i Jobs bok: vad är ondskans ursprung? Eller med andra ord, vilka livsvillkoren är för människan ”av kvinna född”, som romanen uttrycker det med en formulering lånad från Job (LR s. 34). Problemet är inget annat än det klassiska teodicéproblemet: hur kan ondskan finnas när Gud är allsmäktig?³³

Olyckorna som drabbar Job beror på en vadslagning mellan Gud och anklagaren. Satan menar att den gudfruktige Job förmår leva rättfärdigt endast för att allt går honom väl och Gud ger satan tillåtelse att pröva Jobs trofasthet. Större delen av bibeltexten utgörs av en dialog mellan Job och hans vänner om huruvida olyckorna är konsekvenser av att Job syn-

32 Weidel s. 193. Nikolajeva påpekar dock att general Löwensköld skiljer ut sig bland Lagerlöfs spöken genom att ”hämnas enbart för sig själv”, utan moraliskt syfte. Maria Nikolajeva, ”Dikotomin död – levande som en central metafor i Selma Lagerlöfs författarskap”, *Återkommande mönster i Selma Lagerlöfs författarskap*, Lagerlöfstudier, red. Maria Nikolajeva, Sunne 1995, s. III.

33 Weidel framhåller teodicéproblemet centrala ställning i Lagerlöfs tänkande som helhet. Weidel s. 341. Lagerlöf ska också själv ha lyft fram Jobs bok som en viktig inspirationskälla; Erland Lagerroth citerar ur en intervju från 1928, ”där skaparen av Jobs bok anges som den författare jag kanske för närvarande känner mig mest [sic] dragen till”. Erland Lagerroth, *Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson*, diss. Stockholm 1958, s. 361 not 6.

dat, vilket vänner vill göra gällande, eller om Job lider oskyldigt, vilket han själv hävdar. Liksom Jobs vänner menar prosten att olyckorna kommer från Gud, att det är ”Guds sätt att tvinga honom till ånger”, men Bård instämmer med Job att det hänt ”alltför mycket förskräckligt” för att komma från Gud (LR s. 48f). Han är övertygad om att allt är generalens verk. Weidel har studerat tidigare versioner av *Löwensköldska ringen* och noterar att Bård förändrats från en hårdnackad brottsling i arbetstexterna till, om inte en rättfärdig, så i alla fall en visserligen något senfärdig, men botfärdig Job.³⁴ Precis som i Wägners roman tycks således allegoriseringen ha inarbetats efterhand, vilket inte minskar dess grundläggande betydelse för den slutgiltiga romanens struktur. Pretexten Jobs bok förstärks dessutom av andra gammaltestamentliga referenser.

Bårds barn håller den spiritistiska förklaringen – att generalen orsakat olyckorna – för ”inbillningar” (LR s. 42) tills de får veta att Bård har ringen.³⁵ Plötsligt förändras världen för Bårds dotter Märta och hon tycker sig omsluten av en oemotståndlig makt:

Hon såg sig omkring åt alla håll. Sätern stod vid stranden av en skogstjärn, och runtom denna reste sig mörka, skogklädda bergåsar. Det fanns ingen människoboning inom synhåll, det fanns ingen, som hon kunde fly till. (LR s. 45)

Lagerlöf alluderar här på en annan välkänd gammaltestamentlig text, psaltarsalm 139:

Vart skall jag gå för din Ande, och vart skall jag fly för ditt ansikte?

Fore jag upp till himmelen, så är du där, och bäddade jag åt mig i dödsriket, se, så är du där.

Guds position i bibeltexten övertas i romanen av generalen. Han är omöjlig

34 Weidel s. 281f.

35 Weidel visar hur folkskrock och moderna spiritistiska läror förstärker och överlappar varandra i Lagerlöfs verk. ”Sedd ur folktrons synpunkt är [generalen] en osalig, som inte kan få ro i sin grav, därför att han blivit frånrövad sin egendom. Sedd ur spiritistisk synpunkt är han en själ som inte befriats från det jordiskas bojar, därför att han ännu hänger fast vid världsliga ting.” Weidel s. 285, se även s. 194ff.

att undfly och likheten med en vred, gammaltestamentlig Gud som inger människorna fruktan betonas ytterligare av att generalen, ”en oförsonlig, allsmäktig varelse från de dödas land, förföljde dem alla” (LR s. 45).

Även Nya Testamentet aktualiseras i *Löwensköldska ringen*, inte minst refereras uttryckligen till korsfästelsen, som upprepas när tre oskyldiga män hängs för ringstölden, och själva incitamentet till berättelsen, den öppnade graven, har givetvis bibliska konnotationer. Ur den öppna graven i *Löwensköldska ringen* kommer dock knappast en levande Kristus, utan en död general. Hans kroppslighet har visserligen en, så att säga, eterisk karaktär, men den är fortfarande synlig och i hög grad verksam. Däremot har döden tagit ifrån honom röst. Texten poängterar upprepade gånger att han därmed förlorat förmågan att värja sig – ringen kan stjälas och förbli försvunnen utan att generalen kan ge tydligt besked om var den finns. Ett stön är det enda ljud han förmår, men det räcker å andra sidan för att sätta igång hämningsverket. Generalens vanligtvis fredsälkande son, ryttmästare Löwensköld, blir besatt av vrede: ”Nu såg han hur ådrorna svällde i ryttmästarns panna och hur nävarna knötos, så att knogarna vitnade. En fruktansvärd vrede hade bemäktigat sig honom.” (LR s. 63f) Det kommer något ”ovanligt och hemskt över honom” – han agerar inte längre själv (LR s. 70). Denna vrede blir de tre oskyldiga människors död. Eller är det generalens vilja? Eller Guds? *Löwensköldska ringens* reflektion över ondskans problem tvekar mellan olika förklaringsgrunder.

Detta, skriver Lagerlöf, är ”gåtan”: vad ”ligger bakom den verklighet, vari vi nu leva”? Berättelsen ”tycktes lyfta en flik av slöjan framför det ovetbara” (LR s. 158f).³⁶ Allegorins slöja, som samtidigt döljer och uppenbarar

36 Alla forskare som kommenterat *Löwensköldska ringen* har också diskuterat romanens sätt att konfrontera olika förklaringsmodeller. Ulvenstam betonar Lagerlöfs religiösa sökande och även Weidel lyfter fram att Lagerlöf i brev berör frågan om spökhistoriernas sanning som ett allvarligt, personligt spörsmål. Däremot polemiserar hon mot Ulvenstam genom att hävda att ”mänsklig hämnd” ställs i motsats till ”gudomlig rättvisa”, att *Löwensköldska ringen* markerar en mildrande förändring i Lagerlöfs användning av spökhistorien och gengångarmotivet mot barmhärtighetens seger. Denna förhoppningsfulla analys bygger på att Weidel just här läser första delen av trilogin för sig och inte väger in hämningsverkets fortsättning i de två avslutande delarna.

den yttersta sanningen, benämns och tycks föra in mot berättelsens kärnpunkt. Berättaren antyder att sanningen om tillvaron också är sanningen om romantrilogin. Gåtan som texten laborerar med förblir dock obesvarad och trilogin arbetar på att helt enkelt göra den irrelevant. Den transcendentala problematik som *Löwensköldska ringen* presenterar och som allegoriseringen i romancykeln emanerar ur, ger vika för en moralisk problematik. Trilogin bygger ett jordiskt samhälle och hos Lagerlöf behövs inga yttersta förklaringar för att konstatera hur det fungerar bäst. Allegorins slöja är just en berättelsens slöja som döljer och uppenbarar politik.

Tolkningens politik

Det goda samhället är i *Löwensköldska ringen* förvisso föremål för tolkningstvist – Karl-Artur känner inte igen den fattiga stugan med tio glädjefullt arbetande syskon som det jordiska paradiset – men berättaren försäkras sig om att läsaren gör den avsedda tolkningen. Trilogin läser Bibeln och Lagerlöfs tidigare författarskap, men är dessutom upptagen av att läsa sig själv. Ett stort antal episoder återberättas och tolkas – ett exempel är Karl-Arturs utläggning i *Charlotte Löwensköld* av meningen i *Löwensköldska ringen*:

Han sade, att han hade litet svårt att tro på alla detaljer, men för honom låg det en djup mening under alltsammans. Han ansåg ringen vara en symbol för kärleken till detta jordiska, som håller själen fången och gör den oskicklig att ingå i Guds rike. (CL s. 54)

Karl-Artur uppträder här som uttolkare av trilogins första del, en litteraturkritiker som kommenterar och utvinner betydelser ur den egna berättelsen. Det är också ett utmärkande drag för allegorin som genre.

Ulvenstam se särskilt s. 38–43; Weidel s. 205f, s. 284ff, se särskilt s. 286, not 25. Maria Karlsson citerar detta ställe och lyfter fram utforskandet av den dolda sanningen som exempel på den melodramatiska föreställningsvärld som präglar Lagerlöfs romaner. Maria Karlsson, *Känslans röst. Det melodramatiska i Selma Lagerlöfs romankonst*, diss. Uppsala, Stockholm & Stehag 2002, s. 19. Se även U. Olsson, "I det svarta", s. 85f.

Quilligan menar att en avgörande skillnad mellan allegori och andra genrer är att allegorin innehåller sin egen uttolkning. Annan litteratur kan bli underlag för allegorisk tolkning, *allegores*, men den allegoriska författaren är författare både till berättelsen och till berättelsens kommentar i samma text.³⁷ Allegorin utlägger sig själv. Läsaren undervisas om *hur* allegorin ska läsas och det sker huvudsakligen genom allegorins huvudperson. I textens inledning får huvudpersonen vanligtvis ett kunskapsuppdrag, men är själv okunnig och behöver lära sig förstå att ta sig fram genom texten och världen.³⁸ I exempelvis 1400-talsförfattaren Christine de Pizans allegori, *Cité des Dames*, sitter författaren i den första scenen modfalld bland sina böcker och har givit upp läsningen, eftersom hon överallt bara möter misogyni. Då uppenbarar sig tre allegoriska gestalter, damerna Förnuft, Rättvisa och Rättrådighet, som ger henne i uppdrag att bygga en stad för kvinnor med en ringmur som skyddar mot förolämpningar. De lär henne hur hon ska gräva ut grunden genom att skovla ut alla misogynna fördomar och lägga stadens fundament med historier om framstående kvinnor. Quilligan, som studerat Pizans text i *The Allegory of Female Authority*, visar hur Pizan använder tidigare källor, bland andra Boccaccio, genom att omfunktionera deras betydelse till feministisk triumf.³⁹ Huvudpersonen Christine kan återupprätta sitt arbete och sitt kön genom att lära sig läsa rätt.

Läsaren undervisas genom huvudpersonens exempel inte minst genom hennes misstag, påpekar Quilligan.⁴⁰ Huvudpersonens felläsningar varnar läsaren och om det ligger något i Karl-Arturs tolkning att ringen är ”en symbol för kärleken till detta jordiska”, så gör Lagerlöf klart att poängen i grunden är en annan. Karl-Arturs felläsning leder rakt ner i fördärvet. Om Karl-Artur är Löwensköldcykelns stora misstolkare av bibeltexten, och därmed missbrukare av sin omgivning, så tillhandahåller

37 Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 31, s. 46f och s. 53.

38 Ibid. s. 227ff.

39 Quilligan, *The Allegory of Female Authority*, särskilt s. 69–103.

40 Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 228f.

trilogin andra gestalter som har lättare med läsundervisningen och öppnar den rätta tolkningen – och därmed handlingen – för läsaren. Quilligan framhåller att allegorin mer än någon annan genre tvingar in läsaren i sin egen logik och därmed i sin egen etik; den syftar i slutändan till att ageras ut *utanför* själva texten. Allegorin inbjuder till ett slags terapeutisk självanalys, som ska ge verkningar även i den omgivande verkligheten: ”Psyisk integration är målet med varje allegori, men terapin är aldrig begränsad till det personliga, och berättelsen försöker placera en gestalt (och därmed läsaren) inte bara i relation till sig själv, utan också i relation till sitt samhälle som helhet, vilket även uppfattas som del av en kosmisk plan.”⁴¹ Genrens karakteriserande drag kräver på ett särskilt sätt läsarens engagemang och riktar detta engagemang mot samhälllig aktion; allegorin uppmanar till politisk verksamhet.

Den politik som allegorins slöja på en gång döljer, uppenbarar och uppmanar till finns anledning att studera närmare för att kunna precisera röstens funktioner i trilogins meningsproduktion. Röstkampen gestaltas genom allegorisering och förankras därigenom i tradition, men den riktar sig till samtiden och pläderar för framtiden. Här upprättas, liksom i Wagners roman, en samhällslighet som definierar kroppar och röster. I *Silverforsen* kontrollerar den samhällsmoderliga berättaren en framställning av ett folkhem, där klassförsoning och individens makt över sin situation ska åstadkommas genom disciplinering av kroppen och samhällsmoderns kärleksfulla omsorg. Löwensköldtrilogin framställer, som vi ska se, också ett folkhem, men förankrar det i delvis andra utgångspunkter, vilket får konsekvenser för relationen mellan röst och kropp. Den liberala grundprincip som ställer individen i centrum ligger fast, men identiteten fastställs på andra kriterier. Även hos Lagerlöf formuleras en identitetspolitik – ingripandet i allmänna angelägenheter legitimeras av vem man är och inte i första hand av en uppsättning abstrakta idéer. Som analysen visat så här långt är också syndafallet i trilogin just splittringen av

41 Ibid. s. 192, se även s. 226 och s. 235f.

identitet, förstådd som splittring mellan röst och kropp; när Karl-Arturs röst och kropp inte längre uttrycker honom själv är det paradisiska tillståndet på jorden stängt. Relationen mellan kropp och identitet är dock betydligt mer komplicerad hos Lagerlöf än hos Wägner. Det räcker inte med att den kvinnliga kroppen ska ta emot Guds sanning och uttala den som en fysisk erfarenhet. För att bestämma röstens funktioner i Löwensköldtrilogin krävs därför en ingående analys av den samhälleligt bestämda kroppsligheten.

EKONOMISK UTSIKT

Ekonomi spelar en vital roll i hela Lagerlöfs produktion – den försonande slutscenen i *Gösta Berlings saga* sker inte utan anledning till ljudet av den varuproducerande stångjärnshammaren⁴² – men i Löwensköldtrilogin har den ekonomiska blicken skärpts och sammanhanget är definierat av en mer utmejslad politik. Detta blir avläsbart i själva naturen.

Lagerlöf dramatiserar naturen som ingen annan i svensk litteratur. Erland Lagerroth, som studerat naturens betydelse i *Gösta Berlings saga* och *Nils Holgersson*, betonar dock att Lagerlöf sällan gör naturbeskrivningar utan att ”de har en eller – oftast – flera funktioner att fylla i det episka sammanhanget”. Landskapet skildras aldrig enbart för sin egen skull – utom i *Nils Holgersson*, där beskrivningen av landet trots allt är bokens själva syfte – utan blir estetiskt verksamt i romanernas etiska diskussion.⁴³ Lagerroth konstaterar att landskapsskildringarna i Lagerlöfs verk avtar under 1910-talet och att de endast förekommer på enstaka ställen i Löwensköldcykeln.⁴⁴ En lagerlöfroman utan en överblickande land-

42 Selma Lagerlöf, *Gösta Berlings saga*, Stockholm 1891.

43 E. Lagerroth, *Landskap och natur*, s. 185. Se även idéhistorikern Erik Erlandson-Hammargren som i sin avhandling diskuterar Nils Holgersson i relation till STF. Erik Erlandson-Hammargren, *Från alpromantik till bembygdsromantik. Natursynen i Sverige från 1885 till 1915, speglad i Svenska Turistföreningens årsskrifter och Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, diss. Lund 2006, särskilt s. 249–360.

44 E. Lagerroth, *Landskap och natur*, s. 272ff.

skapstablå är dock i det närmaste otänkbar, men i *Charlotte Löwensköld* har landskapet fått en omisskännligt ekonomisk prägel:

På västra sidan, där de nu befunno sig, utbreddes sig släta åkrar, och att här rådde en stor *fruktbarhet*, kunde man förstå av de många spridda byarna. Åt norr hade man prostgården, som även den omgavs av jämna och *välskötta åkerfält*, men borta i nordost vidtog en trakt, beväxt med lövskogar. En älv dundrade fram där med en skummande fors, och mellan träden skymtade svarta tak och höga skorstenar. Där nere lågo två *ansenliga järnbruk, som ännu mera än åkrar och skogar bidrogo till traktens rikedom*. Såg man åt söder åter, mötte man idel karghet. Där reste sig låga höjder med en tät skogbeklädnad. Samma anblick erbjöd också den östra stranden. Denna sidan av sjön skulle ha sett tung och enformig ut, om det inte en gång hade fallit en rik brukspatron in att resa en herrgård uppe på höjdslutningen mitt i skogen. Den vita byggnaden, som stack upp ur granskogen, tog sig utomordentligt bra ut. Genom skickliga anordningar av parkträden hade en egendomlig synvilla åstadkommit. Man tyckte, att den såg ut som ett riktigt *slott* med murar och sidotorn. *Detta ställe var pärlan i alltsammans*. Man skulle *inte för något pris* ha velat sakna det på sin plats. (CL s. 139, min kurs.)

Betoningen ligger på väl förvaltade naturresurser i varuproduktion. Husen vittnar om ”fruktbarhet” och från prostgården glider blicken raskt vidare till de omgivande åkrarna för att notera hur ”välskötta” de är. Fälten får dock stå tillbaka för älven, eftersom man där kan ana ”höga skorstenar”, vilket bara kan tydas på ett sätt: järnbruk.⁴⁵ Naturskildringen syftar till att ge en bild av ”traktens rikedom”, och det handlar inte om en rike-
dom av varierande naturupplevelser; landskapet tolkas som kapital.

På samma sätt lyfter Anna Svärd blicken över landskapet och värderar det ur kapitalsynpunkt. ”En skulle fäll aldrig ha sett ett så bekvämt land för plogen”, slår hon fast och samlar intryck från de gårdar hon passerar inför att starta sin egen verksamhet (AS s. 325). Men panoramat i citatet ur *Charlotte Löwensköld* ovan talar inte bara om näring och utkomst.

45 Jfr Erlandson-Hammargrens diskussion om Lagerlöfs förhållande till industrialism. Skog och malm var de stora inkomstkällorna, konstaterar han i avsnittet ”Allt nyttigt är av järn”. Erlandson-Hammargren s. 317–324.

Med utsikt i alla väderstreck formulerar det ett helt litet rike. Det vore ett misstag att inte uppmärksamma den omsorg berättaren ger beskrivningen av herrgården, ”pärlan i alltsammans”. Herrgården är ett ”slott” – visserligen endast på grund av en ”synvilla”, men berättelsen suggererar att från denna upphöjda plats regeras landet. De fyra väderstrecken hålls samman av ett maktcentrum och det vill berättaren ”inte för något pris” vara utan. Landskapet har helt enkelt inte något pris utan en samlande, regerande makt.

Lagerlöf stannar som bekant gärna ute på landet bland åkrar och järnbruk, men i *Charlotte Löwensköld* är landskapsskildringen bara en förberedelse för att inträda i tätorten och gå ”framåt den trevliga bygatan” (CL s. 140). Husen är ”stora, nästan herrgårdsaktiga” och de ”småkojor” som trots allt finns ligger i utkanten, osynliga från centrum:

Den gamla stavkyrkan med sitt höga torn, som stack upp i luften som en syl, tingshuset, sockenstugan, den stora, livliga gästgivargården, doktorsbostaden, domarens hus, som stod något tillbakadraget från gatan, ett par stora bondgårdar och apoteksbyggnaden, som låg i slutet av gatan och liksom stängde av den, allt detta vittnade inte endast om att Korskyrka var en rik trakt, utan visade därjämte, att man följde med sin tid, att man inte var dädlös och efterbliven. (CL s. 140f)

Hela denna långa mening och alla dessa hus mynnar i upplysning. Korskyrka är inte bara rikt utan också modernt. Trilogin arbetar visserligen på att avslöja dessa den rationella kunskapens hus, som ska tillförsäkra medborgarna rättssäkerhet och värdighet. De visar sig vara smittohärddar för irrationella drifter och förnedrande handlingar: i sockenstugan säljs människor som slavar, doktorsbostaden skyler alkoholismisär, tingshuset och domarens hus är allvarligt komprometterade efter att ha dömt oskyldiga människor till döden i trilogins första roman och apoteksbyggnaden blir skvallercentral. Karl-Artur anstränger sig dessutom för att göra kyrkan till den aggressiva fallossymbol som texten här antyder – kyrkotornet ”stack upp i luften som en syl”. Jag återkommer till hur roma-

nerna underminerar fasadernas falska pretentioner, men vill här peka ut att planritningen är det kompletta, upplysta samhället. Löwensköldcykeln bygger ett samhälle, eller snarare markerar sitt inträde i ett redan uppbyggt samhälle, som korrupperats och kommit att avvika från sina intentioner. Det upplysta samhällets planritning är nämligen inte Lagerlöfs egen: i upplysningsfilosoferna har den givetvis anor redan från 1700-talet, men närmare till hands ligger en stadsplan i den svenska litteraturen anlagd år 1856.

Fredrika Bremers *Hertha* är så intensivt upptagen av att organisera ett nytt samhälle att romanen bränner upp det gamla för att få bygga det nya från grunden. Redan i romanens inledning signaleras att saken gäller att skapa en värld. Man repeterar inför en kostymbal och kostymerna är inte valda på måfå. Det är gudaätter som figurerat i tidigare generationers skapelseberättelser som ska uppträda, men elden ställer asar och olympier inför en konkret skapelseuppgift i stället för en pantomim. Gudomligheterna omgrupperas i sina moderna motsvarigheter, nämligen i ”familjer” med ansvarsområden i linje med den socialliberala uppfattningen om samhällets uppgifter.⁴⁶

Lagerlöfs verk brukar oftast inte förknippas med Bremerarv på samma sätt som exempelvis Wagners – novellen ”Mamsell Fredrika” som gjorde lycka på kvinnorörelsemöten är ett undantag.⁴⁷ Holm kallar Bremer och Lagerlöf för ”den svenska romanens mödrar”, vilket nämndes tidigare, och i just *Charlotte Löwensköld* kan man spåra en impuls från den första av Holms mödrar till den andra.⁴⁸ Det finns en puls i *Charlotte Löwensköld* som skiljer ut den i författarskapet.⁴⁹ Lagerlöfs annars lite tröga, eftersinnande prosa har blivit lättare på foten och kvickare i vänd-

46 Bremer, *Hertha*, s. 1ff och s. 170ff.

47 Se Wägner, *Selma Lagerlöf II*, ss. 75f och s. 98.

48 Holm, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*; Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*. Se också Torpe, som lyfter fram beröringspunkter mellan Bremers roman *Hemmet* (1839) och Lagerlöfs roman *Lijlecronas hem*. Torpe, *Orden och jorden*, s. 82ff.

49 Jfr Edström, *Livets vägspel*, s. 485.

ningarna, vilket möjligen är en injektion av Bremers sprudlande rörlighet – i alla fall är det uppdrivna tempot i hög grad en effekt av romanens hjältinna, som uppvisar en förening av Herthas sturskhet och Mimi Svanbergs smittande goda humör. I Löwensköldcykeln riktas också en kritik mot det patriarkala samhället som är radikaliserad i förhållande till Lagerlöfs tidigare produktion, och det är inte omöjligt att tänka sig att emancipationsromanen framför alla andra pulserar under ytan på flera sätt. Om den feministiska samhällskritiken, Charlottes karaktär och romanens tempo bara är vaga indicier, så är den liberala visionen om det upplysta samhället, som bland andra Bremer formulerade, desto mer konkret. Lagerlöf ärver och utvecklar detta samhälle och denna samhällskritik. Under Lagerlöfs Korskyrka ligger ett bremeriskt Kungsköping.

Den fattiga kåkstad som brinner ner i *Hertha* är inte helt utplånad i *Charlotte Löwensköld*, men när Karl-Artur och Anna flyttar in i det mest fallfärdiga rucklet byggs det om i stället för att brännas upp. Lagman Carlsson och ingenjör Nordin i Bremers roman inser att de måste samarbeta med och lyssna till kvinnorna för att kunna åstadkomma levnadsdugliga bostäder och en rättvis ordning.⁵⁰ I Lagerlöfs roman står alltså husen kvar och markerar att de samhälleliga institutionerna ska ut sättas för en ny granskning och revidering när kvinnorna verkligen fått den politiska rösträtt, som Hertha drömde om och föreskrev.⁵¹ Lagerlöf går grundligt tillväga. Spökhistorien *Löwensköldska ringen* inleds faktiskt med en diskussion om statsskick och ståndscirkulation, vilket leder över till föreställningen om folket.

FOLKET

Löwensköldska ringen tar sin utgångspunkt i en *ekfras*, en beskrivning av

⁵⁰ Bremer, *Hertha*, s. 210f.

⁵¹ För en belysning av Bremers förändrade ståndpunkt i rösträttsfrågan från en ambivalent hållning på 1830-talet till ett otvetydigt förespråkande av kvinnlig rösträtt på 1850-talet se t ex Qvist.

en tavla av general Löwensköld.⁵² På förstautgåvan pryds även omslaget och romanens första sida av denna tavla. Den kropp porträttet visar har en avgörande betydelse för hela romankonstruktionen och det är en kropp som varit med tidigare i Lagerlöfs produktion. På avstånd liknar porträttet kung Karl XII, och det är inte oväsentligt, men i själva verket är det ”en helt annan sorts man” (LR s. 5). Det är en ful karl och det lovar alltid gott hos Lagerlöf. Han har ”ett stort och grovt bondansikte” och ser ”ut som en klok och pålitlig och präktig karl” (LR s. 7). Han är med andra ord intill förväxling lik exempelvis Ingmarsönerna i *Jerusalem* och detta utseende har en politisk betydelse, som berättaren utvecklar:

Om han hade kommit till världen i vår tid, skulle han minst ha blivit nämndeman och kommunalordförande, ja, vem vet om han inte hade kommit in i riksdagen. Men som han levde i den store hjältekonungens dagar, så gick han ut i krig som fattig soldat, kom hem som den ryktbare general Löwensköld och fick av kronan Hedeby säteri i Bro socken till lön för sina tjänster. (LR s. 7)

Denna kropp är med andra ord regeringsduglig. I en demokratisk rättsstat bör han utöva makt inom rättsväsendet eller inom politiken och i en enväldesstat avancerar han i det feodala systemet och blir till och med utbytbar med själva kungen om man får tro första blicken på porträttet. Här upprättas en överklass som är legitimerad genom arbete och mod.

Beskrivningen av generalen växer ut till en karakteristik av en hel ge-

52 Ordet *ekfras* (gr) betyder ”beskrivning”. Tormod Eide ger följande definition: ”Som middel til ’levendegjørelse’ [...] betegner e. i retorikken en detaljert og anskuelig beskrivelse, særlig av et sted, en person, en gjenstand el. et hendningsforløp, en tidssituasjon [...]. Mer spesielt brukes betegnelsen e. om en detaljert beskrivelse av et kunstverk innlagt i en tale eller i en litterær tekst [...]”. Tormod Eide, *Retorisk lexikon*, Oslo 1990, ”Ekfråse”. Se även Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 2:a uppl., München 1973, §1133. Edström uppmärksammar ekfrasen i *Löwensköldska ringen* och påpekar a propå ekfrasen i rösträttsstalet ”Hem och stat” att figuren är välutnyttjad i Lagerlöfs författarskap: ”Grep-pet att bygga upp en skildring utifrån en tavla, att skapa en ekfras, har Selma Lagerlöf prövat vid flera tillfällen.” Vivi Edström, ”Världen strålar av färger” – Selma Lagerlöf och bildkonsten”, *Selma Lagerlöf och bildkonsten*, Nationalmusei utställningskatalog nr 518, Stockholm & Sunne 1989, s. 19–37; Edström, *Livets vägspele*, s. 383.

neration, han framställs som företrädare för alla Karl XII:s krigare: "Det var inte bara äventyrare och hovkavaljerer, som hade följt honom, utan just sådana enkla och allvarliga karlar som han här på porträttet var det, som hade tyckt om honom och funnit, att han var en kung att leva och dö för." (LR s. 7f) Det "enkla" och "allvarliga" signalerar politiska dygder, åtkomliga för alla och nödvändiga för att handskas med makt. Dessa dygder, förmedlade genom den fula, manliga kroppen, kommer också att belönas med tecken på sin värdighet, menar berättaren, och det oavsett statskick – för den som är förtjänt av makt kommer det alltid att finnas en utväg att komma i åtnjutande av den. Man kan möjligen förledas att i generalens enkla ursprung läsa en radikal socialism, men det vore ett misstag. Generalen är exempel på de bästas styre, alltså på aristokrati, även om "de bästa" på intet sätt är liktydigt med hög börd: generalen är en representant för folket.

Löwensköldska ringen är i flera avseenden en roman om folket.⁵³ Ett väsentligt moment är hur folket upptäcker sig självt. Olsbykarlarna ska dömas eller frias från stölden av ringen (som de har i sin ägo utan att veta om det) med hjälp av gudsdöm och denna tilldragelse vill ingen missa. Alla kommer dit. "Var och en, som inte var för gammal att gå eller för liten att krypa, den gav sig i väg" (LR s. 92). Berättaren lägger stor vikt vid detta faktum att alla är fysiskt närvarande, synliga för varandra: "när alla i häradet kommo tillstädes på en plats, så blevo de nästan häpna över hur många de voro" (LR s. 92). I kraft av sin mängd får folket makt och myndighet – överheten och ordningsvakterna har inget att sätta emot en sådan massa och det som annars skulle ha viskats kan uttalas. "Man ropade hälsningar och anmärkningar med hög röst." (LR s. 95) Folket sluts samman till en enhet på det trånga utrymmet och talar kraftfullt med en gemensam röst.

Om folkets fysiska närvaro är en poäng i *Löwensköldska ringen*, så frammanas folket i stället som en fantasi i *Anna Svärd*. Anna blir sin genera-

53 Jfr Edström, som lyfter fram att berättaren ständigt "refererar till folket". Edström, *Livets vägspel*, s. 485.

tions representant för folket när sockendräkten, belyst av eldskenet, förankrar henne i en feodal tid, som öppnar en sluss ner i förhistorisk urtid:

De bjärta färgerna i dräkten, som vid dagsljus kunde förefalla en smula hårda, smälte nu samman till varm skönhet. Det styva tyget förde sig som brokad. Karl-Artur fick på en gång klart för sig vad meningen var med alla dessa sockendräkter. Det var bondkvinnornas sätt att efterhärma forntida drottningars och adelsdamers kläder av siden och sammet. Den brokiga framvåden, de vita, pösande ärmarna, huvan, som gömde bort det mesta av håret, man kunde vara viss om att något i den vägen en gång hade burits av de förnämsta kvinnorna i landet.

På samma gång syntes honom hustrun genom något trolleri upphöjas till arvtagare av den värdighet, som hade omgivit gamla borgfruvar. Vad andra funno simpelt i hennes åthävor, det var helt enkelt gammalmodiga sedvänjor från den tid, då drottningar själva tände elden på sin härd och prinsessor sköljde tvättkläder vid älvbrädden. (AS s. 166f)

Detta är den romantiska föreställningen om folket. Via ståndssamhället nås ett idealt uttillstånd av klasslöshet; Lagerlöf behåller förvisso monarkin, men idyllen markeras av att hierarkin inte medför arbetsdelning.

Att folket dessutom blir bärare av nationalitet görs tydligt i Löwenköldtrilogin. Ryttmästarens fredliga arbete får hans söner att misstänka att ”den gamla svenska kraften” är försvunnen, medan ryttmästaren själv håller uppbyggnaden av landet, industrialisering och nyodling, för den sanna nationalistiska gärningen (LR s. 57).⁵⁴ Innebörden i den ”svens-

54 Jfr Lars Elenius analys av *Nils Holgersson*. Han diskuterar läseboken ”som en idealbild av den svenska nationen kring sekelskiftet år 1900, eller snarare en sammanfogning av en rad idealbilder från olika delar av landet för att därigenom lyfta den nationella enheten till en ny mytologisk nivå”. Behandlingen av Norrland går med den utgångspunkten att förstärka ett orientalistiskt perspektiv; införlivandet av Norrland i konstruktionen av nationen följer en kolonial logik. Genom att utelämma Tornedalen avspeglar Lagerlöfs läsebok svenska statens förhållande till den ”aggressiva finska nationalismen”. Samerna uppfattades däremot som en ”politiskt ofarlig minoritet” och Lagerlöf gestaltar dem allegoriskt i vildgäsflocken, som dock även bär finska namn. ”Man kan i vildgäsflocken läsa in de etniska minoriteterna i Sverige. De är på väg norrut mot ett slags nomadiskt urhem, men utan egentligen hemortsrätt i nationen.” Lars Elenius, ”Selma Lagerlöf och Norrland. Nationella idealbilder i *Nils Holgerssons underbara resa*”, i *Selma Lagerlöfs värld*, Lagerlöfstudier 2005, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Stockholm & Stehag 2005,

ka kraften” utvecklas i *Charlotte Löwensköld*. Theas intriger och Karl-Arturs egenrättfärdighet har drivit ondskans verkningar så långt att Charlotte måste gifta sig med den rike Schagerström mot sin vilja. Hon känner en ”vanmäktig vrede”, men det svenska blodet manar henne att kasta av vanmakten:

Men i Charlottes ådror flöt gammalt, svenskt adelsblod, och i hennes själ bodde den rätta, svenska viljan, den ädla, stolta viljan, som inte frågar efter ett nederlag, utan springer upp med obruten spänstighet till ny strid. (CL s. 351)

Charlottes kropp tillhör de bästas klass och nationaliteten upprepas för säkerhets skull – såväl kropp som själ är svensk, vilket här preciseras till ”obruten spänstighet” och uppenbarligen en seg envishet: även ”viljan” upprepas och ges hela tre bestämningar, ”den rätta”, ”ädla, stolta”. Ihärdigheten ska tydligt vara av ett särskilt upphöjt slag för att räknas som svensk.⁵⁵

Hyllningen av svenskheten kan tyckas komma brådstörtat, för att inte säga malplacerat, mitt i hjärtesorger och förberedelser för oönskat äktenskap, men detta är precis poängen. Nationaliteten genomsyrar varelsen i alla handlingar, varje individ ger uttryck för folksjälen. Den romantiska idén om folksjälen identifierar en grupp människor som talar samma språk som ett folk, vilket tillskrivs en gemensam historia och gemensam karakteristik, och i samma logik också bör utgöra en nation. Tanken på nationella karaktärsdrag har rötter i Montesquieus klimatlära, men romantiken naturaliserade idén om folket: folket kom att uppfattas som en naturlig enhet vars historia förlorar sig i urtidndunklet.⁵⁶ Anna Svärds folkdräkt i citatet ovan frambesvärjer denna ursprungliga folkets enhet, folk-

s. 182–209, citaten på s. 187, s. 200 och s. 203. Näslund diskuterar Lagerlöfs strävan i början av sitt författarskap att bli ”nationell”. Näslund särskilt s. 11–17.

55 Detta ställe framhävs av Lagerlöfs första biograf, den tyske litteraturforskaren Walter Berendsohn: ”Charlotte står i samma linje som Ingmar Ingmarsson och Nils Holgersson såsom en ypperlig representant för äkta levnadsglad, duktig svenskheter.” Berendsohn s. 291f.

56 Se Edward W. Said, *Orientalism*, övers. Hans O. Sjöström, [1978] Stockholm 2004, särskilt s. 233–250; Arendt s. 158–184; Carl Frängsmyr, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, diss. Uppsala, Stockholm 2000.

själen, och i hennes rörelser uppfattar berättaren att uråldriga traditioner finns bevarade på liknande sätt som bröderna Grimm, eller Geijer och Afzelius i Sverige, ville återfinna folksjälen i folksagor och folksånger.

Benedict Andersons definition av ”nation” som ”en föreställd politisk gemenskap” har fått stort inflytande och i sin studie av nationalismens uppkomst ger han romanen och tidningen nyckelroller.⁵⁷ Framväxten av dessa kommunikationsmedier under 1700-talet utgjorde förutsättning för ’representation’ av det *slags* föreställda gemenskap som är nationen”.⁵⁸ 1800-talets borgerskap var, påpekar Anderson, den första klass som *läste* sig till solidaritet – medan adelns gemenskap rörde en liten krets som konsoliderades av sociala, sexuella och juridiska förbindelser (särskilt arv), måste den oöverskådliga bourgeoisien etablera föreställningen om en inbördes gemenskap genom att identifiera sig med en karakteristik som förmedlades av det tryckta ordet.⁵⁹ Den borgerliga omdefinieringen av samhället driver också idén om nationen. Den förändring i föreställningen om vad som utgör en stat tog sin utgångspunkt i nationella befrielseörelser i Latin- och Nordamerika samt i franska revolutionen, och förstärktes av språknationalism i Europa under 1800-talet. Sitt slutgiltiga erkännande fick den dock först efter första världskriget. Anderson lyfter fram den symboliska betydelsen av Nationernas förbund:

Första världskriget innebar slutet för högdynasticismens tid. 1922 var habsburgare, hohenzollare, romanovar och ottomaner försvunna. I stället för Berlinkongressen kom *Nationernas* förbund, från vilket ickeeuropéerna inte var uteslutna. Hädanefter var nationalstaten den legitima internationella normen så att även de överlevande imperiemakterna kom till Nationernas förbund klädda i nationell dräkt och inte i imperieuniform.⁶⁰

Folket må vara en romantisk tanke, men dess genomslag som internatio-

57 Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, övers. Sven-Erik Torhell, [1983] Göteborg 1993, s. 21.

58 Ibid. s. 36.

59 Ibid. s. 81f.

60 Ibid. s. 113, se även s. 73.

nell politisk aktör var nyheter på 1920-talet.

Det finns heller ingen anledning att underskatta nationalismens betydelse för kvinnorörelsen under 1900-talets första decennier. Josefin Rönnbäck framhåller i sin avhandling om den svenska rösträttsrörelsen att nationalismen fungerade som ”överideologi”; olika politiska hållningar kunde förenas i en argumentation för kvinnlig rösträtt grundad i nationalism och moderlighet, vilket möjliggjorde gemensam kamp.⁶¹ Lovisa af Petersens diskuterar förhållandet mellan nationalism och internationalism i sin avhandling, som undersöker de internationella kvinnokongresserna och fokuserar den konservativa delen av kvinnorörelsen. Kvinnorörelsen var en i hög grad internationell rörelse. Man samarbetade över nationsgränser för att driva fram kvinnofrågor som rösträtt, förbättrade arbetsvillkor och avskaffande av den reglementerade prostitutionen, men också för att driva andra frågor, som man uppfattade låg inom kvinnorörelsens ansvarsområde. Internationella Rädda barnen är, som nämdes i *Wägnerkapitlet*, ett exempel på sådant arbete. Det fanns också en stark önskan om att en kvinno-solidaritet, eller snarare en solidaritet med livsbringande utveckling, skulle överordnas nationella intressen. Normalt sett förstärkte nationalism och internationalism varandra, framhåller af Petersens; det var först med unionsupplösningen mellan Sverige och Norge 1905, och senare med världskriget, som en konflikt mellan nationalism och internationalism över huvud taget uppstod. Flaggor, nationalsång och folkdans signalerade ett slags modernitet på de internationella kongresserna. ”Man använde nationella symboler för att uppnå internationalism”, sammanfattar af Petersens.⁶² Även ekonomi-

61 Rönnbäck, se särskilt s. 189–240, citatet på s. 213. För en diskussion om betoningen av det nationella i kvinnorörelsens historieskrivning under 1900-talets första decennier se Manns, ”Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv”. För en diskussion om modern i nationalistisk retorik se Charlotte Tornbjør, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, diss. Lund 2002.

62 af Petersens s. 154. För en diskussion om nationalistisk retorik i svensk konstkritik samt den tyska och österrikiska modernismens nationalistiska självförståelse, se Andrea Kollnitz, *Konstens nationella identitet. Om tysk och österrikisk modernism i svensk konstkritik 1908–1934*, diss. Stockholm 2008.

historikern Ulla Wikander betonar vikten av ”att se nationalism och internationalism som sammanvävda delar av samma utveckling och ideologiska sätt att förstå världen”.⁶³ Däremot är det en nationalism som utvecklas i förhållande till en imperialistisk logik. Europas folk skiljer sig från varandra, menade man, men framför allt skiljer sig de civiliserade folkslagen från de ociviliserade – Europa definierades i motsättning till dessa andra – det är denna tankefigur Edward Said kallat *orientalism*.⁶⁴

Sverige har förvisso ett blygsamt kolonialt förflutet, men Lagerlöf är faktiskt en av få författare som trots allt slagit mynt av den svenska kolonin Saint Barthélemy i Västindien, som Gustaf III fick av Frankrike år 1784 och som såldes tillbaka 1877 (vilket för övrigt gav den svenska riksdagen anledning att avskaffa slaveriet år 1845). I *Dagbok* (1932) fantiserar dagboksskriverskan, som utger sig för att vara Lagerlöf som barn (men som givetvis är Lagerlöf som 75 år) hur hon utverkat guvernörsposten på den svenska kolonin till den vackra student hon förälskat sig i.⁶⁵ Sekteristerna i *Jerusalem* kommer heller inte riktigt till sin rätt i det nya landet förrän de sätter igång med ett kolonialistiskt arbete, att omvandla det underutvecklade landets naturtillgångar i industriell verksamhet.⁶⁶ Även i Löwensköldtrilogin finns en kolonial struktur markerad. Den ger sig till känna först på de allra sista sidorna i trilogins sista del, men där får den å andra sidan en avgörande betydelse för förståelsen av romanernas moraliska, samhällsbyggande projekt.

63 Wikander s. 34.

64 Se Said, *Orientalism*.

65 Selma Lagerlöf, *Dagbok för Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf*; Stockholm 1932, s. 134ff.

66 Dan Landmark studerar orientalistiska mönster i svensk litteratur runt sekelskiftet 1900 och diskuterar bl a Lagerlöfs *Jerusalem*. I förhållande till Heidenstams, Levertins och Elkans framställningar av österländska motiv är Lagerlöfs mer distanserad, menar Landmark. Lagerlöf ”väljer att analysera och problematisera” orientalismen. Ulf Olssons postkoloniala läsning av *Jerusalem* betonar emellertid romanens upplysningsprojekt som del av en imperialistisk struktur. Dan Landmark, *”Vi civilisationens ljusbärare” – orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur*, diss. Örebro 2003, s. 143–159, citatet på s. 149; U. Olsson, ”I det svarta”, s. 106–118. Se även L. Stenberg, ”Nationen som hem”, s. 52f.

Karl-Arturs räddning blir att fara som missionär till Afrika. I den allra sista scenen är han efter åtta år på tillfälligt besök i hemlandet och han är fullständigt förändrad. Han har nämligen lärt sig ”den rätta människokärleken” (AS s. 438). Däri låg alla hans problem, understryker romanen och anger den rätta tolkningen av hela trilogin i en närmast sedelärande sentens: ”Och den, som ville vara en Kristi efterföljare utan att älska människorna, den måste föra både sig själv och andra till elände.” (AS s. 438) Detta samhällsfrälsande under, som ingen i hemmiljön kunnat åstadkomma trots oerhörda ansträngningar och hjältemodiga offer, det kunde endast ske i Afrika, för ”han älskade de där svartingarna, som han sökte göra till kristna”, som Anna Svärd uttrycker saken. ”Och det var den kärleken, som hade gjort honom till en annan människa.” (AS s. 438) Lagerlöf vänder den koloniala retoriken och låter Karl-Artur snarare än ”svartingarna” förändras och bli ”en annan människa” genom koloniseringen, men det gör honom samtidigt bärare av precis det högre moraliska syfte som legitimerade imperialismen.⁶⁷ Karl-Artur behöver Afrika för att bli sig själv.

Om den koloniala erfarenheten frälst själen till människokärlek och räddat Karl-Artur till att inordna sig i samhällelighet, är det sämre ställt med kolonialismens inverkan på kroppen. Charlotte försöker påverka Anna att följa Karl-Artur tillbaka till Afrika, eftersom ”han fick fara bra illa där ute bland vildarna och [...] det skulle vara gott, om han hade någon med sig, som kunde laga ordentlig mat åt honom” (AS s. 437).⁶⁸ De fysiska överlevnadsmöjligheterna är begränsade, men de andliga överlevnadsmöjligheterna frigörs till vidgade dimensioner och skänker hemlandet inte bara ett moraliskt exempel, utan etablerar också ett utbyte av gåvor. Ur det perspektivet framstår Karl-Arturs afrikamission som ett pa-

67 Said, *Orientalism*, se t ex s. 68ff och s. 205–273. Jfr även Arendt s. 222–266.

68 Ulvenstam citerar ett ottryckt manuskriptkast, där Anna Svärd spekulerar: ”Ja, ser du när ja satt där i kurkja, så som jag å tänkja på, att om jag kom mä dej dit sulle ja liksom vara högsta hönse i korgen. Där skulle dä int finnas nån, som va för mer.” Ulvenstam s. 95. Här ger med andra ord Anna uttryck för ståndpunkten att en kolonial erfarenhet gav utrymme åt kvinnlig maktutövning, en ståndpunkt som exempelvis delades av Olive Schreiner. Se Wägnerskapitlet.

radigmatiskt exempel på kolonial logik.⁶⁹

Visserligen gör romanens tillkomsthistoria gällande att Valborg Olander bad för Karl-Arturs liv och det var enda anledningen till att Lagerlöf inte dödade även honom, utan i stället skickade iväg honom till Afrika.⁷⁰ Samtidigt är det knappast förvånande att en imperialistisk struktur gör sig påmind i ett verk som är så helt besatt av ledaren och frågan om det goda ledarskapet. De starka (fula, rättrådiga) männen omges som sagt alltid av en öm glans i Lagerlöfs författarskap, men i Löwensköldcykeln lyser de särskilt klart och dessutom formligen trängs de med varandra.

Hjältar och Carlyle

”Jag tänker på kung Karl den tolfte, och jag söker begripa hur man älskade och fruktade honom”, inleder berättaren tredje kapitlet i *Löwensköldska ringen*. Det är inte härförarens inverkan på sin armé som berättaren vill framkalla, utan folkets kärlek till ledaren:

Han var annars en soldatkonung och var van, att hans soldater gärna gingo i döden för honom. Men här i kyrkan var han omgiven av enkla borgare och hantverkare, av vanliga svenska män och kvinnor, som aldrig hade lystrat till ett givakt. Men det behövdes blott, att han visade sig ibland dem, så voro de under hans välde. De skulle ha gått med honom vart han ville, de skulle ha gett honom vad han önskade, de trodde på honom, de tillbådo honom. (LR s. 32f)

Kärlek är makt. Berättaren inskärper att den makt kungen har över folket inte är en effekt av hans formella makt – folket har all anledning att beklaga sig över vad Karl XII:s maktutövning kostat dem – utan en konsekvens av den kärlek han inger. Kungen får en paradigmatisk betydelse i

69 Jfr Edward W. Said, ”Jane Austen och imperiet”, *Litteratursociologi*, red. Lars Furuland & Johan Svedjedal, övers. Hans O. Sjöström, Lund 1997, s. 288–307.

70 Se Ulvenstam som citerar brev från Olander till Elisabeth Grundtvig: ”Selma sände den ena efter den andra i döden [...]. Jag bad för Karl-Artur, så att han nu blev skickad som missionär till hedningaland i stället för att bli ihjälslagen av zigenare.” Ulvenstam meddelar också att Estenberg, på vars brev Karl-Arturgestalten bygger, verkligen reste ut som missionär, men till Jerusalem. Ulvenstam s. 75 och s. 88.

trilogin, vilket markeras av att både Karl-Artur och Charlotte (Charlotte) upprepar hans namn, medan prostinnan Reginas namn betyder drottning. Och om generalen intill förväxling liknar kungen, så liknar Karl-Artur en ”förklädd prins” (AS s. 271) och såväl Anna Svärd som Charlotte liknar drottningar (AS s. 167 och CL s. 182). Ledarskap är uppenbarligen under granskning. Hos Lagerlöf utgör kärlek aldrig ett privilegierat område utom räckhåll för maktanspråk; tvärtom upprättar kärleken alltid en maktordning. Jenny Bergenmar diskuterar i sin avhandling *Förvildade hjärtan* kärleken i *Gösta Berlings saga* och menar att eros blir ”en rebell som bidrar till samhällets förvildning”, vilket i slutändan trots allt ska resultera i ett reformerat samhälle.⁷¹ I Löwensköldcykeln har kärleken en mer omedelbart civiliserande effekt. Citatet ovan är exempel på det yttersta uttrycket för det: kärlek är statskonst – en statskonst som utmärks av dragningskraft snarare än omsorg.⁷²

För att ge perspektiv på denna statskonst och kontur åt det samhällssystem i vilken den utövas, finns en avgörande inspirationskälla som inte kan förbigås. När det gäller Lagerlöfs föreställning om samhällelighet är Thomas Carlyle (1795–1881) en viktig influens och kanske framför allt en besläktad tänkare, även om det dryga halvsekel som skiljer dem ger utslag i väsentliga skillnader. Weidel, Erland Lagerroth och Bergenmar hör till de forskare som uppmärksammat Carlyles betydelse för Lagerlöfs författarskap, i första hand för revolutionen som tankefigur i *Gösta Berlings saga*, men också för de lagerlöfska hjältarna.⁷³ Carlyle blev, med sin radikala kritik av det kapitalistiska samhället och sin inlevelsefulla stil, en

71 Jenny Bergenmar, *Förvildade hjärtan. Livets estetik och berättandets etik i Selma Lagerlöfs Gösta Berlings saga*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 2003, s. 26f och s. 169–174, citatet på s. 26. Se även Bergenmar, ”Lidelsens rätt och passionens pris”.

72 Graves menar att krigets ondska är romanens tema och att berättaren markerar distans till Karl XII, men noterar att scenen med församlingen syftar till ”att åskådliggöra nationens känslor för Karl XII”. Graves s. 248.

73 Se E. Lagerroth, *Landskap och natur*, s. 110f och s. 131ff; Bergenmar, *Förvildade hjärtan*, s. 98f och s. 167; Weidel s. 333ff. Se även Ek s. 54, s. 88 och s. 217f; Ulvenstam s. 28ff; L. Stenberg, *En genialisk lek*, s. 186.

viktig inspiration för många politiska debattörer och författare från mitten av 1800-talet och framåt. Hans stora verk om franska revolutionen, *The French Revolution* (1837), banade väg för ett säreget författarskap och en politisk agitation som tog avstånd från tanken på politik.⁷⁴ Idéhistorikern Conny Mithander lyfter i sin avhandling om Carlyle och Engels fram att Carlyles indignation över arbetarnas usla villkor i industrialismens liberalistiska ekonomi fick en beundrare även i Engels, och att det faktiskt dröjde innan Engels insåg att Carlyles radikalism var konservativ snarare än socialistisk.⁷⁵

Lagerlöf beskriver i Pennklubbens kalender år 1924 sitt möte med Carlyle. I Högre lärarinneseminariets bibliotek fanns Fredrika Bremers eget exemplar av Carlyles *Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* (1840) och Lagerlöf lånade den för henne då obekanta essäsamlingen för att läsa den under sommaren 1884: ”Till sist kände jag det så, att jag hade velat ropa högt av hänryckning, jag hade velat skynda ut på vägar och stigar för att berätta alla människor vilken kostelig skatt jag hade funnit.”⁷⁶ Det var upptäckten av prosans möjligheter, skriver Lagerlöf på 1920-talet och betonar Carlyles betydelse för *Gösta Berlings saga*.⁷⁷ En svensk översättning av just *Om hjältar* gavs ut år 1901 och bland dem som tog intryck fanns kvinnorörelsen: Carlyle aktualiserades exempelvis i undervisningen på Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad.⁷⁸ I Löwensköldtrilogin har hjältarna omisskännliga carlyleska drag. Den carlyleska hjälten har ett särskilt intensivt förhållande till politisk röst och därför kan en närmare blick på Carlyles hjältar hjälpa till att ge konkretion åt hjältarnas röstuppdrag i Lagerlöfs romaner.

74 Conny Mithander, *Den dubbla kritiken. Carlyle och Engels om 1840-talets Manchester*, diss. Göteborg 1989, s. 50ff.

75 Ibid. s. 52.

76 Selma Lagerlöf, ”I jättens fotspår”, *Pennklubben* 1924, s. 58. Se även Arvidson s. 20f; Ulvenstam s. 28f; Weidel s. 34.

77 Lagerlöf, ”I jättens fotspår”, s. 58ff.

78 Ang. Carlyle i undervisningen på Fogelstad se Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 169ff.

Historien drivs av hjältar, hävdar Carlyle, det vill säga världshistorien *är* i själva verket ”ingenting annat än historien om de store män, som här lefvat och verkat” – de förkroppsligar ”själen i världshistorien”.⁷⁹ De kan dock uppträda i olika roller. *Om hjältar* innehåller sex föreläsningar, som i tur och ordning behandlar hjälten som gudomlighet, profet, skald, reformator, skriftställare och slutligen som regent. Gemensamt är att de givits ett gudomligt uppdrag att förändra världen, sammanfatta en epok och vara den ”tändande gnistan” för folket.⁸⁰ Att älska och därmed underkasta sig en stor man uppfattar Carlyle som en konstituerande del av människans natur, som hennes högsta moraliska förmåga och vackraste känsla. ”Alla älska vi store män – älska, vörda och knäböja inför dem – kunna vi egentligen böja våra knän inför något högre?”⁸¹ Han beklagar att den moderna människan mattats i sin förmåga till fullständig hengivelse, men detta olyckliga tillstånd beror till stor del enligt Carlyle på brist på hjältar. Tidens ”*andliga förlamning*” har hindrat den store mannens växt, och Carlyle, som visserligen försäkrar att han inte har något emot ”Friheten och Jämlikheten”, konstaterar uppgivet att ”om store och vise män ej längre äro till finnandes, man måste hålla till godo med en massa små, med hvarandra likställda, enfaldige män”.⁸²

Framför allt är det hjälten kallelse att tala för folket – både att föra folkets talan och att tala till folket – och det är här skalden gör sin avgörande insats för nationen. Liksom Bremer i *Presidentens döttrar* betonar Carlyle skaldens uppgift för nationens stolthet (se Wägnerkapitlet), men han trycker mer på själva språket, att diktarens förädling av natio-

79 Thomas Carlyle, *Om hjältar, hjältedykan och hjältebragder i historien*, övers. Ellen Ryding, [*Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* 1840] Stockholm 1901, s. 3f.

80 Carlyle passim, se särskilt s. 21, s. 79f och s. 113 samt Mithander, s. 89f.

81 Carlyle s. 23, se även s. 185f och s. 291.

82 Ibid. s. 250 och s. 297. Carlyle utvecklar orsakerna till ”den *andliga förlamning*”, som han menar präglade Rousseaus samtid: ”Det 18:de seklet var scepticismens sekel; detta lilla ord, scepticism, är en hel Pandoras ask, full af olyckor och elände. *Scepticism* betyder ej endast *förståndets tvifvel*, utan ock *moralens tvifvel*: all slags otrohet, oärlighet, ’andlig förlamning’.” Ibid. s. 250, se även s. 44.

nalspråket skapar sammanhållning och gemenskap.⁸³ Det är också som röst den moderne hjälten framför alla andra framträder: skriftställaren. Denne kommer företrädesvis underifrån i samhällshierarkin, ”utrustade med kraft och förmåga att stiga” (här talar för övrigt Carlyle i egen sak; hans egen far var murare och jordbrukare),⁸⁴ och genom sitt tal definierar skriftställarna nationen och utövar ”folkväldet”:

Hvem som kan *tala*, tala till hela nationen, blir en makt, en medlem af landets styrelse, och hans ord väga djupt i lagstiftningsfrågor och i alla andra statsangelägenheter. [...] Nationen styres af alla inom densamma, som äga förmåga att *tala*, att uttrycka sig: däri ligger folkväldet.⁸⁵

Demokrati innebär med andra ord för Carlyle egentligen inte att individernas röster vägs samman, utan att en eller ett fåtal röster talar för de många. Skriftställarnas makt är enorm i Carlyles röststyrda maktsystem och därför ställer han också särskilda moraliska krav på skriftställarhjälden. Han anvisar en hård disciplinering och den uppfostringshandledningen gör Lagerlöf bruk av i Löwensköldcykeln.

Schagerström är ingen skriftställare, men väl rikets rikaste man – en av de punkter där Lagerlöf i trilogin avviker från Carlyle är just att pengar väger tyngre än ord till samhällets fromma. Makten förmår dock Schagerström förvalta tack vare en ryslig uppväxt. I hemmet är han en ”hatkyckling” (CL s. 198) och i skolan en kvarsittare, vilket får till följd att

83 Shakespeare blir för Carlyle den kung som ytterst håller samman det brittiska imperiet, och trots att Italien vid denna tid bestod av ett antal småstater, kunde området i internationella sammanhang uppfattas som en enhet: ”Italien har frambragt sin Dante. Italien äger rätt att tala.” Ryssland hade däremot trots sin militära styrka inget motsvarande språkrör, enligt Carlyle. ”Hans storhet är stum – den äger ingen röst.” Carlyle ställer sin brittiske läsare inför en, vid denna tid hypotetisk, ödesfråga: ”För att upprätthålla vår heder bland främmande nationer, finns det väl något, som vi ej hellre gifve bort, än [Shakespeare]? Om man nu frågade oss: ’Viljen I uppgifva ert indiska kejsardöme eller er Shakespeare, I Engelsmän? Viljen I anse er aldrig ha egt något Indien eller anse er aldrig ha egt någon Shakespeare?’ Valet är uppenbarligen smärtsamt, men svaret givet. Ibid. s. 164ff.

84 Ibid. s. 245 och s. 49.

85 Ibid. s. 241, Carlyles kurs.

han skickas iväg som brukselev och hamnar hos en snål förvaltare, som tvingar honom att sova på halm, äta vidbränd välling och härsken sill. ”Allt detta var inte heller roligt, medan det påstod, men rike Schagerström visste, att han aldrig kunde vara nog tacksam mot ödet, som hade lärt honom att sova på halm och leva av fattigmanskost.” (CL s. 200) Berättaren upprepar som en litania denna formel: inte roligt för ögonblicket, men ”en stor välgärning”, som det heter på ett annat ställe (CL s. 198). Föreställningen att lidande renar och förhöjer karaktären är förvisso klassisk, men just den tankefigur som Lagerlöf upprepar finns formulerad med särskild pregnans hos Carlyle.

Carlyle inskärper nödvändigheten i att skriftstallarhjälden lär sig att se bortom det yttre, både när det gäller materiella tillgångar och allmänhetens anseende. ”Stolthet, fåfänga, egoism bo i hans såväl som i de flestas hjärta”, skriver han och slår fast att de ”måste till hvad pris som helst rifvas ur”.⁸⁶ Metoden för att lyckas med detta söker han i klosterväsendet och utbrister i en vision om den ultimata utbildningen till makthavare: ”Tänk om våra författare, män, som sträfvat efter att bli andliga hjältar, måste förbinda sig att tillhöra ett slags frivilliga munkordnar, förbinda sig att lefva i fattigdom, tills de pröfvat på, hvad den innebär, tills de lärt nöja sig med hvad den erbjuder!” Lagerlöfs makthavare har knappast anmält sig till sin utbildning frivilligt, men Schagerström får upprepa den formel Carlyle sätter som sammanfattning av förtjänsten i tigarordnarnas stränghet:

Att tigga, att gå barfota, klädd i en grof yllekäpa och med ett rep kring lifvet, och att bli föraktad af hela världen – det var just ingen angenäm tillvaro, ingen hedrande sysselsättning heller, förr än ädelheten i deras natur, som åtagit sig den, gjorde den hedrad af ett fåtal bland människorna.⁸⁷

Det är inte angenämt att utstå förakt och späka sin kropp, men ur dessa

⁸⁶ Ibid. s. 244f.

⁸⁷ Ibid. s. 244.

umbäranden springer den ädla naturen fram.

Schagerströms mer blygsamma formulering av fattigdomens inverkan på hans karaktär är att hans inneboende ”anlag” måste tuktas för att ”tåla vid lyckan” (CL s. 198f). Schagerström kommer nämligen inte, som Carlyles hjältar, ur de nedre samhällsskikten, utan är son till en president. Hans lyckliga olycka är inte oväntat att han är ”ful och otymplig” och därför inte kan väcka föräldrarnas kärlek (CL s. 198). Om Bremer uppfostrade presidentens döttrar till självständiga individer med olika uppgifter i nationens tjänst, så uppfostrar Lagerlöf presidentens fule son till maktfullkomlighet.⁸⁸ Charlotte anmärker också att han liknar Napoleon (CL s. 360), som för övrigt är Carlyles ena exempel på hjälten som regent.⁸⁹

Det avgörande kriteriet för Schagerströms kvalificering till regent är arbete. Lagerlöf delar vad Mithander kallar Carlyles ”extrema arbetspatos”.⁹⁰ Att arbeta innebär här ett slags frihet både i materiell och andlig bemärkelse. Den late, som frivilligt avstår från denna möjlighet att bruka sina gåvor till försörjning och till inre tillfredsställelse, är obegriplig för både Lagerlöf och Carlyle – i bästa fall löjeväckande, i sämsta fall syndig. När Anna Svärd sitter med ”händerna i kors” (AS s. 217) eller när Schagerström inte orkar ta itu med sina uppgifter är det ett säkert tecken på livshotande sjukdomstillstånd, och att Anna till och med lyssnar till en inre tillsägelse om att hon inte ”fick [...] lov att gripa sig an med ett arbete” (AS s. 239) är rätt och slätt symptom på annalkande vansinne. Kallelse och arbete är en av de fyra lutherska tankefigurer som Margareta Brandby-Cöster återfinner i Lagerlöfs författarskap, och den religiösa bestämningen av arbetet är i än högre grad aktuell för Carlyle.⁹¹ Mithander understryker att makt hos Carlyle måste legitimeras av ar-

88 Bremer, *Presidentens döttrar*.

89 Carlyle s. 349–359.

90 Mithander s. 72. Se även Ulvenstam s. 132. För en diskussion om arbetets betydelse i *Jerusalem*, se L. Stenberg, ”Nationen som hem”, s. 62f.

91 Margareta Brandby-Cöster, *Att uppfatta allt mänskligt. Underströmmar av luthersk livsförståelse i Selma Lagerlöfs författarskap*, diss. Karlstad 2002, se särskilt s. 73 och s. 153ff.

bete, att regerandet aldrig får bli ett självändamål utan måste uppfattas som en plikt: ”Att regera är således inte som för liberalerna en rätt grundad på ägandet, utan enbart en skyldighet.”⁹² Den ståndpunkten framhåller även Lagerlöf i Löwensköldcykeln.

Efter sin första hustrus död försjunkar Schagerström i en så djup melankoli att han vill skänka bort det jättelika arvet med de många bruken ”till fromma stiftelser, till Frimurarbarnhuset och änkekassor och annat slikt” (CL s. 215). I det lagerlöfska ekonomiska systemet är detta katastrof. Romanen rymmer en enda lat person och möjligen är det illavarslande att hans namn är Nyman. Denne nye mans bekvämhet signaleras av att han blivit alltför feminiserad, identifierad med överklasskvinnlighet (CL s. 211), men han duger i alla fall till att sätta fart på den verkliga framtidsmannen, kapitalisten Schagerström. ”Du borde inte ta emot [egendomarna] som en glädje, utan som ett kors” (CL s. 219), ekar han Carlyle och förtydligar:

”Tänk på alla dem, som har arbetat för att skaffa ihop den här förmögenheten!” sade han. ”Tror du, att de har gjort det bara för sin egen skull? Nej, deras mening var, att när så mycken makt blev samlad på en hand, så skulle därmed kunna åstadkommas något stort, något, som vore till nytta för hela provinsen. Men du vill stycka och skänka bort. Det kallar jag samvetslöst. Jag tycker inte, att du har rätt till det. Jag tycker, att du ska ta din börda på dig och sköta om det, som är ditt.” (CL s. 219f)

Det är folkets arbete som utgör ”förmögenheten”, understryker Lagerlöf, men folket arbetar inte enbart för att öka sitt eget välstånd utan för att bidra till ett ännu större välstånd, som endast kan uppnås om de avstår från att foga över värdet av sitt arbete och underkastar sig själva och värdet av sin produktion ett envælde. Den egendomsrättsliga logiken i detta är inte helt glasklar, och det blir den inte heller, enligt Mithander, hos Carlyle. Den som brukar jorden har rätt till den – den åsikten framfördes för övrigt under 1920-talet av Elisabeth Tamm och Elin Wägner och kodi-

92 Mithander s. 80, se även s. 102ff.

fierades faktiskt också som en upplåtelseform, *åborätten* – men Carlyle och Lagerlöf avser inte därmed, som Tamm och Wägner, att beslutande-rätten och avkastningen ska stanna hos jordbrukaren.⁹³ Mithander jämför Carlyles jordpolitik med en feodal egendomsuppfattning och beto-nar ägarens plikt ”att faderligt styra”.⁹⁴ Det är en föreställning om ett or-ganiskt samhällssystem som föresvävar Carlyle.⁹⁵

Samhället som en kropp har en förhistoria i antiken, där exempelvis Platons *Staten* undersöker olika statsskick genom att överföra diskus-sion på människans olika karaktärer.⁹⁶ I den kristna traditionen är tanken på kyrkan som Kristi kropp och varje kristen som en lem i denna kropp förankrad i Bibeln och aktualiserad vid varje nattvard.⁹⁷ Descartes och Hobbes filosofiska skrifter utvecklade föreställningen om kroppen som en maskin, vilket öppnade för en fördjupning av analogin mellan kropp och stat. Liksom blodomloppet försörjer alla delar av kroppen måste även en stat organiseras genom överenskommelser som tillåter pengar att cir-

93 Ibid. s. 80. Poängen med åborätten var dels att jorden inte skulle kunna säljas, dvs inte bli föremål för ekonomisk spekulation, dels att den som brukade jorden också skulle ha rätt till den. Det förslag som gick igenom i riksdagen gjorde det möjligt att arrendera ut statlig jord på obestämd tid med rätt till uppsägelse av kontraktet från statens sida endast i fall av vanvärd av jorden. Eskilsson jämför Tamms inställning i jordfrågan med Carlyles. Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 98. Jfr även ibid. s. 169ff. Tamm presenterade sin jordpolitik i en artikelserie i *Tidevarvet* under 1924 och skrev senare tillsammans med Wägner *Fred med jorden*, där jordpolitik kopp-lades till pacifism och feminism. Elisabeth Tamms artiklar om jordpolitik fanns införda i följande nummer av *Tidevarvet*: ”Det nya jordbruket I”, nr 28 12.07.1924; ”Det nya jordbruket II”, nr 29 19.07.1924; ”Det nya jordbruket III”, nr 31 02.08.1924; ”Det nya jordbruket IV”, nr 32 09.08.1924; ”Det nya jordbruket V”, nr 33 16.08.1924; ”Det nya jordbruket VI”, nr 34 23.08.1924; ”Det nya jordbruket VII”, nr 35 30.08.1924; ”Det nya jordbruket VIII”, nr 36 06.09.1924; ”Det nya jordbruket IX”, nr 37 13.09.1924. Se även Elin Wägner & Elisabeth Tamm, *Fred med jorden*, Stockholm 1940. Jfr även Levin, ”Elisabeth Tamm på Fogelstad”; Leppänen, *Rethinking Civilization*, s. 117 och s. 130ff. För en diskussion om Lagerlöfs förhållande till jord se Torpe, *Orden och jorden*, s. 63–106.

94 Mithander s. 80.

95 Ibid. s. 62.

96 Platon, *Staten. Skrifter. Bok 3*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 2003 s. 84f och s. 223, bok 2:369e–39a och bok 5:464b.

97 Se t ex Rom 12:4f; I Kor 6:15; Sigurdson s. 373–386 och s. 503–520.

kulera.⁹⁸ Dalia Judovitz undersöker i *The Culture of the Body* övergången från Montaignes uppfattning av kroppen som förkroppsligande av ett slags kommunikation, öppen för förändring, till Descartes fixerade materia – en övergång som även avspeglades i samtida skönlitteratur. Hos exempelvis Corneille finner Judovitz den moderna kroppens uppkomst i omtolkningen av kroppen från fysisk, levd erfarenhet till en social konstruktion, del av ett politiskt och ekonomiskt sammanhang.⁹⁹ Analogin förskjuts i anslutning till romantisk filosofi till växten som grundfigur; alla delar av samhället är organiskt sammanväxta och genererar varandra. Med nationalismens allt starkare genomslagskraft kom denna tanke att få förnyad aktualitet och runt sekelskiftet 1900 förekom organismtanken ”allmänt i den politiska debatten som ett uttryck för sammanhållning och ordning”, skriver Lagergren.¹⁰⁰ Exempelvis argumenterade riksdagsledamoten och professorn i statskunskap Rudolf Kjellén vid denna tid för att staten ”inte bara bör *liknas* vid en organism utan [...] är en levande organism”.¹⁰¹ Lagergren studerar Kjellén som den andra framträdande representanten för tidig folkhemsidéologi jämte Key; och att föreställningen om samhället som en organism var central för Key gavs flera exempel på i Wägnerkapitlet; den var i hög grad aktuell på 1920-talet.¹⁰²

Carlyles likheter med en feodal ordning innebär dock inte att han skulle vara emot industrialismen.¹⁰³ I det avseendet närmar sig hans hållning Bremers, när hon i romanen *Hemmet* (1839) låter Petrea utbrista att hon ”glädes [sig] hjertligt åt vår tids industriella riktning. Den skall göra det lätt för massan af människorna att kläda och föda sig, och då

98 Sven-Eric Liedman, *Stenarna i själen. Form och materia från antiken till idag*, Stockholm 2006, s. 184–192; Dalia Judovitz, *The Culture of the Body. Genealogies of Modernity*, Ann Arbor 2004, s. 67–82 s. 111f och s. 129f.

99 Judovitz särskilt s. 24ff och s. 128ff.

100 Lagergren s. 141. Se även Arendt s. 166ff, s. 180ff, s. 230f och s. 249.

101 Lagergren s. 95, Lagergrens kurs.

102 Se ibid. särskilt s. 90–132.

103 Mithander s. 69.

skall massan begynna lefva för anden.”¹⁰⁴ Det är först när industrialismen i stället hindrar massan att ”leva för anden”, som Carlyle reagerar. I Löwensköldcykeln skapas en modell för denna moraliska industri, och liksom upplysningsorten Korskyrka refererar även den utopiska industrin till Bremer. I *Syskonlif* (1848) formuleras, som nämndes i Wägnerkapitlet, ett utopiskt samhälle med utgångspunkt i en familj, bestående av tio föräldralösa syskon. Syskonen själva är här föreståndare i den industri de drömmer om och förverkligar i slutet av romanen, men fabriken är inrättad efter Fouriers förebild och syftar till folkets välbefinnande.¹⁰⁵ Bremers syskon är alltså utpräglade individualiteter och representerar olika samhällsuppgifter, men de tio föräldralösa syskon som dyker upp i Lagerlöfs trilogi framträder avindividualiserade, i grupp.

Lagerlöfs tio syskon tvingas tigga och lider fattigdomens alla följder, men det är först när de riskerar att auktioneras ut till olika hem som deras rättrådiga storasyster fullständigt tappar modet. Hon oroar sig för att deras inbördes ”sammanhållning och kärlek” ska gå förlorad (CL s. 265). ”Och vem skulle härnäst lära dem ärlighet och sanningskärlek, som hon ju ändå hade försökt att inplanta hos dem?” (CL s. 265) Det är moralen som nödvändigt måste räddas. Utan föräldrar är de utlämnade åt samhällssystemet och det är på deras bleka respektive röda kinder som samhällets framgång ska avläsas – syskongruppen fungerar som en yta för politisk agitation.

Denna värnlösa grupp blir romanens industriarbetare och i den lagerlöfska modellindustrin är chefen en hjälte – eller en hjältinginna. En av de mest avgörande skiljaktigheterna mellan Carlyles och Lagerlöfs hjältar är kön: Carlyles hjälte är man medan hjältingens skicksedigra röstupp-

104 Fredrika Bremer, *Nya teckningar ur hvardagslifvet. Hemmet, eller familje-sorger och fröjder*, Stockholm 1839, 4:e delen s. 177.

105 Bremer, *Syskonlif*. För en diskussion om den feministiska utopin i *Syskonlif* se Eva Heggestad, ”Såsom i himmelen så ock på jorden! Utopiska visioner i Fredrika Bremers *Syskonlif*”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 165–178.

drag mycket väl kan fyllas av en kvinna hos Lagerlöf. Innan vi ser närmare på hur Lagerlöf hanterar hjältens könsaspekt, är det dags att skärskåda en viss hjältinna på särskilt uppdrag. Liksom i Wagners roman återfinns här en samhällsmoder på nyckelposition. Anna Svärd tar ansvar för syskonen och upprättar en komplett textilindustri i den lilla stugan. Det förvandlar barnaskaran, som tidigare lidit och förödmjukats av samhället, till glada, mätta, psalmsjungande arbetsmänniskor. De är det utsatta folket och lyckligtvis blir de omhändertagna av en samhällsmoder, som omsätter deras förmågor i en moralindustri med en i alla avseenden utmärkt avkastning.

SAMHÄLLSMODER

”Vem var hon?” Inte mindre än fyra av de kapitel som handlar om Anna Svärd inleds med den formeln, och det finns all anledning att fråga vem hon är. Ulvenstam påpekar att hon är en ny typ i Lagerlöfs persongalleri, där annars så många gestalter återkommer, men som Edström noterar är hon också en Ny Kvinna, om än omplacerad i 1830-tal.¹⁰⁶ Hennes yrke som gårdfarihandlerska gör henne till ägare av en egen affärsverksamhet, som även försörjer hennes mor, och ger henne fri tillgång till landsvägen och till offentliga platser som marknader. Det senare associerar henne, vilket Charlotte antyder, med en tvivelaktig sexualmoral (CL s. 101); hur som helst är hon inte beredd till ett vitt äktenskap. Hon är med andra ord en självständig kvinna med försörjningsansvar som kräver rätt till sin sexualitet. Dessutom demonstrerar alltså Anna Svärd sin moderlighet genom att ta ansvar för tio föräldralösa barn och kvalificerar sig genom sin moralindustri som en keysk samhällsmoder.¹⁰⁷ Faktum är att

¹⁰⁶ Ulvenstam s. 127; Edström, *Selma Lagerlöfs litterära profil*, s. 177.

¹⁰⁷ Även Anna Svärds sätt att regera barnaskaran stämmer väl in på Keys beskrivning av samhällsmoderns moderlighet, som Wagners Virignie är exponent för. Key skriver som sagt ”att hon i sina hemuppgifter måste utveckla en statsmans, en själasörjares, en fältherres, en lagstiftares, en nationalekonoms, en konstnärs egenskaper för att uppehålla den stilla och starka myndighet genom vilken alla bli styrda, medan alla tro sig följa sin egen vilja.” Key, *Livslinjer I:II*, s. 39. Jfr Wivel

hon till och med fyller ytterligare ett av förra sekelslutets kriterier på en Ny Kvinna: hon röker – visserligen pipa och inte cigaretter, men till lika stor förskräckelse för borgerligheten (CL s. 285 och s. 308).¹⁰⁸

Anna Svärds affärssinne är rentav så utpräglat att det ifrågasätter hennes genus; hon riskerar att identifieras med sin farbror. Tidigare har hon "varit alltför lik Jobs Erik och bara tänkt på pengar", men efter förlovingen med Karl-Artur är hon förändrad: "nu var hon munter och glad, som en ung kulla skulle vara" (AS s. 69). Kärleken gör Anna Svärd till kvinna. Den gammaltestamentliga Job återkommer här som Annas farbror och dubbling – de är lika både till utseende och intresse (AS s. 56). Jobs problem med ondskans ursprung, vilket etablerats som pretext i triologins första roman, kommer också att drabba Anna i den sista. Jobs bok får dock här stå tillbaka för en annan pretext, nämligen bebådelsen.

"Vem var hon, att hon skulle bli uttagen framför alla andra fattiga gård-farihandlarskor till lycka och upphöjelse?" (AS s. 44) frågar sig Anna med en allusion på Marias lovsång, som i 1917 års bibelöversättning inleds

Min själ prisar storligen Herren,
och min ande fröjdar sig i Gud, min Frälsare.
Ty han har sett till sin tjänarinnas ringhet;
och se, härefter skola alla släkten prisa mig salig. (Luk 1:46–48)

"Är det int ett under? [...] Det borde predikas om'et i körkorna", (AS s. 44) säger Anna och föreställer sig en sådan scen, som mycket väl skulle kunna vara utkast till en predikan på Marie bebådelsedag – till Karl-Arturs tre predikningar sällar sig Anna Svärds predikan om sig själv. Ytterligare en ekfras förstärker närvaron av bibeltextens lovsång och av bebådelse. Väggarne i Risgården är täckta av dalmålningar:

Mitt fram på långväggen såg hon Josef, som kom åkande i fyrspänd kalesch med kusk och betjänter för att möta sin fader Jakob, och över det långa fönst-

som påpekar att "Anna Svärd är författarskapets mest genomförda bild av den *samfundsmoderlig-*bet som Selma Lagerlöf agiterade för i sin könspolitiska verksamhet". Wivel s. 307.

108 Se t ex Ledger, *The New Woman*, s. 96ff.

ret syntes en liten jungfru Maria, som neg för en Herrans ängel i guldsmidd uniform och trekantig hatt. Anna Svärd tog både det ena och det andra som ett gott varsel. Hon tyckte om att påminnas om folk, som hade blivit hjälpta ur sin ringhet genom Guds undersmakt. (AS s. 61f)

Ekfrasen pekar ut romanens två kritiska punkter, dels mannens möte med sin far (ett möjligen udda motiv för en dalmålning), dels jungfruns mottagande av ordets ängel. Men Karl-Arturs ord kommer inte från Gud och mötet med fadern gör honom arvlös. Hela den överdådiga utstyrelsen ("kalesch", "betjänter" och "guldsmidd uniform") i dalmålningen antyder vidare den materialistiska tolkning som Anna Svärd ger sin utkorelse till prästfru. Medan Karl-Artur drömmer om ljuvlig fattigdom, väntar sig nämligen Anna "häst och ko, piga och dräng" (AS s. 52).¹⁰⁹

Anna Svärd har uppenbarligen misstolkat Bibeln, eller åtminstone Karl-Artur, på den punkten, men samtidigt framställs hon som en exemplarisk kristen. På bröllopsnatten läser länsmansfrun högt för Anna ur Kärlekens lov och Lagerlöf markerar ställets betydelse genom att till och med citera de kända verserna ur första korintierbrevet, som inleds: "Kärleken är tålig och mild" (I Kor 13:4). Och Anna förundras: "Det som lästes, föreföll henne som taget ur hennes eget hjärta. Aldrig hade hon hört något ur bibeln, som varit så riktigt och sant." (AS s. 95) Hon har inkorporerat Pauli brev på precis det sätt som Paulus önskar i sitt andra brev till korintierna. Där manar han församlingen att rekommendera honom för omvärlden genom att deras "människohjärtan", liksom Anna Svärds hjärta, blir "tavlor av kött" på vilka Paulus skriver "Kristus-brev" (II Kor 3:3).¹¹⁰ Texten korporaliseras.

109 Jfr Brandby-Cöster s. 181.

110 Möjligen aktualiserar Lagerlöfs roman här ett annat ställe i brevletteraturen: i romarbrevet argumenterar Paulus för att det är "lagens görare" och inte "lagens hörare" som är rättfärdiga, vilket innebär att hedningar, som inte har någon lag, ändå kan vara rättfärdiga i de fall de utför lagen, då "lagens verk äro skrivna i deras hjärtan" (Rom 2:13-15). I förhållande till den texten blir Anna Svärd en rättfärdig hedning, vilket också är en tänkbar tolkning. Oavsett om hon är en exemplarisk kristen eller en rättfärdig hedning landar dock texten i köttet.

Kristusbrevet är Anna Svärds hjärta, eller med Paulus formulering, hennes kött. Här sker en inväxling som är avgörande för den lässtrategi och politik Löwensköldcykeln utvecklar. Guds ord blir kött inte bara i Kristus, utan i alla människor. Anna Svärd tolkar bebädelsen om utvaldhet som en bebädelse om välstånd – och det är i den logik romanen utvecklar en korrekt och angelägen tolkning. Om Guds ord är kött i alla människor följer också uppgiften att visa omsorg om allt detta kött, och det kräver lika mycket materiell som andlig näring.

Den Nya Kvinnan Anna Svärds härkomst är Medstubyn och här, betonar berättaren, är den oundgängliga tolkningsramen överlevnad. Efter Karl-Arturs frieri låter Anna höstmarknaderna vara och går hem i förtid, men den alltför tidiga hemkomsten gör hennes mor förskräckt:

Hade hon ingenting fått sälja på hela sommarn? Hade hon varit sjuk, hade hon gått och fördärvat sig på något sätt? Hon blev så rädd för vad hon skulle få höra, att hon inte tordes fråga. (AS s. 53)

Hos Jobs Erik möter samma skräck, där ”blev det minsann inte tal om skryt eller beröm” – han undrar om hon förlorat förståndet och blir än mer orolig när han dessutom får en gåva (AS s. 56). Och konkurrenten i granngården kan bevekas att bjuda på riktigt kaffe först när hon försäkrats om att Anna Svärd för alltid upphört med gårdfarihandeln och alltså inte längre utgör ett hot. Varje handling förstås i förhållande till hälsa och ytterst till livsmedel.

Dessa kroppens behov fungerar som ett slags verklighetsprincip som ställs emot faran att förlora sig i ord. Karl-Arturs tal inför Anna Svärds släktingar om att leva ”i fattigdom som en Kristi efterföljare” väcker inget större uppseende eftersom ingen ens kommer på tanken att ta orden på allvar (AS s. 91ff). Att förlora sig i ord kodas i Löwensköldtrilogin som romantik. Karl-Artur skriver från Uppsala om föreläsningar i romantisk filosofi, hans poetiska mor döljer Byrons *Don Juan* under andaktsboken och Thea beskrivs som ”romantiker från hjässan till fotabjället” med ”bå-

de Almqvist och Stagnelius liggande på sitt förmaksbord” (CL s. 92).¹¹¹ Lagerlöf, som själv i högsta grad bidragit till att aktualisera och förnya romantiken med *Gösta Berlings saga* (och som för övrigt själv älskade *Don Juan*), framställer här romantiken som ett oskyldigt världsfrånvänt svärmeri, som omärkligt glider över i kroppsförnekelse och därmed potentiell samhällsförstörelse. Men Medstubyns tolkningsföreträdare korrigerar inte bara den romantiska litteraturen, utan också upplysningsidealen. Verklighetsprincipens Anna Svärd räknar även med den verklighet som inte är synlig för blotta ögat.

”Medstubyn är ju ett förträffligt ställe, men i jämförelse med Korskyrka är den väl hundra år efter sin tid”, hånar Karl-Artur (AS s. 177). Det moderna Korskyrka med tingshus, doktorsbostad och apotek står dock handfallet inför ondskan. Karl-Artur har förlorat sin underbara predikoförmåga eftersom han var söndag tycker sig se sin sjuka mor i församlingen. Ängestsvetten bryter ut, han tappar fullständigt koncepterna. Anna Svärd lokaliserar omedelbart problemets ursprung: ”Där hemma skulle både kulla och mas genast ha förstått, att det var organistfrun, som förvände synen på Karl-Artur” (AS s. 157), men bland de ”upplysta och väl-lärda” (AS s. 151) i Korskyrka hålls denna förklaring för vidskepelse. Gång på gång måste hon påminna sig: ”Korskyrka var inte Medstubyn” (AS s. 157). Anna hindrar Thea från att komma till kyrkan för att i fred få höra Karl-Artur predika över – återigen – Kärlekens lov, men utläggningen om kärlek avbryts när Thea trots allt tar sig dit. Folkets uråldriga visdom ges företrädare framför den moderna vetenskapen och Anna blir det Svärd som ska skydda mot ”leda troll” som Thea (AS s. 156) och sticka hål på den uppblåsta upplysningen.

Den Nya Kvinnan i Löwensköldcykeln är alltså definierad av sitt ursprung i folkets urtid, men i första hand i egenskap av förmedlare av en tra-

¹¹¹ Ulvenstam framhåller att Thea och den romantiska litteraturen ”sanktionerar drömmen, predikar dess prioritet över livet”. Och Edström noterar: ”Som i en skrattspegel upprepar Thea överstinans romantiska ideal.” Ulvenstam s. 137f, citatet på s. 138, se även s. 154ff; Edström, *Selma Lagerlöfs litterära profil*, s. 170.

dition. Hennes kropp är varken bärare av en evolutionistisk framgång (som hos Key), inkorporerade moderna normer (som hos Wägner och Kollontaj) eller bevarade rasegenskaper från tidernas begynnelse (som hos Schreiner och Perkins Gilman) utan bärare av folkets nedärvda kunskap. Det nya samhälle som anas i Anna Svärds moralindustri bärs upp av kroppens behov, förvaltande av tradition och evangeliet i hjärtat. Den Nya Kvinnan har också en röst och Lagerlöf gör klart att hon måste få tala på egna villkor.

Alfabetisering

Samhällsmodern i Lagerlöfs roman är analfabet. ”Vem var hon”, frågar sig Anna Svärd

att hon skulle tro sig om att vara klokare än en sådan höglärd man som Karl-Artur, hon, som aldrig hade kommit så långt, att hon kunde läsa i bok, hon, som hade gått i skola hos klockar Medberg en hel höst utan att lära sig så mycket som att skriva: Morgonstund har guld i mund? (AS s. 148)

Berättaren betonar dock att klokhets inte är en självklar följd av läs- och skrivfärdigheter, och i slutändan är det hennes klokhets romanen legitimerar. Den samhälleliga talordning Anna Svärd här formulerar fråntar henne rätten till röst, men hela trilogin arbetar på att återupprätta hennes rösträtt. Här skiljer sig Lagerlöfs föreställning av relationen mellan folket och hjälten från Carlyles.

När Nyman pläderar för Schagerströms plikt att agera enväldshärskare, vilket citerats ovan, fullgör han också en av de viktigaste uppgifter som enligt Carlyle tillkommer överklassen, nämligen att tolka folkets vilja. Röstens makt i Carlyles politiska vision inbegriper att tala för en allmän vilja, men inte som ett resultat av att lyssna till folkets röster, utan efter eget gottfinnande. Allmän rösträtt uppfattade Carlyle som en förflockning och olycklig uppstyckning av ett organiskt samhällssystem. Lydnad under den starke mannen är det enda som får ett samhälles olika

delar att fungera tillsammans.¹¹² ”Den *dugligaste* mannen, hvilket är det samma som den sannaste, rättvisaste och ädlaste mannen – hvad han befaller oss att göra *måste* vara det bästa och visaste, och det höfves oss, att med trofast hängifvenhet och tacksamhet, utan ett ögonblicks tvifvel eller tvekan, utföra hans befallningar.”¹¹³ Envårdshärskaren är ”staten i sin fullkomlighet”.¹¹⁴ Ordet maktfullkomlighet får en skrämmande bokstavlig innebörd hos Carlyle, och han erkänner att detta kan locka till missbruk. Det är här revolutionstanken får sin vitala kraft i hans teori. Missbrukas makten kommer folket att resa sig – under en annan stark man.

Även Lagerlöf ger förvisso hjälten långtgående maktbefogenheter och ser idealet för folket i kärleksfull, hängiven underkastelse, men hon håller styvt på folkets rätt till röst i alla lägen. Något annat skulle förvisso vara häpnadsväckande konservativt i slutet av 1920-talet, men 1930-talet skulle å andra sidan visa att en sådan utveckling inte på minsta sätt var ur led med tiden. Lagerlöf tillerkänner dock inte rösträtt till folket som en formell eftergift åt rösträttsrörelsen och Sveriges nya demokratiska statsskick, utan ger den status av en grundläggande problematik i trilogin. Särskilt den första och sista delen tematiserar folkets rösträtt, arbetar med att undersöka vad denna rösträtt är, hur den tar sig uttryck och vilken samhällelig roll den spelar. Nyman tolkar folkets vilja, men den tolkningen prövas omedelbart och förankras i folkets egna röster.

Anna Svärd ges rösträtt av berättaren oberoende av bristande skolgång eller kanske just tack vare avsaknaden av boklig bildning, men analfabetismen orsakar henne onekligen problem med att få ut sitt budskap. Brevet från Karl-Artur bäddar för svårigheter och hon måste göra ”på samma sätt som alla andra i Medstubyn, när de besvärades med brev. Hon gick till klockar Medberg och bad, att han skulle läsa upp det för henne.” (AS s. 72) Dessvärre får högläsningen en publik som är något större än önsk-

112 Mithander s. 91ff.

113 Carlyle s. 288, Carlyles kurs.

114 Ibid.

värt. Förutom henne själv består den av klockar Medbergs skolpojkar:

Inte föll det honom in att skicka bort barnen, utan de sutto kvar och lyssnade till de vackra kärleksorden, som fästmannen skrev. Det var inte omöjligt, att klockar Medberg tyckte, att det var nyttigt för pojkarna att höra hur väl han skötte sig med en skriven text. Att be honom vänta och läsa upp brevet en annan gång var aldrig lönt. Det hade kunnat hända, att han hade bett henne gå sin väg och läsa sitt brev själv.

Medan klockarn läste, sökte hon bara tänka på det, som stod i brevet, men kunde inte låta bli att hålla ett öga på pojkarna. Det var en given sak, att de skulle ha roligt. De sutto där eldröda med utspända kinder och kämpade med skrattlusten. (AS s. 72)

Berättaren iscensätter här skriftspråket som en patriarkal ordning. Pojkarna ska skolas in i skriftkulturen och klockaren framhåller sig själv som föredöme inför sina manliga elever. Det är inte heller oväsenligt att det är just ett kärleksbrev som ska läsas upp. För att få tillgång till kärleksorden måste Anna Svärd underkasta sig mannens godtycke och här uppriktas inte bara en maktstruktur utan också en erotisering av den maktstrukturen, förstärkt av den ”eldröda” publiken med sina ”utspända kinder”. Skriftkulturens patriarkala ordning får fatala konsekvenser för Annas möjligheter att besvara brevet.

Sandra M Gilbert och Susan Gubar har poängterat att skriften under 1800-talet av många (särskilt manliga författare) uppfattades som ett utflöde av manlig potens och att pennan i den logiken utgjorde en metaforisk penis; deras inflytelserika *The Madwoman in the Attic* studerar vilka strategier kvinnliga 1800-talsförfattare använde för att hantera denna manliga kodning av litteraturen.¹¹⁵ I Lagerlöfs text uppvisar fallossymbolen en vig rörlighet: ”Klockarfar förde pennan med kraft och kläm”, men resultatet blir inte oväntat något annat än kvinnans ord. Anna Svärd vill slå upp förlovningen, men klockarens penna har skrivit motsatsen:

115 Se Sandra M. Gilbert & Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, [1979] New Haven & London 2000, särskilt s. 3–16.

Efteråt läste han upp det för henne, och då kunde hon inte hjälpa, att hon blev litet förvånad. Se, klockar Medberg hade skrivit många kärleksbrev i sin dar, och vad ett sådant rätteligen skulle innehålla, det visste han mycket bättre än en lisskulla, som inte hade hunnit längre än till det första. Och inte brydde han sig om att skriva så, som en sådan oerfaren stackare dikterade för honom. Han började brevet med att säga, att det fögnade brevskriverskan att höra, att fästmannen hade hälsan, som var det förnämsta av allt gott, och det utbreddes han sig över på hela första sidan. Sedan talade han om, att hon längtade så orimligt, att var dag var som en månad lång, var månad som ett år. Och detta broderade han också ut vitt och brett. Till sist försäkrade han, att fästmannen kunde lita på hennes trohet, och förmanade honom att aldrig svika henne, ty då skulle han få så många sorgenätter, som linden den bar löv och hasseln den bar nötter, som sand på havsens grund, som stjärnor utan tal på himlarunden klar. (AS s. 73f)

Till den patriarkala skriftkulturens retoriska lagar hör ett genresystem, som Anna Svärd inte behärskar och som gör det omöjligt för hennes röst att nå fram. Kärleksbrevet är en skriftspråklig genre, påminner texten, inte röstens uttryck för kropp. Att skriftspråkets problem är att det lämnat kroppen tydliggörs när Anna Svärd beslutat sig för att lära sig skriva själv för att kunna kommunicera sin egen mening.

Medan pojktopubliken finar och ”gjorde narr” (AS s. 75) av henne, kämpar Anna Svärd med pennan, eller snarare mot den. Hennes behandling av fallossymbolen är smått sadistisk:

Det var ett förtvivlans arbete. Hon höll fast den smala gåspennan med hela sin styrka, tryckte ner spetsen, så att bläcket i små fina droppar stänkte ut över papperet, och ritade stora, konstiga krumelurer i stället för bokstäver. (AS s. 75)

Den primära svårigheten tycks vara att få kontroll på själva pennan, för ”hon kände, att gåsfjädern inte lät sig fasthållas, med mindre än att hon höll om den så hårt, att knogarna vitnade” (AS s. 75). Men detta är helt fel strategi för att ta makt över den patriarkala skriftkulturen och länsmansfrun undervisar Anna Svärd om det rätta tillvägagångssättet: ”Hon skrattade, böjde sig över bordet och funderade, med pennfjädern mot läpparna.” (AS s. 76) Det är uppenbarligen först genom att föra pennan

”mot läpparna”, genom att kyssa fallossymbolen, som den betar sig efter kvinnans vilja.

Friedrich Kittler diskuterar i *Discourse Networks, 1800/1900* konsekvenserna av att de romantiska poeter som växte upp kring år 1800 fick lära sig läsa enligt nya pedagogiska normer, som betonade moderns roll i alfabetiseringen och framför allt förespråkade den nya ljudningsprincipen. Själva bokstävernas ljud blev därmed, enligt honom, associerade med barnets intima närhet till moderskroppen.¹¹⁶ Modern skulle dock inte tala själv, utan just få barnet att tala, framhåller Kittler, som trycker så hårt på den poängen att han misslyckas med att förklara den tidens alla kvinnliga författare.¹¹⁷ När den vuxna kvinnan i Lagerlöfs roman drygt 100 år senare ska skolas in i patriarkal kultur är det dock andra drivkrafter än primärnarcissism som tas i bruk. Länsmansfrun byter ut ”Morgonstund har guld i mund” mot Karl-Arturs namn och erotiseringen av alfabetiseringen ger ett resultat som till och med får tyst på pojkbiblioteket. Fallossymbolen har nämligen mist sin makt – den är inte besegrad, men lagd åt sidan. För alfabetiseringen i *Anna Svärd* blir den irrelevant:

I stället för gåspenna och bläck hade Anna Svärd plockat fram ur taskan nål och garn och en liten vit klut, där hon hade sytt ut bokstäverna. De voro fullt ut likaså välformade som länsmansfruns, och i glädjen över att få se ner den älskades namn hade hon omgivit det med en liten blomranka. (AS s. 77)

Det är först erotiseringen av bokstäverna som kan återförena rösten med kroppen, som genrelagarna för kärleksbrevet distanserat sig från, och först då kan skriftspråket generera mening.¹¹⁸ För samhällsmodern Anna Svärd måste dessutom det patriarkala skriftspråket översättas till kvinn-

116 Friedrich Kittler, *Discourse Networks, 1800/1900*, övers. Michal Metteer & Chris Cullens, [1985] Stanford 1990, s. 25–69.

117 Ibid. s. 49.

118 Lisbeth Stenberg noterar om novellen ”I Vineta” (1894) att ”en kroppslighet krävs för att texten ska bli fullständig” och understryker att skriften ”kompletterar [...] talet”. L. Stenberg, *En genial lek*, s. 308.

ligt handarbete för att förmå förmedla röstens och kroppens sanning.

Att föreningen av röst och kropp är enda garant för mening, är också berättarens egen, uttalade ståndpunkt i *Löwensköldska ringen*, när hon avbryter historien för att, liksom Anna Svärd, kasta pennan:

Pennan faller ur min hand. Är det inte lönlöst att försöka skriva ner detta?
För mig har historien berättats i skymningen vid eldbrasan. Jag hör ännu den övertygande rösten. Jag känner den rätta spökrysnigen ila neråt ryggraden, den där rysningen, som inte bara kommer av skräck utan också av förväntan.
(LR s. 158)

Bortom eldskenets trollkrets förloras den sinnliga kontakten mellan röst och kropp, och den förlusten är akut – kanske blir det faktiskt ”lönlöst” att skriva? Frånvaron av berättarens kropp leder till att sanningen inte kan garanteras. Historien upphör att förmedla sin rätta innebörd, ”den rätta spökrysnigen”. Detta stycke tydliggör också maktdimensionen i att röst och kropp nödvändigt måste sammanfalla för att etablera mening. Den ”övertygande rösten” förlorar sin makt när mottagarens fysiska gen-svar inte längre kan kontrolleras. Bortom eldskenet blir texten tillgänglig för motstridiga tolkningar.

Det finns en spänning mellan muntlighet och skriftlighet som genomsyrar Lagerlöfs författarskap från början till slut. Jenny Bergenmar visar hur stilen i Gösta Berlings saga präglas av ”talspråkliga uttrycksformer” samtidigt som de är inskrivna i en skriftspråklig genre, romanen, vilket förändrar muntlighetens villkor.¹¹⁹ Den spänningen i berättarhållningen är ständigt närvarande i Lagerlöfs produktion, och i *Anna Svärd* tematiseras och stegras motsättningen till konfrontation. Villkoren för alfabetisering studeras. Det är först när folkets rösträtt står på spel som skriftkulturen faktiskt granskas hos Lagerlöf.

Kroppens närvaro krävs för att göra den talandes röst meningsfull, men dessutom måste en reciprocitet upprättas: budskapet kräver en

119 Bergenmar s. 87, se även s. 85–115. Ulf Olsson menar att tal och skrift är en av ”två centrala dikotomier” varur ”Lagerlöfs författarskap genereras”. U. Olsson, ”I det svarta”, s. 121f, citatet på s. 133.

kropp att riktas mot. Berättaren behöver lyssnarens spökryssande kropp i eldskenet för att historien ska bli meningsfull och Anna Svärds bokstäver ges mening genom tanken på den fysiska Karl-Artur. Detta meningsfulla utbyte mellan kroppar är Lagerlöfs kod för kärlek. Den koden fungerar såväl på individnivå – mellan Anna och Karl-Artur, och mellan Karl-Artur och Charlotte när demonen Thea släppt greppet – som på makropolitisk nivå. Hjältarnas förmåga att väcka hänförelse, och därmed kunna etablera ett meningsskapande samhällssystem, beror av utbytet mellan deras fysiska person och folket. Karl XII:s oinskränkta makt legitimeras av folkets kärlek till hans person ("det behövdes blott, att han *visade sig* ibland dem, så voro de under hans välde", LR s. 33, min kurs.), liksom folkets kärlek ger mening åt Schagerströms envælde. Annorlunda uttryckt: det är hängivelse som genererar mening i den lagerlöfska berättelsen och denna hängivelse är en effekt av kropp.

Kärleken återkommer jag till, men kroppen vill jag nu dröja vid för att frilägga det biopolitiska budskap som signalerades av berättarens angelägenhet om Anna och Karl-Arturs sängfråga. Samhällsmodern Anna Svärd – som romanerna tillförsäkrar rätt att tala på egna villkor, och som ges tolkningsföreträde framför både den romantiska litteraturen och det upplysta samhället – utövar biomakt i sin moralindustri genom den mest närgångna omsorg och kontroll över industriarbetarnas/de tio föräldralösa syskonens liv. Ett sådant samhällsansvar kan i den identitetspolitiska logik som trilogin utvecklar endast bäras av den som inkorporerat principerna för denna maktutövning, eller rentav korporaliserat dem. Redan Anna Svärds kropp vittnar om biomakt: liksom Wagners roman är Lagerlöfs text inskriven i en hygienistisk diskurs.

Hygienism

Samhällsmodern är utvald och berättaren gör en viktig poäng av alla dem Karl-Artur med nöd och näppe undgår att gifta sig med när han ger sig ut på landsvägen för att lägga sitt liv i Guds hand och fria till den första

kvinnan han möter. Med typiskt lagerlöfsk animering, som dock endast används på två ställen i hela Löwensköldcykeln, undrar själva naturen: "Visste han inte, att han kunde råka ut för en skvallerbyttan eller en latmask, för en sjåpa-gåsa eller en härpa-snräpa, för en Slarv-Sara eller en Geting-Karin?" (CL s. 77) I en eugenisk logik är det också naturen som har skäl att oroa sig för vem som blir utvald till fortplantning. Det visar sig mycket riktigt att en och annan "härpa-snräpa" är inom sikte och riskerar frieri. Han är nära att möta både "den slarviga dottern till gästgivaren", en "lagårdspiga, som var lång som en karl och hade tre oäkta barn" och de tio föräldralösa barnens storasyster "som hade ett eldmärke över hela ansiktet" (CL s. 81f), innan han slutligen möter Anna Svärd i folkdräkt:

För resten var hon själv ännu mycket vackrare än kläderna. Hennes hår krusade sig kring en präktig panna, som dessförutan skulle ha förefallit väl hög, och ansiktsdragen voro ädelt utformade. Men framför allt var det de djupa, sorgmodiga ögonen och de täta, svarta ögonbrynen, som avgjorde saken. Så snart man såg dem, måste man erkänna, att de voro så vackra, att de skulle ha skänkt skönhet åt vilket ansikte som helst. Till på köpet var hon lång och ståtlig, inte smärt, men väl byggd. Att hon var frisk och stark, behövde man inte tvivla på ett ögonblick. Hon bar på sin rygg en stor, svart lädersäck, full av handelsvaror, men det oaktat gick hon alldeles rak och rörde sig med en lätthet, som om hon inte hade vetat av någon börda. (CL s. 83f)

Så utförliga beskrivningar av en människas kropp är sällsynta i Lagerlöfs verk. Men en samhällsmoder kan inte passera utan grundlig hälsoundersökning. Anna Svärd visar sig vara ett praktexemplar, stadig, frisk, stark och framför allt vacker. Associationen till sovjetiska monumental-målningar av den föredömliga arbeterskan ligger nära till hands – från-sett sockendräkten. Hon är förvisso utvald, men mindre av Karl-Artur och Gud än av sitt biopolitiska uppdrag; samhällsmoderns kropp manifesterar en hygienistisk diskurs.

Hennes disciplinerande metoder bland de tio syskonen studeras också i detalj. Hon varken smeker eller slår, noterar berättaren, men är ändå sträng och kärleksfull. "Hurudan hon visade sig, betydde emellertid ing-

enting, de små funno henne alltid lika tilldragande.” (AS s. 195) Det som ger henne myndighet över syskonen är deras kärlek till henne; den enda tveksamheten gäller faktiskt, som flera romanpersoner anmärker, just Annas bristande hygien.

”Ja, bevars, präktig människa på många sätt, men hon kan varken läsa eller skriva, dessutom röker hon pipa, och vad renlighet beträffar...” (CL s. 308) Karl-Arturs far drar sig för att ens yttra orden, men Karl-Artur får själv erfara vad det innebär att dela hem med Anna och offra den ”ordning” och ”snygghet” som en överklassuppväxt vant honom vid (AS s. 196). Men att tillåta sig lyxen av särskilda arbetsrum, att vädra ut spisvärmens för frisk luft och att öka disken med individuella tallrikar i stället för att äta ur samma fat – det kostar pengar, påminner Anna: ”Du tror visst, du Man, sade hon, att vi har en guldgruva å ta ur.” (AS s. 193ff) Bristande renlighet är en konsekvens av bristande välstånd, slår denna samhällsmoder fast, men bristande *inre* renhet finns ingen ursäkt för. Barnens bordsskick är oklanderligt trots att de delar fat: ”De läste sin bordsbön utan att behöva någon påminnelse, de åto vad som sattes för dem, och de kivades inte med grannarna i grötfatet.” (AS s. 197f) Den inre hygienens är avgörande för det jordiska paradiset i Lagerlöfs samhällssystem och den upprätthålls med kärlekens disciplinerande makt.

Kärleken etablerar maktcentrum och romanerna pläderar för samhällseliga dygder, men det vore inte en lagerlöfroman om inte samhällets marginal uppmärksammades och uppskattades. Glädjen är ju, som bekant, kavaljerernas uppgift i *Gösta Berlings saga*, och den rollen är i *Anna Svärd* övertagen av tattare. Tattare är nya i Lagerlöfs produktion sånär som på Tattar-Jan i novellen ”En historia från Halland” (1910).¹²⁰ Ulvenstam meddelar att ”skojare” är värmländska för resandefolket och skojare finns det gott om i tidigare romaner, där de företrädesvis lurar på folk

¹²⁰ Erlandson-Hammargren diskuterar ”En historia från Halland” och menar att den är ”en i det närmaste fullständig provkarta på de rasistiska åsikter om resandefolket som florerade vid denna tid”. Erlandson-Hammargren s. 338–349, citatet på s. 344.

odugliga hästar (till exempel i *Jerusalem*).¹²¹ Även om gruppen representerats tidigare i författarskapet är det värt att notera, menar jag, att Lagerlöf under 1920-talet i stället för ”skojare” använde den term som förekom i steriliseringsdebatten – och att hon dessutom gav dem en viktig funktion i detta stora romanbygge.

I *Anna Svärd* är tattarna smutsiga (och här är uppenbarligen orenligheten tveklöst besvärande), opålitliga, de drar kniv och har framför allt osunt många barn – en bild som överensstämmer med den som förmedlades i steriliseringsdebatten. Just resandefolket var en av de grupper som förespråkarna för sterilisering siktade in sig på och som lagstiftaren åsyftade i 1941 års utvidgning av vilka personer som kunde bli föremål för tvångssterilisering; de beskrevs som en ”undermålig folkgrupp”.¹²² ”Det är alltså ingen tvekan om att debatten om ’tattarpågan’ haft sin betydelse när den s.k. sociala indikationen infördes i lagen”, skriver Bo Hazell i sin bok om resandefolket.¹²³ Under 1920-talet utfördes den första inventeringen av tattarna i Sverige och de uppfattades, som Broberg och Tydén formulerar det, som ”ett särskilt problem, eftersom de vägrade att inordna sig i folkhemmet”.¹²⁴ I *Anna Svärd* har Göran Löwensköld rymt från fadershuset i unga år och levt hela sitt vuxna liv med tattare, men trots det återvänder han för att lämna en dotter i barndomshemmet Hedeby. Hans svägerska friherrinnans tolkning är att Göran önskat att dottern skulle ”bli till en riktig människa” (AS s. 358), vilket ligger helt i linje med den utredning, som inskärpte vikten av att ”med eller mot tattarnas vilja inarbeta dem i samhällsordningen”.¹²⁵ Lagerlöfs roman skriver in sig i en hygienistisk diskurs, som definierar resandefolket som en grupp i särskilt behov av samhällets disciplinerande åtgärder.

121 Ulvenstam s. 227f, not 12.

122 Broberg & Tydén s. 150. Se även hela kapitlet om steriliseringspolitiken och tattarna i Broberg & Tydén s. 144–160.

123 Bo Hazell, *Resandefolket. Från tattare till traveller*, Stockholm 2002, s. 99.

124 Broberg & Tydén s. 147.

125 Citerat hos Broberg & Tydén s. 149.

Tattarna är också den enda grupp som aldrig själva får tala i romanen. De representerar fortfarande en livgivande kraft, men den formuleras av Göran Löwensköld och Karl-Artur Ekenstedt, av dem som lämnat överklassens maktcentrum för friheten i periferin. Glädjen och upploret måste komma från utkanten, även om en hygienistisk diskurs uppenbarligen har begränsat utkantens räckvidd. I *Anna Svärd* är det en tattare som lockar till skratt och revolution mot patriarkatet.

KARNEVALISKT SKRATT

Skrattet smyger sig faktiskt in i fadershuset som *cross-dressing* och över huvud taget har den kritik Lagerlöfs romaner ofta riktar mot patriarkalt maktmissbruk här skärpts. I *Anna Svärd* skrattar berättaren helt enkelt ut manssamhället. Ätten och nationaliteten står alltid för djupt meningsfulla värden hos Lagerlöf, men här gör hon klart att definitionen av dessa institutioner som manlighet är inget mindre än absurd. Inledningen till romanens tredje del preciserar slagfältet för definitionsrätten av nation och ätt till Gösta Berlings marker, som dessutom redan då otaliga kommentatorer och inte minst författaren själv (exempelvis i *Mårbacka* 1922) identifierat som Lagerlöfs egen uppväxtmiljö. Den feministiska udden vässas av en, må vara indirekt, verklighetsanknytning. Berättaren antyder genom dessa lätt avkodade signaler att här talar författaren i egen sak:

Hur måtte det inte ha oroat de män, som hade ärvt de gamla herrgårdarna och bruken utmed Lövens långa sjö, dessa män, som ännu visste att berätta om stolta kavaljersbragder, som regerade på sina gårdar som allhärskare, som avgjorde alla ärenden på sockenstämmorna och blevo firade som konungar på sina födelsedagar, hur måtte det inte ha ångslat dem, då det inträffade på den ena gården efter den andra, att äktenskapen inte välsignades med söner, då deras fruar, som i allt annat voro dem lydiga och underdåniga, tycktes ha ingått en ondskefull sammansvärjning att inte föda till världen något annat än döttrar. (AS s. 339)

Detta stycke andas triumf: den samtida läsaren var givetvis väl medve-

ten om att det numera var Lagerlöf själv som berättade om ”kavaljersbragder”, agerade ”allhärskare” på sin gård och satt i kommunalfullmäktige. Och det var Lagerlöf själv och inte hennes far som blev firad som en kunglighet.¹²⁶

Männens bekymmer med denna ”syndaflod av kvinnor” (AS s. 339) delas inte av berättaren, som låter ironin hudflå deras upptagenhet av manskroppar: ”Säkert hade de också goda skäl för sina farhågor. Ty fastän det inte ännu på något sätt var tal om förintelse och undergång för hela mänskosläktet, så kunde det dock gälla flera gamla släkters fortbestånd.” (AS s. 340) Lagerlöf underkänner här fullkomligt grunderna för detta resonemang och påpekar att det som står på spel i själva verket är patrilineariteten.

Föreställningen att endast manskroppen kan uttrycka de nationalistiska dygderna drabbar Adrian Löwensköld som en nationalistisk depression:

Aldrig kunde Adrian Löwensköld, denne präktige herre till Hedeby, som ständigt förbättrade och förskönade sitt hus och sin egendom, denne rättvisse husbonde, som sökte göra alla sina underlydande lyckliga, värja sig mot den känslan, att han hade förbrutit sig mot landet, mot förfäderna, mot hela mänskligheten, då han endast hade skänkt världen fem döttrar, men ingen son, ingen av dessa plikttrogna, duktiga arbetare, som i forna tider hade hjälpt Sverige till storhet och makt. (AS s. 341)

Adrian är med andra ord även han en fullfjädrad carlylesk hjälte och lik som Carlyle besatt av män – Carlyles hjältar är som sagt per definition män. Lagerlöf underminerar den patriarkala nationalismen genom att låta kvinnokroppar fylla de manliga dygderna: Anna Svärd blir romanens främsta företrädare för ”plikttrogna, duktiga arbetare” och Charlotte får, som nämndes tidigare, förkroppsliga ”svenskt adelsblod” och ”den rätta, svenska viljan” (CL s. 351). Därmed är dock inte problemet löst – Lager-

¹²⁶ Om faderns födelsedagar 17 augusti, om Lagerlöfs överlägset största förmögenhet i kommunen och hennes deltagande i kommunalpolitik se Wagner, *Selma Lagerlöf I*, s. 40. Ang. Lagerlöfs kommunalpolitiska engagemang, se Stenbäck.

löf blottlägger också hur denna kompakta patriarkala föreställningsvärld försvårar kvinnors möjligheter att tala.

Adrians friherrinna har ett absolut behov att tala sin man tillrätta, men rösten förmår inte lämna kroppen, ”hon rörde oupphörligt läpparna, fastän inte ett ljud kom över dem” (AS s. 357). Problemet är akut och berättaren upprepar: ”Hon måste tala.” (AS s. 359) Orsaken till att rösten fastnar i strupen preciseras: ”Att tala till honom det var för henne som att ställa sig och predika för ett isblock.” (AS s. 360) Rösten kan inte lämna kroppen eftersom den ändå inte når fram – ljudet tränger inte in i en mottagande kropp. Den manliga kroppen blir inte tillgänglig för den kvinnliga rösten. Vid ett tillfälle tränger sig dock ljudet ur strupen utan hänsyn till mottagaren och frigör rösten. Barnet som ”tattarbaronen” Göran lämnat på Hedeby blir entusiastiskt mottaget av Adrian, som tror sig se en hett efterlängtd son. Men under kläderna döljer sig en flickkropp. Tattarflickan gör Adrian stum av besvikelse, men kvinnofamiljen jublar:

De skrattade högt och jublande, den ena värre än den andra, och på samma gång skämdes de. Det var ju alls inte rätt att skratta åt att den, som var far och man och husbonde, hade blivit lurad. De voro sediga och väluppfostrade, och de ogillade sig själva i allra högsta grad. Men detta skrattet kom ur själva naturdjupet, och de kunde inte hålla det tillbaka, om de inte ville kvävas.

Det var ett stort uppror. Under ett par minuter kastade de av sig allt, som tyngde och kvävde, och kände sig fria och överlägsna. De trodde, att de aldrig mer skulle känna sig så kuvade och förskrämda som förr, därför att de hade kunnat skratta åt förtryckaren. Medan de skrattade åt honom, förlorade han sin fruktansvärda storhet och blev en liten vanlig människa som de själva. (AS s. 353)

Berättaren räknar för tydlighetens skull upp alla manliga maktbefogenheter, ”far och man och husbonde”. Till och med Ulvenstam, som påstår att ”inget av programmatisk kvinnosak” förekommer i Löwensköldcykeln och gör stor sak av att Lagerlöf i hans mening inte ”lockades” av kvinnorörelsens ”överdrifter”, erkänner att detta skratt är ”kvinnovärlens våldsamma befrielseskratt” – även om han stoppar undan den ana-

lysen i en not.¹²⁷ Detta ställe är ett paradigmiskt exempel på vad Michail Bachtin kallar ett karnevaliskt skratt och romanens utläggning av skrat-
tets politiska betydelse skulle kunna vara hämtad ur hans verk.

Bachtin var verksam redan på 1920-talet, även om de studier som fått störst genomslag i västvärlden kom först senare. Han delar Lagerlöfs ro-
mantiska föreställning om folket – även om Lagerlöf förstår folket som
organisk helhet i behov av en stark ledare medan Bachtin i en mer marx-
istisk riktning förstår folket som kollektiv makt.¹²⁸ Hans teori om roma-
nens genes förankrar genrens rötter i precis det klasslösa agrarsamhälle
som frambesvärjs i Löwensköldcykeln genom Anna Svärds sockendräkt
i eldskenet. I litteratur som tagit intryck av folklore är det möjligt att få
direkt kontakt med en ursprunglig folklig gemenskap, med ”tidens tota-
la enhet i det kollektiva arbetets förhållningssätt till världen och feno-
menen i den”, menar Bachtin. I folkloren ”bevaras den verkliga grundva-
len för de uråldriga grannskapen, den verkliga logiken i den ursprungli-
ga sammanlänkningen av bilder och motiv”.¹²⁹ Det är här närheten mel-
lan arbete, föda, exkrementer, död, födelse, sexualitet utgör en verklig-
het; livets kretslopp finns ständigt för ögonen som konkret erfarenhet.
Denna kroppens livsvärld följer Bachtin som ett moment i den väster-
ländska kulturen i allmänhet och litteraturen i synnerhet och dess främ-
sta uttryck är karnevalen.

Romangenrens rötter preciserar Bachtin till epos, retorik och karne-
val.¹³⁰ Karnevalen är egentligen något man lever, betonar han, den hör till

127 Ulvenstam s. 133 och s. 244ff, not 24. Hans Lindström citerar just detta ställe i sin bachtininspirerade
avhandling om skratet i litteraturen och förbinder skratet på Hedeby med ”den *skrattets exklusiva
sanning* som inte kan ersättas av någon annan typ av sanning”. Hans Lindström, *Skrattet åt världen
i litteraturen*, diss. Lund, Stockholm 1993, s. 301. Se också Edström, *Livets vägspel*, s. 520–523.

128 För en diskussion om Bachtins ambivalenta förhållande till marxism se t ex Alesandar Mihailo-
vic, *Corporeal Words. Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*, Evanston 1997, inledningen.

129 Michail Bachtin, ”Kronotopen”, *Det dialogiska ordet*, övers. Johan Öberg, Gräbo 1991, s. 130, se
även Michail Bachtin, *Rabelais och skrattets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen
under medeltiden och renässansen*, övers. Lars Fyhr [1965] Gräbo 2007, passim.

130 Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 117.

den folkliga skrattkultur, som ursprungligen utgjorde ett rituellt inslag i exempelvis den antika kulten. I västerlandets senare historia har emellertid skrattkulturen lämnats utanför officiella sammanhang och kommit att helt tillhöra och definieras av folket.¹³¹ Därför kan karnevalen fungera som privilegierat område för politisk kritik; samhällets maktordning vänds upp-och-ner genom att maktens symboler hånas och utsätts för förlöjligande. På så sätt ”förlorade han sin storhet och blev en liten vanlig människa som de själva”, som Lagerlöf formulerar det karnevaliska skrattets effekt med en feministisk vinkling som saknas hos Bachtin. Skrat- tet blir i Bachtins teori intimt förbundet med kroppen, med en ”grotesk realism”, som han menar utmärker den folkliga skrattkulturen.¹³² Skrat- tet är alltid ambivalent, eftersom det uttrycker och är del av det kretslopp som ger liv och dödar i samma gest. I Lagerlöfs roman kommer skrattet ”ur själva naturdjupet” och detta ”naturdjup” löser inte bara maktens kontroll över individen, utan också individens kontroll över sig själv. Rösten frigörs just för att den disciplinerade ytan bryts upp, vilket friherrinnan i citatet ovan gestaltar.

Trilogins andra närstudie i skratt tydliggör de groteska kvaliteterna. Prostinnan försöker hålla sig för skratt, men måste ge vika för kroppen:

Charlotte såg hur hon kämpade. Det var en hård strid, men rätt som det var, kom hela ansiktet i rörelse. Ögonen drogo ihop sig, näsborrarna spände ut sig, munnen drogs isär, och så kom äntligen skrattet. Hela ansiktet grimaserade, och kroppen gjorde de lustigaste rörelser.

Och nu måste alla skratta med, det var inte möjligt annat. (CL s. 136)

¹³¹ Se Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, se särskilt s. 16ff och s. 27f; Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 130f; Bachtin, ”Kronotopen”, s. 146f. Se även Lindström särskilt s. 233ff.

¹³² Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, passim, särskilt s. 29, s. 40–61 och s. 283–340. För en dis- kussion av groteskbegrepp se t ex Ingemar Haag, *Det groteska. Kroppens språk och språkets kropp i svensk lyrisk modernism*, diss. Stockholm 1999; Maria Jönsson, *Som en byracka. Självbiografi, este- tik och politik i Agneta Klingspors författarskap*, diss. Umeå 2006, s. 245–253; Anna Lundberg, *Allt annat än allvar. Den komiska kvinnliga grotesken i svensk samtida skrattkultur*, diss. Linköping, Stockholm & Göteborg 2008.

Kroppsdelarna agerar självständigt och utom kontroll. Ögon, näsborrar och mun styrs inte längre av ett disciplinerande subjekt, ”de lustigas te rörelser” som kroppen utför gör revolution mot subjektet. Bachtin definierar ”karnevalsk anatomi” som ”en uppräknig av den sönderstyckade kroppens delar” och prostinnan demonstrerar en godmodig variant av en sådan styckning.¹³³ För Bachtin öppnar denna sönderslitning av den borgerliga individen till ren kroppslighet tillgång till en folklig kultur, till ”ett folk som ständigt växer och förnyar sig”.¹³⁴ Kroppslighetens generativa aspekt är lika konkret som politisk. De frigjorda kroppsöppningarna medger inte bara ingång och utgång av föda, barn och skratt, utan också av tal. I Löwensköldtrilogin liksom hos Bachtin öppnar den folkliga skrattkulturen en politik.

FOLKET FOKALISERAT

Schagerström hade friat! Rike Schagerström på Stora Sjötorp.

Nej, är det möjligt, att Schagerström hade friat?

Jo, det är minsann riktigt säkert, att Schagerström hade friat.

Men hur i all världen kom det sig, att Schagerström friade? (CL s. 37)

Skvaller bildar upptakten till historien om Charlotte och Karl-Arturs uppslagna förlovnig och driver därpå effektivt intrigen framåt. Även om Lagerlöfs berättare ofta vidareför folkets mening, så händer det sällan att skvallret tar plats i berättelsen oförmedlat. I Bremers romaner, däremot, kastas ofta oidentifierade repliker om varandra och får romantexten att framstå som ett slags registreringsapparat mitt i salongen. Hon kommenterar själv den litteraturhistoriska traditionen i detta grepp. ”Folket i Kungsköping”, anmärker Bremer pedagogiskt i *Hertha*, ”motsvarar chören i det Grekiska skådespelet” och i Bachtins litteraturhistorieskrivning

133 Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 174; Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, särskilt s. 184ff.

134 Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 30.

är det denna folkliga kör som skrattar ut makten genom historien.¹³⁵ Via karnevalen får romangenren en utgångspunkt i det icke-officiella, familjära och antihierarkiska talet på karnevalstorget. Platsen är inte minst viktig eftersom den ger utrymme åt ett ”*universell*” skratt, ett skratt som är ”riktat mot allt och alla”.¹³⁶ ”Torget”, skriver Bachtin, ”var symbolen för hela folket”, och blir därmed en avstampspunkt för romanen.¹³⁷

I Lagerlöfs trilogi är folket i ovanligt hög grad fokaliserat ända från början.¹³⁸ I *Löwensköldska ringen* berättas hela episoden om rättegången mot de oskyldiga Olsbykarlarna ur folkets perspektiv. Vid själva gudsdomen när folket upptäcker sig självt – vilket här sker på tingsplatsen och inte på torget – gör berättaren en distinktion mellan folkets olika offentliga platser:

De stodo tätt packade i många led utanför tingshuset. Det såg ut, som när en bisvärm hänger svart och tung framför en bikupa en sommardag. De voro lika svärmande bin också i det hänseendet, att de inte voro i sitt vanliga lynne. De voro inte tysta och högtidliga, såsom de brukade vara vid kyrkan, och inte heller muntra och godmodiga såsom på marknader, utan de voro vildsinta och retliga, de voro besatta av hat och hämndlystnad. (LR s. 92f)

De följande romanerna uppsöker de båda andra platserna för offentligt tal och avlyssnar den ”högtidliga” tystnaden i kyrkan och den ”godmodiga” munterheten på marknaden, men vid tingshuset råder revolutionsstämning. De berömda fantasins jättebin i slutet av *Gösta Berlings saga* har här ersatts med en ”bisvärm” av högst verklig, uppretad folkmassa och den talar: folket ropar glåpord mot alla ”herrarlar” (LR s. 95) men framför allt är man fientligt inställd till de anklagade.

135 Bremer, *Hertha*, s. 409; Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 406 och s. 438. Ulvenstam noterar också att ”[o]mgivningens kollektiva nyfikenhet fångas fint av den ivriga skvallertonen” och Edström kallar Karlstadborna för ”berättelsens kör”. Ulvenstam s. 210; Edström, *Livets vägspel*, s. 499.

136 Bachtin, *Rabelais och skrattets historia*, s. 21ff samt s. 141–186, citatet på s. 23.

137 Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 137.

138 För en definition av fokalisering se Wägnerkapitlet. Edström påpekar också att *Löwensköldska ringen* ofta ”refererar till folket”. Edström, *Livets vägspel*, s. 485.

Domen är förberedd i romanen, men inte i beskrivningar av domstolsförhandlingarna, utan i en lång utläggning om folkets uråldriga gemenskap framför elden. Den politiska aspekten av berättarens gemenskap med lyssnarna i eldskenet konkretiseras här: "Varje kväll hölls det ting vid spiselbrasan både i stora och små stugor, både hos torpare och storfolk." (LR s. 87) Det är argumentationen vid dessa folkets ting, där alla har rösträtt, som utvecklas; folkets ting etableras som romanens enda legitima rättsinstans. Hos Bachtin bryter folkets ambivalenta skratt ner alla maktordningar, men hos Lagerlöf upprättar folket i stället en maktordning. Liksom i Wägners roman befinner sig läsaren i ett folkhem: det är folkets dom som räknas och "vid de flesta rättegångarna, som fördes i de små stugorna, blev domen fällande", meddelar berättaren.¹³⁹ Röstens betydelse betonas ytterligare när opinionen svänger vid tingsplatsen.

Lagerlöfs text knyter här återigen an till ytterligare en annan av de bachtinska romanrötterna epos, retorik och karneval, nämligen retoriken. Till retorikens grunder hör att talaren måste framstå som trovärdig inför sin publik, etablera *ethos* – detta krav är givetvis inte minst viktigt när det gäller försvarstal.¹⁴⁰ Denna tilltro till talarens karaktär trycker Lagerlöf hårt på. Gudsdomen utförs med hjälp av tärnkastning: den som får det lägsta kastet har utpekats som den skyldige. Gudsdomen blir emellertid i detta fall svårtolkad eftersom alla de tre Olsbykarlarna får "sexor all". Men framför allt ändrar folket åsikt under aktens gång och det är denna omsvängning Lagerlöf särskilt fäster uppmärksamheten vid. Genom de anklagades oklanderliga uppträdande och förtroendeingivande ord vid tärningskastningen övertygas folket om deras oskuld: den första är "tapper och god", den andra visar en oväntad ödmjukhet och den tredjes ungdom och kärlek till Marit vädjar till deras medkänsla (LR s. 105–111). Deras tal skapar *ethos*, vilket frikänner dem i den folkliga domstolens ögon.

¹³⁹ Jfr Lisbeth Stenberg, som läser Jerusalem som en "feministisk utopi av samförståndsmodell", som ett folkhem. L. Stenberg, "Nationen som hem", se särskilt s. 47 och s. 59f. För en diskussion om hemmet som politisk modell i Lagerlöfs 1910-talsdiktning, se U-B Lagerroth s. 94ff och s. 114ff.

¹⁴⁰ Se Johannesson s. 18 och s. 36.

Folket fokaliseras även i beskrivningen av Karl-Arturs första inspirerade predikan. Även där är det förmågan att etablera ethos som berättaren särskilt dröjer vid i undersökningen av hans homiletik. Dessutom tematiserar Karl-Artur själv vid detta tillfälle just vikten av *ethos*:

”Mina älskade åhörare!” började han. ”Jag står här för att i Jesu namn varna er för de falska profeter, men I tänken kanske i edra hjärtan: Han, som nu talar till oss, är han en rätt lärare? Vad veta vi om honom? Hur skola vi kunna vara vissa om att icke han också är ett törne, på vilket inga druvor kunna växa, eller en tistel, på vilken inga fikon kunna plockas?” (CL s. 253f)

Denna ingång, som konfronterar problemet med hans egen trovärdighet, förstärks av själva framförandet, det vill säga vad retoriken kallar *actio*.¹⁴¹ Det är hans sätt att tala ”stilla och blygsamt” samt ”stämmans upprörda klang, som fångslade åhörarna” (CL s. 254). Hans framgångsrika skapande av *ethos* banar väg för att budskapet, talets *logos*, ska nå fram och att han lyckas även med retorikens tredje mål – att väcka *pathos* – råder det ingen tvekan om:

Också i kyrkan utbrusto människorna i höga snyftningar. Med en enda kort predikan hade Karl-Artur gjort sig till alla dessa människors älskling. De hade velat bära honom på sina händer, de hade velat i sin ordning offra sig för honom, såsom han offrade sig för sin frälsare. (CL s. 258)

Karl-Arturs predikan är helt enkelt ett genomlyckat prov på regelrätt retorik: han har folket i sin makt.¹⁴² Men den tydliggör även ett annat förhållande, nämligen att retorikens demonstrativa närvaro i romantexten är en effekt av publiken. Löwensköldcykeln frilägger maktrelationen mellan å ena sidan folkets röst, som talar genom fokaliseringen, och å andra sidan talarens röst.

Vid nästa predikan finns Charlotte på plats för att beundra hans ”nya predikometod” (CL s. 272) och noterar tilltalet: ”Det föreföll, som hade

¹⁴¹ Se *ibid.* s. 188–210.

¹⁴² Se *ibid.* s. 36.

han endast fört ett samtal med en skara vänner.” Han vänder sig till församlingen i en retorisk omkastning av den verkliga maktordning talet upprättar och ”anförtrorde dem sina strider och svårigheter, liksom för att han av dem skulle få hjälp och ledning”. (CL s. 274) Predikstolen blir en biktstol och Charlotte förvånas: ”Var får han allt detta ifrån?’ tänkte hon. ’Han talar inte själv. Gud lånar hans röst och talar genom honom.” (CL s. 275) Men den sanning Karl-Artur biktat offentligt har romanen redan avslöjat som lögn och en falsk profet är exakt vad trilogin gör honom till. Att ”Gud lånar hans röst” blir dessutom i trilogins röstlogik i hög grad illavarslande.

Karl-Artur kommer i ätnjutande av den carlyleska hjältens oinskränkta makt, men endast genom ett retoriskt trick, eftersom det inte är han själv som talar. Den politik som emanerar ur den folkliga kulturen blir hos Lagerlöf (till skillnad från hos Bachtin) omedelbart indragen i ordkampen; folket är tillgängligt för demagogisk retorik. Karl-Arturs makt undermineras dock på ett högst fatalt sätt. Han drabbas nämligen av berättarens ironi: romantexten skrattar ut Karl-Artur.

IRONI OCH FETISCH

Charlotte Löwensköld är, som Vivi Edström konstaterat, ”en ironisk roman”.¹⁴³ Redan det faktum att det dröjer ända till sidan 74 innan romanens hjältinna fokaliseras och erbjuder ett stabilt centrum, antyder problem i relationen mellan berättare och romanpersoner. Morgonkaffet dagen efter Karl-Arturs och Charlottes stora bråk är egentligen en tragisk scen, men det är den oförfärdige Karl-Artur som fokaliseras. Berättaren lyckas inbjuda till sympati med Charlotte genom Karl-Arturs egenrättfärdiga misstolkningar (som läsaren förväntas omtolka) av Charlottes förtvivalde kroppsspråk. Edström framhåller att ”Karl-Artur Ekenstedt

¹⁴³ Edström, *Livets vägspe*, s. 493.

är ett av de mest ironiska porträtt Lagerlöf skapat”.¹⁴⁴ Själva intrigen karakteriseras också av tragisk ironi: alla ansträngningar att uppnå ett helat tillstånd resulterar i sin motsats, i att splittringen fördjupas.¹⁴⁵ Så genrebestämmer även romanen sig själv. Schagerström förstår ”att det var ett verkligt *sorgespel*, som hade utspelats i prostgården” (CL s. 162, min kurs.). Sorgespelet, den tragiska händelsekedjan som inte kan komma i rätt bana, sätts igång av skvaller. Skvallrets – och förtalets – företrädesrätt förser berättaren med en oförsonad blick på sina romanpersoner. Berättarens ironiska synvinkel gör klart att läsaren rör sig i en splittrad värld.

Ordkampen i prostgårdsträdgården i början av *Charlotte Löwensköld* splittrar identiteten, enheten mellan röst och kropp, och iscensätts, som analysen visat, i en allegoriserande textstruktur: splittringen avtecknas i förhållande till det bibliska syndafallet och gestaltas som ett utdrivande från den meningsfulla enhetens paradys. Denna splittring ger också utslag i ett ironiskt modus – eller med andra ord, berättarens själva sätt att tala dras in i den splittrade världen genom att säga en sak och mena motsatsen.¹⁴⁶ Berättarröstens ironi blir en problematisk förutsättning för textens meningsproduktion. I det följande kommer jag först att något precisera hur textens ironi kan angripas och därpå klargöra ironins politiska laddning i Lagerlöfs trilogi. Ironin är nämligen här också en händelse i berättelsen: syndafallet upprepas om och om igen. Karl-Artur driver ut sig ur både Charlottes och Anna Svärds jordiska paradys, och utdrivningen ur prostgårdsträdgården har dessutom en förhistoria i *Löwensköldska ringen*.

Begreppet ironi samlar en mängd språkliga fenomen, som på olika sätt relaterats till andra troper och figurer som menar något annat än vad de säger. Redan den klassiska retoriken påpekade att diskussionen om ironi måste ta hänsyn till i vilken omfattning den karakteriserar en framställning – ironin kan gälla ett isolerat uttryck, men också utgöra själ-

¹⁴⁴ Ibid. s. 496.

¹⁴⁵ Edström understryker att *Charlotte Löwensköld* är en ”ödestragedi”. Edström, *Livets vägspele*, s. 494.

¹⁴⁶ För en definition av modus se Wägnerkapitlet.

va attityden i en text, ja, faktiskt en människas hela livsinställning, skriver Quintilianus. Hans exempel på det senare är Sokrates, som ”kallades *ironiker* [eiron] eftersom han spelade okunnig och låtsades häpna över andras visdom”.¹⁴⁷ Quintilianus, och andra klassiska retorikers, grunddefinition av ironi – att säga motsatsen till det man menar – har stått sig genom åren. Men retoriken är en pragmatisk systematik av konsten att hålla tal och inte någon tolkningsteori. När man förskjuter fokus och använder de retoriska begreppen som analysverktyg, exempelvis i argumentationsanalys, blir det omedelbart uppenbart att definitionen ”att säga motsatsen till vad man menar” blir otillräcklig. Många språkliga situationer uppfattas som ironi utan att den skillnad språket skapar består i en motsats, vilket bland andra Anders Sigrell påpekar; ett av hans exempel är att besvara frågan hur en *blind date* varit med: ”Han hade snygga skor.” De allra flesta skulle uppfatta svaret som en ironi, men motsatsen till det uttalade är knappast ett meningsfullt svar på frågan.¹⁴⁸

Förskjuter man perspektivet ytterligare till att, som bland andra Linda Hutcheon, fråga *hur* ironin förmedlar ett budskap, alltså fokusera ironi som ett semantiskt och kommunikativt problem, måste definitionen återigen korrigeras. Hutcheon menar att det som mer än något annat definierar ironi och skiljer den från andra liknande troper, är att ironi alltid har en kant, *Irony's Edge* är också titeln på hennes studie. Ironi riktar sig alltid *mot* någon eller något, upprör känslor av något slag, skiljer ut åhörarna i de som ingår i en gemenskap som ger dem tillgång till att förstå den avsedda meningen och de som lämnas utanför. Ironi är alltid polemisk och ofta politisk, framhåller Hutcheon, även om det inte går att slå fast en särskild politisk hemvist; ironin kan brukas av makten för att trycka ner och förnedra, men kan lika gärna fungera oppositionellt (iro-

¹⁴⁷ Marcus Fabius Quintilianus, *The Orator's Education IV, Books 9–10*, red. och övers. Donald A. Russell, Cambridge, Massachusetts, & London 2001, s. 58ff, bok 9, kap 2:44–46.

¹⁴⁸ Anders Sigrell, *Att övertyga mellan raderna. En retorisk studie om underförståddheter i modern politisk argumentation*, Åstorp 2001, s. 207f.

nin är ”transideologisk”).¹⁴⁹ Hon argumenterar för att substitutionsdefinitionen – att ironins mening är det uttalande, som installeras *i stället för* det man uttalar – måste överges och i sina kulturanalyser visar hon hur både det sagda och det icke sagda är verksamma i att skapa en tredje mening, den ironiska meningen.¹⁵⁰

För att hantera frågan om hur ironi fungerar i en narrativ text krävs dock en litteraturvetenskaplig definition. En sådan finner man bland annat hos Bachtin och i sin analys utgår han från skrattet. Ironi är hos Bachtin ett reducerat skratt – liksom även andra indirekta språkbruk som parodi och skämt i olika hög grad låter ana det skratt som inte längre hörs, men som ”vi ser liksom spår av [...] i strukturen för framställningen av verkligheten”. Det ger den skrattandes synvinkel i själva ordet.¹⁵¹ Ordet delas alltså i två röster i konflikt, vilket visserligen är ett grundvillkor för ordet i Bachtins teori – varje ord riktar sig mot andra ord, andra röster, menar Bachtin, och inbegriper dessa andra språk och kroppar i sig självt. Ordet är i de allra flesta sammanhang ett *dialogiskt ord*.¹⁵² Det som utskiljer ironi, parodi och olika humorformer är för honom att detta andra som bryter sig in är skrattet och att skrattet vränger ordet till indirekt betydelse. Den lagerlöfska berättaren skrattar åt Karl-Artur när hon till synes allvarligt redogör för hur världen ter sig ur hans missanpassade perspektiv.

Även Paul de Man framhåller den splittring ironin åstadkommer – men reserverar splittringen för just ironin. Medan symbol upprättar ett organiskt samband och allegorin upprepar tidigare händelser, bryter ironin tiden och kan bara referera i distans och skillnad: ”Irony divides the flow of temporal experience into a past that is pure mystification and a future that remains harassed forever by a relapse within the inauthentic.”¹⁵³

149 Linda Hutcheon, *Irony's Edge. The theory and politics of irony*, London & New York 1994, s. 15, s. 35 och s. 40.

150 Ibid. s. 12 och s. 58ff.

151 Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 176; Bachtin, ”Kronotopen”, s. 147.

152 Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, s. 193–217.

153 Paul de Man, ”The Rhetoric of Temporality”, *Blindness and Insight. Essays in the Rhetoric of Con-*

Ironin situerar ständigt på nytt texten i ”inautenticitet” och utesluter varje organiskt sammanhang. I Löwensköldcykeln är denna avskärning ur den organiska strukturen tematiserad.

Brottet med den organiska livsvärlden sker i Lagerlöfs trilogi i upp-takten till *Löwensköldska ringen*. Stölden av ringen bryter ut den ur en organisk maktordning och omtolkar den till en utbyttbarhet som ständigt skär av och döljer ringens historia. Ringens ursprungliga mening är kärlek. Generalens kärlek till Karl XII får honom att lidelsefullt längta efter att finnas hos kungen även efter döden – därför behöver han kungsringen i himlen som ett ”igenkänningstecken” (LR s. 9).¹⁵⁴ Ringen är alltså ett tecken på kungens kärlek till generalen och på generalens kärlek till kungen; den binder dem samman i kärleksgemenskap. Närvaron av en annan maktordning noteras dock omedelbart efter kärleken: ”Man berättade, att det fanns så mycket guld i den, att det kunde ha räckt till att köpa en gård för, och att den röda karneolen, där kungens namnchiffer var ingraverat, inte hade mindre värde.” (LR s. 10) När ringen stjäls inordnas den fullständigt i denna andra maktordning, där namnet, själva identifieringen, omtolkas och förlorar sin betydelse. Ringen har blivit en vara och dess mening ett utbytesvärde. Att materialet (”den röda karneolen”) ges företräde framför ”kungens namnchiffer” signalerar den utbyttbarhet som är förutsättningen för att ett ting ska kunna sättas i omlopp i ett ekonomiskt system.

Denna omtolkning av ett ting från kärlekstecken till vara innebär ett allvarligt missförhållande hos Lagerlöf. Det tydliggörs om inte an-

temporary Criticism, [1983] London & New York 1996, s. 222.

154 Wagner jämför i sin recension ringen i *Löwensköldska ringen* med ringen i Topelius *Fältskärns berättelser*. Edström och Ulvenstam påpekar vidare att ringar som på olika sätt laddas med magi är ett vanligt motiv samt att Lagerlöf i minnesteckningen över Topelius (1920) uppmärksammar ”ringen i hans stora epos och framhäver den förödande kraft som den utövar på sin bärare”, som det heter hos Edström. Karl XII:s ring i *Löwensköldska ringen* menar hon ”står i förbund med krig och våld och sociala orättvisor”. Jag vill i stället ta fasta på kärleken som ringen representerar. Elin Wagner, ”Diktaren, som minns”, *Tidevarvet* nr 30 26 07 1925; Ulvenstam s. 24ff; Edström, *Selma Lagerlöfs litterära profil*, s. 157. Se även Edström, *Selma Lagerlöf*, s. 119.

nat av den auktion, som utgör en betydelsefull scen i *Charlotte Löwensköld*. Auktioner har alltid en särskild laddning i Lagerlöfs författarskap, är ofta centralt placerade och ges symboliska funktioner. Weidel påpekar att hämnden hos Lagerlöf oftast drabbar en hel släkt snarare än en individ.¹⁵⁵ Släktens individer blir utbytbara i hämndaktionen på ett sätt som påminner om rättsförhållandena i den isländska sagans ättesamhälle eller den feodala ordningens ekonomiska system. Denna ättens enhet ger utslag även i egendomsförhållanden och i tingens betydelse. I *Jerusalem* gör auktionen på Ingemarsgården tydligt att de ting som bjuds till försäljning uttrycker flera generationers historia, som nu lösgörs ur sitt definierande sammanhang och sprids till oigenkännlighet; en identitet är till salu. På liknande sätt framställs auktionen i *Gösta Berlings saga* i en sexuell symbolik, där möblerna likställs med Marianne Sinclaires besudlade kropp – fadern kan inte längre definiera den kropp som ska föda nya släktmedlemmar, den har förlorat sitt ättevärde och lämnas därför ut till högstbjudande. I *Charlotte Löwensköld* höjs insatsen i auktionen: varan är barn.

De tio föräldralösa syskonen ska tas omhand av socknen och placeras i olika hem, vilket innebar att den fick barnet som åtog sig ”vården” mot lägsta ersättning från socknen. Sådana var reglerna för fattigauktioner.

Det äldsta av barnen, en mager och gänglig pojke, stod på bordet, utställd till allmänt beskådande. Den utbudande höll på att prisa hans förmåga som vallpojke och vedhuggare, och en kvinna, mycket fattig efter kläderna att döma, hade närmast sig för att bättre kunna se vad han dugde till. (CL s. 266)

Berättaren gör klart att det handlar om en slavmarknad och att ”prisa” innebär i detta sammanhang inte att hylla utan att sätta ett pris. Karl-Artur störtar in, ropar ut: ”Låt oss inte sälja bort människor till trældom!” och ropar in barnen till ingen ersättning alls (CL s. 180). Människor kan inte ha något pris, slår Lagerlöf fast.

155 Weidel s. 364f.

Kärnan i Carlyles kritik av den kapitalistiska ekonomin gäller att varulogiken infiltrerat varje del av det mänskliga livet, att "kapitalismen förvandlat alla mänskliga relationer i samhället till opersonliga marknadsrelationer".¹⁵⁶ Den kritiken är också utgångspunkten för hur Löwensköldcykeln omsätter ringens omtolkning från igenkännings-tecken till vara. Den absoluta förnedringen, människokroppen själv som vara, gör varulogiken till ett akut problem för texten, men den fungerar som en strukturerande aspekt av berättelsen från början. Dess verkningar i trilogin tydliggörs bäst med utgångspunkt i ett begrepp formulerat av Carlyles samtida, Karl Marx.

I sin analys av varuformen i *Kapitalet* (1868) fäster Marx uppmärksamheten på den mystiska karaktär tinget antar som vara, och han liknar denna karaktär vid fetischism. Tingets bruksvärde inbjuder inte till mystik, skriver Marx, men själva varuformen tycks förläna tinget en fantasmagorisk kvalitet; "varuvärldens fetischkaraktär" är en grundläggande aspekt av hur den kapitalistiska ekonomin fungerar.¹⁵⁷ I *Löwensköld-ska ringen* intalar sig Bård och hans hustru att de tar sig till kyrkogården mitt i natten för att se efter att ingen annan stjälar ringen, men väl framme vid kistan kommer ett annat syfte i dagen. "De välvde upp locket, och nu fanns det ingen möjlighet mer att hålla tillbaka längtan efter skatten." (LR s. 26) På vägen hem gläds de över att "de skulle få så mycket pengar för den, att de aldrig mer skulle behöva känna någon oro för den varan", tills de upptäcker att deras gård står i brand (LR s. 28). Sonen Ingilbert grips av samma längtan och tycker att ringen "sken som en elds-låga" (LR s. 47). Detta brinnande begär går därefter som en löpeld genom *Löwensköld-ska ringen*. Alla "brunno av begär": ryttmästarens män att få ge sig på Ingilbert (LR s. 68), Paul till luvan där ringen, utan hans vetskap, är insydd (LR s. 121), jungfru Spaak att fråga ut Marit om spöket (LR s. 140) och dragen i generalens eget ansikte avslöjar "en vild lyst-

¹⁵⁶ Mithander s. 77.

¹⁵⁷ Marx s. 63.

nad” (LR s. 157). Den förtärande eld, som med gårdsbranden och guldets eldglans knutits till ringen, den löpelden är själva förbannelsen och den splittrar alla mänskliga relationer. Enda sättet att släcka den visar sig vara att jungfru Spaak avstår från sitt begär till Adrians luva, där nu ringen finns insydd, och återbördar ringen till sin ursprungliga form som igenkänningstecken (LR s. 78).

Det brinnande begärets okontrollerbara framfart ska i den politik trilogin iscensätter domesticeras till spiselbrasan, där den lyser upp folkets ting och berättarens ansikte. ”Eldbrasan och leken vid eldbrasan gav dem åter lusten att leva det fattiga och besvärliga livet”, förklarar berättaren och antropomorferar elden i en dialog mellan ”Broder själ” och ”Syster flamma”.

Ty vad är människosjälen annat än en lekande flamma, också den? Den fladdrar i och över och omkring människan, såsom eldsflamman fladdrar i och över och omkring den skrovliga veden. (LR s. 83)

Själsflamman som i Wagners *Silverforsen* brinner ur kroppens ris, fladdrar här ”omkring människan”, och framför allt blir elden, denna ”tröstare i alla gårdar [...] som aldrig svek och aldrig tröttnade” (LR s. 81), en bild för kärlek – och alltså även förtärande begär. Den förkroppsligade elden som ger livslust, håller helt enkelt samhället samman, konkret i kretsen kring den värmande, livgivande brasan och metaforiskt i den kärlek som binder människor till varandra. Själsflammans främsta uppgift i Löwen-sköldtrilogin är alltså inte som hos Wagner och Bremer att kommunicera med Gud, utan att disciplineras till att hålla sig till spiselbrasan och inte tända eld på hela huset.

I de två följande romanerna upprepas de motstridiga tolkningarna av ringar som orsak till split och splittring – den grundläggande konflikten rör vigselringen som tecken på kärleksgemenskap eller som tecken på försörjning. I den allra sista scenen står den konflikten fortfarande öppen. Anna lämnar sin vigselring i kollekten efter Karl-Arturs missionsföredrag och funderar över hur han ska tolka ringen. Ska han uppfatta ring-

en som bidrag till kollekten – alltså omdefinierad till vara, tecken på att äktenskapet är upplöst – eller ska han uppfatta ringen som tecken på och påminnelse om ett kärleksförbund (AS s. 440)?¹⁵⁸ Samtidigt har varulogiken dragit in ytterligare ett område för mänsklig verksamhet under sin förbannelse, nämligen rösten.

I *Anna Svärd* lämnar Karl-Artur sin tjänst tillsammans med Thea för att förkroppsliga en än mer bokstavlig tolkning av evangeliet, att likt apostlarna dra ut och predika för folket som ”en tiggarpredikant, en Guds skojare” (AS s. 253). Den inspirerade rösten förflyttas från predikstolen till marknaden. De lyckas också väcka hänförelse och det som först fångar marknadens uppmärksamhet är Theas sångröst:

Den steg mot höjden hög, frisk, underbart klar och hörbar vida omkring. Var och en, som förnamn den, måste fråga sig om det inte var genom något himmelskt under, som denna sköna sång steg upp ur det råa, rytande oväsendet. (AS s. 326)

Likaså ”hördes stämman vida omkring” när Karl-Artur börjar tala, och redan hans uppenbarelse är gudomlig:

Vinden lekte i hans hår och kastade det ner över pannan, varigenom ansiktets lysande blekhet blev än mera märkbar. Som han stod där, kom en stråle solsken, göt sitt skimmer över honom, gjorde det fina ansiktet nästan genomskinligt, inramade det för ett par ögonblick i en gloria. (AS s. 327)

Den aura som omger Karl-Arturs framträdande försvinner dock med tiden. Marknadskrafterna drar ner den i smutsen och fyra år senare har Theas röst förlorat sin skönhet, den ”slungades ut med sådan kraft, att det slog lock för öronen” (AS s. 384).¹⁵⁹ Även räckvidden i Karl-Arturs röst

¹⁵⁸ Wivel menar att svaret är givet. ”Det är i bokstavlig mening ett *bednaoffer*”, skriver han och uppfattar ringen i kollekten som en brytning med maskulin ”dominans” och kyrka. Jag menar att ringen i kollekten i förlängningen är en fråga ställd till läsaren och att den gäller huruvida kärlekens eller varans logik ska råda. Wivel s. 315.

¹⁵⁹ Jfr Holms metapoetiska läsning av Lotta Hedmans röst i *Bannlyst*. Lottas röst, menar Holm, blir en bild av den kvinnliga författarens inträde i den manliga litteraturen: ”Det bekanta välju-

uppnås nu med våld – också ”han slungade ut orden med sådan kraft, att de kommo över en som ett hagelväder” (AS s. 387). Marknadens folkliga skratt har tagit initiativet från inspirationen och plundrat den på allt värde. Röstens uppträdande på marknaden måste med nödvändighet underkasta sig, och därmed spegla, marknadens lagar, antyder texten, och falla till gräl om ”de mest intima saker” (AS s. 389). Guds ord kan i marknadens logik i slutändan inte bli annat än rasande utgjutelser över fattigdomens förbannelse.

Det misstag som sätter denna varulogikens förbannelse i fortsatt rullning i *Löwensköldska ringen*, är att jungfru Spaak inte bara avstår från sitt fetischistiska begär till luvan, utan också från sin kärlek till Adrian. Jungfru Spaak gråter över att inte kunna hjälpa sin älskade och Marit minns sin egen kärlek, och givetvis bränns den: ”Nu i detta ögonblick brann hennes själ återigen med full glöd.” (LR s. 173) Marit hittar ringen och räddar Adrian med det underförstådda villkoret att jungfru Spaak ska få sin älskade, men Adrian är förlovad med en flicka ur sin egen klass och jungfru Spaak tvingas acceptera att varulogiken går före kärlek även i äkten-skap. Jungfru Spaaks funktion i berättelsen är att bli spak. Hon borde ha trotsat sitt namn och låtit sin egen och Adrians vigselringar bli tecken på kärlekens värde och inte på ekonomiskt värde. Marit förbannar släkten och utlovar en fortsättning på hämningsverket. Varulogiken rullar på.

KÄRLEK

Lagerlöf brukar kallas den försonande kärlekens författare och det har ofta framhållits att försoningen sker genom offer.¹⁶⁰ Det stämmer också vid

det från en manlig stämma avlösas av en tunn och skrikig kvinnoröst. Men denna stämma kommer inte från centrum, från auktoritetens plats. Den höjs från utkanten, från marginalen.” Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, s. 270.

¹⁶⁰ Se bl a Arvidson s. 98; Ulvenstam s. 49, s. 54 och s. 179f; U-B Lagerroth s. 252–270 och s. 337–342; Weidel, se särskilt s. 238ff, s. 323 och s. 380; Torpe, ”En enda lång variation över ordet vilja”, s. 121f. Karlsson påpekar att offret dock inte är ”kravlost”, medan Olsson tvärtom hävdar att Lagerlöfs romaner inte förmedlar försonande kärlek utan melankoli. Han stannar emellertid vid påståendet

första anblicken även i Löwensköldcykeln: Marit räddar Adrian genom ett offer, liksom Charlotte räddar Karl-Artur genom sitt offer. Undersöker man hur denna försoning kommer till stånd öppnas dock andra perspektiv. Kärleken manifesteras i trilogins första del av ringen, igenkänningstecknet, och det är just som igenkänning kärleken försonar i trilogin. Denna försoning är dock, som påpekats tidigare, långt ifrån fri från maktstrukturer. Hängivelse utmärker här statskonst likaväl som intima relationer. ”Kärleken blir i *Löwensköldska ringen* den kraft som överglänsar alla andra känslor”, skriver Wivel och Edström menar att *Charlotte Löwensköld* nog är Lagerlöfs ”enda, genuina kärleksroman”.¹⁶¹ Om så är fallet blir det än viktigare att studera mer exakt hur kärleken formuleras. I just *Charlotte Löwensköld* är bland andra Schagerström exempel på kärleken som underkastelse när överstinnan får honom i sin makt: ”Han tvekade inte ett ögonblick att låta sig spännas för denna tjuserskas triumfvagn” (CL s. 288) och sparar inte någon möda för att ge henne glädje. Och Charlotte lyckas på ett ögonblick göra Adrian Löwenskölds fem döttrar ”underdåniga” (AS s. 370). Kärlek är i Löwensköldcykeln underkastelse, makt.¹⁶²

Problemet med det brinnande begäret, den perverterade kärleken, som förstör relationer på alla samhällsplan, är med andra ord inte att det upprättar en maktstruktur, utan att den gör det på fel grunder. Igenkänningstecknet som missbrukas som vara i *Löwensköldska ringen* upprepas i de två senare delarna. Överstinnan använder sin makt för att manipulera och framställs över huvud taget som egocentrisk och orättvis i sitt sätt att

att kärleken är ”isande tystnad” och diskuterar inte hur den blir verksam i romanerna. Karlsson, *Känslans röst*, s. 80; U. Olsson, ”I det svarta”, s. 132.

161 Wivel s. 298; Edström, *Livets vägspele*, s. 495.

162 Torpe studerar den kvinnliga masochismen i Lagerlöfs författarskap och noterar även Charlottes underkastelse under Karl-Artur, trots att Charlotte och Anna enligt Torpe är de första av författarskapets unga kvinnor som får visa styrka och självständighet. ”Till och med Charlotte, tycks hon mena, som är en aktiv och självständig ung kvinna med beslutsamhet och mod, till och med hon faller i fällan då det gäller kärlek [...]” I Torpes läsart är masochismen ett osunt tillstånd som berättelsen syftar till att upphäva; jag vill i stället framhäva att underkastelse är kärlekens natur i Löwensköldcykeln. Torpe, *Orden och jorden*, s. 142–176, se särskilt s. 144, citatet på s. 159.

styra hela sin omgivning, men hon känner igen Schagerström. Hon ser på honom med en ”lång blick. Den var inte beslöjad av tårar, den trängde ända in i hans innersta, såg och rannsakade.” Den blicken känner igen honom, ”förstod allt, som rörde sig inom honom” (CL s. 302f). Överstinnans identifiering låter honom träda fram som sig själv: ”Han tyckte, att all fulhet, all otymplighet, all dumhet föll av honom.” (CL s. 303) På liknande sätt blir Charlotte igenkänd av överstinnan vid sitt första besök i huset och älskar henne från den stunden (CL s. 120f). Thea däremot känner inte igen Karl-Artur själv, utan en berättelse. ”Hon hade alltid velat se en man, som passade till moderns beskrivning” och hon ”kände igen de stora dröm-ögonen, som modern hade talat om, och det milda leendet” (CL s. 50). Inte heller Karl-Artur känner igen Anna Svärd, han identifierar inte henne utan hennes dräkt: ”Denna hans brud, så grann och fager hon var, kom ifrån fjärran fjälltrakter, från fattigdom och ringhet.” (CL s. 84) Karl-Artur drar sin slutsats: ”Hon visste ingenting om rikedomens lockelser” (CL s. 84) och bevisar därmed hur hopplöst han misslyckas med att älska. Hans kärlek gäller det hon representerar för honom – Anna ska användas som ett medel för ett annat mål, Karl-Arturs ideal om fattigdom. Den sanna kärleken i trilogin har däremot inget annat mål än att känna igen den älskade.¹⁶³ Identifikation legitimerar kärlekens maktfullkomlighet och garanterar att den inte missbrukas.

Karl-Artur blir som sagt avbruten i sin predikan över Kärlekens lov, men han har hur som helst missat att läsa inledningen till de verser som Anna får höra på sin bröllopsnatt. Romanen läser dem i stället. Trilogins rätta tolkning sammanfattar berättaren själv i att Karl-Artur lärt sig älska människorna, men problemen med Karl-Artur och Theas perverte-
rade begär artikuleras med utgångspunkt i de första verserna, mottot till detta kapitel. Thea citerar faktiskt bibeltexten när hon klagar på Karl-Ar-

163 Jfr Bergenmar, som menar att den erotiska kärleken ”väcker [...] hjältinnorna i *Gösta Berlings saga* till liv” och får romangestalterna att ”förverkliga sin mänskliga potential”, vilket hon relaterar till Ellen Keys kärleksfilosofi. Bergenmar s. 149 samt s. 173.

turs tråkiga predikningar: ”Förr kunde du tala som en ängel, som kände alla Guds rikes hemligheter. Nu vet du ingenting.” (AS s. 214) Och Theas egna önskningar ”äro som tunga, mäktiga orkaner, som kunna flytta berg och välta jorden ur sin bana” (CL s. 49). Att ge bort allt han äger är också precis vad Karl-Artur gör, han till och med bränner upp sin kropp under Afrikas sol, men den som läst Kärlekens lov från början vet, att utan kärlek är man ändå ”allenast en ljudande malm eller en klingande cymbal” (I Kor 13:1), eller översatt till romanens maktkamp som ordkamp: ett hänförande språk som ljuder endast tack vare sin inre tomhet.

Kärleken ges också ett slags självständig existens genom att den på ett par avgörande ställen animeras. Där Guds röst förblir en misstolkad text – till skillnad från i Wagners roman där Guds röst skänker inre visshet – tar kärleken plats i romanen som ett slags kropp. Kärlekens bud ges vanligen företräde framför Guds bud i Lagerlöfs författarskap; Stellan Arvidson betonar att detta ”innebär en omformning av kristendomen”, eftersom ”kristendomen motiverar kärleken till nästan med kärleken till Gud, [medan] Selma Lagerlöf [vill] definiera kärleken till Gud som kärleken till människorna”.¹⁶⁴ Med det ena missgreppet efter det andra har Karl-Artur till slut dödat Charlottes kärlek:

Det hade inte lyckats honom förut. Han hade sårat den, föraktat den, försmått den, förtalat den, men den hade ändå levat. Den hade inte haft så mycket som en vänlig blick att fröjda sig åt, men den hade ändå hållit sig vid liv.

Men nu efter detta måste den dö. (CL s. 349)

¹⁶⁴ Arvidsons polemiska ärende är att visa hur Lagerlöfs författarskap är betydligt mer idédebatterande än av vad den gängse bilden på 1930-talet ville göra gällande. Han trycker hårt på distansen till kristendom och fortsätter: ”Någon annan Gudskärlek finns inte. Selma Lagerlöf lägger hela religionens tyngdpunkt till människokärleken. Hennes författarskap är en predikan härom.” Ulvenstam menar att ”kärleken till Gud och kärleken till människorna och nödvändigheten av båda delarna [diskuterar] i verk efter verk av Selma Lagerlöfs hand”. Brandby-Cöster framhåller vidare att kallelsen i *Charlotte Lövensköld* och *Anna Svärd* gäller medmänniskorna. Arvidson s. 104f, se även s. 70ff; Ulvenstam s. 167; Brandby-Cöster s. 183f. Jfr Erland Lagerroth, som argumenterar för att kapitlet ”Amor vincit omnia” i *Gösta Berlings saga* ”intet annat [är] än en exemplifiering av” Kärlekens lov. E. Lagerroth, *Landskap och natur*, s. 113, se även s. 22. Jfr även Ek s. 195ff.

Kärleken antropomorferas, blir en levande människokropp som kan "fröjda sig åt" blickar och som också kan dödas. Även i *Anna Svärd* agerar kärleken i en antropomorfering. Mötet med Karl-Artur har förändrat henne: "Hon hade på intet sätt blivit mindre förslagen, mindre beräknande, mindre vaksam. Det var endast så, att dessa goda gåvor, som förut hade hjälpt henne att förtjäna sin bärning, alltsedan dess trädde i tjänst hos kärleken." (AS s. 102f) Gåvorna blir förmänskligade hjälpare och kärleken en arbetsgivare.

Kärlekens egen kropp blir också synlig i trilogin, om än bara som "en liten amorin av porslin" (CL s. 281f). Det räcker dock som kropp att rikta rösten till och att tillskriva makt. Charlotte håller "straffal till kärleksguden":

Ack, Amor, varför skyddar du hennes kärlek? Är det därför, att den är otillåten? Är det sant, att du ser med största nåd till sådan kärlek, som inte får finnas till? (CL s. 282)

Möjligen är detta ett "straffal" i dubbel bemärkelse; den otillåtna kärleken, den "som inte får finnas till" är en, förmodligen inte omedveten, blinkning till den "love that dare not speak its name", för vilken Oscar Wilde blev straffad med fängelse.¹⁶⁵ I Lagerlöfs trilogi får dock den samkönade kärleken finnas till: Karl-Arturs syster Jaquette, "som till den grad älskade Charlotte, att man kunde tro, att hon hade kommit till Korskyrka mera för hennes skull än för broderns" (CL s. 111), blir senare också förtjust i Anna – hon "drogs till den fattiga gårdfarihandlerskan av hennes vackra utseende" (CL s. 285). I *Anna Svärd* får Jaquette drömma om att flytta ihop med Anna på sin lantgård (AS s. 322). Det är inte könsaspekt- en som är avgörande för vilken kärlek som är tillåten hos Lagerlöf.

Löwensköldcykeln är en utläggning av Kärlekens lov, men snarare av de inledande verserna än av de mer kända om kärlekens tålighet, som *An-*

¹⁶⁵ Jfr Kerstin Munck, "Makt, sexualitet och gränsöverskridanden hos Selma Lagerlöf. Exemplet 'Dunungen'", *I Selma Lagerlöfs värld*, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Selma Lagerlöfstudier 2005, s. 131–142.

na *Svärd* citerar, och som verkar inbjuda till offer. Offer tematiken är central i Lagerlöfs författarskap, även om lagerlöfforskningen liksom vägnärforskningen delvis överbetonat offret som ett uppgivande av sig själv. Charlotte offerar sig för Karl-Artur, menar bland andra Weidel, men gör hon verkligen det?¹⁶⁶

Charlotte avstår från att försvara sig mot förtalet och tackar ja till Schagerströms frieri för att skydda Karl-Artur, men det gör hon för att slutligen få sin hjältemodiga insats erkänd, inte för att avsäga sig sina anspråk. Hon förlänger vidare denna teater, men inte för att avstå på allvar, utan för att hon deltar i överstinnans tillrättaläggande, manipulerande intrig. Slutligen gifter hon sig med Schagerström, men det kan knappast kallas att offra sig för Karl-Artur. Genom sitt giftermål hjälper hon varken honom eller sig själv, utan överstinnan. Det är faktiskt trilogins enda verkliga offer, och det sker på grund av samkönad kärlek. Charlotte älskar ”sin svärmor nästan mer än Karl-Artur själv” och agerar ständigt ”för hennes skull” (CL s. 221), är ”sjuk av längtan” efter henne och belönas när överstinnan ”blixtsnabbt [fattade] om hennes ansikte med sina mjuka händer, drog henne fram till sig och kysste henne gång på gång” (CL s. 196f). Thea kräver att Charlotte gifter sig med Schagerström för att Thea ska förmå Karl-Artur att försonas med sin mor. Inte ens detta offer får emellertid behålla sin försonande verkan i berättelsen: Karl-Artur förvärrar situationen och orsakar sin mor ett oåterkalleligt slaganfall.

Offret får i Löwensköldcykeln förödande konsekvenser – här är det tvärtom förmågan att värja sig som låter romanpersonerna uppnå hälsa och välstånd. Schagerström väcks ur sin melankoli, men inte av Nymans predikan om rikedomens ansvarsbörda. När han däremot får chans att värja sig mot en gammal fiende kommer livslusten omedelbart tillbaka. Gammal svartsjuka, förödmjukelser och hämndbegär som äntligen kan sättas i verket – det är receptet (CL s. 223). Charlottes svenska blod manar henne likaså att trotsa andras skadeglädje (CL s. 351f). Att försvara

166 Weidel not 28 s. 380.

kroppen blir också röstens kanske viktigaste funktion i romanerna.

Det är också i förhållande till kärleken som man måste förstå skönhetsens makt i trilogin.¹⁶⁷ Den barnlösa Charlotte ska välja en av sin kusin Adrians fem döttrar att uppfostra som sin egen, men flickorna Löwensköld liknar sin mor och har inte den löwensköldska skönheten. Detta är ett allvarligt problem: Charlotte grips rentav av ”förskräckelse” (AS s. 371). Visserligen intalar sig Charlotte att hon i en sådan flicka skulle ”få en vän, som aldrig skulle svika henne” (AS s. 369), men när hon upptäcker den löwensköldskt vackra tatarflickan brister fördämningarna: ”Fulheten, den förskräckliga fulheten, som hon hade kämpat med hela kvällen, fulheten, som hon hade försökt finna nyttig och bra, den lämnade hon nu åt sitt värde.” (AS s. 375) Charlotte njuter i stället av att underkasta sig det vackra barnet som agerar ”despotisk liten tyrann” (AS s. 379). Skönhet väcker hänförelse och utövar därmed makt.

Löwensköldflickornas nyttiga fulhet antyder också varför den goda manliga maktens kropp måste vara ful hos Lagerlöf. Den vackra manskroppen som väcker hänförelse vänjs redan som barn vid en makt som det patriarkala samhället sedan inte begränsar. Det innebär risk för missbruk, att som Karl-Artur uppfatta sig själv som halvgud, det vill säga att bli en demon. Den fula manskroppen däremot kan endast utöva makt genom arbete och moraliska förtjänster – endast en ful kropp kan bli en sann carlylesk hjälte.¹⁶⁸ På Charlotte och Schagerströms bröllop framstår visserligen även de som ”halvgudar”, men i folkets ögon och inte i sina egna, vilket gör hela skillnaden.

Skönheten ger sig till känna när en människa visar sig, manifesterar

167 Skönheten i Lagerlöfs författarskap har varit föremål för diskussion. Det är i första hand *Gösta Berlings saga* som debatterats i det hänsendat. Se t ex Bergenmar, *Förvildade hjärtan*, s. 150–181, särskilt s. 157. U-B Lagerroth har lyft fram skönheten i *Bannlyst* (1918) och Arvidson påpekar: ”Skönhetsglädjen präglar också Löwensköldböckerna.” U-B Lagerroth s. 279–292; Arvidson s. 106.

168 Jfr Ulvenstam, som lyfter fram skillnaden mellan Karl-Arturs bortskämda uppväxt och Schagerströms strävsamma dito – Ulvenstam identifierar Schagerström härvidlag med Lagerlöf. Ulvenstam s. 106f.

sina känslor. Charlottes skönhet framträder första gången i vrede (CL s. 46). Likaså försvinner prostinnans fulhet när kroppen förvrids i skratt och till och med Theas drag blir åtminstone ”uttrycksfulla och rörande” av förtvivlan (AS s. 210) Uppenbarligen är skönhet här något annat än bestämda mått och regelbundna drag – den framträder tvärtom där regelbundenheten dras isär. Den hänförande skönheten är i hög grad en effekt av att en människa uttrycker sig själv, tillkännager sin identitet.

Kärlekens makt är kittet i samhällsbygget, det som drar människor till varandra och som upprättar hierarkier. Egentligen har emellertid kärleken ingen röst hos Lagerlöf. Toril Moi har i en analys av Mme de Staëls *Corinne* lyft fram hur den melodramatiska slitningen mellan expressivitet och tystnad iscensätts i Corinnes längtan efter en ordlös förstäelse, som hon tappar tron till när hon blir sviken och därför väljer en dödade tystnad i stället för sin röstkonst.¹⁶⁹ Liksom Corinne drömmer Lagerlöfs romaner om den ordlösa kärleken. I *Jerusalem* närmar sig Gabriel och Gertrud en kärleksförklaring genom att Gabriel tycker sig förstå Gertruds tankar, och de röster som kilar in sig i tystnaden är ”avbrytande”, ”halvkvävd”, ”nästan bortdöende”.¹⁷⁰ Även i *Charlotte Löwensköld* talar kärleken med ”en röst, som knappast var hörbar” (CL s. 104) och triologins ideala bild av kärlek finns i *Löwensköldska ringen*, där Marit och Paul mitt under pågående gudsdöm bara står stilla ”sida vid sida, på ett outranssakligt sätt sammanförda” (LR s. 110). Men också detta förhållande perverteras i syndafallet i prostgårdsträdgården. Liksom Gabriel i *Jerusalem* tycker sig Karl-Artur lyssna till Charlottes tankar, men det är endast sina egna önskningar han hör (CL s. 69). Därefter måste kärleken uttalas. Schagerström får poängtera detta förhållande genom att be om ord: ”Charlotte, sade han, du måste tala.” (CL s. 380) Och i den sista romanen vägrar han leva om inte Charlotte aktivt uttalar kärleksorden (AS s. 309). Kroppen kan inte längre lita till ordlös gemenskap; känslan

169 Toril Moi, ”*Corinne* – kvinnornas grundläggande modernitetsmyt”, *KvT* 2004:3, s. 23–33.

170 Selma Lagerlöf, *Skrifter. Jerusalem II. I det heliga landet*, [1902] Stockholm 1933, s. 219f.

måste göras extrovert inte bara i fysiska uttryck, utan också i tal. Rösten utvidgar därigenom kroppens gränser.

Maria Karlsson studerar i sin avhandling melodramatiska mönster i Lagerlöfs författarskap och skriver att genren melodram, som etablerades i revolutionens Frankrike, hade en förhistoria i ”ett folkligt, icke-verbalt, gestiskt och spektakulärt skådespel; ett slags pantomim ledsagad av musik eller allsång”. Talteater var nämligen förbjudet under 1700-talet fram till revolutionen, frånsett de fyra teaterhus som hade kungligt privilegium, men när talförbudet hävdades fortsatte kroppens stumma tal att vara kärnpunkten i det melodramatiska uttrycket.¹⁷¹ *Känslans röst* är titeln på Karlssons avhandling, som visar vilken mångbottnad betydelse en melodramatisk föreställningsvärld får i Lagerlöfs författarskap, även om just Löwensköldcykeln enligt henne utgör en ”uppgörelse med en melodramatisk livssyn”.¹⁷² Ett par drag återfinns dock mer eller mindre intakta, exempelvis den melodramatiska gestiken. Den melodramatiska strävan att ”säga allt” får, som Moi påpekar, en motsvarighet i den melodramatiska operans ekvilibristiska röst och ändlösa fraser (utan andningspauser), vilket blir den kanske tydligaste manifestationen av den melodramatiska rösten som förlängning av den uttrycksfulla kroppen.¹⁷³ Att den melodramatiska kroppens stumma språk historiskt var en effekt av politisk repression av rösträtt är en kuriös detalj, men viktigare är att melodramens excess i röst och passionerat tysta kroppar sätter ljuset på frågan om relationen mellan kropp och röst.

RÖSTENS OCH KROPPSLIGHETENS FUNKTIONER

Redan Walter Berendsohns tidiga Lagerlöfstudie slår fast att ”det verkliga innehållet i hennes diktning är mänskligt själsliv, men det viktigaste, ja, det enda framställningsmedlet, A och O i hennes berättarkonst,

¹⁷¹ Karlsson, *Känslans röst*, s. 27f och s. 34ff.

¹⁷² *Ibid.* s. 204.

¹⁷³ Moi s. 30f.

är handling”.¹⁷⁴ Handlingens betydelse diskuteras också i Sven Arne Bergmanns avhandling om *En herrgårdssägen*. Han använder begreppet ”handlingens primat” för att sammanfatta dels hur ”berättande är inriktat på personernas handlingar”, dels hur han menar att handlingen blir ”berättandets mest autentiska uttryck för dessa personer”.¹⁷⁵ Kroppen talar ständigt och detta kroppsspråk är inte mindre aktivt i Löwensköldcykeln.¹⁷⁶ Charlottes ”sturska nacke” ges till och med ord: ”Hon behövde inte tala. Hela hållningen sade tillräckligt tydligt: ’Kom mig inte nära! Jag går åt det här hållet för att få vara ensam.’” (CL s. 66) Karl-Artur slänger sig på knä och kysser sin mors händer medan tårar sköljer över ansiktet; en paradigmatiskt melodramatisk scen. Det är kanske inte helt förvånande med tanke på att både Karl-Artur och överstinnan kodas av romantik, men även verklighetsprincipens Anna Svärd vrider sina händer (AS s. 100) och den praktiska Charlotte släpar sina steg (AS s. 36) så teatralt som om de stod på en operascen.

En av kroppslighetens funktioner är med andra ord att ge uttryck för känslor, men kroppsligheten ges en lika viktig funktion i att erfara känslor. Det ”svartnade för ögonen” på Karl-Artur när han misstänker att Charlotte tackat ja till Schagerströms frieri (CL s. 65) och en ”stöt av lycka och glädje for genom hela hans varelse” när han återser henne efter ett par år (AS s. 192). Exempelen kan flerfaldigas många gånger om. En tredje funktion är att känslorna skrivs in i själva kroppens utseende. I Wagners roman satte ett upprepat levnadsmönster spår i kroppen, disciplineringen ristade in fårorna, men i Lagerlöfs romaner går den fysiska förändringen betydligt snabbare. På några veckor förvandlas Charlotte:

Det djupa svärmodet förjagade för alltid ur hennes sätt vad som hade varit

¹⁷⁴ Berendsohn s. 109.

¹⁷⁵ Sven Arne Bergmann, *Getabock och gravilija. Selma Lagerlöfs En herrgårdssägen som konstnärlig text*, diss. Göteborg 1997, s. 31.

¹⁷⁶ För en diskussion om kroppens stumma språk i *Gösta Berlings saga* och i *En herrgårdssägen*, se Karlsson, *Känslans röst*, s. 74–80 och s. 174–182.

alltför pojkkäckt, alltför uppsluppet. Över rösten, över rörelserna, över dragen
lade det sin stillsamma värdighet. (CL s. 263)

Och bara en enda veckas äktenskap med Karl-Artur förändrar Annas utseende: ”En prövad kvinnas klokhets och stilla allvar hade efterträtt den förra ungdomliga trotsigheten och självtilliten.” (AS s. 167) Karl-Artur själv förändras till oigenkännlighet av fyra år som kringresande tiggarpäst, och det skulle givetvis kunna förklaras med nya livsmönster, men berättaren avvisar den förklaringen. ”Men lidandet, kära Charlotte, tänk på lidandet”, uppmanar i stället friherrinnan när Charlotte ifrågasätter att han kunnat bli ”så olik sig” (AS s. 390). Det är känslomässiga erfarenheter som hastigt sätter spår i kroppen och inte inpräntade, upprepade rörelser. Kroppsligheten tjänar i romantexten inte bara till att uttrycka och erfara känslor, utan manifesterar dem också såsom utseende. En fjärdedel funktion är att kärleken måste rikta sig mot en kropp, hängivenheten kräver en kropp att underkasta sig. Folket behöver närheten till Karl XII:s kropp, läsaren behöver berättarens kropp, friherrinnan Löwensköld behöver en levande kropp och inte ett isblock för att mening ska bli till, eller med andra ord: för att kärlek ska uppstå. Kroppslighetens funktion är således även att vara mål för känslor.

Dessa fyra kroppslighetens funktioner skulle man kunna sammanfatta i att kroppen utgör ett slags känslomateria. Kroppen hos Lagerlöf är en patetisk (i bemärkelsen känslomässig) struktur. Denna patetiska struktur korresponderar mot en annan struktur, som framhålls med emfas i Löwensköldtrilogin, nämligen kroppen som en politisk struktur. Kroppsligheten är, som läsningen ovan visat, definierad av nationen – Ryttmästarens svenska kraft och Charlottes svenska blod är en inte oväsentlig aspekt av hur kroppen producerar mening i texten.

Än viktigare än kroppslighetens nationella funktion är dock dess funktion att manifestera ätten.¹⁷⁷ Släkten får i det avseendet dessutom fö-

¹⁷⁷ Jfr Lisbeth Stenberg, som noterar att det är ”ättens hem” och inte det borgerliga hemmet som segrar i *Jerusalem*. L. Stenberg, ”Nationen som hem”, s. 59f.

retråde även framför kön. Män och kvinnor är påfallande ofta lika till både det yttre och det inre hos Lagerlöf. I exempelvis *Jerusalem* legitimeras Barbro närvaro i Ingemarsgården inte bara med att hon är väl insatt i gårdens traditioner utan också att hon till utseendet liknar Ingmarssläkten. Även Gertrud och Gabriel påminner om varandra till både egenskaper och kropp.¹⁷⁸ I Löwensköldcykeln är det i första hand Anna Svärd, som dubbleras av en man, sin farbror Jobs Erik.

Anna Svärd var så lik honom, att hon kunde ha varit hans dotter. Likheten låg inte bara i det yttre. Jobs Erik hade också i sin ungdom dragit kring landet som gårdfarihandlare. Han hade varit knepig och förslagen, alldeles som hon, och tjänat bra med pengar. (AS s. 56)

Någon skillnad mellan Anna och Erik finns kort sagt inte. Och det är inte för inte som Charlottes namn antyder att hon är beredd att bete sig som vilken karl som helst; hon är en karl i femininum (Charl-otte). Hon har tjuvtvälat med hästar, hon har fällt den största älg tjuren vid jakten och hon planerar först att ta ner geväret från väggen, ”kalla ut” personen som baktalat henne och ”befria [människorna] från ett dylikt vidunder” (CL s. 124f). Baron Adrian bekräftar: ”kusin är modig som en karl” (AS s. 417). Lisbeth Stenberg och Kerstin Munck pekar också på hur Lagerlöfs egna erfarenheter och begär till kvinnor ofta får fiktiv form i manskroppar.¹⁷⁹ Ett motsvarande exempel är faktiskt den läxa Karl-Arturs imperialistiska erfarenhet lär honom – och som sammanfattar trilogins tolkning av sig själv – nämligen att älska medmänniskorna; detta är sam-

178 Barbro är stor och stark som sin man och både Gabriel och Gertrud är milda och goda och har nära till orden. Se Selma Lagerlöf, *Skrifter. Jerusalem I. I Dalarna*, [1901] Stockholm 1933, s. 91; Lagerlöf, *Jerusalem II*, s. 72f, s. 103–116, s. 138 och s. 227.

179 Även Ulvenstam påpekar faktiskt att Lagerlöfs kärlek till gestalten Charlotte har en grund i ”att hon älskat fru Elkan; i speglingen av det förhållandet tar Selma Lagerlöf Schagerströms roll”. Ulvenstam s. 125; L. Stenberg, särskilt s. 364, s. 385, s. 399–412; Munck, ”Makt, sexualitet och gränsöverskridanden hos Selma Lagerlöf”. Ang. Lagerlöfs Märbacka betraktat ur ett queerperspektiv se Katarina Bonnevier, *Behind Straight Curtains: Towards a Queer Feminist Theory of Architecture*, diss. Stockholm 2007, kapitlet ”Märbacka” s. 262–363, samt s. 365–432 passim.

hällsmoderns uppdrag. Den manliga hjälten måste ikläda sig den traditionellt kvinnliga uppgiften att älska för att samhällskroppen ska fungera i Löwensköldtrilogin.

Kön kan te sig som stabila kategorier hos Lagerlöf, men läser man närmare, blir man varse underströmmar åt båda håll, som låter manlighet och kvinnlighet glida över i varandra. Kön underordnas ätten – först här inträder en avgörande skillnad. Charlottes extatiska utrop när hon ser tattarflickan och reagerar på hennes löwensköldutseende tydliggör kraften i likheten: ”Jag känner, att jag är släkt med henne.” (AS s. 374)

Kroppens behov för överlevnad har jag lyft fram tidigare, och romanerna gör klart att även detta måste betraktas som del av kroppslighetens politiska struktur. Överlevnadsmöjligheter är precis vad det biopolitiska systemet fördelar och genererar. En fjärde kroppslighetens funktion som politisk struktur är slutligen att tillkännage vilken position individen intar i samhällssystemet. Strängt taget är det snarare kläder och andra attribut än kropp som bestämmer den platsen – den fattige bondens ansikte kan ju lika gärna vara ett kungaansikte, vilket beskrivningen av generalens porträtt betonar. Det gör inte denna funktion (som manifesteras om inte *i* så i alla fall *på* kroppen) mindre viktig, lika lite som en låg position i hierarkin skulle vara mindre viktig än en högre. Folkets hyllning av de nygifta Charlotte och Schagerström formulerar på ett pedagogiskt sätt denna poäng. Brukets underlydande har delat upp sig efter arbetsuppgifter och vagnen passerar i tur och ordning ”brukets smeder med släggor på axeln”, ”jordbruksarbetarna [som] skyldrade för dem med sina spadar”, ”mjölnare och sågare” samt ”trädgårdsmästarn, omgiven av sina drängar”. Slutligen är man framme vid centrum: ”Uppe vid huset äntligen stodo bruksförvaltarn, brukshållarna, inspektorerne, hus hållerskan och tjänsteflickorna och bugade och nego.” (CL s. 368) Hela samhällskroppen är samlad och för härskarna till den upphöjda positionen. Lagerlöfs organiska samhällsliga vision eftersträvar att få samhällskroppens olika delar att samverka till allas förhöjda lycka, och därför blir

en av kroppslighetens viktiga funktioner i romantexten att ange vilken lem i samhällskroppen det gäller. Den politiska strukturen omfattar således en nationell funktion, en ättefunktion, en överlevnadsfunktion och en klassfunktion. Om kroppsligheten som patetisk struktur kan sammanfattas som känslomateria, sammanfattas kroppsligheten som politisk struktur bäst som en samhällslem.

Dessa kroppslighetens funktioner motsvaras av röstens funktioner – egentligen sammanfaller de i stort sett, med ett viktigt undantag: medan kroppen förändras är rösten densamma. Till utseendet har Karl-Artur blivit en annan efter fyra år med tattarna, men både friherrinnan och Adrian känner igen honom på rösten. Röstens huvudfunktion är identifikation. Eftersom rösten i övrigt fungerar som en förlängning av kroppsligheten – den låter känslomaterien ljuda och värjer samhällslemmen – skulle man kunna dra slutsatsen att rösten, ungefär som hos Wagner, uttalar kroppen. Men så enkel är den identitetspolitiska logiken inte här. Rösten och kroppsligheten fungerar snarare som parallella system som måste bli samstämmiga för att garantera att människan är sig själv. Charlotte utnyttjar exempelvis mörkret i en diligensvagn för att härma Theas röst och förtala sig själv inför Schagerström; rösten kan förställas och finns ingen möjlighet att kontrollera röst mot kropp är misstrogenhet på sin plats (CL s. 237–246). Wagners samhällsmoderliga berättare penetrerar sina romangestalter för att begripliggöra dem och på så sätt innesluta dem i samhällelighet, men Lagerlöfs berättare betraktar misstänksamt sina romangestalter och frågar: Är du att lita på? När Karl-Artur vill bli räddad av Charlotte undan Thea och tattarna räcker det inte med att röstklängen förändras och ”på en gång ljuder uppriktig och sann” – hans kropp måste också tala:

”Du vet vad det kommer att kosta dig”, säger hon helt lågt, men med stort allvar.

”Ja, jag vet, Charlotte”, svarar han lika allvarligt och möter stadigt hennes blick. (AS s. 434f)

Både röst och kropp måste bekräfta Karl-Arturs önskan om att ställa

sig till samhällets förfogande. Rösten kan förställas och både kropp och röst kan bedra, men den kärleksfulla hängivelsen återinstallerar individen i en samhällelig maktordning och bringar röst och kropp till harmoni, till identitet. Identifikation är förutsättningen för det goda samhället hos Lagerlöf; politik är att tillkännage sig själv genom att låta röst och kropp sammanfalla.

SIREN

Spökhistorien som ligger till grund för *Löwensköldska ringen* hade Lagerlöf bearbetat redan 1891 i novellen ”Karln”, som dock förblev opublicerad. Märkligt nog cirkulerade manusversionen på marknaden under 1920-talet och Lagerlöf försökte men misslyckades med att själv köpa in sitt gamla manus.¹⁸⁰ Skillnaderna mellan historien om ringstölden i ”Karln” och hur den omsätts i *Löwensköldska ringen* är avsevärda, men passusen om historieberätterskans fysiska närvaro och effekten av hennes röst på åhörarna finns i en lite annan tappning även i den tidiga texten. ”Gamla sägner äro den sirénsång, som jag fruktar. Med smekande röster vilja de locka mig att störta ned i hemlighetsfulla, mystiska djup. Vål kunde jag behöfva att stoppa igen mina öron med vax.”¹⁸¹ Den förledande skönsången, som lockar ner i djupet tillhör i den tidiga texten sägnen och den som riskerar sitt liv är författaren. I romanen är sirénsången fördelad till Thea. Den tidigare versionen av spökhistorien låter ana att den inspirerade, ljuvliga rösten på marknaden också innehåller en självreferegens – den marknadsrösten är också författarens. Sägner på marknaden hade Lagerlöf efter ett över 30 år långt författarskap mutat in som sitt eget varumärke. Att en så destruktiv och dessutom osympatisk person som Thea får gestalta sägnens röst på marknaden antyder en rätt cynisk självironi, men den ironin stannar inte vid författaren, utan riktar

180 Slutligen kom detta manus tillrätta och publicerades i *BLM*. Nils Afzelius, ”Selma Lagerlöfs ’Karln’. En kommentar”, *BLM* 1949, s. 757ff.

181 Selma Lagerlöf, ”Karln”. En julsägen”, *BLM* 1949, s. 752.

också udden mot läsaren.¹⁸²

Quilligan diskuterar relationen mellan ironi och allegori, och påpekar att huvudpersonen i en allegori påminner om en ironiker i den bemärkelsen att de båda i utgångsläget verkar okunniga eller rentav dumma.¹⁸³ I Löwensköldtrilogin stannar inte Lagerlöf vid att ställa upp Karl-Arturs perverterade tolkningsstrategier som varnande exempel – hon tvingar också läsaren in i identifikation med både honom och Thea. Folket talar i romanerna genom skvallret och definierar oavbrutet romanpersoner och händelser med formeln ”man tyckte allmänt”. När enskilda personer fokaliseras måste emellertid läsarna – svenska folket – delta såsom dessa fokaliserade personer. Ulvenstam framhåller att Löwensköldcykelns berättare ständigt ”tilltalar läsaren”.¹⁸⁴ Formeln ”Det är ju så med oss människor” (t ex AS s. 31) fångar oupphörligen in läsaren till moralisk upptuktelse. Men vad ska vi lära oss?

En annan aspekt av relationen mellan ironi och allegori, som Quilligan lyfter fram, gäller pretextens status i romanens samtid. Den moderna allegorin, påpekar hon, som författats i en tid när Bibeln inte allmänt uppfattas som absolut sanning, kan i regel inte heller oreserverat skriva vidare på bibeltexten; den moderna allegorin förhåller sig ofta i något avseende ironiskt till pretexten.¹⁸⁵ Det får konsekvenser för allegorins förmåga att själv etablera en sanning. Den allegorisering som arbetar i La-

182 Jfr Torpe som prövar idén att Thea dels är en gestaltning av Lagerlöf själv, dels porträtt av ”oförlöst”, frustrerad kvinna instängd i mansvärlden och framför allt en gestaltning av den feministiska hämnden. Holm utvecklar Torpes resonemang och betonar starkare Thea som bild av samtidens misogyna föreställning om den kvinnliga författaren: ”I Löwensköldcykeln tar Selma Lagerlöf med Thea Sundlers gestalt på sig hela nidsbilden av den kvinnliga författaren: en tung otymplig kvinnokropp, en lissande, läspande, tillgjord kvinnoöst – även om den räkar kunna åstadkomma vacker sång – löjlga, koketta lockar eller bylsiga, värmande fränstötande klädesplagg.” Torpe, ”Den vedervärdiga kvinnan från Korskyrka”; Holm, *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, s. 274, se även s. 34. Wivel förenar sig med Torpe och Holm i denna läsart. Wivel s. 317f och s. 325. Jfr även Edström, *Selma Lagerlöf*, s. 129f.

183 Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 132.

184 Ulvenstam s. 185.

185 Quilligan, *The Language of Allegory*, s. 98f.

gerlöfs trilogi visar också ett delvis ironiskt förhållningssätt till prexten, inte minst i Anna Svärds materialistiska upprepning av bebådelsen. Samtidigt tycks trilogin inte ha några som helst problem med att formulera sin rätta tolkning (att lära sig den rätta människokärleken) och att upprätta ett medborgarideal som betonar vikten av att inte ge upp röst och kropp till någon annan, utan att med röst och kropp agera självständigt, identifiera sig själv.

Röstens viktigaste funktion i trilogin är identifikation. Medborgaren placeras in i en organisk maktordning genom sin hängivelse, men denna hängivelse måste grundas i ömsesidigt igenkännande för att inte perverteras. Romangestaltarnas uppdrag blir att befria sig ur den allegoriserande logik, som fångar dem i tidigare texter, och att disciplinera det fetischistiska begärets löpeld till en värmande spiselbrasa. Det är kärleken till ledaren – en Karl XII, en Henrik eller Charlotte Schagerström, eller en Anna Svärd – som ska låta samhällets ekonomiska blodomlopp flöda fritt och garantera överlevnad. Samhällsmoderlighet karakteriserar den goda ledaren, men det allra viktigaste i det samhällssystem Lagerlöfs trilogi gestaltar är att rösten inte förvanskas av patriarkala konventioner, varken av skriftspråkliga genrelagar eller av mannens isande tystnad. Rösten måste få ge uttryck för identitet. På denna punkt får Lagerlöf medhåll av K. J. För K. J.:s del leder dock detta ställningstagande till ett absolut avvisande av den identitetspolitiska hållning Wägner pläderar för i *Silverforsen*, vilket följande kapitel ska visa. I ”Anmärkingar” dekonstruerar K. J. identitetspolitik, men upprättar samtidigt en annan koppling mellan den politiska rösten och kroppslighet. Nationalitet, klass och ätt är fullkomligt ovidkommande för den kopplingen; den utgår i stället från estetik.

Sirenen som sjunger i bakgrunden av Lagerlöfs Löwensköldcykel ställer emellertid frågan om vår mer eller mindre lydiga läsning av romanerna verkligen gör oss till de regeringsdugliga medlemmar av folket,

som trilogin utlovar, och om – än värre – berättaren verkligen är sig själv?
Är vi herrar över oss själva eller i själva verket fångslade och kontrollerade av Selma Lagerlöfs demoniska röst?

4

KLARA JOHANSON – MATERIALISERING

Ut dubitatione philosophia sic ab ironia vita digna, quae humana vocetur, incipit. / Liksom filosofin begynner med tvivel, begynner ett liv, som förtjänar att kallas mänskligt, med ironi.

Kierkegaard, *Om Begrebet Ironi*, tes XV

Kanske säger någon: Kan du inte lämna oss, Sokrates, gå i landsflykt och leva ett lugnt liv utan att prata? Det här är den svåraste punkten att övertyga vissa av er om. För om jag säger att det är omöjligt för mig att hålla mig lugn därför att det vore att vägra lyda guden, då kommer ni inte att tro mig utan tro att jag talar ironiskt. Och om jag säger att det största goda för en människa verkligen är att varje dag samtala om dygd och andra ting som ni har hört mig resonera om medan jag har granskat både mig själv och andra, och att ett liv där man inte ställer granskande frågor inte är värt att leva för människan, då kommer ni att tro mig ännu mindre. Det är precis som jag säger, medborgare, men det är inte lätt att övertyga er.

Sokrates försvarstal, 37e–38a

”Anmärkningar” är rubriken på Klara Johansons stående spalt i *Tidevarvet* och ”Anmärkningar” var, som nämndes i inledningen, också rubriken på hennes kommentarer i utgåvan av Fredrika Bremers brev. K. J. märker i kanten på text och på samhälle, fäster uppmärksamheten på det som andra kanske missar och utlägger betydelsen av detaljer som den okunnige förbiser. Det avstånd i tid som K. J. överbryggade med sina inkännande tolkningar av Bremers liv och verk, det avståndet märker hon ut i hållningen till sin egen tid. Samtiden, antyder Tidevarvskäserierna, behöver likaväl som dåtiden anmärkningar för att framträda. ”Anmärkningar” i *Tidevarvet* bör dock uttalas med ett beskares tonfall än det vetenskapligt neutrala (för att inte säga kärleksfulla) i brevtgåvan; anmärkningarna på samtiden aktualiserar ordets mer sinistra betydelse – att påpeka fel.

Det är inte bara rubriken som anknyter till andra delar av K. J.:s produktion. Tankefigurer och gestalter återkommer från tidigare texter, och käserierna kom också att lämna material till det senare författarskapet. Flera av dem omtrycktes i sin helhet i den första av de två stora essäsamlingarna, *Det speglade livet* (1926) och *Det rika stärbhuset* (1946). Enskilda formuleringar eller långa stycken ur ”Anmärkningar” dyker dessutom upp i aforismsamlingen *En recensents baktankar* (1928); detta är ett författarskap där kortprosan firar sina triumfer i alla lägen.¹ Sammanträngda reflektioner – eller ”Reflexer” som K. J. kallar avdelningen med aforismer i *Det speglade livet* – flyter in i olika genrer, väver samman inte bara tematik och förhållningssätt, utan låter också texterna gripa in i varandra med gemensamma formuleringar. Därigenom bildar författarskapet på ett mycket konkret sätt en *corpus*.

För att frilägga röstens funktioner i denna textkropp krävs särskild uppmärksamhet på den ironiska hållningen. Berättarjaget röjer sig ald-

1 Tyvärr diskuterar inte Anders Olsson K. J.:s aforismer i sin studie av fragmentet, där bl a Vilhelm Ekelund ägnas ett generöst utrymme. Anders Olsson, *Skilnadens konst. Sex kapitel om moderna fragment*, Stockholm 2006.

rig – eller möjligen gör hon det ständigt. Textens mening lämnas öppen, eller snarare: den måste slutas hos läsaren. Själva utsägelsepositionen för texternas meningsproduktion är osäkrad, men just därför får också rösten en speciell laddning; läsarens uppfattning av berättarjagets röst avgör hur ironin ska slutas, vad som blir textens mening. Det är förvisso läsningens villkor över huvud taget, men när meningsproduktionen görs beroende av en skillnad mellan det uttalade och det menade, skjuts dessa villkor i förgrunden och läsaren tvingas lyssna efter tonfallet i den röst som texten förstummat.² Det är därför viktigt att undersöka hur berättarjaget etablerar sin position, hur hon kommer till tals. ”Allt vad K. J. skriver har en talad karaktär”, understryker Abenius: ”Man hör rösten.”³ Men hur hörs den?

Denna ironins laddning av rösten förstärks av hur K. J. framhäver röst som legitimerande princip. Hennes mest pregnanta formulering av denna tanke återfinns i följande aforism:

Orden hämtar vi ur den allmänna skattkammaren och lyckas i bästa fall knäda dem så att fasonen ser ny ut. Än sämre har vi det med tankarna: få har vi att tillgå och det är knappast möjligt att förlåna dem ett ögonblickssken av färskhed – genier försöker det inte ens. Men vad är det då som befogar att tänka och skriva? Rösten, har jag ju alltid sagt, rösten! Där ligger fullmakten och signaturen.⁴

Det är ett tungt mandat som tillfaller rösten: ”fullmakten och signaturen”. Rösten ger rätt att handla och identifierar den handlande. Ord och tankar blir för K. J. material för en meningsbärande röst. Denna romantiska föreställning – att rösten bär unik individualitet och att det är konstens uppgift att låta den geniala uniciteten framträda – får särskilt genomslag i K. J.:s litteraturkritik. ”Diktarens röst” har förstås blivit en konventio-

2 Jfr Horace Engdahl, ”Schlegels vårdslöshet”, *Obegripligheten*, red. Horace Engdahl m fl, Lund 1992, s. 31–39; Engdahl, *Beröringens ABC*, särskilt s. 2ff.

3 Abenius, ”Klara Johanson”, *BLM*, s. 119.

4 Klara Johanson, *Det speglade livet. Memoarer från bokrummet*, Stockholm 1926, s. 250.

nell figur, kanske litteraturkritikens mest favoriserade, men för K.J. är det dessutom en angelägen grundhållning med vida konsekvenser, däribland politiska konsekvenser. Att hävda den individuella röstens absoluta företrädesrätt, att röst rentav ”befogar att tänka”, gör i förlängningen närmast anspråk på ett slags romantiserad anarki och ställer kraven på den enskilda högt. Ulrika Knutson kallar träffande K.J. för ”ädelanarkist”.⁵

Betoningen av den individuella rösten har fått Birgitta Holm att benämna K.J.:s estetiska hållning ”expressionsetetik” och Ingrid Svensson betonar att K.J.:s etikett ”djupast [...] harsin grund i estetiska överväganden”.⁶ Samtidigt modifierar K.J. själv föreställningen om konsten som rent uttryck för liv. Efter valet 1924 bytte hennes spalt i *Tidevarvet* rubrik från ”Anmärkningar” till ”Böcker och författare” och i en av de recensioner som publicerades här tillbakavisar hon ett eget tidigare omdöme från början av sin recensentkarriär: ”Nu ser jag ju vad den första överrampningen gjorde mig blind för: att här serveras inte liv au naturel – hur skulle det gå till för resten? – utan kuvat och format av en het konstvilja.”⁷ Livet i litteraturen är alltid redan konst, påpekar K.J., och uttrycket är ”format”. Filosofen Benedetto Croce, som K.J. introducerade i Sverige med översättningen *Estetiskt breviarium* (1930), formulerar saken som följer i K.J.:s svenska orddräkt: konst karakteriseras av ”att innehållet är format och formen uppfylld, att känslan är gestaltad känsla och gestalten känslans gestalt”.⁸ Röst är hos K.J. ”fullmakten och signaturen”, men den är

5 Knutson s. 257.

6 Birgitta Holm, ”Det tredje könet”, *NKLH III. Vida världen 1900–1960*, red. Elisabeth Möller Jensen m fl, s. 288; Ingrid Svensson, *Klara Johanson som kritiker*, Rapport 5 Kottier och kön, Uppsala 1997, s. 62, se även s. 128.

7 K.J., ”Konstnären och verket”, rec. av Hilma Angered-Strandbergs roman *Barbarens son* (1924), *Tidevarvet* nr 42 18.10.1924.

8 Benedetto Croce, *Estetiskt breviarium*, övers. Klara Johanson, Stockholm 1930, s. 75. Croce avfärdar striden mellan innehållsetetiker och formestetiker, och framhåller att de med nödvändighet måste införa den motsatta ståndpunkten som avgörande moment i sina egna respektive argument, vilket innebär att de strängt taget förvandlas till varandra. *Ibid.* s. 68ff. Se även Edfelt s. 32ff; Rydén s. 59ff.

även för henne alltid gestaltad. Detta estetiserande förhållningssätt finns det anledning att återvända till i analysen av "Anmärkningar": det får betydelse både för berättarjagets utsägelseposition och för relationen mellan röst och kropp. Recensionerna under "Böcker och författare" kommer också i någon mån att uppmärksammas för att belysa "Anmärkningar".

Röstens funktioner i "Anmärkningar" måste vidare relateras till publiceringssammanhanget: *Tidevarvet*. Texterna medverkar i ett feministiskt forum och förhåller sig till innehållet i tidningen. I K. J.:s kåserier är *Tidevarvets* rösträttsärende väl tillvarataget och utforskat ur en mängd perspektiv – röst i dess olika aspekter blir ett samlande nät för flera av artiklarna. I "Anmärkningar" tematiseras, diskuteras, teoretiseras offentlig röst och politisk rösträtt. Ständigt spelas på tvetydigheten i begreppet "röst", röst i bemärkelsen talorgan och röst i olika överförda bemärkelser.

I det identitetspolitiska organet *Tidevarvet* har K. J. bland annat anmärkningar på just identitetspolitiken. Den enskilda röstens företrädare, "fullmakten och signaturen", utesluter en feministisk identitetspolitik i gängse bemärkelse – tanken på en gemensam kvinnlig röst blir för henne absurd. Kroppslighetens funktioner är därför helt andra i "Anmärkningar" än i Wagners respektive Lagerlöfs romaner och har också delvis andra teoretiska referensramar. Själva föreställningen om politik och dess implikationer för den röstberättigade utsätts vidare för en granskning, som avslöjar en röst utlämnad till marknadens villkor och en kropp med ett tvetydigt förhållande till biopolitik. I min analys av "Anmärkningar" ges distinktionen mellan "kåseri" och "artikel" ingen avgörande betydelse utan används omväxlande; i ett par fall skulle också "satir" vara en möjlig genrebeteckning. De är kåserier i den meningen att de diskuterar sin samtid och ofta bygger på ett slags samtalsform. De bär inget nyhetsvärde och pläderar inte för politiska sakfrågor på samma sätt som en debattartikel, men de är politiska artiklar i den meningen att de tvingar till politiska ställningstaganden.⁹

9 Magnus Fernberg ger kortfattat kåseriets historik i sin avhandling om vad som utmärker det

Den röst som först möter läsaren är emellertid K. J.:s egen och den bjuder motstånd. Kåserierna bärs av ett starkt närvarande jag, ett jag som förhåller sig fullkomligt passivt och ändå utövar absolut auktoritet. Samtidigt underminerar ironin alla positioner, inklusive berättarjagets. Mer besvärande för läsaren är den överhängande risken att själv förlora fotfäste: man uppfattar att man befinner sig i ett slags gåta, men ges ibland inte ens medel att förstå vilken gåta det rör sig om. ”Anmärkningar” kräver understundom ett avsevärt tolkningsarbete. Redan denna berättarjagets positionering, rösten som talar i kåserierna, rymmer ett antal politiska aspekter och själva obegripligheten är paradoxalt nog del av en politisk argumentation. Innan det är dags att skärskåda K. J.:s dekonstruktioner av den identitetspolitiska rösten och av det politiska system där rösten ska sättas i omlopp, måste således berättarjagets röst studeras.

POSITION: ÖVERLÄGSEN OCH NAIV

Passivitet och obegriplighet är oväntade och möjligen fatala förutsättningar för politiska budskap. I text efter text understryker K. J. sin fysiska inaktivitet. Hon är en ”betraktare” (”Övermänskan”), observerar (”En förkommen saga”), vaktar och lyssnar ansträngt (”Den sista damsadeln”), uppmuntrar ”i stillhet” (”Den röda mattan”), iakttar ”på skyd-

moderna kåseriets stil. Ordet kommer från franskans *causer*, ”tala förtroligt, pladdra”. Det är också den förtroliga tonen Fernberg urskiljer som genrens främsta karakteristika tillsammans med den personliga stilen, kåsörens tydligt markerade hållning till sitt ämne, den övertalande och den roande funktionen samt det dagsaktuella innehållet. Ironi framhåller han som ”ett särskilt framträdande drag i kåserier”. Huvudmaterialet i Fernbergs avhandling är kåserier från det sena 1990-talet och i sin historiska tillbakablick över genrens utveckling nämns visserligen Huck Leber, men utan att ägnas någon analys. Birgitta Ney lyfter också fram ironin i sin analys av Lotten Ekman's kåserier under 1900-talets första decennium. Magnus Fernberg, *Kåseristil*, diss. Göteborg 2004, se särskilt s. 1ff, s. 33, s. 201–220, Huck Leber nämns på s. 34 och citatet återfinns på s. 270. Birgitta Ney, *Reporter i rörelse. Lotten Ekman i dagspressen vid förra sekelskiftet*, Nora 1999, s. 67–78 och s. 133f. Burman menar att ”Anmärkningar” var besläktade med de tidigare Huck Leber-kåserierna, men att de ”bildade en alldeles egen genre mellan kåseri, krönika och skönlitteratur”. Carina Burman, inledning till Klara Johanson, *En skapande kritiker. Essäer, anmärkningar och kåserier av Klara Johanson*, urval Carina Burman, Lund 2008, s. 15.

dat håll” ("Nationella lustspel") och tjuvhåller på sin tolkning "i hövlig och fåfång väntan att någon annan skulle komma på den" ("Den inre rösträtten").¹⁰ När auktoriteten någon gång faktiskt uttrycks i fysisk aktivitet, förnekas den omedelbart:

Det är nu på sjätte året som jag förlustar mig natt och dag med en sällsynt givande sport: att störta ministärer, kejsare, kungar och rent av presidenter. Den fordrar stundom lite tålmod ungefär som metning, men ingen nämnvärd ansträngning såvida man sitter inne med den riktiga metoden. ("Makt och människor")

Den rastlöshet som "natt och dag" antyder, farten i "sport" och våldsamheten i att "störta ministärer" avstannar i orörlig väntan, "tålmod", "metning" utan "nämnvärd ansträngning". Denna drastiska omskrivning av aktivitet till passivitet är egentligen endast ett enkelt konstaterande av hur en representativ demokrati fungerar. Kvinnors politiska rösträtt var sommaren 1924 inne på sitt sjätte år (räknat från 1919) – det här är enda stället där berättarjaget benämner sin kvinnlighet, om än indirekt – och det stämmer naturligtvis att varje röstberättigad får betydelse för valresultatet oavsett om man utnyttjar rösträtten eller inte. Klara Johanson störtade faktiskt ministärer utan att röra ett finger. Men utsägelsepositionens passivitet inskränker sig knappast till ett realistiskt återgivande av Klara Johanson i bokrummet. Den ingår i en textuell ekonomi med politiska implikationer.

Detta passiva förhållningssätt är utmärkande för hela Klara Johansons produktion och har ofta tagits som intäkt för hennes ointresse för politik, men det är ett missförstånd.¹¹ Redan det faktum att den passiva hållning-

10 Hänvisningar till "Anmärkningar" ges med rubriken i brödtexten. I litteraturförteckningen återfinns alla "Anmärkningar" med uppgifter om publiceringsdatum och ev. omtryck i någon av följande utgåvor: Johanson, *Det speglade livet*; Klara Johanson, *Kritik*, red. Nils Afzelius, Stockholm 1957; Klara Johanson, *En skapande kritiker. Essäer, anmärkningar och kåserier*, urval Carina Burman, Lund 2008.

11 Hägg menar som sagt att K. J.:s hållning "är opolitisk, extremt opolitisk, varken mer eller mindre" och Torsten Ekbohm uppfattar att "den vetter mot verklighetsflykten och mot en deformation

en är så konsekvent upprätthållen även i ”Anmärkningar”, som trots allt är uttalat politiska kåserier, antyder problem med att avfärda passiviteten som politiskt ointresse eller okunnighet. Det är inte heller bara K. J.:s egna aktiviteter som påstås försiggå utan ”nämnvärd ansträngning”; hela kvinnoemancipationen framställs gång på gång i termer av evolution, något som växer fram av sig självt utan aktiva ingripanden. Att hävda något sådant i ett kvinnorörelseorgan är givetvis en häpnadsväckande provokation – om man tar henne på orden.

Evolutionistisk retorik

K. J.:s kåseri i *Tidevarvets* allra första nummer har den kuriösa titeln ”Den sista damsadeln” och är verkligen en fantasi om damsadelns sista tur på Djurgården innan den förpassas till ”Nordiska museet, högrestandsavdelningen”. Det kan tyckas märkligt att en serie politiska kåserier i en tidning utgiven av en radikal kvinnogrupp inleds med något så politiskt irrelevant och marginellt som en damsadel, men marginalen ger som bekant oanade perspektiv och hos K. J. förekommer inga oskyldiga ting. Damsadelns försvinnande formuleras tvärtom som ett ”emancipationsdåd” – det frigör kvinnokroppen från en obekvä, till och med livsfarlig situation – men det som driver texten är evolutionstanken:

Emellertid försiggick omkring den sista damsadelns långa agoni en brådskande *evolution*, vars särskilda stadier en iakttagare svärigen hann med att urskilja. Den började med det blyga knepet att klyva ridkjolen itu och lyktade med

av känslolivet som kan likna cynism”. Hägg s. 209; Torsten Ekbohm, inledning till *Klara Jobanson*, urval Torsten Ekbohm, Stockholm 1965, s. 5. Burman lokaliserar ursprunget till uppfattningen om K. J. som renodlad estet till en recension av *En recensents baktankar* i *DN* av Olle Holmberg; själv nyanserar hon ståndpunkten, men vidhåller att K. J. ger uttryck för en verklighetsfrämmande hållning. Om K. J.:s reaktion inför krigsutbrottet skriver t ex Burman: ”Distansen till verkligheten var total.” Burman, *K.J.*, passim, se särskilt s. 10f och s. 350f, citatet på s. 270. Svensson lyfter tvärtom fram hur K. J.:s samhällsengagemang kommer till uttryck även i litteraturkritiken och redan Johannes Edfelt påpekar att K. J.:s ”estetiska synsätt, som var ett med hennes väsen, alls inte uteslöt starkt personligt engagemang i vissa sociala och politiska frågor; framför allt gäller detta kvinnosaken och freds rörelsen”. Svensson, se särskilt s. 145; Edfelt s. 10.

att framföda en ny ras av ryttargestalter. ("Den sista damsadeln", min kurs.)

Damsadeln befinner sig i centrum av en utveckling som föder ett nytt släkte, slår K.J. fast. Detta ting som disciplinerat kvinnokroppen ger henne tillfälle att skissa en evolution från 1800-talets "ryttarinnetyp", där "en ymnig bödelsfantasi sört för anordnandet av mest möjliga risk, pina och hjälplöshet", till denna nya "ras av ryttargestalter", som antar form genom andra attiraljer:

Mitt i ljusa förmiddagens gatuprosa förkroppsligar de en romantisk vision som för några mänskoåldrar sedan svävade över litteraturens höjder. Mignon har hyfsat sig till tailormade och Tintomara trampar marken lätt och elastiskt visserligen som ingen annan bärare av höga och sporrbesatta stövlar men tillika absolut vederhäftigt. Avgjort är typen förädlad.¹²

Denna romantiska, androgyna kropp, som är en Ny Kvinna, återkommer jag till senare och stannar här vid den evolutionistiska retoriken: det kåseriet utger sig för att undersöka är en ny "ras", "typen" som blivit "förädlad" i en "brådsnkande evolution".

Den evolutionistiska retoriken förbereds genom att damsadeln antropomorfiseras, den ges en mänsklig kropp och K.J. tilltalar den med uppmaningar som om den ägde självständig vilja och makt att gripa in i sitt öde:

"Gå på bara!" hetsade jag; "föranstalta folksamlingar, låt dig bestirras och beskrattas. Därmed återlöser du dig från århundradens korrekthet och förnyar i dödsstunden den chock du tvelsutan vållade ett ärbart borgerskap vid ditt första uppträdande i samhället"...

Men den var ju för gammal och ospänstig, den orkade inte bära uppseende utöver en viss försynt grad och den gick bort innan den hade hunnit väcka offentlig skandal. ("Den sista damsadeln")

Damsadelns gamla, utslitna kropp öppnar kåseriet som ger plats åt det nya. Utvecklingen har sprungit förbi damsadeln – den har blivit en ano-

¹² K.J., "Den sista damsadeln". I omtryckningen i *Kritik* förekommer ett tryckfel: "sporrbesatta" har blivit "sportbesatta". Johanson, *Kritik* s. 254.

mali, men för orkeslös för att ens dra till sig uppmärksamhet – och den blir indragen i evolutionen endast för att dö. I dess ställe förkroppsligas de androgyna gestalterna Mignon och Tintomara.¹³ Mignon är den könsobestämda unga varelsen i Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (1796) som Almqvists könsobestämda Tintomara i *Drottningens juvelsmycke* (1834) ärvt vissa drag från. Men det som K. J. kallar ”en romantisk vision” har en misstänkt starkt betonad karaktär av konsumtion. Mignon och Tintomara är faktiskt ingenting utöver sin skraddarsydd dräkt respektive ”höga och sporrbesatta stövlar”. Det berättarjaget studerar är de nya ryttargestaltarnas ”osmyckade och sakligt stränga uniform”, ”dessa trotsigt nya siluetter”; framfödandet av ”en ny ras” handlar om konfektion.

Charlotte Perkins Gilman argumenterar förvisso i *Women and Economics* för att alla sedvänjor, däribland klädedräkten, ger uttryck för mänskosläktets utvecklingstillstånd, där ekonomiska och biologiska incitament endast är olika aspekter av en och samma evolution (se Wägnerkapitlet).¹⁴ Hos Perkins Gilman är dock kläderna ett uttryck för människokroppens evolution, medan K. J. här vänder logiken och låter kläderna och sadlarna driva evolutionen. Människan blir uttryck för en konsumtionsevolution och inte tvärtom. Det som driver kåseriet är evolutionstanken, men kåseriet driver också *med* evolutionstanken.

Textens figuration leker med evolutionismen, men det får inte dölja att passiviteten i evolutionstanken ändå ges en avgörande betydelse. Det är frånvaron av offentlig diskussion, händelsens ”gätfulla obemärkthet” som poängteras:

Vad betyder den gätfulla obemärkthet i vilken denna dristiga nyskapelse har kommit till och frodas? Ansträngt lyssnade jag från den ifrågavarande *evolutionens* begynnelse efter ekon av presskanonader, diskussionsmöten, opinions-

13 Jfr Burman, som diskuterar ”Den sista damsadeln” och noterar kåseriets ”fläkt av både romantik och erotik”. Burman, *K.J.*, s. 325f, citatet på s. 326. För en diskussion om den Nya Kvinnans anknytning till framväxten av lesbisk identitet på brittiskt område respektive den ”Manhaftiga Lesbianen” i svensk 1930-talslitteratur, se Ledger, *The New Woman*, s. 122–149; Fjelkestam s. 92–130.

14 Se t ex Perkins Gilman, *Women and Economics*, s. 53.

yttringar, upprörda broschyrer och officiella utlåtanden. Inte ett ljud förnams. Bara den stackars sista damsadeln demonstrerade sin stumma och misströstande protest runt Djurgården. ("Den sista damsadeln", min kurs.)

Att hylla "emancipationsdåd" för att de *inte* mött motstånd och betona *frånvaron* av röst kan verka vara en bakvänd strategi i en tidning som vill stimulera till att utnyttja rösträtten, men den "stumma" rösten och icke-händelserna blottlägger att "evolution" trots allt fungerar som textens grundfigur och att den är feministisk. En utveckling som det är meningslöst att motsätta sig ger kvinnorörelsen en absolut legitimitet: patriarkala förhållanden, former som pinat kvinnokroppen, antas vara ett passerat stadium hemmahörande på museum. Kvinnoemancipation uppfattad som evolution gör konservativ argumentation så föräldrad att den inte längre behöver bemötas – den har helt enkelt blivit ovidkommande och likt damsadeln "stendöd i sin idé".

"Vilket år var det?" Den retoriska frågan inleder K. J.:s första kåseri i *Tidevarvet* och denna historiserande gest upprepas i en stor del av kåserierna. Flera av dem är, liksom "Den sista damsadeln", helt uppbyggda kring kontrasten mellan då och nu. "Den röda mattan" ställer frågan: "Men existerar ännu den verkliga damen?" K. J. svarar sig själv att "[s]ociologin har utfärdat hennes dödsattest", diskuterar vem som nu "tillkallas att förrätta hennes funktioner" och avslutar med att förutse "den dag då kvinnor iklädda egen rang och värdighet [...] intar sina platser vid taffeln". I "Danaidernas döttrar" betraktas husmodern, hennes död och återuppståndelse i modern tappning.

Man skulle inte känna igen henne ifall hon inte hade bibehållit namnet. Hon kallar sig nämligen alltjämt husmoder, och det klär henne pikant som ett gammalt ärvt smycke, ny som hon annars är från topp till tå. ("Danaidernas döttrar")

Normer för kvinnlighet tar på detta sätt fysiska uttryck, personifieras i damen, husmodern, ryttaren eller i den antropomorfiserade damsadeln, och deras utvecklingslinje studeras. Den evolutionistiska retoriken är in-

te heller begränsad till kvinnoemancipation. Makt tematiseras på olika sätt och oavsett om utgångspunkten för kåseriet är den otidsenliga monarkin ("En förkommen saga", "Kungens fristund"), den moderna demokratin ("Makt och människor", "Den hellenska konsten") eller "Den aktuella själen", så hämtar texterna den kritiska rörelsen ur en dåtid som tydliggör en nutid – en kritisk rörelse som inte erkänner någon aktivitet. Den historiska utvecklingen i sig framställs som opåverkbar och berättarjaget kan formulera sin argumentation som en betraktelse.

Metaleptisk kritik

K. J. undviker att argumentera också genom att göra texternas figuration till den kritiska instansen. Politik, religion och konst läggs ofta över varandra och avslöjar fenomen som något annat än vad de ger sig ut för att vara.¹⁵ Samhället omdefinieras. Manliga institutioner skrivs exempelvis gärna i religiösa termer. I kåseriet "Ödestimmen" kommenterar K. J. att ett domkapitel uttalat sig mot kvinnliga präster. Kapitlet "strävar att med besvärjelseformler avvärja [kvinnor] från sakrosankta rum", skriver K. J. och det är förstas bara en benämning av det faktiska läget – domkapitlets ambition var just att hålla kvinnorna utanför heliga rum. Men i kåseriet får "sakrosankta rum" en utvidgad räckvidd och gäller även "[a]kademiska konsistorier, fakulteter, ämbetsverk, överstyrelser, för att inte tala om de två kamrarna". I de fallen är benämningen en trop; de vetenskapliga och politiska rummen är åtminstone inte heliga i gängse bemärkelse. Även i kåseriet "Den inre rösträtten" styr män de politiska partierna "i sitt avskilda sanktuarium"; det exklusivt manliga rummet åskådliggörs som helighet. Kritiken av den patriarkala ordningen ligger i själva figurationen, att den gängse betydelsen av "sanktuarium" appliceras på ett an-

15 Jfr Hägg som framhåller essäernas rika och komplexa metaforik: "Flerbottnade, ibland citatbetonade metaforer sammanbinds till längre karaktäristiker, ett slags concertti". Halvcitaten och hänvisningarna, som förekommer så ymnigt i K. J.:s prosa, blir också, skriver Hägg träffande, "ett *språk* för sig, nästan påminnande om viss modernistisk poesi". Hägg s. 215.

nat användningsområde och framkallar en kritisk brytning.

Retoriken kallar denna trop *metalepsis* och Tormod Eides retoriska lexikon definierar den som ett slags metafor ”som innebærer at det felles betydningsfelt to ord har utvides i strid med normalt språkbruk”.¹⁶ Den kritiska metod K. J. använder i dessa fall, skulle man kunna tala om som en *metaleptisk kritik*: genom att låta en terminologi som har sin grund i ett visst område, i strid mot normalt språkbruk, utvidgas och överförs till ett annat område, framträder feministisk kritik.

I ”Den inre rösträtten”, liksom i ”Den sista damsadeln”, kompliceras figurationen ytterligare genom att utbytet av betydelseområden sker i båda riktningarna. Det manliga, borgerliga samhället bestäms i religiösa termer, de heliga rummet, men även Gud får i sin tur borgerliga epitet. Gud kallas ”storgodsägare” och det byggs ”kyrkvillor” åt honom. Manlig makt och religion övertar varandras bestämningar. Det argumenteras inte för att män uppfattar sig som utvalda till helig makt, utan den kritiska iakttagelsen läggs i stället i själva benämningen. Passiviteten i evolutionsfiguren och i den metaleptiska kritiken är en effekt av en utsägelseposition som vägrar ifrågasätta sina egna anspråk ens för att få utrymme att hävda dem. Från en upphöjd position blickar berättelsejaget ut över en världshistoria och ger sig rätten att definiera dess förlopp, aktuella läge och enskilda institutioner. K. J. tillerkänner sig själv tolkningsföreträde. Överlägsenheten är given; den manliga vetenskapens subjektsposition är intagen.

16 Eide exemplifierar med att ”vi si både ’spiss kniv’ og ’spiss’ dvs. ’spydig tone’, derimot ’spydig kniv’ bare ved en dristig m. [metafor], for denne betydningen har ’spiss’ og ’spydig’ normalt ikke felles”. Eide ”Metalepse”. Lausberg betonar likheten mellan *metalepsis* och *metonymi*: ”mit der Metonymie verwandt ist die *metalepsis* [...] die in der Setzung eines in dem betreffenden Kontext semantisch ungeeigneten Synonyms [...] besteht [...]”. Han påpekar också, med *Quitillanus*, tropens komiska potential: ”Die in der Metalepse überschrittene Kontext-Schranke der Synonymität kann also durch die Schranke, die den Eigennamen vom Appellativ scheidet, ersetzt werden. Die Überschreitung der Schranken durch das simple Mittel des metaleptischen Synonymengebrauchs hat komische Wirkung: der Tropus ist deshalb in der Komödie möglich [...]”. Lausberg § 571.

Den vetenskapliga subjektspositionen ger dock i detta fall inte läsaren någon försäkran om klarhet och genomskinlighet i framställningen. Poängen verkar snarare vara att komplicera, att låta alla enkla lösningar gå i baklås. Det är just det "gåtfulla" i framträdandet av de nya ryttargestalterna som kåseriet uppsöker – eller skapar. "Gåtans ord är utsagt", konstateras det i "Förmyndaren", men i kåseriet "Rapsodens återkomst" är läget inte lika glasklart. Berättarjagets "rädlösa förvirring" är där så drabbande att "man måste ta sig för pannan och fråga: Är jag rubbad?" Den frågan har även läsaren understundom anledning att ställa sig – särskilt när K. J. formar själva kåseriet till en gåta.

Den läsarvänliga varianten av kåseriernas gåtform är den klassiska gåtan som ett slags fenomenologisk metod: själva varseblivningen av ett fenomen registreras i sina olika delar och benämns som en enhet först längre ner i texten, vilket tvingar läsaren att betrakta föremålet för kåseriet på nytt innan det dechiffreras. I kåserierna "Studenten" och "Hängmattan" ges egentligen gåtans lösning direkt i rubriken, men trots det måste hela texten läsas innan det faktiskt går att förstå vad de handlar om: "Studenten" inleds sålunda med en detaljerad beskrivning av studentmössan och dess verkningar, som inte får sin förklaring förrän i slutraderna. Den svårare varianten av kåseriernas gåtform bistår däremot över huvud taget inte med några tolkningsnycklar och en text som "Diktaturens väsen" förblir obegriplig i sig själv. En sentida läsare måste ha tillgång till exempelvis ledaren i samma nummer för att förstå att kåseriet är en kommentar till samtida händelser, i detta fall de italienska fascisternas mord på den socialdemokratiska oppositionsledaren Matteotti.¹⁷ När det gäller "En förkommen saga" hjälpte uppenbarligen inte ens gemensamma referensramar. Ada Nilsson, *Tidevarvets* ansvariga utgivare, förklarade att hon "inte begripit ett skal' av" detta kåseri, och varken hon eller tidningens första redaktör, Ellen Hagen, hade insett att det handlade om en

17 [osign.] "Varför är världen så bestört?" *Tidevarvet* nr 27 05.07.1924.

attack på kronprinsessan Louise.¹⁸ Men kåseriet erbjuder faktiskt tolkningsanvisningar på ett finurligt sätt.

”En förkommen saga” inleder med att uttala sin vilseledande strategi:

Det var en gång en prinsessa...

Så förtretligt! En gammal saga vill sträva sig upp i dagsljuset, jag hör den som ett mumlande sorl, men bara inledningen artikulerar sig till fattliga läten. Och den är ju mer än lovligt intetsägande. I min tanke överskattar man dessa primitiva folksagor, som i själva verket är gjorda på maskin.

Men det utesluter inte att den här som svävar för mig i fortsättningen kunde ta någon säregen vändning. Fördenskull vill jag bemöda mig att återkalla den i minnet och till den ändan begagna det prövade psykologiska konstgreppet att ett slag vända uppmärksamheten åt annat håll. Ty det finns verkligen flera andra håll. (”En förkommen saga”)

Här följer en berättelse om de inbördes ingifta engelska och tyska kungahuset, som K. J. kallar ”den gamla militärläkts krönika” och som innehåller ”bankrutter, vräkning, förlorade fideikommiss, arbetslöshet, internering, polisuppsikt, all tänkbar ledsamhet”. Kungligheter degraderas till medborgare, dynastiernas uppgång och fall skrivs om i borgerliga termer. Den inledande vilseledningen visar sig emellertid i slutändan vara just vilseledande, eftersom den i motsats till vad den påstår trots allt introducerar hur kåseriet kommer att problematisera monarkin. Detta styrelseskick, implicerar kåseriet, är lika omodernt som ”primitiva folksagor”, men med hjälp av en ”maskin”, nämligen filmen, får det popularitet. Resultat: man ”överskattar” det.

Mot slutet återkommer inledningens retoriska grepp, förstumningen

¹⁸ Levin rapporterar: ”Redan efter det första numrets publicering, skrev Ebba Holgersson [sedermera lärare vid Kvinnliga medborgarskolan] till Elin Wägner att ingen begrep Emilia Fogelklous och Klara Johanssons [sic] artiklar.” Och när Ellen Hagen fattat piken mot kungahuset gjorde det inte saken bättre eftersom hon själv umgicks i dessa kretsar. Wägner försvarade sina medarbetare, men påtryckningar utövades för att K. J. skulle sluta. Ebba Holgersson skrev bl a till Wägner i augusti 1924: ”Du förstår folk i allmänhet ha ej förutsättningar för att följa med. Och vi behöver ju så många.” Levin, *En radikal herrgårdsfröken*, s. 164ff. För en diskussion om kungafamiljen, moderlighet och nationalism se Tornbjer s. 121–164.

eller *aposiopes*.¹⁹ Åter avbryter sig berättarjaget:

Men det är tid att återgå till sagan. Besynnerligt, nu tycker jag det låter så här:

Det var inte en gång en prinsessa...

Nej, det är omöjligt, så börjar ingen riktig saga, på sin höjd en diskussion.

Bäst att låta det vara tills vidare. ("En förkommen saga")

Den återstående delen av kåseriet fortsätter trots allt på den osannolika sagan. K. J. konstaterar att ett försvinnande antal kungligheter nu får tävla "med de bästavlönade filmartisterna i Hollywood", för den moderna sagan är, som kåseriet formulerar det, "ingen riktig saga". När media utser prinsessor är en prinsessa kort sagt "inte en gång en prinsessa". I "Kungens fristund" varierar denna figur, när kungen själv får bekänna: "Det tröttar mig lite att dagarna i ända figurera för er som en vålnad, ett begrepp och en symbol. Och väl inte ens det, ty för de flesta av er är jag nog bara bio." Kungen avskaffar här sin makt genom att själv tala ut, medan talet om monarkin i "En förkommen saga" kort och gott tappar tråden. Diskussionen gestaltas i en avbruten saga och ber läsaren att just "vända uppmärksamheten åt annat håll", eftersom det politiska budskapet ges i den retoriska gesten, i förstummelsen. Sagan som blivit avbruten och som moderna tider förvandlat till oigenkännlighet fungerar som metafor för ett brutet, omodernt statsskick. *Aposiopes*, en oavslutad mening, är kåseriets gestaltning av och dom över monarkin.

Ur textens komplexitet följer ytterligare en uppmaning till läsaren, nämligen att tänka. Texterna förblir slutna, obegripliga, om den indirekta argumentationen lämnas oavslutad och om förfrämbligandet av världen inte känns igen som det välbekanta. Det är läsaren som måste göra kåserierna angelägna genom att vara mottaglig för omformuleringen av vardagen till

19 Ordet *aposiopes* (gr) betyder "förstummelse" och Eide ger följande definition: "Avbrytelse av talen midt i en syntaktisk sammenheng, slik at det overlates til tilhørerne å fullføre tanken. A. kan kan [sic] skyldes at fortsettelsen er så forutsigelig at det synes overflødig å fullføre setningen, den kan være uttrykk for affekt, eller et middel til å unngå det direkte uttrykk." Eide, "Aposiopése". Jfr även Lausberg § 887.

en gåta som kräver reflektion och omedelbar lösning. Den stora gåta Tidevarvskäserierna oavbrutet sysselsätter sig med – och som läsaren tvingas reflektera över för att kunna tillgodogöra sig texterna – är könsordningen. I ”Sexualsystemet” framstår det exempelvis som en gåta att sedlar uppfattas som könsneutrala trots att lönerna uppenbarligen är sexualreglerade, men i ”Förmyndaren” löser K. J. trots allt gåtan åt läsaren. Gåttfullheten i den oändliga ”argumentväxling” som pågår i samhället avslöjas genom att de manliga rösternas förvirrande många olika tonfall visar sig tillhöra en och samma röst, nämligen förmyndarens. I det fallet drar K. J. slutsatsen själv:

I samma ögonblick motparten fattar denna lilla hemlighet är den i stånd att avsluta diskussionen genom yppande av *sin* bakgrundspremiss, vilken lyder: Här finns ingen förmyndare. Ty detta påstående kan inte gendrivas. (”Förmyndaren”. K. J.:s kurs.)

Den som vill läsa ”Anmärkningar” tvingas göra det patriarkala samhället till en gåta – och lösa den. Målet är fullständig genomskinlighet, en logik om vilken man kan säga: ”detta påstående kan inte gendrivas”. Men arbetet för att nå målet måste oftast utföras av läsaren.

Ironi

Den mest extrema formen av argumentation som kräver fullbordan hos läsaren är ironin, som uttalar motsatsen till vad den menar. Åsiktsgemenskap är helt enkelt en förutsättning för att ironi ska fungera, eller som Søren Kierkegaard uttrycker det med en betydligt vackrare och mer pregnant formulering i *Om Begrebet Ironi*:

Det Formummede og Hemmelighedsfulde, den [ironin] har ved sig, den telegraphiske Communication, den aabner, fordi en Ironiker altid maa forstaaes langfra, den uendelige Sympathi, den forudsætter, Forstaaelsens flygtige men ubeskrivelige Nu, der fortrænges øieblikkelig af Misforstaaelsens Angst, – alt dette fængsler med uopløselige Band.²⁰

20 Søren Kierkegaard, *Søren Kierkegaards skrifter 1. Af en endnu Levendes Papirer. Om Begrebet Ironi*,

Ironin är både "Afskrækkende", "Forførerisk og Fortryllende"; den är en plågsam kärleksaffär.

Kierkegaard blev en viktig tänkare för Klara Johanson under 1920-talet. Hon planerade en bok om honom, vilket slutligen resulterade i ett antal essäer, "Noter till Søren Kierkegaards liv" i samlingen *Det rika stärbhuset*. Han finns faktiskt omnämnd även i "Anmärkningar", i kåseriet "Den inre rösträtten", som diskuterar Fredrika Bremer och kvinnlig rösträtt. "Fredrika", påpekar K. J., "ägde som Kierkegaard den geniala gåvan att läsa Skriften färsk som dagens tidningar och raka fram profetglöden ur ärevördighetens aska". Det var inte den teologiska reflektionen i sig som intresserade K. J. vare sig hos Kierkegaard eller Bremer, utan deras förhållningssätt till bibelläsning. "Noter till Søren Kierkegaards liv" uppehåller sig också i första hand vid hur han positionerar sig och blev positionerad av sin samtid och av eftervärlden.²¹ Det är revoltören, den som står ensam, den som hävdar sin olycka som en lycka, som K. J. undersöker, eller med andra ord: den ironiska positionen.

Även om Klara Johansons Kierkegaardläsning förmodligen går tillbaka till åren kring 1910 var det knappast Kierkegaard som gjorde henne till ironiker; det var hon från början.²² Snarare är ironin i 1920-talskåseri-

Köbenhavn 1997, s. 109. Lausberg betonar också åsiktsgemenskapen som förutsättning för ironin: "Sie ist eine Waffe der Parteilichkeit [...]: der Redner ist sicher der Überzeugungskraft seiner eigenen Partei sowie der Sympathie des Publikums so sicher, daß er [...] die lexikalische Werteskala des Gegners verwendet und deren Unwahrheit durch den (sprachlichen oder situationsmäßigen) Kontext evident werden läßt." Lausberg § 582. Lars Elleström belyser en tradition av ironiska, kvinnliga författare. Han argumenterar för att själva de begränsande föreställningarna om kvinnlighet inbjuder till ironi; könsroller sätter ironi i rörelse. Tyvärr är K. J. inte medtagen i den historia han presenterar. Lars Elleström, *En ironisk historia. Från Lenngren till Lugn*, Stockholm 2005, se särskilt s. 12ff och s. 52–86.

21 Klara Johanson, *Det rika stärbhuset*, Stockholm 1946, s. 151–187. Jag utvecklar K. J.:s Kierkegaardläsning något i "Reflex. Klara Johanson återspeglad i bokrummet", *Klara Johansons boksamling i Svenska Akademiens Nobelbibliotek*, Stockholm 2008, s. 23–41. Se även Edfelt s. 52f.

22 Maria Palm skriver ang. K. J.:s recension av Adelborgs *Om det personligt andliga* (1907) att det inte finns någonting "som tyder på att K. J. vid denna tid studerat Kierkegaard", eftersom hon i så fall skulle ha varit mer nyanserad i sitt omdöme om Kierkegaardpåverkan. "Hon var vid denna tid mera hemmastadd i den tyska idealismens förkunnelse än i Kierkegaards skrifter", menar Palm. Sam-

erna mer avklarnad, mindre våldsamt flerskiktad än i kåserierna i *Stockholms Dagblad* från 1900-talets första decennium. I de tidigare kåserierna komplicerades situationen av pseudonymen Huck Leber, en tämligen misogyn ung man som aspirerar på att agera patriarkatets representant. I ”Qvinnans reserverade plats” ger sig exempelvis Huck Leber uppgiften att ”kortfattadt skärskåda qvinnan” och förmodar att ”qvinnan ställer sig mina välmenta, om än stundom hårdhändta anvisningar till efterrättelse”.²³ Huck Leber försöker etablera sin auktoritet genom hänvisningar till vetenskap, allusioner och Goethecitat på tyska, men avslöjar i stället sin påstådda kunskap (och det patriarkala samhället) som feltolkningar, felcitat och rena dumheter. Överlägsenheten avslöjas som naivitet.²⁴

Mer eller mindre dolda allusioner och icke lokaliserade citat på andra språk, främst tyska, är dock inte specifikt för Huck Leber utan utmärkande för Klara Johansons texter överlag. Göran Hägg lyfter fram hur essäerna förutsätter att läsaren delar hennes egen bildningsnivå genom att skriva vidare på och hänvisa till andra texter utan att lägga till rätta och markera ursprung.²⁵ Den överlägsenhet som den upphöjt, passivt betraktande utsägelsepositionen ger i ”Anmärkningar” förstärks också av bild-

tidigt visar artikeln att Kierkegaard var aktuell för Johanson redan då. Burman daterar början av K. J.:s mer intensiva Kierkegaardläsning till 1920. Maria Palm, ”Klara Johanson, Fredrik Böök och den ’Adelborg-Conradsonska skolan’”, *Svensk litteraturtidsskrift* 1974:4, s. 25; Burman, *KJ*, s. 368.

23 Huck Leber, ”Qvinnans reserverade plats”, *StD* 10.02.1901. Ney diskuterar pseudonymer och signaturer i det tidiga 1900-talets press och kallar det ett ”spel med identiteter”. Ney, *Reporter i rörelse*, s. 32–37, citatet på s. 37.

24 För en mer utförlig läsning av detta kåseri se min D-uppsats. Anna Bohlin, ”Den tvetydiga ironin: retorik och politik hos Klara Johanson”, D-uppsats vid Institutionen för litteraturvetenskap, Stockholms universitet 2001.

25 Hägg noterar att en ”rikedom på allusioner och dolda eller halvdolda citat [...] utgör ett bärande element i hennes författarskap” och att hon ”verkligt tycks förutsätta att läsarens bekantskap med Goethe eller Emerson m fl är tillräcklig för förståelsen av alla hänsyftningar”. Han påpekar vidare att Huck Lebers hållning följer med in i essäerna. ”Klara Johanson är den första som inför denna ironiska, *vänligt* gycklande ’von oben’-ton i den ’seriösa’ essästiken i Sverige. (Hållnings-sättet blev vanligt i vårt land först på 20-talet, men antog då i gengäld modekaraktär.)” Hägg s. 212 och s. 214, jfr även s. 224.

ningsselitism; tyska citat och litteraturhistoriska allusioner etablerar även här en auktoritet. Likaså arbetar Huck Lebers motsägelse mellan överlägsenhet och naivitet även i ”Anmärkningar”. Den motsägelsen är också själva definitionen av sokratisk ironi. När Sokrates påstår att han ingenting vet och naivt ställer frågor för att få upplysning, bygger ironin på att hans kunskap i själva verket är överlägsen, även om den trots allt ytterst är negativ: han vet faktiskt inte eftersom människan ingenting kan veta.²⁶ Just den formen, ett slags sokratisk dialog, utnyttjar K. J. i flera kåserier, bland annat i ”Sexualsystemet”:

Jag önskar exempelvis ett kristallbläckhorn och framställer naivt i en förnämligare pappershandel min begäran att få se några prov på denna vara. Av så obestämda uppgifter föranledes ingen åtgärd. Expediten ser på mig kallt och otåligt och frågar:

– Ska det vara till en dam eller en herre?

Naturligtvis rycker jag smärtsamt till vid denna skamlösa inblandning i mina hjärteangelägenheter, men man har sagt mig att en kund i Stockholm bör vara ödmjuk, och jag svarar utan att röja mitt själstillstånd: [...]. (”Sexualsystemet”)

Kåseriet ironiserar över själva ”könsdifferentieringen” och jag återkommer till den här textens konstruktion av kropp och den snudd på uttalade homosexualiteten – ”hjärteangelägenheter” kan uppenbarligen gälla båda könen. Själva ironiseringen sker dock med hjälp av berättarjagets låga position: hon talar ”naivt” och är tillsagd att ”vara ödmjuk”. Den positionen ger henne tillfälle att underifrån ställa förödande frågor som ”Går det mindre bläck åt för damer än för herrar?”

Sokrates står i centrum för Kierkegaards avhandling *Om Begrebet Ironi* och jag kommer längre ner att utveckla Sokrates betydelse även för ”Anmärkningar”.²⁷ Här vill jag använda ett par punkter i Kierkegaards diskussion av Sokrates för att belysa K. J.:s utsägelseposition. Att ironin är en

26 Quintilianus, *The Orator's Education IV*, bok 9 2:44–46, s. 58ff; Kierkegaard s. 305.

27 Kierkegaard motiverar Sokrates betydelse för studiet av ironi med att begreppet ironi har sin grund i Sokrates och att begrepp märks av sitt ursprung, även om de förändras över tid. Kierkegaard s. 71f.

negerande rörelse utan slut är en av de teser Kierkegaard driver mest kraftfullt genom hela avhandlingen. Det ges inget sätt att undgå dess oändliga, absoluta negativitet.²⁸ ”For Ironien bliver Alt Intet”, skriver Kierkegaard och specificerar att det varken handlar om ett spekulativt intet, där konkretion framstår ur intet, eller ett mystiskt intet, som i själva verket är mättat av innehåll. Det ironiska intet är tvärtom ”den Dødsstillhed, i hvilken Ironien gaaer igjen og spøger (dette sidste Ord taget aldeles tvetydigt)”.²⁹ Detta spøkeri med vilket ironin hemsöker sin egen tomhet återkommer i en modern variant i ett snarlikt argument hos Paul de Man.

I Lagerlöfkapitlet hade jag anledning att citera ur hans klassiska essä ”The Rhetoric of Temporality” och just det stället aktualiserar på ett särskilt sätt Kierkegaards formulering, varför jag åter citerar samma mening i sitt sammanhang. Ironins temporalitet är oorganisk, menar alltså de Man, den bryter upp erfarenheten av tid och kan bara relatera genom avstånd och skillnad:

Irony divides the flow of temporal experience into a past that is pure mystification and a future that remains harassed forever by a relapse within the inauthentic. It can know this inauthenticity but never overcome it. It can only restate and repeat it on an increasingly conscious level, but it remains endlessly caught in the impossibility of making this knowledge applicable to the empirical world.³⁰

Denna eviga plåga av återfall i det ”inautentiska”, för att använda de Mans begrepp, denna medvetenhet utan förmåga att ingripa får allvarliga konsekvenser för utsägelsepositionen. Dömd att ständigt förlora förfästet slår ironikern även mot sig själv. Kierkegaard tolkar det faktum att Sokrates valde dödsstraffet som det ironiska förhållningssättet drivet till

28 Se t ex Kierkegaard s. 299 och s. 292. Hutcheon diskuterar två linjer: den ena uppfattar ironi som negativitet medan den andra uppfattar ironi som subversiv, positivt omstörtande. Hegel och Kierkegaard placeras in som förgrundsgestalter i den förra traditionen. Hutcheon själv argumenterar för att dessa båda linjer står i kontakt med varandra och i själva verket inte kan skiljas åt. Hutcheon se särskilt s. 26ff. Jfr även ibid. s. 51.

29 Kierkegaard s. 296.

30 de Man s. 222.

sin spets: att uppfatta döden som "et ret curieust Experiment saaledes at blive til slet Intet".³¹ Ironikern underminerar sin egen existens.

K. J. driver med och upplöser sin egen auktoritet som mest drastiskt i kåseriet "Ärkeförföraren", skrivet inför 10-årsminnet av första världskrigets utbrott. Kåseriet inleds med att K. J. övertydligt etablerar sin betraktande, passiva position, i det här fallet i förhållande till kriget: "Ingen kan ha drumlat in i det sämre förberedd än jag." Den politiska aningslösheten demonstreras med berättarjagets försök att "försjunka i pietetsfull beskådan".

Och om det genantaste skall fram: när blåkriksaffischerna på murarna vid Heidelbergs långa gata förkunnade inmarschen i Belgien gick jag oberörd fram genom sensationsböljorna och tänkte bara förtrött ett ögonblick: "Belgien, kan det vara något särskilt intressant?" ("Ärkeförföraren")

Detta totalt andesfrånvarande förhållningssätt är passivitet in absurdum. Några veckor senare återkommer hon till minnet av kriget i "En som var med". Även där framställer hon sig som "en obskyr och politiskt oskyldig individ", men de dagboksanteckningar från krigsåren hon publicerar (och det är verkliga dagboksanteckningar) efter denna presentation röjer en betydligt mer plågad inställning. Den passiva hållningen i "Ärkeförföraren" skärper emellertid anspråket på upphöjdhet, på utvaldhet. Men med kåseriets ironiska logik är den yttersta oskulden detsamma som den yttersta skulden och utvaldheten innebär i det här fallet skuld till själva kriget. 1924 var verkligen "skuldfrågan" fortfarande ett hett omdiskuterat ämne, men K. J. löser den heroiskt:

Jag tar utan förbehåll hela bördan på mig, villig att dela med mig endast om det anmäler sig någon lika politiskt menlös. Men vad är det som händer? Knappt har jag utsagt ordet förrän oerhörda tyngder dräsar från skuldrorna och uppfångas av miljontals individer, som ovillkorligt störtar fram att assistera mig olycksalige Atlas. Det känns tomt och lite snopet... ("Ärkeförföraren")

³¹ Kierkegaard s. 137.

Den utvalda, överlägset definierande, passivt betraktande position som K. J. arbetat på att etablera i text efter text är plötsligt detroniserad, avslöjad som en fiktion. I själva verket har det aldrig funnits någon exklusivitet – den har hela tiden delats ”av miljontals individer” – och meningsfullheten har förbytts i något ”tomt och lite snopet”. Det de Man kallar inautenticitet har slagit till.

Berättarjaget, som förlorat sin legitimitet som den ”olycklige Atlas”, måste återupprätta något av sin särställning för att över huvud taget kunna fortsätta kåseriet:

För att inte helt förintas till ett nummer i hopen måste jag påminna mig hur jag till mina krafters yttersta slet med att reparera förbrytelsen. Jag hade satt kriget i världen, gott och väl, men därmed fick det vara nog. Jag adopterade det aldrig, jag slöt det inte till mitt hjärta, jag närde det inte med den ringaste Liebesgabe. Hos mig pockade det förgäves på den träliska respekt som det mindre med kanoner än med andra och effektivare språkrör ymnigt ingöt i de överrumplade själarna. Jag höll mig oavlåtligt spänd i protest. (”Årkeförföraren”)

Att bli ”ett nummer i hopen” vore för berättarjaget att ”förintas” och helt avgörande för kåseriets meningsproduktion är hållningen: ”oavlåtligt spänd i protest”. Kriget antropomorfiseras och kanoner skrivs om till ”språkrör”; kriget blir alltså kropp och röst och det förs som ett slags fruktansvärd kommunikation, men framför allt vägrar berättarjaget att delta i samtalet.

Ironikern är ”alltid [...] een”, understryker Kierkegaard, hon faller nämligen ”under Bestemmelse af *Personlighed*”.³² Det beror enligt Kierkegaard på att ironikern alltid för allting tillbaka till sig själv – hon griper efter omvärlden men återvänder varje gång till sin egen person.³³ Orsaken till Sokrates konflikt med staten spårar han också till ”*Socrates’ Forsøg paa at gaae paa egen Haand og leve hen som Privatmand*”.³⁴ En människa som inte vill befatta sig med statens angelägenheter, eller i ett ord med politik,

32 Ibid. s. 197f.

33 Ibid. s. 198.

34 Ibid. s. 226.

kommer att uppfattas som ”en tvetydig Person”, konstaterar Kierkegaard och formulerar Sokrates dödsstraff som en följd av hur ”Statens objective Magt bryde sig mod Ironiens klippefaste Negativitet”.³⁵

Privat, alltså med andra ord befriad från ansvar för det allmänna, är lösenordet för den paradoxalt politiska position som K. J. intar i ”Anmärkningar”: vägran att delta är en politisk handling, vilken också får politiska konsekvenser och det utesluter på inget sätt en politisk ståndpunkt. Vägran gäller engagemanget, att underordna sig det allmänna. Kierkegaard karakteriserar denna passivt revolutionära hållning hos Sokrates i en formulering som utan tvekan ekar i inledningen till kåseriet ”Makt och människor” som citerats ovan, där K. J. menar sig ”störta ministärer” utan ”nämnvärd ansträngning”. Sokrates var nämligen en revolutionär genom att underlåta att handla, skriver Kierkegaard:

I en vis Forstand var han derfor revolutionær, dog ikke saameget ved at gjøre Noget, som ved at undlade Noget; men Partigjænger eller Hoved for et Complot var han ikke, derfra frelste Ironien ham; thi som den berovæde ham den sande borgerlige Sympathi for Staten, den sande borgerlige Pathos, saa befriede den ham ogsaa fra den Sygelighed og den Exaltation, der er Betingelse for en Partigjænger.³⁶

Stycket skulle lika gärna kunna gälla K. J. (och Kierkegaard själv förstås): även hon saknade både ”den sanna borgerliga sympatin för staten” och ”den exaltation, som är betingelse för en partimedlem”. ”Anmärkningar” riktar feministisk kritik mot patriarkala förhållanden och de är publice-rade i ett kvinnorörelseorgan, men K. J. drar sig inte för att ironisera över kvinnorörelsens egna ikoner och underordnar sig under inga omständigheter något identitetspolitiskt ”vi kvinnor”, vilket jag kommer att diskutera längre ner. Hon markerar i alla lägen sitt fristående, sin privata status.

35 Ibid. s. 226 och s. 243.

36 Ibid. s. 229. Jfr även Sokrates försvarstal, där Sokrates själv argumenterar för att villkoret för att ”strida för det som är rätt” är att ”verka enskilt”. Platon, ”Sokrates försvarstal”, *Skrifter. Bok I*, övers. Jan Stolpe, s. 32ff, citaten på s. 33.

Kierkegaard betonar denna ironikerns självupptagenhet som en frigörelse och framför allt som en njutning. Hon blir fri i den bemärkelsen att hon aldrig binder sig till en utsaga eftersom meningen alltid är den motsatta. Negativiteten frigör henne från alla anspråk från omvärlden, subjektet blir ”negativt frit og som saadant svævende, fordi der Intet er, der holder det”.³⁷ Detta blir för Kierkegaard en njutning och han föreställer sig i närpå saliga ordalag Sokrates död som en elevation i självtillräcklig tillfredsställelse. Staten med dess institutioner och krav förlorar all giltighet, ”lettere og lettere hæver han sig, seer det Alt forsvinde under sig i sit ironiske Fugleperspectiv, og selv svæver han derover i ironisk Tilfredshed, baaren af den uendelige Negativitets absolute Conseqvents i sig selv”.³⁸ Några motsvarande dödsvisioner i ironi finns inte i K.J.:s kåserier, men utsägelsepositionen är densamma: ovan svävande, negativt fri. Men om ironin för Kierkegaard når ett slags negativ fullbordning efter döden, om ironikern blir oberoende först i kroppslösheten, finns det skäl att fråga sig vad detta innebär för kroppen som K.J.:s utsägelseposition. Berättelsejaget som betraktar, definierar, intar den manliga vetenskapens subjektposition och som strävar efter att sväva över realiteterna, har det jaget någon kropp eller är det bara blick och röst?

Utsägelsepositionens kropp

Det finns ett givet sätt att svara på den frågan: berättarjaget i ”Anmärkningar” var lätt igenkännbart för många av *Tidevarvets* läsare som personen Klara Johanson. I kåseriet ”Den yttersta terrorn” uppger hon sig vara i stånd att ”ypa en redaktionshemlighet” och ”Ministerns synpunkt” inleds på följande sätt: ”Förtrogen som jag är genom nära iakttagelse med murvelskapets teknik och mysterier känner jag till punkt och pricka den historiska halten av intervjuer.” Berättarjaget har koppling till pressen ut-

³⁷ Kierkegaard s. 299f, se även s. 286 och s. 294.

³⁸ Ibid. s. 243, se även s. 198 och s. 294.

an att själv vara journalist – ”murvetskaps teknik” har inte utövats, endast iakttagits. Dessutom framträder berättarjaget som Bremerkännare i flera kåserier (”Den inre rösträtten”, ”Fredrika Bremers staty”, ”Offerfesten”, ”Årsta”) och kommenterar offentlig konst, statyer av Jenny Lind (”Jenny Linds avlagda kläder”) och Bremer (”Fredrika Bremers staty”) samt den offentliga konstens funktion i stadsrummet i allmänhet (”Den permanenta konstutställningen”).³⁹ Efter valet glider hon smidigt över till att recensera böcker på samma plats i tidningen under rubriken ”Böcker och författare”, men även i ”Anmärkningar” utnyttjar hon sin recensenthållning i ”Den heliga Jeanne”, som utgår från en kritik av Bernard Shaws *Saint Joan*. I ”Kandidatexamen” ger hon ”anvisning på ett lämpligt svenskt betyende” när man utomlands anmodas skriva på namnsamlingar för att påverka val av Nobelpristagare i litteratur. Författare och litteraturmarknad diskuteras i flera kåserier (bland annat i ”Förlorade söner”, ”Hängmattan” och ”Rapsodens återkomst”) och politisk kritik formuleras gärna som litterär kritik. Exempelvis är hennes främsta anmärkning på Skara domkapitels uttalande mot kvinnliga präster att det ”börjar bli monotont” – K. J. efterfrågar ”slutkapitlet”, men påpekar att ”det [vore] orimligt att av den här antydda bristen på originalitet och pikanteri dra slutsatser om nämnda korporationers författarbegåvning” (”Ödestimmen”). Utsägelsepositionen är litteraturrecensentens och Bremerforskarens.

Till skillnad från de tidigare kåserierna i *Stockholms Dagblad*, som undertecknades av den unge, misogyne mannen Huck Leber, hade K. J. i ”Anmärkningar” en kropp som promenerade omkring i verkligheten under namnet Klara Johanson. Visserligen är det inte för inte Huck Leber härstammar från Huckleberry Finn och som hans efternamn läst baklänges blir ”rebel”⁴⁰: den kropp han uppvisar i kåserierna har misstänkt kvinnovita händer och är påfallande liten och späd liksom Klara Johan-

39 Under år 1925 publiceras ytterligare två Bremerartiklar: K. J., ”Fredrika Bremers gåva till Amerika”, *Tidevarvet* nr 1 03.01.1925; K. J., ”Fredrika Bremers ekumeniska kyrka” *Tidevarvet* nr 38 19.09.1925.

40 Jag tackar Jonas Ellerström för baklängesläsningen av Leber!

son själv.⁴¹ Under hela sitt liv spelade Klara Johanson med manliga identiteter. Hon hade olika manliga smeknamn, gick under studentåren i Uppsala gärna klädd i manskläder och skrev tidigt i brev om hur hon uppfattade sig själv mer som man än som kvinna.⁴² I den meningen hade även Huck Leber en kropp som promenerade omkring i verkligheten.

Begränsar man frågan om berättarjagets kropp i "Anmärkningar" till själva texten, finns ändå ett givet svar: här skrivs en kropp. Försöken att "försjunka i pietetsfull beskådan" avbryts bryskt av "en gevärskolv i ryggen" ("Ärkeförföraren"). Men viktigare är att kropp blir en fundamental förutsättning för hur texternas auktoritet legitimeras. Det är inte oväsentligt att K. J. är just litteraturkritiker. Den tidigare citerade inledningen till kåseriet "Ärkeförföraren", där K. J. manifesterar sin skyldiga oskuld till kriget, har inte valt uttrycken för den politiska naiviteten på måfå. En "pietetsfull beskådan" och ett Belgien som inte är "särskilt intressant" formulerar en estetisk hållning i Kants terminologi: intresselöst välbehag.⁴³ En direkt referens till Kant finns faktiskt i kåseriet "Övermänskan", som uppmanar att "på vördnadsfull distans ägna [...] en diskret beundran, en kärlek av det rena slag som i Kants estetik benämnes ointresserat välbehag". Det som ska beundras är i detta fall barnet, men det K. J. här benäm-

41 Huck Leber, "Qvinnans reserverade plats". Burman understryker att Huck Leber var "[e]n verklig karl, [...] inte storväxt men långt från den lilla smala Parveln [K. J.:s smeknamn]". Inte långt ifrån alls, menar jag. Burman, *K.J.*, s. 135. Se även ibid. s. 55.

42 Burman, *K.J.*, t ex s. 55, s. 77, s. 105, s. 135 och s. 232; Greger Eman, *Nya himlar över en ny jord – om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken*, Lund 1993. Se också Greger Eman, "Pianolärarinns hemliga kärleksbrev", *Lambda nordica* 1989:3–4, s. 24–39.

43 Immanuel Kant, *Kritik av omdömeskraften*, övers. Sven-Olov Wallenstein, [1790] Stockholm 2003, §5 s. 65. I ett Huck Leber-kåseri pekas på Kants betydelse för Weininger: "Det var professor Kant i Königsberg, den lifskraftige gubben, som oupphörligt springer upp ur sin i år sekelgamla graf och som hvar ny generation kan betrakta som sin samtida. Den kantiska etiken är Weiningers evangelium och fasta borg. Hvad tycker ni om den etiken, fru Lundberg? Erkänner ni viljans frihet och absoluta autonomi och den enda sedelagens kategoriska imperativ? Medger ni, att ingenting i universum kan nämnas godt så när som en god vilja? [...] Låt mig endast nämna, att denna etik synes mig det finaste i branschen, som kommit till min kännedom. Jag skönjer inte riktigt klart den lina, som fäster den vid jorden, men jag ser den sväfva som en ballong ständigt på samma höjd öfver tiderna." Huck Leber, "D:r Weininger och undermänniskan", *SLD* 08.II.1904.

ner är sin egen utsägelseposition, den utsägelseposition som tas i bruk av den övervägande delen av hennes produktion.

Det är inte ofta K. J. i "Anmärkningar" får anledning att uppmuntra till kärleksfull beundran, men även Kant räknar givetvis med att de betraktade föremålen inte alltid inger "välbehag" utan understundom även "obehag".⁴⁴ Smaken är nämligen sinnesförnimmelse, vilket också är precis vad själva ordet "estetik" anger (från gr *aisthetikos*, det sinnliga). Terry Eagleton påpekar att "aesthetics was born as a discourse of the body" och Marc Redfield utvecklar denna iakttagelse genom att peka på de politiska aspekterna av att kropp fungerade som grund för omdöme. Att alla har kropp och därmed smak gör bedömning av konst tillgänglig för var och en; konstupplevelsen blev subjektiv, vilket samtidigt komplicerades av att smaken ansågs möjlig att utbilda.⁴⁵ Den betraktande, iakttagande positionen upprättas i kraft av betraktarens kroppslighet. Det är sinnesförnimmelsen som ska uttalas och som är utgångspunkten för att utveckla en vetenskaplig auktoritet. Privilegiet att vara privat är också ett estetikens privilegium: konstupplevelsen tillhör den enskilda kroppen.

Om berättarjagets röst i "Anmärkningar" har en kropp så är det en kropp som arbetat med sin smak, vars röst förmår argumentera för sina omdömen. Den passivt betraktande positionen är inte ett uttryck för okunnighet utan markerar tvärtom en yrkesidentitet: K. J. är en professionell betraktare. För K. J. handlade det dessutom om en akademisk legitimitet: en kandidatexamen med Estetik och Nordiska språk som huvudämnen – vilket hon för övrigt var ensam om bland de kvinnliga litteraturkritikerna.⁴⁶ Hennes behörighet att uttala sig i estetiska ärenden var med andra ord sanktionerad av en myndighet (universitetet) och mångårig verksamhet som litteraturkritiker hade etablerat henne som en auktoritet. Utsägelsepositionen i "Anmärkningar" är inte i första hand mar-

44 Kant, *Kritik av omdömeskraften*, §5 s. 65.

45 Terry Eagleton hos Marc Redfield, *The Politics of Aesthetics. Nationalism, Gender, Romanticism*, Stanford 2003, s. 11f.

46 Burman, *K.J.*, s. 95; Englund & Käreland s. 123ff.

kerad av att hon är kvinna, feminist eller lesbisk utan av yrke och utbildning. Rimligtvis är det faktum att hon var kvinna, feminist och lesbisk ett skäl till att hon så strikt upprätthåller gränserna för sin yrkeslegitimitet; hon ägnade sig trots allt åt i lag förbjudna handlingar och hade all anledning att hålla på integriteten.⁴⁷

Utsägelsevillkoret heter estetisk kontemplation. Passivitet utmärker den ironiska utsägelsepositionen och ger utslag i evolutionistisk retorik, metaeptisk kritik och gåtor som form för feministisk kritik. Passiviteten är därutöver K. J.:s akademiskt och professionellt legitimerade rätt till offentlig röst.

IDENTITETSPOLITIK DEKONSTRUERAD

I det identitetspolitiska organet *Tidevarvet* skiljer "Anmärkningar" ut sig, men inte genom att undvika politik och inte heller genom att underlåta uppmaningen till kvinnorna att använda sina röster. Allra mest oförsönlig blir K. J. faktiskt när hon fördömer Danmarks första kvinnliga minister, Nina Bang, som svurit sig fri från samröre med kvinnorörelsen, "denna betydelsefulla andliga och sociala evolution" ("Ministerns synpunkt"). Och i "Nationella lustspel" erinar hon om att Christabel Pankhurst hyllade Gustav V:s borggårdstal och föreställer sig hur engelska suffragetter drömde om en kung som sätter "det tredskande mansparlamentet och den s. k. liberala herrministären" på plats. I kåseriet "Den inre rösträtten" plockar K. J., liksom Wägner, upp Bremers begrepp "den inre rösten" för att ropa efter kvinnors aktiva deltagande i det politiska livet. "Ofta yttrade Fredrika Bremer att hon ville skriva över varje flickebarns

⁴⁷ Sexuella förhållanden mellan kvinnor var sedan år 1865 formellt straffbara, även om lagen inte tillämpades mer än i några få fall och först strax innan den avskaffades år 1944. Patologiseringen av homosexualitet kvarstod emellertid under många år, även inom organisationer som RFSU. Se Fredrik Silverstolpe, "Kvinnor i mansdräkt", *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 28; Jens Rydström, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden, 1880–1950*, Chicago & London 2003, s. 293–315; Lennerhed s. 159–171 och s. 195f. Jfr även Ekenstam s. 281ff.

vagga: 'Se Herrens tjänarinna!' Det var hennes kortaste och fullaste formel för kvinnoemancipation." Så inleds kåseriet och så långt sammanfaller K. J.:s artikulering av Bremers tanke med Wägners. I bland annat *Silverforsen* utvecklar Wägner den inre röstens relation till Guds röst och föreställningen om kvinnornas särskilda samhällsuppdrag; hos Wägner tar Guds röst säte i kroppen som en fysisk erfarenhet och ger utslag i en kvinnornas röst. K. J. betonar däremot en annan aspekt av Bremers begrepp, som Bremer själv lagt fram med skärpa i sitt tidiga svar på Wallins predikan på Marie bebådelsedag "Om Qvinnans stilla kallelse".

Bremer slår fast att Marias ödmjukhet inför Gud inte på något sätt legitimerar ödmjukhet inför manlig makt:

Marias förhållande till Frälsaren, människans till Gudomen, kan aldrig bli ett rättensnöre, ett exempel för människans till människan, för Qvinnans till Mannen. Lika så upphöjd som himmelen är öfver jorden, var den gudomliga i människobild öfver de svaga människosöner som fordra hvad de ej förtjena, då de, i största motsats mot honom, begära allt och gifva intet.⁴⁸

Männen har ingen rätt att kräva kvinnornas undergivenhet, påpekar Bremer, eller med K. J.:s formulering: "Ty betraktar man noga Fredrikas paroll så slår det upp ur den ett korollarium i eldskrift: Icke *herrarnas* tjänarinna!" K. J. vänder Bremers argument mot en samtid med allmän och lika rösträtt, och utvecklar Guds tjänarinna med hänvisningar till den då omdebatterade "tjänarinnefrågan".⁴⁹ Följande stycke måste citeras i sin helhet:

Mycket har kvinnorna sedan urminnes tider haft att tjäna herrarna med: sin kropp, sin händighet, sina varietétalanger och alla de nyttiga egenskaper som ingår i orlovssedelns terminologi, men nu på det yttersta har det benådats med tillfället att dessutom tjäna dem med sin rösträtt. Underligt att det någonsin har funnits en man som ville förmäna dem detta! Var lugn för att han har

48 Bremer, "Om Qvinnans stilla kallelse", s. 58. För en diskussion om spänningar i evangeliernas bild av Maria och om Maria i kristen tradition och feministisk teologi, se Grenholm.

49 Konflikten gällde bl a reglering av arbetstiden för hembiträden. Arbeta i hem var undantaget från den allmänna lagstiftningen om åttatimmars arbetsdag från 1919 och hembiträdena ställde krav på förbättrade villkor. Hagberg s. 28f och s. 81ff.

glömt det nu och häpnar över att politiken så länge kunde reda sig utan 'partiernas springflickor', som Esselde profetiskt öknämnde dem. Hos dessa organiserade tjänarinnor träffas en flit och lydaktighet som ganska ofta saknas bland hembiträden. De sitter i yttre rummet och skriver adresser eller springer omkring och tigger med partipåsen under det husbönderna i sitt avskilda sanktuarium kompromissar ihop deras bettlarformulär för nästa dag. 'Och sköter ni era sysslor duktigt så blir vi statsråd för några månader, och ni får se på'. O ja, det skall bli så roligt så... ("Den inre rösträtten")

Kvinnorna är inte längre underlydande i manssamhället, utropar K. J., den "domestikplats i samhället" som varit dem anvisad är numera uppsägningsbar och tiden är inne att själva använda rösten i stället för att tjäna männen med rösträtten. Här gäller frihet och inget annat.

Kvinnorörelsen är inte ifrågasatt, men på de politiska målen och formerna för arbetet har K. J. anmärkningar. Kvinnor ska tala själva, men som analysen nedan ska visa finns det hos K. J., till skillnad från Wägner (och Bremer) och de flesta andra skribenter i *Tidevarvet*, ingen gemensam utgångspunkt att tala från och därför heller ingen gemensam kvinnornas röst. Bremer "uppfordrade [kvinnorna] att hörsamma sin genius' änglahälsning, budskapet från anden, den inre röst som forna dagars heliga så häftigt frapperades av", skriver K. J. Men både Gud och kvinnors särskilda samhällsupdrag är bortopererade i K. J.:s återgivning av Bremers argument. Här talar olika "röster" – inte en enda röst. Det ligger möjligen en ironi i att det var K. J. och Kleman som kanske mer än några andra bidrog till att göra Bremer tillgänglig som en samlande identitetspolitisk figur (se inledningen). 1910- och 1920-talens feministiska identitetspolitik griper tillbaka till Bremer, men K. J. som haft stor del i att öppna för denna rörelse, avvisar slutsatserna.

Det K. J. har "Anmärkningar" på är samhället. Även de kåserier som tar sin utgångspunkt i till synes fria associationer kring oskyldiga ting, visar sig ändå i slutändan handla om allas angelägenheter. "Den sista dam-sadeln" diskuterar, som nämnts ovan, i själva verket kvinnoemancipation, "Den långa sommaren" mynnar i en vidräkning med nationalism, "Häng-

mattan” behandlar litteraturmarknad och ”Studenten” landar i ett skämtsammt förslag på skolreform och en mindre skämtsam kritik av skolsystemet. Kåseriernas ärende gäller det allmänna, men K. J. gör klart att någon allmänhet som det går att tala med inte existerar.

Någon gång apostroferas publiken, men då sker det med ett nedlåtande, uppfostrande tonfall, som när hon i ”Den inre rösträtten” hånfullt antar att läsarna egentligen aldrig förstått Bremers poäng med att varje flicka föds till Herrens tjänarinna:

Ni tycker att det låter som en invigning till K.F.U.K., ty er beklagliga uppfostran, er och era förfäders, har berövat er all litterär mottaglighet för bibelcitat; på sin höjd, om ni är snabb i associationer, faller det er in att därmed är inte tjänarinnefrågan löst. (”Den inre rösträtten”)

Eller som när fransmännen åthutas i ”Voltaires hjärta”: ”Ty, messieurs, er firade mästare var patriot på ett spirituellt och indirekt maner som ni inte längre förstår att bruka och som ni har ersatt med den mindre krävande akademiska smickergenren.” Publiken uppfattad som grupp kan uppenbarligen bara inspirera till hån. K. J. talar *till* gruppen men inte *med* den. Kåserierna centreras i stället kring medborgaren, den enskilda samhällsmedlemmen. Hon tilltals aldrig direkt, men styr ämnen och infallsvinklar. Dessutom gestaltas samtalet med medborgaren. Dialogen som form är viktig i sig och förutsättningarna för dialogens status blir tydliga i hur K. J. behandlar allmänheten.

Allmänheten

Om publiken hånas, så utsätts föreställningen om allmänheten för förintande dekonstruktion. K. J. använder ”allmänheten” som begrepp i gängse mening i flera kåserier (”En förkommen saga”, ”Ministerns synpunkt”, ”Fredrika Bremers staty”), men det är framför allt tre ”Anmärkningar” som helt eller delvis ägnas åt att granska begreppet i sömmarna: ”Den yttersta terrorn”, ”Spökjakten” och ”Den permanenta konstutställningen”.

Allmänheten är i första hand offer för ”Den yttersta terrorn” – denna terror utövas nämligen av pressen, i synnerhet tidningarnas löpsedlar: ”Att den inte dagligen faller avdånad i högar inför löpsedlarnas terror har sin grund i den slöhet som alstras av en ideligt upprepad fasa.” Journalisterna på tidningen som livnär sig på allmänheten vill dock inte ta på sig ansvaret: ”Frågar någon barnslig själ vad som föranleder dem att fortsätta med förfärdigandet i ständigt mer svindlande proportioner svarar de utan besinning: ’Den idiotiska allmänheten vill så ha det.’” Om journalisterna här får uttala föraktet för allmänheten, så avslöjas de i påföljande kåseri som allmänhetens själva skapare. K. J. skjuter in sig på fiktionen: allmänheten motsäger sig själv – den finns inte.

”Spökjakten” är en dialog mellan K. J. och hennes ”vän från månen”. ”Seleniten” återkommer i flera ”Anmärkningar”. Greppet att införa en person utifrån, som får ställa förundrade frågor om seder och bruk är klassiskt; ett av de tidiga exemplen på denna metod för samhällskritik är Montesquieus *Lettres Persanes*, där persiska turister besöker Paris och häpnar över den franska kulturens förbluffande konstigheter.⁵⁰ Seleniten är för övrigt närmast hämtad från Amiels *En drömmares dagbok*, som K. J. översatte delar ur.⁵¹ K. J. sammanfattar pregnant figurens funktion i kåseriet ”Det goda nya året”, som introducerar Seleniten i ”Anmärkningar”:

Det är som sagt kinkigt att upplysa en observatör från månen om våra jordiska egenheter. Det medför genanta bekännelser som vi skyr att lägga fram för en utlänning och som vi för övrigt knappt skulle lyckas att förlåna sannolikhetens prägel. (”Det goda nya året”)

Den utomstående har privilegiet att formulera samhället som en gåta rätt och slätt genom naivt kunskapsbegär. Seleniten låter världen förlora

⁵⁰ Burman påpekar att detta ”berättargrepp [är] så gammalt att det inte ens hade polisonger utan rokokoperuk”. Burman, *KJ.*, s. 327.

⁵¹ ”Man måste vara selenit för att i grund förstå människans dumhet och stadigvarande förblindelse”, skriver bl a Amiel i K. J.:s översättning. Henri-Frédéric Amiel, *En drömmares dagbok*, urval och övers. Klara Johanson, Stockholm 1925, s. 237.

”sannolikhetens prägel”. Det utomjordiska perspektivet utnyttjas också i en kritik av nationalism och upprustning av försvaret i kåseriet ”Den internationella lokalpatriotismen”, där K. J. påminner om ”planeten Tellus’ ytterligt subalterna rangplats i detta universum”.

I ”Spökjakten” får Seleniten misslyckas med att hitta Allmänheten i telefonkatalogen:

Ja stirra inte så försmädligt. Jag förstår nog att det är en uppsatt och mäktig personlighet, men här i landet behöver inte en utlänning vara försynt, så pass märkte jag snart, och jag ämnar göra upp om ett sammanträffande. Adressen kan du väl åtminstone. Inte? Jag tyckte att du nyligen i den där lilla vildetidningen skröt med en bra nog närgången bekantskap. Var det din vanliga bluff då?

– Nej, inte det – svarade jag tvekande men rättade mig hastigt – jag bluffar aldrig, och hör sen. Det var träffande som ett passignalement allt vad jag skrev, men jag hade av artistiska skäl utelämnat ett väsentligt drag. Allmänheten, ser du, allmänheten existerar inte!

Seleniten flatnade och förgades:

– Jaså det är samma historia som med gubben i månen. Att du orkar! (“Spökjakten”)

Berättarjaget försöker förklara genom att likna allmänheten vid en ”konstellation”, men det leder till nya missförstånd och K. J. måste förtydliga:

– Parallellen får inte fattas för bokstavligt. Allmänheten består av de mänskliga individer som *inte* anses för stjärnor.

– Nå men sån flax, då behöver jag inte ringa på, då kan jag studera den på dig! Tonen röjde ingenting utom ren och hel upptäckarglädje. (“Spökjakten”)

Men när K. J. gjort klart att ingen anser sig vara ”ledamot av allmänheten” har seleniten ändå frågor kvar och närmar sig den verkliga kritiken:

Om den personage vi diskuterar inte finns till, hur kommer det sig då, jag ber, att den har en smak som man måste rätta sig efter, fordringar som måste tillfredsställas, intressen som måste tillgodoses och – det var därför jag fick idén att telefonera – en röst som man bör uppmärksamt lyssna efter? (“Spökjakten”)

På detta svarar K. J.: ”Jag fäster mig bara vid rösten, de andra detaljerna

du nämnde faller under den rubriken." Röst innebär "smak", "fordringar" och "intressen", med andra ord en kropp som kan reagera på sinnesförmåelser ("smak"), som har behov ("intressen som måste tillgodoses") och kräver omvårdnad ("fordringar som måste tillfredsställas").

Rösten kan bara tillhöra en kropp och, mer anmärkningsvärt, kroppen "faller under" rösten. Rösten "finns till" genom kroppen och uttalar även kroppens sinnesförmåelser och behov, men rösten är trots det överordnad kroppen: röst är "rubriken". Det här är ett avgörande ställningstagande hos K. J. som jag återkommer till. Även allmänhetens röst har dock givetvis kropp, bara inte den kropp den utger sig för att besitta: det är "en buktalare i farten".

– Ja men journalisterna tror på det, har du inte påstått det själv?

– Tror? De? Nu tröttnar jag på dig. Det är ju de som har skapat kollektivspöket och sköter buktaleriet. ("Spökjakten")

Allmänhetens röst tillhör journalisternas kroppar, men anledningen till att allmänheten trots det inte existerar är att varken journalisterna eller någon annan identifierar sina kroppar med den röst journalisterna "skapat":

Men det yttersta, det avgörande, det psykologiska beviset för att innehavaren av denna berömda röst är ett fantom ligger i det välkonstaterade faktum att all hätskhet och smädelse som öses över allmänheten väcker skadeglatt instämmande hos de enheter av vilka den fingeras vara sammansatt. Har du hört någon skrika när man trampar den på tårna? ("Spökjakten")

Den som inte kan bli sårad finns inte – så enkelt låter sig allmänheten avfärdas. En röst utan sårbar kropp har ingen giltighet.

Dekonstruktionen av allmänheten upprepas i "Den permanenta konstutställningen", där K. J. formulerar en uttömmande utredning av begreppets användning. Seleniten har återkommit från en tur bland stadens statyer och reflekterar över hur människor förhåller sig till offentlig konst. Han menar att de kan behöva betänketid innan de "sätter upp något nytt" eftersom "de aldrig flyttar en staty på vinden".

– Vilka de?

Seleniten studsade och slog back.

– Allmänheten väl – kom det helt hjälplöst.

Stillhet rådde i några blanka minuter. Så suckade jag och försökte reda våra tankar.

– Att allmänheten saknar verklig existens har jag flerfaldiga gånger utlagt och bevisat. En korporation utan medlemmar är det lönlöst att söka få tag i. Men ordet har blivit gängse som kortfattad beteckning för en fingerad smak- och intelligensnivå som varje enstaka individ eller sammanslutning i sitt innersta njuter av att känna sig höjd över. Man äger frihet att påbörda allmänheten vilket kynne eller okynne som helst, även sitt eget: såsom obefintlig är den förhindrad att dementera. ("Den permanenta konstutställningen")

"Vilka de?" är den fråga som ständigt bryter samförstånd och som upplöser begreppen i sina konkreta manifestationer. I fallet "allmänheten" visar sig förutsättningen för begreppets användning vara dess egen negativitet: "allmänhet" fungerar som meningsbärande kategori just för att den "såsom obefintlig är [...] förhindrad att dementera". Villkoret för att begreppet ska generera mening är att det inte betyder någonting alls. Men frågan "Vilka de?" kan också få svar om en innebörd, men oftast inte den som begreppen utger sig för att täcka. Problemet med begreppet "allmänhet" är att ingen *vill* identifiera sig med det, medan problemet med begreppet "kvinna" är att ett antal individer *tvingas* identifiera sig med det.

Kritiken mot identitetspolitikens logik utvecklas emellertid också i förhållande till marxistisk arbetarklassretorik. "Den irrande rösten" driver med alla politiska partier och avslöjar deras ståndpunkter som själv- motsägelser, men den röst som försöker finna en hemvist är identitetspolitiskt definierad: "Paridon var född socialdemokrat." I *Kommunistiska manifestet* ställer sig Marx och Engels frågan hur kommunister förhåller sig till proletärer och hävdar att kommunisterna inte ens "utgör [...] ett särskilt parti gentemot de andra arbetarpartierna".⁵² Kommunisterna

52 Marx & Engels s. 28.

identifieras nämligen fullständigt med arbetarna: ”De har inga intressen skilda från proletariats intressen.” Skillnaden gentemot andra delar av arbetarrörelsen är endast en skillnad i insikt, argumenterar manifestet:

Kommunisterna är alltså praktiskt den beslutsammaste, alltid pådrivande delen av arbetarpartierna i alla länder; teoretiskt har de före den övriga massan av proletariatet kommit till insikt om betingelserna för, gången och de allmänna resultaten av den proletära rörelsen.⁵³

Kommunismen ger, enligt Marx och Engels, en uttömmande beskrivning av varje arbetares situation och därav följer, anser de, med nödvändighet en politisk ståndpunkt. K. J. förskjuter denna argumentation ytterligare ett steg och formulerar partitillhörighet som kropp.

Den irrande rösten med det ödesdigra namnet Ytterlund misstänkliggörs redan i presentationen. Han har nämligen inga ”egensinniga särmeningar: han söker tvärtom en auktoritet”, ett ”system att följa”. Att frivilligt avsäga sig sin individualitet diskvalificerar omedelbart Ytterlund i K. J.:s logik, men det är också vad som gör honom till en mönstermodell marxistisk proletär; han har inkorporerat föreställningen om systemet, förutsättningen för det Marx och Engels kallar ”betingelserna för, gången och de allmänna resultaten av den proletära rörelsen”. Ironin drabbar Ytterlund genom att längtan efter en heltäckande samhällsplan som upphäver det privata, är precis det som i slutändan tvingar honom att bli det han försöker undvika: en enskild röst.

Sin socialdemokratiska födsel till trots ”fördes han av sitt förvärvsarbete in i kretsar som skydde att öppet kalla sig proletäriska” – K. J. poängte- rar att ursprung och livsomständigheter inte kan identifieras, och därmed är egentligen tanken på identitetspolitik avfärdad. Förstådd som kropp måste dock identitetspolitiken göra sig påmind som en ”instinkt”:

Men när den dagen hade ingått som förvandlade Paridon till valman vaknade så sakta en instinkt som hans strävsamma intelligens omedelbart upptog till

53 Ibid.

bearbetning och som alltsedan har fasonerat hans livskurva.

Att gå på möten låg honom ju i blodet, och ovillkorligt bar hans steg in på den kända gatan till hans faders parti. ("Den irrande rösten")

Den "instinkt" som behärskar hans socialdemokratiska kropp visar sig dock få problem med det socialdemokratiska partiet, eftersom "religionen skulle vara en privatsak" och inte inordnas i "den socialistiska samhällsplanen". Efter att ha försökt passa in sin systemiver hos både Allmänna valmansförbundet och Frisinnade ger Paridon upp och förklarar att "nu går jag till Moskva".⁵⁴ Kåseriet anspelar på att ingen annan utväg finns om arbetarklassen låter sig definieras av marxistisk identitetspolitik – i så fall är alla kommunister. Att ta de identitetspolitiska anspråken på allvar innebär att utesluta alla privata ställningstaganden, vilket i förlängningen också utesluter all modifiering av politiken. Rösten förlovar sin mening. K. J. implicerar att när kropp överordnas röst blir resultatet en absurditet.

De få tillfällen när K. J. trots allt hierar sig till ett "vi" handlar det oftast om en ironisk gemenskap. I "Arvingens välkomst" har Skara domkapitel åter uttalat sig

denna gång ej om kvinnliga präster men i ett besläktat ämne: synden.

Det är såväl roligt som respektabelt att kunna utan reservation hålla med ett domkapitel. I detta angenäma läge befinner sig just nu min lekmannaringhet. Ja, som ut ur min innersta själ har Skarakonsistoriet kritiserat Evangeliebokskommitténs förslag till dopritual. ("Arvingens välkomst")

När någon annan får uttala K. J.:s bekännelse, "som ut ur min innersta själ", är det en församling som hon hudflängt endast några veckor tidigare – dessutom får gemenskapen ytterligare sällskap:

Ty förslaget vet icke av synd, och det är denna sällsamma defekt vi framför allt har att beivra. Själsforskaren och rasbiologen, dessa borna fiender, förenar sig med varandra och med teologins målsmän i spontan protest. För mänsko-

54 Harrie påpekar för övrigt att den svenska socialismen blivit alltmer liberal, men att arbetarklassrörelsen under 1920-talet åter fick kontakt med klassisk marxism. Harrie s. 86 och s. 114.

experter framstår arvsynden som det frappantaste och angelägnaste problem ett nytt barnexemplar medför, och de hastar inte att gratulera till förmånen att bilda länk i en mänsklig generationskedja. ("Arvingens välkomst")

"Själsforskaren", "rasbiologen" och "teologins målsmän" har givetvis olika förståelse av "arvsynden" och K. J. lägger därtill sin egen genom att se fram emot hur dopet blir "ett organ för naturens dunkla och tragiska budskap, en sorgset imponerande akt, låt vara hednisk". Det är en klassisk ironisk taktik att låtsas imponerad av den man vill krossa och K. J. använder den ofta, exempelvis i kåseriet "Diktaturens väsen", där hon gör sig till tolk för överklassen och dess varma förhållande till Mussolini.⁵⁵ Något bestående "vi" finns inte i "Anmärkningar" och i synnerhet inget "vi kvinnor".

Husmodern

Husmodern var med den nya Husmodersföreningen och tidskriften *Husmodern* en växande maktfaktor i den svenska kvinnorörelsen och i samhällsdebatten (se Wägnerkapitlet), vilket K. J. gör stort nummer av när hon kärvtänligt avslöjar husmodern som en bluff i kåseriet "Danaidernas döttrar". Till skillnad från äldre tiders husmödrar ägnar sig de nya husmödrarna knappast åt hushållsarbete:

Men hon är inte ett spår latare för det, ty idogheten sitter henne alltjämt i kroppen. Bara slugare har hon blivit, vilket var innerligt behövligt, och nu verkar hon för äran och penningen, håvor som hon i sin anonyma förtid aldrig hade ens en mardröm om. Hon stiftar lokalföreningar och riksförbund, hon håller kongresser, hon gör turnéer, hon anordnar utställningar, hon publicerar tidskrifter, hon medredigerar alla större dagstidningar, hon syns och hörs överallt, och den försagda vördnad som omger hennes spänstiga väsen varhelst det uppenbar sig bibringar intrycket att hon tar rang ovanom alla rangklasser. ("Danaidernas döttrar")

Motsägelsen mellan titeln och detta intellektuella arbete kommenterar

55 Ang. den ironiska metoden att låtsas imponerad se t ex Kierkegaard s. 288f; Sigrell s. 226f.

K. J. beundrande: ”Hon gör det emellertid övertygande: hon kan ledigt åka riket runt och hålla föredrag i vartenda stationssambälle om att hon alltid sitter hemma, och ingen slår henne på fingrarna.” Husmodern som politisk aktör fungerar endast genom att negera sig själv.

Dekonstruktionen av husmodern fick svar på tal – någon hade blivit trampad på tårna. K. J. upplyser om att utvecklingen beror på att husmoderns tidigare ”verksamhet [...] dels har blivit onödig, dels rent av omöjlig, utom för excentriska miljonärer”. En sådan illojal nonchalans mot tu-sentals husmödrar fick inte passera obemärkt i *Tidevarvet*. Ett upprört genmäle infördes i påföljande nummer, där man ställde K. J. mot väggen: ”Har ni exempelevsi [sic] levat bland vår allmoge, det äkta bondfolket långt från de stora städerna?” Husmodern är långt ifrån död, men ”de tekniska hjälpmedlen” kan säkert bidra till hennes framtida bortgång, hoppades insändaren. Den kan förstås vara fingerad, men den är burens av ett indignerat patos som visar alla tecken på att vara äkta. Visserligen talar inte insändaren i egen sak – det är ”vår allmoge” saken gäller – men hon landar ändå i att ”när vi kvinnor ha föresatt oss något, bruka vi vara energiska och envisa”.⁵⁶ Identitetspolitiken gör ingen skillnad på stad och landsbygd: ”vi kvinnor” är desamma.

K. J. själv, däremot, markerar uttryckligen sitt avstånd från husmodern, åtminstone från den gamla typen. ”Jag sökte henne inte med berättmod, ty som sällskap var hon ingenting att stå efter: i hennes jäktade ande rymdes inga tankar, endast omtankar.” (”Danaidernas döttrar”) Även ”sköterskor och kindergartnarlärarinnor” har K. J. anledning att undvika eftersom ”vuxna som jämt umgås med småbarn gärna tar sig något förfåade ut” (”Övermänskan”). Den ”sanna kvinnan” är ofta måltavla för Klara Johansons spydigheter i hela hennes produktion; ”den sanna kvinnan”, heter det i *Tidevarvet*, ”är ingen naturprodukt utan tillskapad av uppfostringssystem och arrangerade omständigheter”, och ”denna fabri-

⁵⁶ M. T-g., ”Är den gamla husmoderstypen död? Tankar med anledning av K. J:s art. i *Tidevarvet* nr 25 om ’Danaidernas döttrar’.” *Tidevarvet* nr 26 28.06.1924.

kation lyckas endast med ett mycket vekt material” ("Hamlets mor"). I en hyllande recension från 1910 av den österrikiska konsteoretikern Rosa Mayreders *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* – som gör upp med den sanna kvinnligheten – ger K. J. kvinnorörelsens moderlighetsretorik i allmänhet och Keys samhällsmoderlighet i synnerhet en släng:

Eget nog ha kvinnorörelsens ledare i det längsta hållit inne med sina mening-
ar och iakttagelser i denna fråga, vilken dock ej borde sakna intresse för dem, och
när de någon gång yttra sig, överraskas man oangenämt av deras färdighet att
omskapa gamla fördomar till nya lärdomar. De gå entusiastiskt i borgen för den
alltjämt obesedda kvinnligheten, de prisa på offentliga möten kvinnans högsta
uppgift: att vakta härden (värmeledning?), och de drömma känslofullt om det
moderskap de skola utöva bland stadsfullmäktige och i riksdagen.⁵⁷

Kvinnligheten har ingen sett, påpekar K. J. och kvinnans uppgift bestämd som "att vakta härden (värmeledning?)" är dekonstruktion av husmodern i en snabbversion. Men "Anmärkningar" gör tydligt att redan traditionellt kvinnliga sysslor – oavsett om de utförs av "sanna kvinnor" eller ej – ger fatala effekter på den intellektuella förmågan. Det är ett allvarligt hot mot emancipation i K. J.:s logik. Hos Wägner ger traditionellt kvinnliga sysslor den erfarenhet och auktoritet som ska förändra det moderna samhället, och alfabetiseringen av Lagerlöfs Nya Kvinna kan endast ske med handarbete, men hos K. J. förloras möjligheterna att genomskåda det patriarkala samhällets gåta.

En kvinnlig kropp garanterar här ingenting, absolut ingen nödvändig identifikation med andra kvinnliga kroppar, än mindre med deras tankar och särskilt inte med deras röster. Den ironiska utsägelsepositionen, som låter varje förhållande tala mot sig självt, splittrar i "Anmärkningar" alla anspråk på feministisk identitetspolitik till självmotsägelser: (traditionell) kvinnlighet kan inte vara utgångspunkten för politik med mindre än att den inte längre är (traditionell) kvinnlighet.

57 K. J., "Kvinnan' och hennes skapare", *StD* 27.03.1910, omtryckt i Johanson, *Kritik*, s. 179ff.

RÖST MATERIALISERAD

Vad innebär det för kroppslighetens funktioner i K.J.:s text att kropp inte kan vara utgångspunkt för politik? Är kroppen tömd på politisk mening eller är politiken förskjuten? Varifrån kommer rösten, som måste tala ur kroppen och även uttalar kroppens ”intressen”, men som samtidigt inte är bestämd av kropp? Och hur upprättas då relationen mellan röst och kropp i ”Anmärkningar”? För att besvara dessa frågor tas utgångspunkt hos två könsteoretiker med särskild betydelse för K.J., vilket också ger möjlighet att plocka upp tråden från Wägnerkapitlet om kroppslighetens funktioner i samtida emancipatoriska teorier. Den ena teoretikern är den ovan nämnda Rosa Mayreder, som också var en av den österrikiska kvinnorörelsens frontfigurer.⁵⁸ Den andra är antifeminist och faller som sådan givetvis utanför undersökningen av emancipatorisk teoribildning, men ger perspektiv på Mayreders diskussion och referensram till viktiga ställningstaganden hos K. J. Österrike var hemland även för denne skandalomsusade filosof: Otto Weininger.

Keys ståndpunkt att kroppen är plats för samhällelig förändring, vilken även Wägner omfattade, avvisar K. J. som sagt ofta och hätskt. Under rubriken ”Kvinnan’ och hennes skapare” får Key gå främst tillsammans med Strindberg och Laura Marholm, och K. J. tog varje tillfälle att ironisera över Keys moderlighetsbegrepp.⁵⁹ När ”Anmärkningar” skrevs hade K. J. och Key nyligen försonats efter en mångårig konflikt, men försoningen gällde Key som person, inte hennes åsikter.⁶⁰ Hos K. J. är det i

58 Harriet Anderson har undersökt den österrikiska kvinnorörelsens olika organisationer kring sekelskiftet 1900 och diskuterar Mayreders förhållande till rörelsen, som emellertid inte alltid var friktionsfritt. Ang. friktionerna se H. Anderson s. 51f och s. 65.

59 K. J., ”Kvinnan’ och hennes skapare”. För en diskussion om K. J.:s upprepade kritik mot Key, se Svensson s. 91–97.

60 Burman, *K.J.*, s. 312ff. Ang. K. J.:s förhållande till Key se även *ibid.* s. 162ff och s. 219ff; Maria Palm, ”Klara Johanson och Ellen Key”, *Svensk litteraturtidskrift* 1972:4, s. 18–25; Englund & Käreland s. 203ff. Se även K. J.:s runa över Key, som fint beskriver detta möte. K. J., ”En midsommarmattsdrom”, *SvD* 26.04.1926, omtryckt i *En skapande kritiker*, s. 127f.

stället just skapandet av kvinnan som undersöks.

K. J.:s diskussion av kropp utgår från själva kategoriseringen i två kön, i "könsdifferentieringen". Det kan förefalla som ett mycket modernt sätt att förhålla sig till kön och det påminner om att vår tids queerteori har en upprinnelse i förra sekelskiftet. Inte minst Freud är förvisso en viktig referens hos teoretiker som Judith Butler, Teresa de Lauretis och Elizabeth Grosz. Dagens queerteori har givetvis helt andra politiska och teoretiska förutsättningar än förra sekelskiftets sexualitetsdiskussion, men frågan hur "könsdifferentieringen" kommer till stånd ställdes redan av bland andra Freud, Weinger och Mayreder. Freud var dock ingen auktoritet för Klara Johanson. På 1930-talet poängterar hon att hon måste vara en av de få utanför den inre, frälsta kretsen, som faktiskt läst Freuds samlade verk. Hon kunde uppskatta analysernas litterära kvalitet, men underkände den vetenskapliga: ingenstans hade hon känt igen sig själv.⁶¹ I Tivedarvskåserierna anmärker hon torrt att psykologin redan alltför länge "irrat i freudianska villospar" ("Den aktuella själen").

Mayreder kom däremot att få stor betydelse för Klara Johanson, liksom senare för Elin Wägner, och K. J. hälsar *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* som något "oumbärligt": "Många ha med dunkel, smärtsam längtan saknat det, innan det fanns till", skriver hon i den recension jag citerat ovan.⁶² Essäsamlingen ledde till att Ellen Kleman och Klara Johanson tog kontakt med Mayreder, vilket blev upptakten till en mångårig brevväxling och ett par möten. Tonen i breven är innerlig och beundrande från båda håll – förbindelsen blev viktig även för Mayreder. Hon kallade Sverige sitt "andliga hemland" tack vare den ömsesidiga förstå-

61 K. J., *Ur dagböckerna*, s. 148; Eman, *Nya himlar över en ny jord*, s. 93ff.

62 K. J., "Kvinnan' och hennes skapare". Redan 1908 hade K. J. recenserat den tyska utgåvan, *Zur Kritik der Weiblichkeit* (1905) i *Dagny*. K. J., "Den gamla Eva", *Dagny* 1908, s. 159ff, omtryckt i Johanson, *En skapande kritiker*, s. 60ff. Jfr också Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 179ff. Äng. K. J.:s kontakt med Mayreder se Burman, *K.J.*, s. 246ff, s. 271ff, s. 279ff och s. 332f. Äng. Mayreders betydelse för Wägners politiska tänkande, se Leppänen, *Rethinking Civilization*; Leppänen "Är civilisationen onaturlig?" Se även Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 41f, s. 81, s. 89, s. 101–112, s. 133, s. 182, s. 296f och s. 309. Jfr också Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 121f.

else hon mötte hos sina "theuren, fernen Freundinnen".⁶³ Till Mayreders stora glädje översatte också Klara Johanson *Geschlecht und Kultur*, Mayreders andra stora essäsamling, till svenska; *Sexualitet och kultur* kom ut samma år som originalet (1923) och samtidigt med de första numren av *Tidevarvet*.⁶⁴

I "Anmärkningar" är Mayreder ständigt närvarande, men för att förbereda granskningen av den närvaron vill jag först dröja vid den av många kvinnor så hatade Otto Weininger. Analysen av kroppslighetens funktioner i hans teori motiveras av att själva drivkraften i hans system är att markera ett slags queerteoretisk position – om man med det menar ifrågasättandet av kategoriseringen i två kön med enkla och självklara gränser och ifrågasättandet av heteronormativitet. Den positionen finns utmärkt även hos K. J.

Weininger

Otto Weiningers ökända *Geschlecht und Charakter* läste K. J. uppenbarligen med behållning. Det var hon ganska ensam om i kvinnorörelsekretsar. K. J.:s nära vän Emilia Fogelklou var en av de många kvinnor som åtminstone tillfälligt förlorade självförtroendet vid läsningen, och det är för mycket sagt att K. J. försvarar Weininger, men hon avfärdar honom inte.⁶⁵

63 Rosa Mayreder, *Meine theuren, fernen Freundinnen. Rosa Mayreder schreibt an Ellen Kleman und Klara Johanson*, red. Karin Bang, København & München 2004, s. 63.

64 Mayreder skriver till K. J. 07.01.1923: "Ja! Ihr Brief hat mich zu Tränen der Freude gerührt. Jetzt hat mein Buch Alles vollbracht, was ich nur wünschen kann: es hat meinen besten Leser befriedigt, in ihm das Genie der Receptivität nieder entfacht. Welches Glück, einen solchen Übersetzer zu haben!" *Ibid.* s. 60.

65 Jfr Burman, *K.J.*, s. 248ff. Ang. Fogelklous Weiningerläsning se Bergman Andrews s. 60ff. Birgitta Stenberg pekar dock på att den lesbiska huvudpersonen i Margareta Subers roman *Charlie* (1932) läser Weininger och framhåller att många kvinnliga konstnärer och intellektuella på ett positivt sätt tog till sig Weiningers föreställning om att begåvade kvinnor är manliga. Birgitta Stenberg, "Charlie", *Lambda nordica* 1989:3-4, s. 71ff. Se även Fjelkestam s. 112-130. Ang. Weiningers enorma popularitet bland intellektuella män, se t ex Witt-Brattström, *Dekadensens kön*, s. 193.

Han afbildar med ganska säkra streck det gängse kvinnoidealet, precis detsamma som aldrig förfelar att tjusa den stora publiken af båda könen – skillnaden är bara den att han pekar på det och utbrister: "Se, en så'n ryslighet!" Jag är en fridsam och medlande person, och jag nöjer mig med att betänksamt instämma: "Ja, det är verkligen inte fullt så vackert, som man trodde."⁶⁶

Visserligen är det Huck Leber som får göra dessa reflektioner, men ironin riktar sig i denna recension faktiskt snarast mot de kvinnliga författare, som i missriktad nit försöker tillbakavisa något Weininger aldrig påstått. Det han studerar är just "kvinnoidealet", förklarar Huck, inte verkliga kvinnor – Weininger hör till "*de borna dualisterna*".⁶⁷ Weiningers verk beskrivs ofta som misogynt och det finns ingen anledning att bestrida det, särskilt inte som han själv i sitt förord understryker att framställningen är "antifeministisk".⁶⁸ Det som bör ha intresserat K. J., förutom att han uppfattar manlighet och kvinnlighet som idealföreställningar, är den centrala position han tillerkänner homosexualitet.

Weiningers viktigaste poäng, och det som han menar skiljer honom från tidigare sexologer, är hävdandet av homosexualitet som normalitet. Homosexualitet är varken "något bakslag eller någon ofullgången utveckling", utan tvärtom den mellersta graden på en skala av sexuella mellanformer.⁶⁹ Hans ambition är nämligen att "återföra alla motsatser mel-

66 Huck Leber, "Dr: Weininger och undermänniskan". Se även Huck Leber, "Kvinnans skapelse. Stridiga hypoteser", *StD* 24.07.1904; K. J. "Kvinnan' och hennes skapare".

67 Huck Leber, "Dr: Weininger och undermänniskan", K. J.:s kurs.

68 Weininger antar att bokens antifeminism kommer att stöta även män, eftersom männens sexuella egoism låter dem se kvinnan så älsklig som de vill ha henne. Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*, [1903] Wien & Leipzig 1904, s. VI. Ebba Witt-Brattströms karakteristisk lyder: "Otto Weininger utvecklar ett pseudovetenskapligt system för transformationen av dekadensens antifeminism till en psykologiserande antisemitism med elitmaskulina förtecken som skulle komma att spela nazisterna i händerna." Witt-Brattström, *Dekadensens kön*, s. 168–176, citatet på s. 170.

69 "Das Neue in dies er Darstellung ist, daß für sie die Homosexualität nicht einen Rückschlag oder eine unvollendete Entwicklung, eine mangelhafte Differenzierung des Geschlechtes bedeutet wie für jene Untersuchungen, daß ihr die Homosexualität überhaupt keine Anomalie mehr ist, die nur vereinzelt dastünde und als Rest einer früheren Undifferenziertheit in die sonst völlig vollzogene Sonderung der Geschlechter hereinragte. Sie reiht vielmehr die Homosexua-

lan man och kvinna på en enda princip”, det är ett ”system” han vill upp-
 rätta: ”det handlar inte om kvinnorna, utan om Kvinnan”.⁷⁰ Kvinnan och
 Mannen är idealtyper som inte finns i verkligheten, inskräper Weining-
 er, de måste ”konstrueras” ur sinnevärdens material likt platonska idé-
 er.⁷¹ I verkligheten finns alltså endast ”mellanformer” – ”könsdifferentie-
 ringen” är aldrig fullständig.⁷² Alla könens framträdeformer har för
 Weinger en fysiologisk grund. Han förstår kön som effekter av celler-
 nas sammansättning, deras olika grader av närmande till vad han kallar
 ”Arrhenoplasma” och ”Thelyplasma”. Sammansättningen varierar mel-
 lan individer över en kontinuerlig skala, men den varierar också mellan
 olika celler i samma kropp och till och med i samma cell vid olika tider
 på dagen!⁷³ Könet ”oscillerar” sannerligen i denna teori, för att använda
 hans eget ord.⁷⁴

lität als die Geschlechtlichkeit der sexuellen Mittelstufen ein in den kontinu-
 erlichen Zusammenhang der sexuellen Zwischenformen, die ihr als einzig real gel-
 ten, indes die Extreme ihr nur Idealfälle sind.” Weinger s. 57.

- 70 ”Es sollen nicht möglichst viele einzelne Charakterzüge aneinandergereiht, nicht die Ergebnisse
 der bisherigen wissenschaftlichen Messungen und Experimente zusammengestellt, sondern die
 Zurückführung alles Gegensatzes von Mann und Weib auf ein einziges Prinzip versucht werden.
 [...] Es verweilt nicht bei diesem oder jenem Idyll, sondern dringt bis zu einem letzten Ziele
 vor; es häuft nicht Beobachtung auf Beobachtung, sondern bringt die geistigen Differenzen der
 Geschlechter in ein System; es gilt nicht den Frauen, sondern der Frau.” Weinger, förord s. V.
- 71 ”[W]ir [können] einen idealen Mann M und ein ideales Weib W, die es in
 Wirklichkeit nicht gibt, aufstellen als sexuelle Typen. Diese Typen können nicht
 nur, sie müssen konstruiert werden. Nicht allein das ’Objekt der Kunst’, auch das
 Objekt der Wissenschaft ist der Typus, die platonische Idee.” Ibid. s. 9.
- 72 ”Es gibt **umzählige Abstufungen** zwischen Mann und Weib, ’sexuelle Zwischen-
 formen.’” Ibid. s. 9. ”Die geschlechtliche Differenzierung ist nämlich nie eine vollständige.”
 Ibid. s. 8.
- 73 ”Es liegt nämlich durchaus nicht in allen Zellen eines Körpers der gleiche Gehalt an M oder W,
 die gleiche Annäherung an Arrhenoplasma oder Thelyplasma, ja es können Zellen des gleichen
 Körpers auf verschiedenen Seiten des Indifferenzpunktes zwischen diesen Polen sich befinden.”
 Ibid. s. 21, se även s. 57.
- 74 ”Es schwankt oder oszilliert nämlich jeder Mensch zwischen dem Manne und
 dem Weibe in ihm hin und her; wenn auch diese Oszillationen bei dem einem abnorm
 groß, bei dem anderen klein bis zur Unmerklichkeit sein können, sie sind immer da und
 offenbaren sich, wenn sie von einiger Erheblichkeit sind, auch durch ein wechselndes körperli-

Weininger identifierar den idealt manliga respektive kvinnliga polen med heterosexuellt begär, och eftersom idealtyperna inte existerar innebär det att alla människor är mer eller mindre bisexuella.⁷⁵ Könstyperna är sexuella typer till sin definition och lagen för samlag formulerar han som följer: ”I den sexuella föreningen eftertraktar alltid en **hel man (M)** och en **hel kvinna (K)** att komma tillsammans, även om de är olika fördelade på de båda individerna vid varje enskilt fall.”⁷⁶ Han uppställer rentav en formel för attraktion. Styrkan i attraktionen mellan två individer ska kunna räknas ut med hjälp av individernas respektive andelar av manlighet och kvinnlighet samt ”reaktionstidens” längd, kompletterat av en ”proportionalitetsfaktor”, som tar hänsyn till ”ras”, familj, hälsa och ”deformationer”.⁷⁷ Alla mänskliga förhållanden är för Weininger ett fall av en logik, en logik som tar gestalt i fysiologiska fenomen. Hans system innebär att homosexuella blir mänsklighetens centralpunkt, men det innebär också att den enda principen – den han härleder ur dåtidens starkaste försvar för homosexualitet – trots allt är heteronormativ. Kroppslighetens funktion i Weiningers teori blir således att uttrycka en heteronormativ princip, som i varje konkret fall ger utslag i bisexualitet.

Anledningen till att Weiningers verk provocerade många i kvinnörelsen blir uppenbar i kapitlet ”Die emanzipierten Frauen”. Med en mängd exempel och ansträngd argumentation försöker Weininger bevisa att allt framstående hos framstående kvinnor i själva verket är manlighet. Även om man inte omedelbart kan dra slutsatser om andliga egenskaper utifrån kroppars utseende (eftersom andelen av respektive kön växlar in-

ches Aussehen der von ihnen Betroffenen.” Ibid. s. 64f.

75 ”Alle sind von Anfang an nur bisexuell, d. h. es ist ihnen sowohl der Geschlechtsverkehr mit Männern als mit Frauen möglich.” Ibid. s. 56. ”Ebenso wie nach ihr alle Wesen auch heterosexuell sind, so sind ihr darum alle auch homosexuell.” Ibid. s. 57.

76 ”Das Gesetz lautet: ’Zur sexuellen Vereinigung trachten immer ein **ganzer Mann (M)** und ein **ganzes Weib (W)** zusammen zu kommen, **wenn auch auf die zwei verschiedenen Individuen in jedem einzelnen Fall in verschiedenem Verhältnisse verteilt.**” Ibid. s. 34.

77 Ibid. s. 44f.

om samma kropp), så påstår Weininger att berömda kvinnor undantagslöst också har en anatomi med manliga drag.⁷⁸ Redan själva behovet av frigörelse och självständighet är manlighet: ”Det är endast mannen i dem, som vill emancipera sig.”⁷⁹ Alla människor ska visserligen ha rätt att utveckla sin egenart, men den politiska agitationen för alla kvinnors rättigheter är strunt, eftersom alla kvinnor helt enkelt inte har detta behov, meddelar han och avslutar uppgörelsen med ett triumferande ”kvinnoemancipationens enda fiende är kvinnan”.⁸⁰

Anledningen till att bland andra Fogelklous självkänsla dessutom blev allvarligt stukad klagörs av verkets andra del, som övergår från att förklara själva könsdifferentieringen till att diskutera betydelsen av de två polerna manlighet och kvinnlighet. Medan Weininger i del ett vädjar om upprättelse för de mellersta graderna på könsskalan, så slår han i del två fast att en människa trots allt är ”**antingen man eller kvinna**”.⁸¹ Resuten av utredningen utgör ett slags sammanfattning och höjdpunkt av en flertusenårig tradition av filosofins misogyni. Ingen kvinna har tillräcklig förmåga till fantasi för att kunna skapa konst (som höjer sig över ett elegant handarbete).⁸² Det beror på att Kvinnan – det äkta kvinnliga som har överhanden hos alla kvinnliga individer – definieras av en oförmåga att tänka i begrepp (Kvinnan anar, Mannen artikulerar) och en avsaknad av medvetenhet om sig själv (Kvinnan lever omedvetet, Mannen medvetet).⁸³ Hon snattrar men kan inte tala, är ologisk och amoralisk.⁸⁴ Kvinnan är bestämd av sexualitet medan Mannen har monopol på

78 Ibid. s. 80f.

79 ”Und was die emanzipierten Frauen anlagt: Nur der Mann in ihnen ist es, der sich emanzipieren will.” Ibid. s. 84. Jfr H. Anderson s. 4.

80 ”Der größte, der einzige Feind der Emanzipation der Frau ist die Frau.” Weininger s. 93 och 87f.

81 ”Trotz allen sexuellen Zwischenformen ist der Mensch am Ende doch **eines** von beiden, **entweder Mann oder Weib.**” Ibid. s. 98.

82 Ibid. s. 151ff.

83 Ibid. s. 127f, s. 130 och s. 161.

84 Ibid. s. 252 och s. 191ff.

alla positiva värden utöver sin sexualitet, eller med Weiningers formulering av det som genom århundraden varit en av filosofins käraste idéer: "Mannen har penis, men vaginan har Kvinnan."⁸⁵ Ja, Weinger går så långt att han hävdar att Kvinnans enda positiva bestämning, hennes enda egentliga längtan (bortom alla självbedrägerier) och enda existensberättigande är samlaget – samlaget i allmänhet, oavsett om det involverar henne själv eller ej. Denna härresande analys förankras inte oväntat i släktets fortlevnad: kvinnan är endast ett nödvändigt ont för att den mänskliga rasen inte ska dö ut.⁸⁶ Slutpunkten på detta ras genom individualitetens kategorier, negativitetens ändstation, är logisk: "**Den absoluta kvinnan har inget Jag**".⁸⁷

Samtidigt är det just här Weinger får medhåll av K. J., med betoning på att det är *föreställningen* om den *ideala* Kvinnan som implicerar en förlust av individualitet. Den "sanna kvinnan", skriver hon som sagt i *Tidevarvet*, är en "fabrikation [som] lyckas endast med ett mycket vekt material" ("Hamlets mor"). Det finns all anledning att tro att hon instämde med Rosa Mayreder, som beklagade att Weinger inte fullföljt konsekvenserna av sin "gradteori" från första delen av verket i den andra delen.⁸⁸

Mayreder

Mayreders essäsamling *Zur Kritik der Weiblichkeit* är publicerad ett par år senare (1905) i samma stad (Wien) som Weiningers *Geschlecht und Charakter* (en svensk översättning av Mayreders arbete kom 1910 under rubriken *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*). Hennes diskussion av Weiningers teori lokaliserar den svaga punkten till skillnaden mellan verkets två delar. Genom att "åter införa undantagslöst gällande känne-

85 "Grob ausgedrückt: der Mann hat den Penis, aber die Vagina hat die Frau." Ibid. s. 116.

86 Ibid. se särskilt s. 280–314 och s. 403ff.

87 "**Das absolute Weib hat kein Ich**." Ibid. s. 240.

88 Rosa Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, övers. Olga Andersson, [*Zur Kritik der Weiblichkeit* 1905] Stockholm 1910, s. 30f.

tecken på man och kvinna”, skriver Mayreder, så ”annulerar han fullständigt de antaganden han uppställt i den första”.⁸⁹ Därför misslyckas han också, för ”könspsykologiens uppgift förblir olöslig, så länge man fattar könsmotsatsen såsom en väsentlig, hela individen och således äfven den psykiska personligheten genomträngande olikhet”, menar Mayreder och slår fast ”att den individuella differentieringen i många fall upphäver den generella, d. v. s. att indelningen i individer upphäver tudelningen i kön”.⁹⁰ Identitet är inte bestämd av kön.

I K. J.:s recension från 1910 av *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* gör hon en jämförelse mellan Mayreder och Weinger:

Weinger degraderade ”kvinnan” för sin egen skull, Rosa Mayreder gör det för kvinnornas skull. De lida alla av ”kvinnan”, från de lägsta, som slött och lydigt förrätta sin ritualtjänst i den monstruösa gudinnans tempel, till de högsta, som icke skrämmas av spöket men trötts av det ständiga obehaget att nödgas sjasa bort det från alla sina vägar.⁹¹

Det finns alla skäl att göra sig av med Kvinnan, ”spöket” som kräver vördnad i ”den monstruösa gudinnans tempel”, men inte för att kvinnor skulle vara ett nödvändigt ont, utan tvärtom för att befria dem från ”obehaget” att oavbrutet hindras i sitt värv. Det är också när ”kvinnan” kommer på tal i ”Anmärkningar” som Mayreders betydelse gör sig särskilt påmind, även om K. J. inte uttryckligen refererar till henne. I *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* får underkännandet av husmoderns och ”kindergartenlärarinns” emancipatoriska potential sin teoretiska referensram. ”Danaidernas döttrar” och ”Övermänskan” framstår rent av som ekvilibristiska utläggningar av Mayreders teser.

Mayreder erkänner en enda ”objektiv” förklaringsgrund till ”den psykiska könsdifferentieringen”, nämligen fortplantningen, men dess legiti-

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid. s. 32 och s. 21f. Mayreder uppfattar Weinger som en modern variant av ”Häxhamaren”. Ibid. s. 197ff.

⁹¹ K. J., *Kritik*, s. 183.

ma verkningsområde är begränsat i hennes teori.⁹² Den avgörande betydelse hon trots detta ger kvinnlighet är negativ: emancipation är inte, som hos Weininger, bestämd som manlighet, men väl som ett överskridande av de kvinnliga egenskaper som följer med moderskapet, eftersom de blir "ett hinder för den andliga utvecklingen".⁹³ Hon deklarerar med tydlig adress till Ellen Key, som är en återkommande antagonist i Mayreders skrifter, att samhällsmoderlighet är en självmotsägelse:

Det är ett misstag att vänta ny lifskraft för det framtida samhället af kvinnans specifika natur, som man då uppfattar som en till högsta intuition af det allmännas väl utvidgad moderlighet. Enligt sitt väsen kan moderligheten, som har sin upprinnelse i den specifikt kvinnliga naturen, icke rikta sitt intresse på det allmänna, ty hennes största styrka ligger i det koncentrerade intresset för den egna afkomman, och just den förblindelse, med hvilken hvarje kvinna föredrar sina egna barn och ställer dem öfver alla andra, är teleologiskt oeftergiflig.⁹⁴

Moderlighet är till sin definition just att vända sig *från* "det allmänna", hävdar Mayreder, vilket också är det argument som ligger till grund för "Danaidernas döttrar" och "Övermänskan". Det finns helt enkelt ingen "ny lifskraft för det framtida samhället" i fortplantningens psykiska konsekvenser. Det är tvärtom farligt att lägga stor vikt vid moderlighet "i det moderna storstadslifvet, där hushållet ställer så små anspråk på kvinnan", skriver Mayreder och K. J. ekar i "Danaidernas döttrar": husmoderns verksamhet "har blivit onödig".⁹⁵ Även incitamentet till "Den röda mattan" och K. J.:s prognos att "damen" blir ett spöke finns formulerat hos Mayreder, som menar att det "[i] själfva begreppet 'dam' ligger något, som icke låter förena sig med begreppet fri personlighet" och att hon därför kommer att försvinna.⁹⁶

92 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 48.

93 Ibid. s. 54.

94 Ibid. s. 67.

95 Ibid. s. 74.

96 Ibid. s. 131 och s. 135. Se även Rosa Mayreder, *Sexualitet och kultur*, övers. Klara Johanson, Stock-

Kvinnors emancipation kan inte som hos Key följa ur en långsam förändring och förbättring av släktet som helhet – det är inte det normala som ska driva utvecklingen utan det icke normala. Föregångsmänniskan är en viktig tankefigur även för Key, men just som en vägvisare till den bana alla kommer att följa. Hos Mayreder har förelöparen en betydligt mer aktiv och bestämmande roll: utan henne sker ingen utveckling.

Förändringar i de sociala förhållandena kunna blott åstadkommas af kvinnor, som höja sig öfver sitt köns teleologiska ståndpunkt, sådana som afvika från det typiska och i kraft af sin själfständighet nå fram till andra lifsformer.⁹⁷

Politisk aktivitet tillkommer endast undantaget, definierat i ett negativt förhållande till moderlighet. Endast de ”som avvika från det typiska” ges här legitimitet; det abnormala får revansch. Den ”själfständighet” som det politiska engagemanget kräver, är en aspekt av den personlighetsutveckling som står i motsats till uppgifterna för släktets bevarande. I K. J.:s konkretisering uttyds detta: husmodern kan driva politisk förändring först när hon upphört att vara husmoder.

Den elitistiska hållningen är slående och förstärks av Mayreders förklaring till personlighetens ursprung, en förklaring som ligger mycket nära den nietzscheanska övermänniskotanken. Harriet Anderson, som studerat den österrikiska kvinnorörelsen, framhåller att Mayreders personlighetsbegrepp är neoromantiskt snarare än liberalt; influenserna kommer från Nietzsche och framför allt Goethe.⁹⁸ Även Key övertar Nietzsches begrepp ”övermänniskan” i *Barnets århundrade* (1900), men Mayreders polemik mot Key rör denna gång den vikt Key lägger vid uppfostran, något som Mayreder uppfattar som motsägelsefullt. Hon hävdar att uppfostran knappt har någon betydelse alls för dem som föds med vissa typer av individualitet och instämmer med Nietzsche att det inte

holm 1923, s. 36f.

97 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 68.

98 H. Anderson s. 146. Se även Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 185ff.

är någon ”fara för att uppfostran skall kunna skada den starka kvinnliga personligheten”.⁹⁹

Dessutom lösgör Mayreder radikalt individualiteten från alla resone-
mang om anlag. Föräldrarna är ”endast genomgångsled – barnet härstam-
mar ur ett aflägsset fjärran”.¹⁰⁰ Den tanken om personligheten som inte lå-
ter sig härledas, varken ur den egna kroppen eller ur kroppens biologiska
ursprung, är helt fundamental för K. J. Den har en betydligt vidare reso-
nansbotten än Mayreders teori, men det räcker med att notera hur nä-
ra formuleringarna i ”Anmärkningar” kan ansluta till Mayreders text för
att dra slutsatsen att föreställningen fått teoretisk stadga även här. May-
reder skriver: ”Med den föreställningen, att barnet är föräldrarnas ’verk’
och särskildt den uppfostrande moderns, väckes en dylik vilseledande il-
lusion också där.”¹⁰¹ Och K. J. figurerar hennes tes i kåseriet ”Arvingens
välkomst”, i argumentationen för att dopritualen behöver tal om synd:

Den blygsel, ånger och framtidsskräck som en så hänsynslöst sannfärdig ri-
tual är ägnad att väcka hos offrets föräldrar behövs alltför väl som motgift till
deras *obefogade produktionsstolthet och egocentriska förtjusning* över en leksak, en
”Stammhalter”, en ålderdomströst. (”Arvingens välkomst”, min kurs.)

Föräldrar är givetvis förutsättningar för barnets existens, men någon
”produktionsstolthet” är inte på sin plats – barnets person är inte be-
stämd av föräldrarna; den ”härstammar ur ett aflägsset fjärran”.

Att individualiteten inte infogas som en konsekvens av kroppen inne-
bär inte att den evolutionistiska tanken skulle vara överspelad för May-
reder. Tvärtom använder hon Darwins begrepp ”upprätthållande” och
”förnyelse”, men i ett försvar för individualiteten, för det icke norma-

99 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 69ff och s. 171. Jfr Friedrich Nietzsche,
Mänskligt, alltförmänskligt. En bok för fria andar. Samlade skrifter band 3, [1886] Stockholm &
Steheg 2000, övers. Lars Bjurman, s. 144f.

100 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 73.

101 Ibid. s. 73.

la.¹⁰² I essän "Normens tyranni" utvecklar hon tanken att individualiteten är just "förnyelsens och utvecklingens element".¹⁰³ Undantagets politiska legitimitet får genomslag även i det omvända förhållandet: frånvaron av undantag blir ett degenerationstecken. Ett "folk" behöver "sådana sär-egget utvecklade individer" för att överleva, för att ha en framtid. När folket inte längre "frambringa" några icke normala individer har det också fullbordat sin livslängd: "Den skapande kraften är då död."¹⁰⁴ Det abnormala blir, liksom hos Weininger, centrum för det normala, själva dess livgivande legitimitet.¹⁰⁵

I Weiningers "gradteori" är den psykiska konstitutionen en fysiologisk historia, vilket är främmande för Mayreders analys som avfärdar alla samband mellan kroppens och själens utseenden, men kroppslighet och biologiska funktioner saknar alltså inte helt betydelse för hennes egen typ teori. Könets utslag i psykologisk konstitution definieras här ur ett utvecklingsperspektiv. Fortplantningen är bestämmande för könets psykiska egenskaper endast i det primitiva tillståndet (och med Mayreders imperialistiska logik även hos "de lågt stående folken"), men förhistoriska egenskaper uppträder även i samtiden och kan till och med förstärkas i det moderna samhället.¹⁰⁶ Den "manligaste mannen", skriver Mayreder, "är vilden".¹⁰⁷ Utvecklingen av intellektet innebär en differentierad manlighet; mannen blir mindre man. I själva verket leder "de moderna lifsvillkoren" till en större påfrestning för män än för kvinnor, eftersom normerna för manlighet fortfarande i så hög grad är vildens.¹⁰⁸ Mayreder kallar rentav storstaden för manlighetens "monumentala begravningsplats" och

102 Ibid. s. 80. Jfr Harriet Anderson som noterar att "Mayreder adopts a form of Darwinism only to overturn it for her own, feminist, purposes". H. Anderson s. 166.

103 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 80f. I förordet till *Sexualitet och kultur* vädjar Mayreder till "det evolutionära samvetet". Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 7.

104 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 82.

105 Ibid. s. 16f och s. 66.

106 Ibid. s. 24f.

107 Ibid. s. 96.

108 Ibid. s. 95.

konstaterar: "Den moderne mannen lider af sin intellektualitet som af en sjukdom".¹⁰⁹ Mannen har blivit utvecklingens paradox.

En motsvarande differentiering har försiggått inom kvinnokönet. I det primitiva stadiet, där fortplantningsuppgiften är bestämmande, underkastar hon sig den mer aggressiva manliga sexualiteten med "en säregen viljesvaghet och suggestibilitet", men den differentierade kvinnligheten innebär att hon alltmer låter personligheten genomtränga könsdriften och vägrar ge upp "den personliga friheten".¹¹⁰ Mayreder räknar med att mannen har en fördel eftersom förutsättningarna för denna personliga frihet ligger i "hans teleologiska könsbeskaffenhet" medan kvinnan måste besegra sina primitiva egenskaper för att nå personlighet.

Kroppsligheten fungerar i Mayreders teori alltså som säte för könsdrift och fortplantning, vilket disponerar individen till vissa egenskaper, vilka i sin tur modifieras och sätts ur spel av en utveckling som drivs av personlighetsmedvetandet.¹¹¹ Kroppslighetens funktion är här med andra ord kopplad till utvecklingshistoria, men till skillnad från hos Key och Perkins Gilman är kroppen *inte* rörelse. Det är personligheten (*die Persönlichkeit*), som sätter historien i rörelse och kroppslighetens funktioner avtar med utvecklingens stegring; evolution och kroppens betydelse står i ett spänningsförhållande till varandra. Evolution definierar kroppens betydelse negativt.

I Mayreders essäsamling från 1923, *Sexualitet och kultur*, som K.J. över-satte, modifierar Mayreder sin formulering av kvinnlighetens betydelse. Det är efterkrigssamhällets problem och kvinnans nya politiska medborgarskap som står i centrum för analyserna. Här utvecklar hon en tanke, som finns skisserad redan i *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, om en

109 Ibid. s. 106 och s. 109.

110 Ibid. s. 47 och s. 159ff, citatet på s. 159.

111 Jfr H. Anderson s. 165ff och s. 179. Leppänen drar slutsatsen: "Mayreder's thinking supports the idea of separating reproduction and biology; not all biological women reproduce, not all who reproduce mother their children socially and not all who mother are biological mothers, and not even necessarily women." Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 170f.

könsbestämd motsättning mellan "civilisation" och "kultur".¹¹² Leppänen studerar hur hon omformulerar kulturbegreppet för feministiskt bruk – en omformulering som skulle få grundläggande betydelse för Wagners sena tänkande.¹¹³ Men när Mayreder i *Sexualitet och kultur* analyserar civilisation och kultur som två poler utvecklingen måste sträva efter att hålla i balans, får hon problem med sina tidigare definitioner av kön i förhållande till samhälle. Faktum är att hon på flera punkter hamnar miss-tänkt nära motståndaren Ellen Key.¹¹⁴

Kvinnors politiska medborgarskap, skriver Mayreder nu, bör ge utslag i ett annat förhållningssätt till samhället än männens, ett inflytande som ska dämpa och inlemma den alltför snabba tekniska utvecklingen i kulturen. Civilisationen måste hinnas upp av "assimileringsförmågans" långsammare takt, av en organiskt växande stabilitet.¹¹⁵ Mayreder liknar civilisationen vid "den manliga organismens natur att slösa frön till övermått, obekymrad om deras möjlighet till utveckling, under det kulturen liknar en kvinnlig organism, som alstrar livets form i långsam växt".¹¹⁶

Betoningen av könsolikheten i samhällsansvaret springer ur pacifistisk argumentation som kopplar kriget till manlighet, en argumentation som hon delar med Key, Wägner och många andra feminister. Keys skarpa formuleringar i *Allsegraren* (se Wägnerkapitlet) har sin motsvarighet i Mayreders kärnformulering, som kom att få genklang hos bland andra Wägner. Den lyder:

Krigets lag, dess innersta väsen, är *erövring genom förstöring*, medan [sic] det kvinnliga väsendets ursprungligaste och allmännaste funktion är *livsuppehål-*

112 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 58 och s. 96f; Mayreder, *Sexualitet och kultur*, se särskilt s. 11–27. Wägner pekar i sin recension på förskjutningen från den tidigare essäsamlingen till den senare och framhäver kvinnlighetens uppgifter i *Sexualitet och kultur*. Elin Wägner, "Mänsklighetens kurs", *Tidevarvet* nr 2 12.01.1924. Jfr även Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 168; H. Anderson s. 171ff.

113 Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 105–125. Jfr också H. Anderson s. 170f.

114 Sanner betonar denna närhet till Key i sin diskussion av Mayreder. Sanner s. 131ff.

115 Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 19 och s. 35.

116 *Ibid.* s. 35.

lelse. För kvinnan måste mänskoliv vara dyrbarare än för mannen, eftersom naturen har betungat henne ensam med de lidanden och svårigheter dess tillblivelse kostar.¹¹⁷

Pacifismen är en av kvinnornas ”två stora kulturuppgifter” (den andra är att avskaffa prostitution) och den är biologiskt betingad.¹¹⁸ Moderskapet och dess psykiska konsekvenser, som tidigare diskvalificerade den ”normala” kvinnligheten för politiskt arbete, blir nu ett bärande element i samhällsutvecklingen.

Den enhet som kvinnorna ska bidra med i samhällsutvecklingen är snubblande nära den innerlighet som Key menar är kvinnornas i *Lifslinjer*. Även personlighetsbegreppets fundamentala betydelse och viktiga drag i den historia över begreppets evolution såsom Key ger den i *Lifslinjer* känns igen i Mayreders teori.¹¹⁹ Det Mayreder inte ger avkall på, och där den avgörande skillnaden mot Key består, är meningslösheten i att definiera någon kvinnlighet – ”den individuella differentieringens empiriska faktum” talar emot alla sådana försök.¹²⁰ Hon vidhåller att personligheten överskrider kön och även om kvinnornas fredsuppgift följer ur kroppens fortplantningsfunktion, så är könets samband med kultur respektive civilisation historiskt bestämd. Kulturen ”liknar” bara ”en kvinnlig organism” (min kurs.) och Mayreder poängterar att kvinnorna i egenkap av jordbrukare och krukmakare faktiskt var ”de första teknikerna”.¹²¹ Mayreder identifierar aldrig kultur med kvinnlighet.

Kroppslighetens funktioner förskjuts likväl i *Sexualitet och kultur*,

117 Mayreders kurs. Ibid. s. 107. Jfr Leppänen, *Rethinking Civilisation*, s. 47.

118 Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 110. Mayreder diskuterar här även Værtings teori och anser att maktaspekten är värd att utforska, men menar att teorin blir för svagt underbyggd – bevisen räcker inte och Mayreder antar att kvinans större ansvar i fortplantningen gör matriarkatsidén osannolik. Ibid. s. 92ff.

119 Både Key och Mayreder ger kristendomen och det kristna äktenskapet en avgörande betydelse för personlighetsbegreppets utveckling. Key, *Lifslinjer 1:1*, s. 64ff; Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 182ff. Mayreder refererar också gillande till Key ang sexuellt rättfärdigande endast i kärlek. Ibid. s. 199.

120 Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 90.

121 Ibid. s. 35 och s. 30.

spänningsförhållandet mellan evolution och kropp avtar i intensitet och kompliceras av det motsatta förhållandet – att en av kroppslighetens funktioner trots allt är att driva utvecklingen framåt, att fullgöra ”kulturuppgifter”. Förhållandet är svagt och personligheten förlorar inte initiativet, men kroppsligheten får funktionen att ange en riktning för utvecklingen; kultur och civilisation ställs i ett likhetsförhållande till kvinnlighet respektive manlighet. Det yttersta målet hos Mayreder är dock manlighetens och kvinnlighetens förening – i en människa: ett geni.¹²²

Genial androgyn

I geniet förenas manlighet och kvinnlighet för Mayreder och även Weininger placerar geniet nära den gräns där kvinnligheten tar överhanden över manligheten. Han definierar genialitet som en inlevelseförmåga över alla gränser, men för honom är genialitet förbehållen män, den är rentav ”ett högre slag av manlighet”.¹²³ Att förstå en annan människa är också att vara henne, understryker Weininger, och män kan bli allt: djur, växt, kvinna, men kvinnan kan aldrig bli man.¹²⁴ Kvinnor kan ha geniala

122 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 248ff och 231ff.

123 ”Genialität offenbart sich hier bereits als eine Art höherer Männlichkeit; **und darum kann W nicht genial sein.**” Weininger s. 142.

124 ”Einen Menschen verstehen heißt also: auch er sein. [...] Der geniale Mensch ist also komplizierter, zusammengesetzter, reicher; und ein Mensch ist um so genialer zu nennen, je mehr Menschen er in sich vereinigt, und zwar, wie hinzugefügt werden muß, je lebendiger, mit je größerer Intensität er die anderen Menschen in sich hat.” Ibid. s. 135. Ang. djur- växt- och kvinnoblivandet skriver Weininger: ”Er kann zur höchsten Höhe hinaufgelangen und aufs tiefste entarten, er kann zum Tiere, zur Pflanze, er kann auch zum Weibe werden, und darum gibt es weibliche, weibische Männer.

Aber die Frau kann nie zum Manne werden.” Ibid. s. 241. Här associerar man ovillkorligen till Deleuzes och Guattaris begrepp *devenir femme* (*becoming-woman*, vilket inbegriper *becoming-animal, becoming-vegetable*), även om Weiningers text fullkomligt excellerar i negativitet; den är ett praktexempel på den kontrollerande, negativa makt som Deleuze och Guattari kallar *potestas* till skillnad från den positiva, möjliggörande makten, *potentia*. Hos Weininger finns en rörelse i det oscillerande könet och en överflödets flyktväg, men flyktvägarna är begränsade till geniet. Denna geniets rörlighet är trots allt av fundamental betydelse för teorin: det är rörligheten som gör kontaktarna mellan polerna möjlig. Å andra sidan blir rörligheten just därför en för-

drag, men geni kan ingen kvinna vara.¹²⁵ Detta tillbakavisar Mayreder:

Geniet är icke att uppfatta som en kraftigare utveckling af den specifikt manliga naturen utan som en utvidgning öfver den ensidiga könsdifferentieringens gränser, som en syntes af manlig och kvinnlig natur. Detta bekräftas där af, att geniala kvinnor icke heller uppvisa en utpräglad könsdifferentiering utan en snarare äga manliga karaktärsdrag.¹²⁶

Denna ”hermafroditism” måste förstås andligt och inte fysiskt, förtydligar Mayreder i motsättning till Weininger.¹²⁷

K. J.:s hänförelse över den nya, androgyna ryttargestalten i *Tidevarvets* allra första nummer bör läsas i förhållande till denna diskussion om könsdifferentiering, genialitet definierad som könsöverskridande och det könsöverskridande som pådrivande centrum i utvecklingens rörelse. De kvinnliga ryttargestalterna i ”Den sista damsadeln” kommenteras med ett citat ur en av Mignons sånger – en rad som även Mayreder citerar.¹²⁸ Den gåtfulla varelsen i Goethes *Wilhelm Meisters Lehrjahre* sjunger fyra sång-

utsättning för att upprätthålla polerna – rörligheten och flyktvägarna tillåter negativiteten, kanske t o m kräver den. Ett omärkt område måste finnas tillhands för att ha något att fly till. Det är också Alice Jardines starkaste kritik mot Deleuze och Guattari. Hon påpekar att kvinnan först måste försvinna för att kunna bli subjekt, dvs man, för att kunna bli kvinna. Braidotti menar dock att syftet med begreppet *becoming* är att bekräfta skillnad, mångfalden av möjligheter, vilket gör det fruktbart för feministisk teori. Gilles Deleuze & Félix Guattari, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, övers. Brian Massumi, Minneapolis 1987; Alice A. Jardine, *Gynesis. Configurations of Woman and Modernity*, Ithaca & London 1985, s. 208–217, se särskilt s. 217; Braidotti, *Metamorphoses*, s. 71.

125 Weininger s. 242.

126 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 232.

127 Weininger s. 13; Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 222–235. Mayreder diskuterar dock (liksom Weininger) hermafroditismens betydelse i antika myter och i Goethes androgyna Mignon. Harriet Anderson betonar syntesen som ideal för Mayreder i flera olika hänseenden, bl a det androgyna geniet. H. Anderson s. 164–180, se särskilt s. 168f. För en diskussion om hermafroditiser och homosexuella i sexhandböcker från 1800- och tidigt 1900-tal, se Laskar s. 97–109 och s. 288–298. Se även Carol Smith-Rosenberg, ”The New Woman as androgyne. Social disorder and gender crisis, 1870–1936”, *Feminism. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies. Vol II Feminism and Modernity*, red. Mary Evans, London & New York 2001, s. 156–208.

128 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 229.

er, som därefter kom att leva sitt eget liv utanför romanen i tonsättningar av bland andra Franz Schubert och Hugo Wolf. Därför kunde K. J. räkna med att åtminstone delar av läsekretsen hörde musik under följande ord:

Ty "jene himmlischen Gestalten, sie fragen nicht nach Mann und Weib". Idealfigurer är det, upphöjda som små barn och änglar över de världsliga grova klassifikationerna. Mitt i ljusa förmiddagens gatuprosa förkroppsligar de en romantisk vision som för några mänskoåldrar sedan svävade över litteraturens höjder. Mignon har hyfsat sig till tailormade och Tintomara trampar marken lätt och elastiskt visserligen som ingen annan bärare av höga och sporrbesatta stövlar men tillika absolut vederhäftigt. Avgjort är typen förädlad. ("Den sista damsadeln")¹²⁹

De "grova klassifikationerna" sätts fullkomligt ur spel av denna nya "typ", som står över all normalitet, kanske till och med över människonaturen. Weininger uppfattade det geniala som just det gudomliga i människan och både Mignon och Tintomara överskrider såväl könets som det mänskligas gränser.¹³⁰ Den evolutionistiska terminologin som K. J. driver med och utnyttjar retoriskt i kåseriet (se ovan) får här även en teoretiskt utvecklad klangbotten, som inte heller är utan förstärkning i K. J.:s text. Androgynen är framtiden, en produkt av en stegrande utveckling, och damsadeln hör hemma på museum, hävdar som sagt även K. J.

Mayreder menar att samtidens problem är att de primitiva könsegenkaperna, som alltså i moderna förhållanden inte har någon giltighet utöver själva fortplantningen, ges för stor och allt större betydelse. Ja, "den ändamålsenliga könsdifferentieringen har stegrats öfver måttan", skriver hon och lånar Charlotte Perkins Gilmans begrepp: kulturen har blivit

129 I *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, bok 8 kap. 2, sjunger Mignon utklädd till ängel strofen som i sin helhet och i svensk översättning lyder: "Bland himmelska gestalter träder / ej man, ej kvinna längre fram – / i skön förklaring inga kläder / behöva skylä någon skam." Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters läroår II*, Skrifter i urval IV, övers. Teresia Eurén, Stockholm 1931, s. 41f.

130 Weininger s. 222.

”oversexed”.¹³¹ Det är också upptakten till K. J.:s kåseri ”Sexualsystemet”:

Charlotte Perkins Gilman, stor formuleringskonstnär, har betecknat den nutida civiliserade mänskligheten som ”oversexed”. På de år som har gått sedan diagnosen ställdes har detta lyte utvecklats till en omfattning och vidrighet som knappast synes tillåta ytterligare stegring. Lindrigare angripna individer, ännu i stånd till iakttagelse, eftertanke och förfäran, nödgas ju uppleva obeskrivlig vantrevnad i den allmänna sal för könsbesatta som kallas kulturvärlden; men i grunden borde de inte klaga, ty sjukans numera prononcerat elaka art bebådar otvivelaktigt ett nära förestående omslag.

Särdeles löftesrikt förefaller det ock att könsdemonen, som om han förtvivlade om vidare erövringar bland de högre organismerna, utskickar legioner små, små djävlar att besätta de s. k. döda tingen. Fråga inte efter neutrala föremål, de förs inte längre i handeln. Envar som i ringaste mån har medverkat vid den merkantila högtid som går under namnet jul och räcker från första november till tjugofjärde december på middagen måste ha gjort denna frapanta upptäckt. (”Sexualsystemet”)

Perkins Gilmans term förskjuts från mänskliga kroppar till varor. Könsdifferentieringen diskuteras på något avstånd från de kroppar som den egentligen gäller. Inledningen är vad Quintilianus kallar en blandad allegori, det vill säga en allegori som förklaras i själva texten.¹³² Den glider från att visualisera ”kulturvärlden” som en sjuksal, över en religiös tolkning av sjukdom (”könsdemonen”) till att landa i ”jul”, som öppnar för en överlagring av konfession och konfektion.

Berättarjaget vill handla en julklapp och marknaden gäller i det här fallet bläckhorn, skrivbord och brevvågar:

Min snabba intelligens genomskådar inom tio minuter att könsdifferentieringen står i samband med formatet.

Därmed är saken dock inte upklarad, och jag undrar intresserad:

– Går det mindre bläck åt för damer än för herrar?

En tom snedblick från expediten och ett något indirekt svar:

– Stora bläckhorn får inte plats på damskrivbord.

¹³¹ Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 48.

¹³² Marcus Fabius Quintilianus, *The Orator's Education III. Books 6–8*, övers. Donald A. Russell, Cambridge, Massachusetts & London 2001, bok 8 6:44–49, s. 450ff; Lausberg § 897.

Så fick jag då på köpet en fängslande upplysning om skrivbordens könskaraktärer, och jag lyckönskar mig till min oförsagda vetgirighet. ("Sexualsystemet")

Att "könsdifferentieringen står i samband med formatet" och att "dam-skrivbord" inte ger utrymme för "[s]tora bläckhorn" är bokstavligen "en fängslande upplysning" för en kvinnlig författare och samhällsdebattör. Carina Burman menar att K. J. här "[m]ed hjälp av skrivutensilierna driver [...] med samtidens genusuppfattning", men det är värre än så.¹³³ "Sexualsystemet" ifrågasätter inte bara könsdifferentieringen utan är också en allegori över kvinnors möjligheter till offentlig röst. Könsdifferentieringen får nämligen även betydelse för den vikt som offentliga meddelanden tillmäts, åtminstone vägs de på olika vågar. K. J. fortsätter:

Och det faller mig in att spekulera på en brevvåg, ty det kan ju lätt hända att mått- och viktsystemet har utbildats till sexuell tudelning. Mycket riktigt. Min opåräknade lärare i biologi plockar fram två tydliga vågar av olika kön: den ena visar hundra gram och den andra två hundra femti.

Fysik hör inte till mina huvudämnen, där går jag lätt vilse, och jag skulle bli ganska förlägen om en invändning ifall någon bedyrade att ett korsband på två hundra gram väger hundra när det läggs på en dambrevvåg. Så långt sträcker sig dock inte expediten. Han eller hon påpekar bara under diskussionens lopp: "Se så mycket nättare den här är!" och "Herrar vill alltid väga så tunga saker". Psykologi kan den överdängaren också, tänker jag beundrande; aldrig har jag beträtt en så lärorik bod. ("Sexualsystemet")

Ett "korsband", alltså allmänna meddelanden, väger visserligen detsamma oavsett vilken våg det vägs på, enligt kåseriet, men förväntningarna om vem som har "nättare" och vem som har "tung saker" att meddela är otvetydiga: "mått-och viktsystemet" har utan tvekan "utbildats till sexuell tudelning".

Att kåseriet verkligen handlar om kvinnors rätt till offentlig röst bekräftas av att ett "Pennskaft" återfinns bland de andra "sexuella problem" som hotande hopar sig över berättarjaget. Wagners *Pennskaftet* (1910) synlig-

133 Burman, *KJ.*, s. 328.

gjorde och benämnde en ny grupp av professionella förmedlare av offentliga meddelanden, de kvinnliga journalisterna, men så länge deras röster uppfattas som "sexuella problem" kunde deras meddelanden inte vägas på rätt vågar.¹³⁴ Könsdifferentieringen fånglar rösten och K. J. köper "ett maskulint bläckhorn samt en brevvåg av enahanda kön" ("Sexualsystemet").

Även om diskussionen om könsdifferentieringen uttryckligen gäller skrivdon, så appliceras den också på de mänskliga kropparna i kåseriet.

– Ska det vara till en dam eller en herre?

Naturligtvis rycker jag smärtsamt till vid denna skamlösa inblandning i mina hjärteangelägenheter, men man har sagt mig att en kund i Stockholm bör vara ödmjuk, och jag svarar utan att röja mitt själstillstånd:

– Till ingendera delen utan till en bättre person. ("Sexualsystemet")

K. J. avstår dessutom från att könsbestämma expediten: "Han (eller hon, ty vad angår mig varelsens kön?)". En varelse köns är uppenbarligen en privatsak, liksom "hjärteangelägenheter" inte rör någon utomstående. Köns görs till en för omvärlden irrelevant kategori, eller möjligen till en weiningersk skala där mittenformerna faktiskt är "ingendera delen". Det finns ofta all anledning att läsa K. J. bokstavligt – gåvans mottagare kanske är på gränsen mellan man och kvinna med tillgång till särskilda begåvningar, kort sagt "en bättre person".

Hos Mayreder kommer personligheten någon annanstans ifrån; dess ursprung går Mayreder inte närmare in på, men det är andens uppgift att övervinna kroppen. Denna tanke, som förmedlats genom kristen tradition, ger Mayreder en evolutionistisk omformulering. I moderna tider är det "kötets rättfärdigande i anden" som ska eftersträvas, framtiden ligger i den kärlek där "det sinnliga flyter samman med det översinnliga" (min kurs.).¹³⁵ Det är den personliga kärleken som är avgörande och personlighetens könsöver-

¹³⁴ K. J. refererar för övrigt till *Pennskaftet* även i det första Tidevarvskåseriet, "Den sista damsadeln".

För en diskussion om pennskaften och de sexuella problemen se Ney, *Reporter i rörelse*, s. 115–127.

Jfr också Harrie s. 22f.

¹³⁵ Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 174, se även s. 131 och s. 148f.

skridande rörelser stannar inte ens inför den fysiska kärleken.

I den avslutande essän, ”Om kärlekens väsen”, i *Sexualitet och kultur* finns ett kraftfullt försvar för homosexualitet, som jag citerar i sin helhet:

Till och med det paradoxala påståendet att könsskillnaden är oväsentlig i den sexuella kärleken låter sig försvaras. Så orimligt det låter för modern uppfattning: det fenomen vi nu känner som kärlek mellan man och kvinna har sitt ursprung i ett homosexuellt förhållande. I Platons Symposion, den västerländska kulturens första stora verk om kärleken, behandlas uteslutande kärlek mellan män, och där talas om känslorna mellan en älskare och hans manliga älskade på alldeles samma sätt som om det gällde man och kvinna. Och än i dag är de homosexuellas kärleksrelationer en *fullkomlig motsvarighet* till de heterosexuellas – från det själiska enhetssträvandets sköna och ädla idéer genom alla illusioner och misstag, genom svartsjuka, kärlekssorg och ofrihetskänsla ned till de ränker och knep som de heterosexuella relationerna är så rika på. Den homosexuella kärlekens psykologi är *alltigenom densamma* som den heterosexuellas – ty det ödesdigra i denna är inte det att en man blir beroende av en kvinna utan att två för varandra helt främmande väsen bindes samman av en okänd makt, vilket ju ävenså sker i den homosexuella kärleken.

Ingenstädes gäller individualitetens rätt mera obetingat än i kärlekens region; ingenstädes går det alltså mindre än att generalisera. Envar älskar på sitt manner, alldeles som hans väsen bjuder, vars konsekvenser går i fullbordad *oberoende av alla yttre lagar* såväl som av hans egna föresatser och uppsåt. (min kurs.)¹³⁶

Heterosexualitet, ”det fenomen vi nu känner som kärlek mellan man och kvinna”, har en historisk grund i homosexualitet, menar Mayreder, och så långt skulle även Key kunna gå. Men Mayreder går här faktiskt ännu ett steg längre. Hon understryker två gånger det normala i homosexuella relationer: de är ”en fullkomlig motsvarighet till” heterosexuella relationer och psykologin är ”alltigenom densamma”. Hon identifierar i den meningen homosexualitet med heterosexualitet – betraktade ur den personliga kärlekens perspektiv är de detsamma. Individualiteten, denna kraft som driver samhällsutvecklingen har ett privilegierat område i kärleken: ”Ingenstädes gäller individualitetens rätt mer obetingat än i kärlekens region” och

136 Ibid. s. 298.

den kärlek som ska övervinna, ”rättfärdiga” köttet, tar lika gärna uttryck i homosexuella relationer. Kanske har till och med homosexuella relationer ett försprång i att de tvingas bryta ”alla yttre lagar”. Mayreder likställer inte bara homosexualitetens betydelse med heterosexualiteten, utan implicerar också att utvecklingen mot större individualitet blir som tydligast i homosexuella relationer. Homosexuell kärlek visar väg för heterosexuell kärlek.

ANTIKT IDEAL: POLITIK

Mayreder hänvisar till Platons *Symposion* för att legitimera upprättelsen av homosexualitet och så gör även bland andra Weinger och Freud. *Symposion* var ett stående argument mot dem som framställde homosexualitet som degenerationstecken. När K. J. i ett tidigt brev ska benämna sin homosexualitet uttrycker hon det som att hon ”hade forngrekiska åsikter i vissa fall, långt innan jag hade läst Plato”.¹³⁷ Vilhelm Ekelunds *Antikt ideal* (1909) – som K. J. för övrigt recenserade mycket uppskattande – var knappast först med att antyda homosexualitet genom antikdyrkan.¹³⁸

Antiken hade flera konnotationer i det tidiga 1900-talet, inte minst i demokratikampen återkom man till antiken som demokratins ursprung. Platon var givetvis del av många människors referensramar, platonläsning ingick i den tidens föreställning om bildning. I ”Anmärkningar” är det emellertid främst konnotationerna till homosexualitet och till demokrati som aktualiseras; det förstnämnda implicit, det senare explicit. När K. J. använder antiken som topos i sina politiska kåserier befinner hon sig alltså på upptrampad mark, även om hon driver den retoriska referensen längre och låter kåserierna dröja i själva den legitimerande gesten. I ”Den permanenta konstutställningen” leker hon med etymologin. Ordet ”politik” betyder ursprungligen som bekant ”offentliga angelägenheter” och K. J. ger indirekt begreppet en oväntad definition: ”offentliga

¹³⁷ Klara Johanson, brev till Lotten Dahlgren 09.07.1898, citerat hos Burman, *KJ*, s. 90, se även s. 48.

¹³⁸ K. J., ”Antikt ideal”, *StD* 19.06.1909, omtryckt i Johanson, *Kritik*, s. 92ff; Klara Johanson, urval Torsten Ekbohm, s. 170ff.

angelägenheter känns igen på det att de beständigt omges av knot, protester och rop om ingrepp”.

Den retoriska termen för detta grepp, som K. J. ofta använder, är *anaklasis*, att ge tillbaka ordet med en annan innebörd.¹³⁹ I det här fallet fanns den nya innebörden av ”politik” förberedd och diskuterad några veckor tidigare i kåseriet ”Den hellenska konsten”.

Andaktsfull vördnad för grekisk konst ingår alltså i den västerländska bildningens tvångsföreställningar. Sober och sval är visserligen numera denna pietet, ett dröjande återsken av den exklusiva religion som Goethe och Ehrensvärd med äkta apostlaglöd förkunnade och som akademiska institutioner vinnlade sig om att förbena till stationär renlärighet. (”Den hellenska konsten”)

Inledningen etablerar det antika arvet i västerländsk kultur, men längre ner problematiseras arvtagarnas vårdslöshet. Återigen anmärker K. J. på en ”oegentlighet”:

Men här frapperas jag av en sällsam oegentlighet. Hur kommer det sig att den förnämsta och mest karakteristiska branschen av hellensk konst har utslutits från denna sega ömhet? Mig förvånar det mildast sagt vardagliga sätt varpå ordet ”politik” i regel uttalas. Förgäves lyssnar jag efter en högtidsfull dallring i stämman, en bävande gripenhet i tonfallet. Aldrig förnimmer jag att den talandes själ gör en bugning för de fjärran mästare som uppfann begreppet och ordet och utexperimenterade metoderna. Partenon, som visserligen förekommer mindre ofta, deklameras ovillkorligt med helt annan patos. Och vad var Partenon om inte en detalj i grekisk politik? (”Den hellenska konsten”)

I stället för ”en högtidsfull dallring i stämman” uppfattar K. J. helt andra vibrationer i ”ordet ’politik’”:

Det etymologiska sinnet om inte annat uppreser sig mot att politik i våra dagar anses för ett ganska fult ord, betecknande i bästa fall en modern och vulgär olägenhet men ej sällan rent av skoj, knep och svindel. (”Den hellenska konsten”)

¹³⁹ Ordet *anaklasis* (gr) betyder ”böja eller sända tillbaka” och Eide ger följande definition: ”Returnball’, när taleren tar opp et ord motstanderen har benyttet, men benytter det i en annen eller motsatt betydning.” Eide ”Anaklasis”.

”Det etymologiska sinnet” vill återvinna ordet ”politik” till dess antika idealitet och beklagar dess moderna innebörd, lurendrejeri.

”Den hellenska konsten” diskuterar uttryckligen den överlagring av konst och politik, som K. J. ofta utnyttjar som den kritiska instansen, som metaleptisk kritik. Under antiken fördelade sig politikens och konstens områden annorlunda jämfört med det moderna romantiskt-estetiska förhållningssättet, som mer eller mindre upprätthåller en gräns mellan den samhälleligt intresserade politiken och den ointresserade konsten. Antiken ger den metaleptiska kritiken en reell, historisk grund: politik och konst var helt enkelt olika aspekter av samma offentliga angelägenheter. ”Och vad var Partenon om inte en detalj i grekisk politik?” undrar K. J. och lägger till ytterligare en aspekt av det offentliga, nämligen religionen. Templet markerar hur konst fungerade som religiös dyrkan och politisk maktutövning. Parthenon var dessutom tillägnat gudinnan Athena, ordet betyder jungfru (gr *parthenos*) och templet var även prytt med en fris av kvinnostatyer, vilket ger exemplet en särskild feministisk udd: när K. J. kommenterar sin samtid är alla heliga, politiska rum tillägnade män.

Ytterligare en aspekt lägger K. J. till de offentliga angelägenheterna i ”Den hellenska konsten”. Politiken har speciellt dåligt rykte bland ”de s. k. germanerna”, men befinner sig i ett något bättre läge bland andra folk:

En särställning intar här som i alla ting den lilla brittiska ön. Där har aldrig politiken mist kast och degraderats. Den har bevarat sitt höga anseende genom att inträda som nummer ett i serien av sportgenrer och behandlas fördens skull än i dag med det hjärtligt intresserade och ystra allvar, som dessa nationalangelägenheter har pretention på. Det hjälper inte att folken överallt har importerat formerna för olympisk lek från den politiska ön, ty det säregna idrottslynnet är naturens gåva. (”Den hellenska konsten”)

De olympiska spelen kommer självklart ursprungligen från Grekland, där även idrott (som träning inför krigsslag) var en central aspekt av politik, men också av religiös kult. Även sport används som topos i K. J.:s metaleptiska kritik, bland annat i inledningen till ”Makt och mänskor”

(som citerats ovan), där hon kallar sitt politiska medborgarskap för ”en sällsynt givande sport”. Politik, konst, religion, sport – alla de topoi K. J. laborerar med i sin metaleptiska kritik får ett logiskt sammanhang tillrättalagt och materialiserat i antiken. På det sättet fungerar antiken som ett slags grundtopos för ”Anmärkningar” som helhet. Detta grundtopos associerades, som sagt, också regelbundet till homosexualitet.

Shari Benstock beskriver i *Women of the Left Bank* hur antiken i allmänhet och Sapfo i synnerhet spelade en mytbildande roll i den lesbiska subkulturen i Paris i början av 1900-talet.¹⁴⁰ I Sverige odlade gruppen kring uppsalafilosofen Pontus Wikner på 1860-talet en förening av homoerotik och antik filosofi – i K. J.:s boksamling återfinns bland annat Wikners Platonföreläsningar i en sönderfallande volym – och i början av 1900-talet etablerades en löst sammanhållen grupp av homosexuella diktare som kallades ”idealister”.¹⁴¹ Vilhelm Ekelund var en av dem och bland de övriga fanns de skandalomsusade Ivar Conradson och Gustaf Otto Adelborg, som båda på flera sätt fick stöd av K. J.¹⁴² Platons idealism var i dessa kretsar inte någon oskyldig referens.

140 Shari Benstock, *Women of the Left Bank. Paris, 1900–1940*, Austin 1987. Jfr också Ann Ardis, ”New Women and the New Hellenism”, *The New Woman in Fiction and in Fact. Fin-de-Siècle Feminisms*, red. Angeliqve Richardson & Chris Willis, Basingstoke & New York 2001, s. 107–122.

141 I K. J.:s boksamling i Svenska Akademiens Nobelbibliotek finns för övrigt även Pontus Wikners *Tankar och frågor inför människones son* (utg. 1893) och är, liksom *Platon. Populära föredrag hållna i Stockholm i mars och april 1867* (1888), daterad ”Uppsala 1895”, alltså året efter att K. J. kommit till Uppsala. Se också Eman, *Nya himlar över en ny jord*, s. 39f.

142 Idealisterna var Gustaf Otto Adelborg, Ivar Conradson, Vilhelm Ekelund, Gustaf Ullman och Fredrik Vetterlund. Ang. deras kontakter med K. J. se Burman, *K.J.*, s. 183–192. Se även Svensson s. 78–89; Hägg s. 205f. Jfr K. J.:s uppskattande recensioner av Conradson och Adelborg just detta år, omtryckta i Johanson, *Kritik*, s. 46ff och s. 58–64. Två av recensionerna finns även omtryckta i Ekboms utgåva, *Klara Johanson i urval* s. 163–169. För en diskussion om Pontus Wikners koteri och deras antika ideal se Fredrik Silverstolpe, ”Vänskap och kärlek äro ett”, samt Göran Söderström, ”Vänskapssvärmeriets dilemma”, *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 40–59 resp. 60–68. Ang. Ivar Conradson och Gustaf Otto Adelborgs del i 1907 års upprörda debatt om homosexualitet, det Greger Eman kallar ”[d]et homosexuella genombrottet”, se Greger Eman, ”1907: Det homosexuella genombrottet” samt ”Homosexualitet i kulturdebatten”, *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 149–180.

Platon och hygienism

Platon och i synnerhet dialogen *Staten* aktualiserades i mellankrigstidens politiska liv, inte bara i en legitimerande, retorisk gest, utan även som mer direkt inspiration. Det tydliggör bland andra Emilia Fogelklou, som i sin *Sambällstyper och medborgarideal* (1926) ägnar ett kapitel åt Platons relevans för moderna samhällen. Fogelklou var en av Klara Johansons nära vänner och K. J. kallade henne vid något tillfälle kärleksfullt ”detta vanvårdade geni”.¹⁴³ Här använder jag Fogelklous bok i första hand som ett exempel på en samtida diskussion, även om K. J. kan ha läst eller hört texterna innan de publicerades i bokform 1926. *Sambällstyper och medborgarideal* är nämligen en samling föredrag och Fogelklou var djupt engagerad i folkbildning, särskilt i hemgårdsrörelsen. Det är alltså en diskussion som befinner sig mitt i ett praktiskt, pedagogiskt folkhemsbygge.¹⁴⁴

Fogelklou pekar på *Statens* historiska betydelse för västerländsk kultur och menar att ”några av Platons sociala problemställningar [nu] mera än någonsin förr blivit praktiskt aktuella”.¹⁴⁵ Samtiden, skriver Fogelklou, påminner i hög grad om förhållandena i Hellas och Rom strax före dessa rikens förfall, och de problem som Platon identifierade i början av 300-talet f.Kr. och som 1920-talet i lika hög grad ställs inför, preciserar hon till ”[f]olkstockens beskaffenhet, befolkningsfrågan alltså, uppfostringsfrågan, som för Platon är a och o och egendomsfördelningsfrågan”.¹⁴⁶ Hon lyfter fram ”hygien” och än mer ”själshygien” som Platons viktigaste botemedel för människan och för staten, men ”befolkningsfrågan” löses i *Staten* med rashygien: ”Det är ej befolkningsfrågan i ekonomisk in-

¹⁴³ Brev till Lydia Wahlström 12.11.1913, Johanson, *Brev*, s. 70. Ang. K. J.:s kontakter med Fogelklou se Burman, *K.J.*, särskilt s. 285 och s. 319.

¹⁴⁴ Se Bergman Andrews, s. 147ff och s. 218f; Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället*, s. 134ff. Jfr också Hirdman, som lyfter fram Alva Myrdals referenser till Platon på 1930-talet. Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, s. 110.

¹⁴⁵ Fogelklou, *Sambällstyper och medborgarideal* s. 42. Under 1920-talet kom för dessutom Platons verk i ny svensk översättning.

¹⁴⁶ Fogelklou, *Sambällstyper och medborgarideal*, s. 43f.

ställning, vars problem Platon uppställer, utan dess rashygieniska sida, för Platon en politisk faktor av väsentligaste betydelse, underlaget för hela uppfostringssystemets förverkligande.¹⁴⁷ Fogelklou har själv allvarliga invändningar mot den lösningen (se Wägnerkapitlet), men hennes problemformulering är inskriven i en hygienistisk diskurs, som också bestämmer hennes Platonläsning. I *Lagarna*, påpekar hon vidare, är det än mer betoning på ”medborgarnas halt [...], icke beskaffenheten av de få, utan av alla dessa många enskilda som bilda staten och som alla ha röst och stämma inom den”.¹⁴⁸ I Fogelklous framställning framstår Platons samhällsteori väsentligen som biopolitik.

Det kan verka förvirrande att Platons filosofi å ena sidan togs som in-
tåkt för en biopolitiskt definierad samhällelighet (hygienism, pedagogisering, kontroll av ”folkstocken”) och å den andra sidan fick legitime-
ra en homosexuell subkultur, som den biopolitiska maktutövningen i sin
tur patologiserade och skiljde ut som det avvikande. Den idealism som
hos Platon ger utslag i ett disciplinerande samhällssystem, närde kring
förra sekelskiftet också en antikonformistisk individkult, ett försvar för
en icke-reproducerande, elitistisk intelligensaristokrati. K. J. tar utgångs-
punkt i det senare för att kritiskt granska hygienismen.

I ”Den hellenska konsten” berör faktiskt K. J. den antika demokratins be-
tydelse för marxismen, men hon gör det i en karakteristisk omskrivning:

Nog har denna antika konst haft sina strödda beundrare i det förgångna.
En och annan beläst revolutionär eller attentator framställde sig uttryckligt
som återupplivare av klassisk tradition, men framför allt var det fattiga tyska
professorer, någon duodestyrans fogliga livegna, som insög stärkelse för sin
obrukbara självkänsla ur folkförsamlingar, partifejder och demagogisk retorik.
("Den hellenska konsten")

I K. J.:s upplösande historieskrivning blir den antika demokratins be-
tydelse för Marx, Engels, Lenin med flera, en fråga om individuell be-

¹⁴⁷ Ibid. s. 50f och s. 61.

¹⁴⁸ Ibid. s. 68.

kräftelse, om ”stärkelse för [deras] obrukbara självkänsla”. K. J. som dekonstruerar all identitetspolitik, lokaliserar här klasskamp retoriken till några enskilda individers bekräftelsebehov, och hon förhåller sig också ständigt kritisk till disciplinerande institutioner över huvud taget. Det tydligaste exemplet utnyttjar återigen månens perspektiv, seleniten, och det är just biopolitisk maktutövning som står på spel.

Kåseriet ”Ljuva hem” är ett samtal mellan flera personer, ett symposium, vilket K. J. också kallar det vid två tillfällen. Ämnet är dock inte kärlek, men ett i tidens retorik näraliggande ämne, som också var samtidens mest favoriserade bild för samhället, nämligen just hemmet. Det socialdemokratiska folkhemsbegreppet lanserades alltså först 1928, men samhällsmodern hade ett antal år på nacken, hemmet som figur för staten var etablerad i många politiska läger och husmodern var som sagt på frammarsch i politiken (se Wägnerkapitlet). Den fråga seleniten vill ha svar på är varför alla efterlyser ”en förkommen sak som kallas hemmet” samtidigt som hem finns överallt. Sällskapet håller med och räknar förtjust upp hemmen: förlösningshem, barnhem, ålderdomshem, sjukhem, elevhem, studenthem, vilohem, rekreationshem, konvalescenthem. ”Och den farsotslikt härjande nykterheten har gjort det nödvändigt för spritens trogna att sluta sig samman i trevna alkoholisthem” liksom det även finns ”hem för ensamställda mödrar – det vill väl säga mödrar utan barn”, ja, hem finns till och med för icke-mänskliga företeelser, påpekas det: ”Ni känner väl radiumhemmet på Söder.” Anaklasis vänder betydelsen till ett hem för radium och låter ”ensamställda mödrar” bli en stillsam drift med Keys samhällsmödrar, definierade som ”mödrar utan barn”. Indirekta referenser till Key förekommer på flera ställen i ”Anmärkningar” och, till skillnad från tidigare års furiösa angrepp, är de i huvudsak vänliga blinkningar.¹⁴⁹

Detta stora samhällshem av små hem besvarar inte selenitens fråga

¹⁴⁹ Den ”sanna kvinnan” är fortfarande utskåpad, men Keys pacifistiska retorik ekar i ”Arvingens välkomst” när K. J. undrar om statskyrkan gläds ”över en ny värnpliktig eller en ny framföderska av värnpliktiga”, och i ”Förlorade söner” refererar hon direkt till Keys skrifter: ”Barnets århundrade är inne och de minderåriga börjar bli sluga.”

om varför det då ständigt talas om hemmets förfall. Han (från att ha varit en könsneutral kropp, könsbestäms seleniten för första gången i "Ljuva hem") misstänker att det finns någon dold "tve tydighet" och "den dittills passive deltagaren i symposiet" bekräftar: "Jag vet inte hur ni brukar på månen, men hos oss kommer aldrig något prat i gång utan ett grundläggande missförstånd." Denna sanningens röst förklarar att det "som sker inför våra beslöjade ögon är ingenting ringare än hemmets socialisering". Det moderna hemmet har mycket lite med äldre tiders hem att göra:

Men litteraturen och de äldre generationernas minne bevarar den kuriositeten att dessa livsfunktioner för inte värst länge sen opåttalt avlöpte inom de strikt privata lokaler som då titulerades hem. Slarvigt, individuellt och ohygieniskt gick det till, och om hem är ett hedersnamn så tillkommer det med eftertryck de anstalter som har infört standardiserad ordning i detta kaos. ("Ljuva hem")

Här finns disciplineringen uttalad: det "strikt privata", det som varit "individuellt", ska få en "standardiserad ordning" och slarvet ska ersättas med samhälleligt övervakad hygien. "Ljuva hem" benämner faktiskt precis det Foucault kallar biopolitik (se inledningen). K. J. ställer sig kritisk till den hygienism som Fogelklou framhåller som Platons viktigaste uppmaning.

Samtidigt antyder selenitens symposion på ett par ställen ett eget förhållande till Platons dialoger. Redan den kritiska metoden, att klyva begreppet och ställa ordet "hem" i motsättning mot dess moderna användning, att låta det säga emot sig själv, är, som nämnts tidigare, Sokrates metod. K. J. använder den för att dekonstruera identitetspolitiska anspråk och här avtäckar hon en disciplinerande samhällsutveckling under en idealiserande retorik. Svaret på selenitens fråga är att när "definitioner" ska formuleras så gäller de helt enkelt inte "våra nya och verkliga hem":

Då svamlar vi lyrik, då dundrar vi moral, då diktar vi politiska program. Det hem som så fanatiskt omhuldas av pressen och som dryftas med så bekymrat vibrerande tonfall på protestmöten mot ungdomens förvildning och i allvarligt sinnade sällskap, det hemmet är *ingen verklighet*, ingen institution, ut-

an delvis en ogrundad guldåldersfantasi men till allra största delen ett tillhygge. ("Ljuva hem", min kurs.)

K. J.:s avslöjande av den falska retoriken har förstås egna högt ställda anspråk, nämligen sanningen. Hemmet finns inte, det "är ingen verklighet".

Så uttryckt blir "Anmärkningar" också exempel på platonisk dialektik, som i Fogelklous formulering syftar till "ett inträngande i den sanna verklighetens väsen".¹⁵⁰ Platon preciserar själv i *Staten* (bok 7) vad dialektik förmår på följande sätt:

Närhelst någon genom dialektiken försöker ta sig fram till just det som varje ting är, utan alla sinnen, bara genom förnuftet, och inte ger upp förrän han med själva tanken får tag i just det som det goda är; då kommer han till själva slutmålet i det tänkbara, precis som mannen i grottan förut kom till slutmålet i det synliga.¹⁵¹

Att uppnå "själva slutmålet i det tänkbara" innebär för Platon en befrielse, ett "lösande av bojorna". Denna logikens frigörande gest upprepas av Weiningers. Han tänker sig att det är först genom logisk kunskap som människan blir sig själv och når ett fritt tänkande.¹⁵² Det är också skälet till att det får så förödande konsekvenser för Kvinnan i hans system när han definierar henne som ologisk: utan logik får hon inte tillgång till sitt eget jag och därmed inte heller tillgång till etisk kunskap – hon blir amoralisk.¹⁵³ I K. J.:s tanke ligger begränsningarna inte i könet. "Anmärkningar" griper logikens sanning och vänder den till en feministisk appell. Att komma "till själva slutmålet för det tänkbara" är här att ta sig bortom den sinnenas falska verklighet som utgörs av det patriarkala samhället.

"Makt och mänkor" är det käseri som allra tydligast uttalar den platoniska idévärlden som befrielse – där tror K. J. att hon faktiskt "skulle trivas":

¹⁵⁰ Fogelklou, *Sambällstyper och medborgarideal*, s. 55.

¹⁵¹ Platon, *Staten*, s. 318, bok 7:532 a–b.

¹⁵² Weiningers s. 205.

¹⁵³ *Ibid.* s. 191ff.

I den värld av purt andliga förlopp där jag inbillar mig att jag skulle trivas hade de [oppositionerna] visserligen ingenting att göra, ty där skulle straffet ögonblickligen gripa synden om nacken och varje felgrepp manifesteras sig så otvetydigt som en tågsammanstötning. Men i våra skumma och maskerade förhållanden kan inte ens Nemesis uppträda utan förklädnad och vidlyftig apparat. Okroppslig som hon är nödgas hon låna armar att fäkta med, ben att marschera med och en röst att ropa med. Oppositionerna är alltid mer berättigade än de innerst vågar tro. ("Makt och mänskor")

Metaforiken, både i "våra skumma och maskerade förhållanden" i detta citat och i "våra beslöjade ögon" i kåseriet "Ljuva hem", anknuter till Platons berömda grottiliknelse i *Staten* (som också Platon refererar till i citatet ovan), liksom tanken att "varje felgrepp [skulle] manifesteras sig så otvetydigt som en tågsammanstötning".¹⁵⁴ Även påståendet i "Ljuva hem" om att det "aldrig [kommer] något prat igång utan ett grundläggande missförstånd" antyder en platonsk hemvist. Tankefiguren finns utnyttjad i kåseriet "Förmyndaren", där K. J. som nämnts tidigare påpekar att förutsättningen för "en diskussion" är "att vardera parten gömmer på sin grundpremiss. [...] Blotta den, och svadan sinar: man har äntligen stött på ett faktum". Föreställningen om språket som fördunklar snarare än uttalar sanning är utgångspunkten även i "Babels nya skyskrapa", där Carl Lindhagens riksdagsmotion om esperanto blir skinnflådd:

Jag undrar ivrigt varifrån man har fått idén att mänskor som talar samma språk förstår varandra och samlever i enighet och frid. Inte härstammar den från erfarenheten. En av språkets viktigaste sociala funktioner är ju att bilda medium för kiv. Ett världsspråk vore detsamma som världskrig, och ett som aldrig skulle ta slut av brist på folk eller ammunition. ("Babels nya skyskrapa")

Missförstånd och "kiv" är villkoren för att leva i ett samhälle och i ett språk, kort sagt i en sinnevärld, där sanningarna förmörkas till oigenkännliga skuggor.

I dessa formuleringar om pratets förutsättningar i missförstånd ekar

¹⁵⁴ Platon, *Staten*, s. 293ff, bok 7:514.

även ett annat ställe i *Staten*, som dessutom är av strategisk betydelse när Sokrates hävdar att kvinnor ska delta i staten på samma villkor som män. Sokrates har hamnat i en knipa eftersom han först argumenterat för att olika naturer ska ha olika uppgifter och därefter vill ge kvinnor samma uppgifter som män, trots att han erkänner att kvinnor och män har olika natur. Han konstaterar dock lugnt: ”motsägelsekonstens makt är verkligen stor” och förklarar:

– Jag menar, sade jag, att jag tycker att många faller in i den konsten utan att vilja det. De tror att de diskuterar och inte strider om ord, för de kan inte dela upp en frågeställning i olika delar och granska den. I stället jagar de motsägelser i själva ordalydelsen hos det sagda; de tvistar med varandra i stället för att diskutera.

[...]

[...] Inte på minsta sätt har vi undersökt vilken sorts egenskap vi menade med ”olika” och ”samma” natur och vilken omfattning vi gav de där orden när vi bestämde att olika naturer skulle ha olika sysslor och samma naturer samma syssla.¹⁵⁵

Detta är vändpunkten i argumentationen för att kvinnor ska tas i anspråk på samma villkor som män, ges samma utbildning, samma ansvar i de uppgifter som passar deras individuella begåvningar. Det gäller att undersöka ”vilken sorts egenskap vi menade med ’olika’ och ’samma’ natur”. Den påminnelsen var fortfarande aktuell 1924.

Jag vill inte försöka hävda att Klara Johanson skulle ha omfattat Platons föreställningsvärld eller att hon skulle ha varit idealist i bemärkelsen att tro på begreppen som eviga sanningar. Tvärtom förnekar hon

155 Platon, *Staten*, s. 208, bok 5:454 a-b. För övrigt uppger Berit Lindberg att nålen med den blå emaljdelfinen som delades ut till deltagarna på Kvinnliga medborgarskolans kurser, är inspirerad av Sokrates argument för kvinnors lika ansvar i *Staten*. Lindberg skriver: ”Som svar på frågan om kvinnor bör ha samma platser i staten som män, svarar Sokrates att det är som då man skall dyka ner i en stor våg. Man vet aldrig om man får upp huvudet igen, men förhoppningsvis räddas man av en delfin. Honorine Hermelin menade att man skulle våga lita på delfinen; att vara beredd att hoppa i sjön om det gäller. Det får bära eller brista. Man hoppas på den vänliga delfinen.” Lindberg s. 181f, citatet på s. 181.

ett sådant enkelt förhållande i en recension från 1914 av Ellen Westers översättning *Gästabudet och några andra dialoger av Platon*. ”Hans tankar kunna vi icke anamma,” skriver hon där, ”hans världsbild är oss en barnkammarfabel”.¹⁵⁶ I ”Anmärkningar” påpekar hon också med modern fenomenologisk resignation: ”Ingenting *har* en mening – det är seg vidskepelse – men allt får det av mig den stund jag vill.” (”En som var med”) Men hon trodde på intellektet som en frigörande kraft och drömde om en framtida upplysning.¹⁵⁷ Kåserierna iscensätter Platons motsättning mellan en sann idévärld och en förvirrande, falsk sinnevärld för att åskådliggöra orättvisan i patriarkala förhållanden. Sokrates uppmaning att undvika ”strider om ord” och i stället ”granska” problemens olika delar och diskutera sig fram till sanningen – den uppmaningen, som K. J. upprepar, vände en konservativ logik till en radikal logik på 400-talet f.Kr. såväl som på 1920-talet.

Det jag däremot vill hävda är att platonsk idealism får betydelse för hur relationen mellan röst och kropp upprättas i ”Anmärkningar”. Nemesis, den rättfärdiga hämndens gudinna, har ingen kropp i citatet ovan från ”Makt och mänskor”; hon tillhör idévärlden, men kåseriet ger henne en fysisk gestalt och röst på ett handgripligt sätt: ”Okroppslig som hon är nödgas hon låna armar att fåkta med, ben att marschera med och en röst att ropa med.” För att kunna agera politiskt i sinnevärlden samlas en kropp ihop från olika håll. Det blir ett slags omvändning av den antika, mytiska figuren *sparagmos*. Ordet betyder isärslitande och figuren med isärslitandet av kropp förekommer exempelvis i Osirismyten och i myten om hur Orfeus blir söndersliten av backanterna. Northrop Frye menar i *Anatomy of Criticism* att litteraturen går att förstå som ett slags cykel av myter: olika modi korresponderar mot olika faser i hjältens uppgång, makt, död och förintelse, som därpå åter vänds i panyttfödelse. Ironins

¹⁵⁶ K. J., ”Gästabudet och några andra dialoger av Platon. Översatta och försedda med en inledning av E. Weer”, *Hertha* 1914, s. 352. Signaturen E. Weer stod för Ellen Wester, som K. J. för övrigt hade ett förhållande med. Burman, *K.J.*, s. 208.

¹⁵⁷ Se t ex K. J.:s brev till Mayreder 04.02.1916. Mayreder, *Meine theuren, fernem Freundinnen*, s. 33f.

modus hör till den sista fasen – hjälten isärsliten i dödsriket, oförmögen att agera.¹⁵⁸ Den isärslitna kroppen blir den tydligaste bilden för den passivitet som ironin tvingar till.

Ironins sanning

Kierkegaard utvecklar passivitetens betydelse i *Om Begrebet Ironi*, vilket jag redan diskuterat som en bestämning av den ironiska utsägelsepositionen. Passiviteten får givetvis betydelse för det förhållande som kritiseras: ironikern ”lader det Bestaaende bestaa”, konstaterar Kierkegaard.¹⁵⁹ Det enda ironin förmår är att den ”beseirer Alt ved at see dets Misforhold til Ideen”, men det är å andra sidan att åstadkomma rätt mycket, åtminstone om man har historien på sin sida.¹⁶⁰ Ironikern låter visserligen det bestående bestå och avvisar i stället dess giltighet – som Sokrates inför staten Athen och som K. J. inför det patriarkala samhället – men Kierkegaard fortsätter tankegången: ”imidlertid lader han dog, som om det havde Gyldighed for ham, og under denne Maske fører han det sin visse Undergang imøde”.¹⁶¹ Genom att låtsas underkasta sig, låtsas passiv, driver ironikern det bestående till sin ”undergång” och Kierkegaard betonar ironin som en praktik.¹⁶² Han likställer faktiskt Sokrates med just Nemesis, som hos Kierkegaard framträder i Sokrates kropp: ”Hvad Nemesis tidligere var i Forhold til det Udmærkede, det Fremragende, det var dybt og totalt gennemført i Sokrates’ ironiske Virksomhed i Forhold til Menneskeheden som saadan.”¹⁶³ Denna rättvisans hämnd sätter ironin i spel i världshistoriens utveckling.

Georg Lukács, en av K. J.:s samtida ute i ett annat ideologiskt ärendе, intresserade sig för satirens politiska potential. Han delade Kierke-

¹⁵⁸ Frye s. 148 och s. 192.

¹⁵⁹ Kierkegaard s. 301.

¹⁶⁰ Ibid. s. 182.

¹⁶¹ Ibid. s. 302ff.

¹⁶² Ibid. s. 302.

¹⁶³ Ibid. s. 221.

gaards grund i en hegelsk syn på världshistoriens dialektik och uppfattade satiren, liksom Kierkegaard, med utgångspunkt i Hegels definition av ironi som ”kontrast mellan väsen och företeelseform”, även om väsendet, den objektiva sanningen för Lukács givetvis är produktivkrafterna.¹⁶⁴ Den essä han skrev i ämnet, ”Till frågan om satiren”, publicerades visserligen först 1932, förmodligen läste Klara Johanson över huvud taget inte Lukács och dessutom behandlar hans analys satiren och särskilt satirens ”*heliga hat*”.¹⁶⁵ Gränsen mellan satir och ironi är förvisso härfin, ibland obefintlig, och många ”Anmärkningar” kan, som jag nämnde inledningsvis, lika gärna gälla som satirer, men grundtonen är något mindre het än Lukács heliga hat. För att sätta K. J.:s politiska texter i relation till sin samtid kan det ändå vara värt att notera hur Lukács framhåller satiren som ett aktivt medel i klasskampen. Han hävdar rentav att satiren ”inte [är] en litterär genre, utan en konstnärlig metod”, en kampmetod för den ”progressiva klassen”.¹⁶⁶

Dessutom framställer Lukács satiren som ett slags realism på ett sätt som har relevans för K. J.:s kåserier. ”Satirens verklighetseffekt är”, skriver Lukács, ”så uppenbart beroende av en fotografisk detaljtrohet”, eftersom den kopplar ihop verklighetens delar på ett nytt sätt. Både avbildningens delar och själva hopkopplingen måste dock vara sanna för att kännas igen och få verkan.¹⁶⁷ I den meningen är satirens motsägelser en återspeglning av samhällets motsägelser, endast i mer omedelbar form, och därför kan Lukács argumentera för att ”den motsägelsefulla formen upphävs i och av motsägelstens innehållsliga riktighet”.¹⁶⁸ Satir blir i Lukács framställning helt enkelt *mimesis* i Platons bemärkelse.¹⁶⁹

164 Georg Lukács, ”Till frågan om satiren” [1932], *Realismens seger. Litteraturkritiska essäer*, urval och övers. Lars Bjurman, Lund 1983, s. 14. För Kierkegaards diskussion av Hegel se särskilt Kierkegaard s. 214 och s. 302ff.

165 Lukács s. 23.

166 Ibid. s. 22 och s. 29.

167 Ibid. s. 18f.

168 Ibid. s. 19 och s. 14.

169 *Mimesis* betyder ”efterbildning”. Platon skiljer mellan efterbildande diktning (tragedi och kom-

Ironin i ”Anmärkningar” fungerar ofta genom att benämna ett verkligt förhållande som står i motsats till det samhälleliga skenet, till den konventionella uppfattningen. Kåserierna säger understundom inte motsatsen till det K. J. menar, utan uttalar precis det hon menar, vilket innebär en motsats till vad *andra* menar. I slutet av ”Sexualsystemet” förvånas så berättarjaget över att ingen ifrågasätter sedlarna hon betalar med, ”ty att inte pengar är [köns]neutrala kan man få veta av första bästa löneredigeringskommitté”. I ”Fredrika Bremers staty” återkommer hon till just denna kommitté vars uppgift är att ”sexualreglera statslönerna”. En sådan kommitté satt verkligen och drog ut på sitt arbete, vilket försenade ikraftträdandet av den reformerade Regeringsformens § 28, som öppnade högre statliga befattningar för kvinnor ett par år.¹⁷⁰ K. J. gör ett slags strukturell analys, benämner ett faktum, som framstår som en ironi eftersom den river isär ett samhälleligt sken.

Att avslöja samhälleliga myter är det uppdrag K. J. ger sig i ”Anmärkningar”, och det gäller särskilt myten om Kvinnan. ”Aldrig har jag skymfat henne med det brutala påståendet att hon fyllde sin bestämmelse, aldrig fabulerat om det lätta, ljuva och fröjdesamma i hennes värv”, skriver hon exempelvis om husmodern (”Danaidernas döttrar”). Varje tal om ”bestämmelse” är en myt, vilket K. J. också kommenterar genom att späcka figurationen med just myter: ”Varje natt repade okynnigt upp hennes Penelopeväv”, husmodern är en ”Eva som evigt gör paj av fördärvliga äpplen”, men suckar med ”något mer än danaidens leda vid sitt säll” (”Danaidernas döttrar”). Penelope, Eva och danaiderna främmandegör husmoderns vardaglighet genom att likna den vid antika och bibliska myter om kvin-

edi) och *diegesis*, dvs återberättande diktning där berättaren själv träder fram, samt epik, som blandar *mimesis* och *diegesis*. Hos Aristoteles, däremot, utsträcks begreppet *mimesis* till att gälla all diktning. I den mån satirens motsägelser helt enkelt efterbildar verklighetens motsägelser utan någon förmedling, är den således *mimesis* i Platons bemärkelse. Platon, *Staten*, s. 123, bok 3:394b–c; Arne Melberg, förord till Aristoteles, *Om diktkonsten*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 2005, s. 14ff.

170 Ang. artiklar i *Tidevarvet* som kritiserade löneredigeringskommitténs arbete se Wägnerkapitlet. Jfr även Eskilsson, *Drömmen om kamratsambället*, s. 81f.

nor som är ansatta, instängda, skuldbelagda. Samtidigt tydliggörs föreställningen om kvinnlighet i allmänhet och husmodern i synnerhet som moderna myter. Skenet täcker en våldsamt motsägelsefull verklighet.

Lukács uppfattning av satiren som mimesis gör den för honom till ett effektivt vapen: den uppåtgående klassen ”kan rikta sin kritik mot själva hjärtpunkten hos den klass vars existens är bunden vid föråldrade produktionsförhållanden som måste sprängas. Det omvända förhållandet är däremot otänkbart.”¹⁷¹ Den marxistiska teorin ger hos Lukács satirikern en nödvändig klassstillhörighet, men hos Marx’ samtida Kierkegaard kan man inte vara så helt säker i förväg på vart historien ska ta vägen och ironikern kan, som sagt, aldrig vara definierad av något annat än av sin personlighet.¹⁷² Även Kierkegaard räknar med att ”det Gamle maa sees i sin hele Ufuldkommenhed”, men det är ett arbete för den tragiske hjälten. Ironikern, varnar han Lukács på ett knappt hundraårigt avstånd, äger inte det nya. ”Han veed blot dette, at det Nærværende ikke svarer til Ideen. Han er den, der skal holde Dom.” Ironikern pekar vidare, men vet inte mot vad, hävdar Kierkegaard.¹⁷³

Ironins oändliga negativitet har dock även hos Kierkegaard ett slut (till skillnad från hos de Man). Eller snarare: *ironins* negativitet är oändlig, men ironikern har en uppgift att stanna upp rörelsen. Först då, menar Kierkegaard, får ironin faktiskt sin riktiga betydelse, ”sin sande Gyldighed”.¹⁷⁴ Ironins sanning kommer till sin rätt först när ironin ”behärskas”, får sin plats som ett ”moment”. Men det är inte vilket moment som helst:

Man har i vor Tid ofte nok talt om Tivlens Betydning for Videnskaben; men hvad Tiveln er for Videnskaben, det er Ironien for det personlige Liv. Ligesom derfor Videnskabsmændene paastaae, at der ingen sand Videnskab er mulig uden Tivl, saaledes kan man med samme Ret paastaae, at intet ægte humant Liv er muligt uden Ironi. Naar Ironien nemlig først er behersket, da foretager den den

171 Lukács s. 22.

172 Kierkegaard s. 301.

173 Ibid. s. 298.

174 Ibid. s. 354.

modsatte Bevægelse af den, hvori den ubehersket forkynder sit Liv. *Ironien limiterer, endeliggjør, begrænder* og giver derved *Sandhed, Virkelighed, Indhold*; den *tugter* og *straffer* og giver derved *Holdning* og *Consistents*. Ironien er en Tugtemester, som kun den frygter, der ikke kjender den, men som den elsker, der kjender den.¹⁷⁵

Här blir det tydligt hur starkt präglad Kierkegaards ironiuppfattning är av Platons framställning av Sokrates: det är sanningen som ska sökas även om sanningen är att den inte står att finna, att människan ingenting kan veta.¹⁷⁶ Kierkegaard ägnar en god del av avhandlingen åt att argumentera mot den romantiska uppfattningen av ironi som ett sätt att nå en esoterisk kunskap om helheten, det Kierkegaard kallar ”spekulativ” ironi. För Kierkegaard kan ironins resultat endast vara negativt, men det är en negativitet som syftar till att urskilja den sanning som är möjlig att nå. Han beskriver ironin som en väg; den blir en metod, en dialektik.¹⁷⁷

Det blir också tydligt i citatet ovan varför hans författarskap kom att bli en av utgångspunkterna för en tradition av existentiell filosofi. Avhandlingen om begreppet ironi gäller livet snarare än litteraturen, i den mån de går att skilja åt hos Kierkegaard; en av de teser hans avhandling driver – som återfinns i citatet ovan och som även citerats som motto till detta kapitel – är också att ”ett liv, som förtjänar att kallas mänskligt [begrinner] med ironi”. Den tesen är också K. J.:s. Hennes sätt att paradoxalt nog använda ironi för emancipatorisk agitation har en ansats som liknar Kierkegaards. Ironin upplöser alla sanningar och splittrar varje utsägelsetposition, vilket utesluter alla möjligheter till positivt framställda krav, men det finns en stoppkloss. Ironin fångas upp av en kropp, en inkarnerad sanning.

GESTALTNING: INKARNATION

Ordet blir kött överallt i K. J.:s författarskap. Att ge bokstaven liv är också allegorins ärende och den materialisering som ständigt pågår i ”An-

¹⁷⁵ Ibid. s. 354f, Kierkegaards kurs.

¹⁷⁶ Jfr Platon, ”Sokrates försvarstal”, s. 17ff; Kierkegaard se särskilt s. 217 och s. 305ff.

¹⁷⁷ ”Ironien er som det Negative Veien; ikke Sandheden, men Veien.” Kierkegaard s. 356.

märkningar” är en allegoriserings som arbetar i texterna. Kroppsligheten uppenbarar en sanning, ger sanningen en närvaro, en ovedersäglig verklighet och fungerar som det ständigt jagande, ironiska intellektets rastplats. Om ironin hos Kierkegaard är ”tuktomästaren” så erbjuder allegoriseringsen i K. J.:s texter ett viloställe. Allegoriseringsen fångar ironin, men måste också hårbärgera den. Hos K. J. är den kropp som uppenbaras betydligt mer komplicerad än en samhällsmoder som fostrar nya samhällsmödrar. Själva kroppen kan i sig rymma motsägelser, liksom pseudonymen Huck Lebers antytt kvinnliga kropp. Dessa motsägelser är effekter av komplicerade relationer mellan röst, kropp och samhälle; kroppens villkor i sinnevärlden är i sig ett problem hos K. J. För att utreda dessa relationer tas utgångspunkt i litteraturen, i författarens röst.

Fortsättningen av meningen ur den platonrecension jag citerade tidigare visar hur författarens röst gör ordet till kött:

Hans tankar kunna vi icke anamma, hans världsbild är oss en barnkammarfabel, men han själv, uppenbarad i sin konst, förblir oss ett evigt under och mönster. I hans intellektuella komediscener, uppförda av figurer i högsta vitalitet, som inte alls ana att de egentligen sprattla i en filosofisk marionettpjäs, korsa sig glimtar av fina löjen och lindansar över avgrunder av dunkla problem en älvligt skalkaktighet, som kan påminna om Shakespeares vigaste lustspel. Här lyftas tunga vikter utan skönjbar muskelansträngning av en idealt danad grekisk atlet.¹⁷⁸

Exemplen ur K. J.:s litteraturkritik på att ord blir levande kroppar – eller misslyckas med att leva – skulle kunna mångfaldigas. Litteraturens förmåga att frambesvärja liv är K. J.:s kanske viktigaste kriterium vid bedömningen. ”Pennskafvet är nämligen en riktig mänska”, skriver hon exempelvis uppskattande i recensionen av Wagners roman, men till Mari-ka Stiernstedts roman *Det röda inslaget* (1907) var hon något mer ambivalent: ”Det vore förhastadt att beskylla dem för liflöshet; af papper äro de icke gjorda, som annars ofta romanfigurer, men de lefva artificiellt, och

178 K. J., ”Gästabudet och några andra dialoger av Platon”.

hade förf. anbragt någon af dem på dödsbädden, så skulle man troligen icke känt sig nämnvärdt skakad.¹⁷⁹ Hugo Öbergs kvinnoporträtt däremot ”ega den sorts yttre behag, som tjusa våra småttingar framför lek-saksmagasinet skönhetsexpositioner, och deras själsliv yttrar sig däri, att de pipa när man klämmer dem och blunda när man ruskar dem”.¹⁸⁰ Författarens röst framkallar kroppar; rösten materialiserar. Det är egentligen inget annat än en omformulering av att konsten gestaltar. Gestaltningen skänker kropp och liv åt en idé, och i K. J.:s texter nöts denna figur in med särskild intensitet. I platonrecensionen är litteraturens gestalter ”figurer i högsta vitalitet” som kommer till liv och ”lindansar” över problemens ”avgrunder”, men även författaren själv blir ”uppenbarad”. Dessutom öppnar den förkroppsligande retoriken för att leka med Platons idealism. De filosofiska problemställningarna får i recensionens sinnevärld fysisk tyngd, blir ”tunga vikter”, och lyfts av Platon eller möjligen av Sokrates – hur som helst ”av en idealt danad grekisk atlet”. Tankebyggaren blir i K. J.:s text en kroppsbyggare.

Även i recensionerna i *Tidevarvet* under rubriken ”Böcker och författare” lyssnar K. J. efter författarens röst och spanar efter en uppenbarad kropp. Filosofen Hans Larsson använde dialekt i sin samling berättelser *Per Ståstdräng och de andra* (1924). Det anspelar K. J. på i sin recension, men i en tvetydig formulering som också refererar till författarens stil: ”Han talar ogenerat sitt modersmål, som är skånska transfigurerad till den finaste andliga dialekt.” (”Filosofen på byvägen”) Stilen som modersmål lokaliseras till en plats, ”den provins i sin själ som han kallar hemmabyarna”. För säkerhets skull påminner K. J. om att platsen används figurativt som beskrivning av berättelsesamlingens säregna hållning: ”Hemmabyarna är som sagt ett själsläge och ingen lokalitet.” Landskapet blir recensionens sammanhållande *topos* – det vill säga det område varifrån

179 K. J., ”Pennskaftet af Elin Wägner”, *StD* 30.10.1910; K. J., ”Det röda inslaget. Roman af Marika Cederström”, *StD* 04.12.1907. Stiernstedt var vid denna tid gift Cederström – därav efternamnet!
180 K. J., ”Allt under himmelens fäste... Tre berättelser af Hugo Öberg”, *StD* 22.09.1906.

texten hämtar figurationen – och i detta fall blir recensionens *topos* faktiskt också en illustration av begreppet *topos*' etymologi; ordet betyder just "plats".¹⁸¹ Stilen får även ett slags kropp som rör sig bland föremålen för berättelsen, han

far [...] ömt försiktigt med ett trevande sökljus kring bland de skymtande, böljande och försvinnande gestalterna. Det är som att se ett ansikte i brassken eller månglans eller solfallsreflex. Det blir vackrare och sannare, och det uppenbarar hemligheter som det inte vet. ("Filosofen på byvägen")

Hans Larsson går i denna samling mycket riktigt omkring bland människor i sina hemmabyar, men i K. J.:s recension gäller stycket i första hand det filosofiska förhållningssättet. Gestalterna i berättelsen blir hos K. J. figur för en karakteristik av filosofens litterära metod. Recensionen blir i sig en gestaltning av Hans Larssons berättelser. Litteraturens röst materialiserar kroppar, och K. J.:s röst upprepar förvandlingen och materialiserar i sin tur litteraturens ord till kropp.

Stil som röst och kropp är i sig inte några originella figurer; i en annan Tidevarvsrecension finns en mer konventionell variant av den senare, tankeinhållet omslutet av formens hud: "Den form, om än så briljant att skåda, som inte sluter tätt som hud om innehållet, är inte rätt äkta", slår K. J. fast ("Verskonst"). Käseriet "Fredrika Bremers staty" tydliggör emellertid hur långt hon driver denna logik. I beskrivningen av Hertha materialiserade Bremer sin egen ande, menar K. J.: "när hon diktade den bok hon kallade 'En själs historia' gjöt hon sin ande i linjer som dessa". Den sanna statyn av författaren – vilket för K. J. är statyn av Bremers ande – blir därför inte ett porträtt av den författarkropp som levde mellan 1801 och 1865 utan författarröstens porträtt av sin ande i Hertha, argumenterar K. J.

Om en av röstens funktioner är att materialisera, att förkroppsliga, så innebär det förstås också att en av kroppslighetens funktioner är att ge

181: Jfr Eide "Tópos". Det latinska ordet är *locus*. Lausberg förklarar begreppet genom att kalla det ett slags sökformel: "Die 'Örter' [...] bestehen in rahmenmäßigen Such-Formeln, die zum Finden eines passenden Gedankens führen können." Lausberg § 260.

kropp åt rösten: att låta rösten bli materialiserad, ta gestalt. I inledning-
en till kåseriet "Den aktuella själen" finns en röst: det "höjde sig en röst i
den brusande stillheten". I nästa stycke kopplas rösten till en kropp, el-
ler åtminstone till "en innehavare av körkort", men rösten föregår ofta
kropp i "Anmärkningar" och leker med föreställningen att rösten är pri-
mär i förhållande till kroppen. "En röst och en fladdrande låga var hon
för mig" skriver K. J. exempelvis i sin ömsint beundrande runa över Alf-
hild Agrell, "I stället för blommor". Texten figurerar Agrells rörliga vä-
sen som ett slags okroppslighet, "den allt tunnare gestalten gickade ens
blickar som en ofullständigt materialiserad andeskepnad".

Anden som söker en materialisering är en återkommande figur i K. J.:s
texter; Nemesis sätter ihop sin kropp överallt i "Anmärkningar" – själva
kroppsbliandet är en upprepad gest. Så hotar damen i "Den röda mattan"
att finna en kropp trots att hon egentligen är dödförklarad: "Men hen-
nes ande har ingen ro: den fortfar att fladdra omkring i en värld som inte
längre är inrättad att hysa den och söker inkarnation i skepnader för vil-
ka den principiellt borde rysa." Detta omvända sparagmos vänder möj-
ligen ironins isärslitna, passiva kropp mot en antydan om återuppstån-
delsens aktiva förnyelse; damen är likt Nemesis en ande som kräver en
kropp för att verka.

Anden har i "Anmärkningar" dessutom förmåga att bli kvar efter den
förgängliga kroppens begravning. Bremer själv är nämligen närvarande
i 1920-talet i ett annat slags kropp – en kuslig kropp. I kåseriet "Årsta"
driver K. J. med den likgiltighet varmed svenskarna behandlade Fredrika
Bremers hem, den "borg där det mäktigaste hjärta har vaknat och stor-
mat och stillnat".¹⁸² Bremers fysiska existens har övergått i andlig existens,
men i K. J.:s kåseri återfår den kroppslighet. Det spökar på Årsta:

182 Ett "Kvinnornas hus" hade under många år varit på tal och i samma nummer av *Tidevarvet* som
K. J.:s kåseri "Årsta" rapporteras från "Årstakommitténs soaré". På Baltiska utställningen 1914
hade kvinnoföreningarna haft sina utställningar i en kopia av Bremers Årsta, vilket inspirerat till
en permanent hemvist. Tanken var att köpa en fastighet i Stockholm och alltså inte att flytta in
Bremers hem. [osign] "Årsta, kvinnornas blivande egna hem", *Tidevarvet* nr 16 19.04.1924.

Men nu och för all framtid är Årsta fullkomligt besatt. En ande svävar ständigt från rum till rum, ilar i trapporna och fladdrar kring hallens linjenobla granitkolonner. Där hjälper ingen exorcism.

Detta vigda slott må köpas och säljas och besittas efter världslig lag, men aldrig bor där någon annan än Fredrika. ("Årsta")

Det spelar ingen roll om Årsta omsätts på marknaden, argumenterar K. J., för Bremer kan inte drivas ut. Hela stället är "besatt". Bremers närvaro är ovedersäglich och den allegoriserings som verkar i "Anmärkningar" låter närvaron ta kropp. Sanningen inkarneras. En kropp kan inte vederläggas.

Den värnlösa kroppen

Kroppslighet ger ovedersäglich närvaro åt en föreställning, manifesterar ett förhållande, men gör den också tillgänglig för åverkan. Kroppen utsätter individen för omgivningen – den omgivningen som är samhället och historien, men innan kroppens relation till de stora politiska sammanhangen undersöks, vill jag uppmärksamma hur denna utsatthet iscensätts även i recensionernas gestaltning. I recensionen av Lydia Wahlströms roman *Biskopen* (1924) skriver K. J. om Daniel Malmbrink, romanens huvudperson:

Med sina ansenliga och utan miskund [sic] framhävda defekter besitter Daniel Malmbrink den för en romangestalt väsentligaste charmen: irrationell och oundkomlig verklighet. Han lever, och det finns ingenting att göra åt den saken. ("Daniel Malmbrinks fall")

Wahlström har lyckats framkalla en levande kropp, anser K. J., och här utnyttjas den figuren till att dels låta kroppsligheten utbreda sig även till författaren, dels erotisera förhållandet mellan författare och romanperson. Recensionen fortsätter:

Genom denna kardinaldygd avtvingar han den aldrig så chockerade läsaren en motvillig och förargad sympati, som går till mötes det hemliga välbehag varmed författaren mitt under ironins prickningar och tjuvnyp smeker sin saftiga skapelse. ("Daniel Malmbrinks fall")

Svensson menar att *Biskopen* är Wahlströms självporträtt och antar att K. J. förstod det. De båda hade haft ett förhållande under studietiden i Uppsala och brytningen blev plågsam för K. J.¹⁸³ Den ”ironins prickningar” med ”hemligt välbehag” som K. J. tillskriver författaren kan lika mycket vara en självreferens: recensionen tjuvnyper Wahlström och prickar hennes ”saftiga skapelse”. Och att recensenten erkänner en ”förargad sympati” för huvudpersonen får en extra kärleksfull tyngd. Oavsett hur det förhåller sig med den saken är recensionen exempel på hur kroppslighet laddas med särskild innerlighet i K. J.:s texter, men att kroppsligheten samtidigt blir omöjlig att skydda mot ”prickningar och tjuvnyper”.

Det allvarsamma läge kroppsligheten riskerar genom sin värnlöshet klargörs i en recension av Fogelklous *Vila och arbete* (1924), en utgåva av en serie föredrag om psykologi. K. J.:s inledning preciserar den psykologiska diskursens effekter:

Vill man emellertid avplocka själen dess hävdvunna nimbus och högfärdiga bördsanspråk har man bara att kalla den ”psyket”. Så magiskt verkar denna chikan att själen ligger värnlös som ett avklätt offer på operationsbordet. Och det kan inge en viss bitter skadeglädje att se den reducerad till sådan ynkedom, denna demon som i hägnet av tusen vidskepligheter lyckats hålla oss i obestridd livegenskap. (”Frälsande psykologi”)

Associationen till Foucaults tes att ”själen är kroppens fängelse” kan tyckas häpnadsväckande nära till hands, men K. J.:s poäng ligger närmare den ursprungliga, platonska idén om det omvända förhållandet.¹⁸⁴ Själen är möjligen en ”demon” som håller människan i ”livegenskap”, men kroppsligheten har ingen befrielse att erbjuda. Dessutom är det här själva själen som materialiserats och kroppsligheten skapar endast en yta att våldföra sig på. Utan kläder och utan förmåga att värja sig mot operationsinstrument som skär upp och utan nåd blottar insidan – så hjälplös är kroppens grundläggande situation i världen hos K. J. Våldet utövas i detta fall

¹⁸³ Svensson s. 136ff.

¹⁸⁴ Foucault, *Övervakning och straff*, s. 35.

av en ny vetenskap, en ny diskursivitet: det är begreppet ”psyke” som gör själen ”värnlös” likt en kropp utlämnad till operation.

Operationen utförs dock i ”Anmärkningar” mest effektivt av tekniken. Varje själ tvingas in under teknikens makt, framhåller K. J. i kåseriet ”Den aktuella själen”:

Det skall inte nekas att religioner, filosofier, samhällsidéer, konst och poesi jämte upptäckandet av Amerika, och universum har lämnat sina dryga bidrag till själens evolution. Men allt det där tillförde mer stoff än form och har anseeligt överskattats i sina verkningar. Sådant kräver ett produktivt tillägnande som inte många inlåter sig på och som dessutom ofta har visat sig kunna försiggå utan att nämnvärt derangera den gamla mänskan.

Tekniken däremot! Aldrig sågs en världserövrare så insinuant och så omoständig. Den tycks sikta på masseffekter och bekymra sig endast om ting- en, allt medan den tar de aningslösa individerna var för sig under behandling och knådar om själarna. Den utlovar endast materiella förmåner och oskyldigt världsliga nöjen, till intet förpliktande, och så översvämmar den sina offer med nya världsbegrepp, livsuppfattningar, känslorytmer och viljeimpulser. Kanske kommer den en gång att avslöjas som religionsstiftare. (”Den aktuella själen”)

Utgångspunkten för utläggningen känns igen från Mayreders distinktion mellan kultur och civilisation – tekniken driver utvecklingen, men måste hinna uppfångas och omfattas av kulturen – men K. J. gör förhållandet mellan teknologin och den kulturbärande själen mer omedelbart: tekniken ”knådar om själarna”.¹⁸⁵ Ord och tankesystem påverkar ”själens evolution”, skriver K. J., men tekniken som strängt taget endast berör det ”materiella” sätter i själva verket villkoren för själens verksamhet. Själens blir en kropp, vars form är tillgänglig för teknikens ”behandling”, den ”översvämmar” individen.

Om andens kroppslighet formas, eller åtminstone görs sårbar för teknikens ingrepp, så kan även ord tillfoga avsevärd skada. ”Kvinnliga diktfigurer är utsatta för fataliteter som deras lyckligt irreala existens borde ha fri-

¹⁸⁵ Harrie noterar en allmän oro under 1920-talet för att de ”tekniska framstegen [...] förflocka kulturlivet och splittra ut människornas strävan på oväsentligheter”. Harrie s. 164.

tagit dem från”, inleder K. J. recensionen ”Hamlets mor” och fortsätter:

Det händer dem att hos de herrar som ex professo åtar sig deras tolkning och taxering inför världen tända en obehörig passion, och det händer dem att hos denna samma mönstringsnämnd stöta hårt mot instinktfordringar, traditioner och ideal som hör hemma i en helt annan sfär än den estetiska. Så passerar de genom litteraturhistorien och allmänbildningen, om de hinner så långt, skymda i svärmeriets tjocka dunster eller behängda med ett varningsplakat som stämplar dem till onaturliga varelser (varmed menas konvensbrytare). (”Hamlets mor”)

Den patriarkala litteraturkritiken reagerar på fel signaler och begår därmed tjänstefel, påpekar K. J. Vid litteraturtolkning gäller ”den estetiska” bedömningen och inget annat, och feltolkningen är ingen småsak; dessa materialiserade ”diktfigurer” riskerar att gå maskerade och oigenkända. Jeanne d’Arc har dock ett bättre utgångsläge, menar K. J. i ”Den heliga Jeanne” – oavsett vad de manliga författarna hittar på med henne” så står hon åter nästa morgon avtecknad mot himlen lika hjärtebetagande, klar och och oförklarlig”. K. J. drar slutsaten: ”En slik uppenbarelse är oantastlig för tolkning” (”Den heliga Jeanne”). Dessvärre är hon ett undantag. Tolkningens våld har makt att vanställa till oigenkännlighet och negligering kan resultera i fullständig tillintetgörelse.

I ”Den permanenta konstutställningen” har seleniten vandrat omkring bland de offentliga angelägenheter som är stadsrummets statyer och han förvånas över att ingen av de förbipasserande lägger märke till konsten. När statyerna väl kommit på plats, förklarar K. J., glöms de helt enkelt bort och seleniten reflekterar förbluffad över ”detta högdragna brons- och stensläkte som för en sorts osynlig existens mitt i trafiken”. Ett helt släkte ”för en sorts osynlig existens”. Det som inte erkänns, inte tilltalas, antyder kåseriet, förlorar synlighet om den så befinner sig mitt i offentligheten. Den kropp som inte omtalas, uttalas, upphör trots allt i en mening att existera. Omgivningens makt kan sannerligen vara förintande.

Teknologisering – marknad

Omgivningen i "Anmärkningar" är i hög grad karakteriserad av marknad. Hos Lagerlöf är kropp och röst i varuform en förbannelse som måste brytas för att ge kapitalets omlopp i samhällskroppen sitt rätta flöde. Hos K. J. är däremot rösten som vara ett grundvillkor, ett faktum att förhålla sig till – såväl röst som kropp är redan i omlopp på marknaden. Det innebär inte att varumarknadens inverkan på röst och röstens kroppslighet skulle vara invändningsfri. "Anmärkningar" återkommer ständigt till hur marknaden sätter gränser för röst och själva varuformen är ytterligare en aspekt av röstens materialisering i kåserierna.

I kåseriet "Hängmattan" framställs författarna som ett proletariat, utnyttjat av en marknad som kräver nöjeslitteratur. Ingen har någonsin lyckats med konststycket att verkligen läsa i en hängmatta, påstår K. J., som dessutom misstänker att folk faktiskt inte ens läser ("Och romaner som genom kringirrande och hantering har lossnat i ryggen kan ju nog göra anspråk på att betraktas som lästa. Närmare än så bör man inte undersöka förhållandet."), men "böcker till hängmattan" ska likväl produceras:

Det är fångslande att besinna hur de massor av lättlästa volymer som flyter omkring på hotellverandor och kring friluftsvilans ljuva stolar håller en växande armé av flitiga diktare i den kallsvettigt spända samling ur vilken publikens förströelse aningslöst framgår. ("Hängmattan")

Detta författarproletariat är lekfullt introducerat redan ett par månader tidigare i "Rapsodens återkomst", där K. J. skärsådar gåtan med det anonserna kallar "succèsböcker [sic]". Frågan är vem som tjänar pengarna – det är hur som helst inte författarna. "Den traditionella författarmisären, som ger en så varmt mänsklig tusch åt litteraturhistorien" har i det tidiga 1900-talet ändrat karaktär och visar numera "en fackförenings hela systematiska missnöje i uppsyn och yttringar". Det vilar förvisso ett påtagligt löje över K. J.:s succèsboksförfattare, "krängande ut proletären som dväljes innanför deras salongsmässiga apparition", men granskning-

en av marknadens villkor är nog så allvarlig och frågan om var pengarna hamnar leder vidare:

I sin rådlösa förvirring gissar man ovillkorligt på förläggaren. Men den aldrig så lite erfarna vet att i galnare tunna kan svårigen hoppas. Hur förläggare drar sig fram med familj och villa och bil och allt är en gåta inför vilken man måste resignera, ty på böcker förtjänar de notoriskt ingenting; ja de förnämligaste bland dem kan i förtroliga kontorsstunder ge ifrån sig de gripande tragiska orden: "Jag får aldrig sälja en bok." ("Rapsodens återkomst")

Förläggarnas inkomster kan K. J. inte vidare utreda, men hon ger trots allt förlagen förtjänsten av att mot alla odds underhålla en utrotningshotad yrkeskår. Författarna är "tillintetgjorda i sin idé" och tvingas anpassa sig till korta radioinslag eller, än värre, till den stumma filmen.

Denna teknik hotar att helt upplösa bokmarknaden:

Romaner skrivs i alla händelser än i dag, men för morgondagen ges ingen säkerhet. En så omständlig affär som detta ålderdomliga hantverk tör inte länge kunna upprätthålla sin svagt motiverade existens. Dess plats i den våldsamt uppsvällda julmarknaden kan ledigt fyllas av tidsenligare industriartiklar, och den allt otäligare livsrytmen skall svepa författarna bort från detta knåp som ingenting annat betyder än förarbeten och studier till deras egentliga uppgift: scenarion. I begynnelsen var ordet och vid änden står filmen. ("Universalspråket")

"Universalspråket" är K. J.:s namn på filmen i kåseriet med samma namn – tanken på universalspråk, exempelvis esperanto, hänförde många debattörer under 1920-talet som ett led i att förhindra krig och rörelsens främste företrädare i Sverige, Stockholms borgmästare Carl Lindhagen, skrev faktiskt en riksdagsmotion i saken.¹⁸⁶ K. J. var emot. Argumenten preciserade hon i kåseriet "Babels nya skyskrapa", som jag strax kommer till, men i "Universalspråket" är det alltså filmens effekter på författarna som beklagas. Romanförfattarens "svagt motiverade existens" övergår i de

¹⁸⁶ Se Carl Lindhagen, "Ett världsspråk", *Tidevarvet* nr 10 08.03.1924; Nils Nordlund, "Världsspråksfrågan", *Tidevarvet* nr 16 19.04.1924. *Tidevarvets* läsare bjöds även på ett smakprov av konstruerat språk. [osign.] "Världsspråksfrågan", *Tidevarvet* nr 18 03.05.1924.

mer konjunkturstarka radiotalaren och scenarioförfattaren.

De svenska stumfilmsframgångarna, flera av dem byggda på Lagerlöfs romaner, hade erövrat världen och 1924 var alltså året då filmatiseringen av *Gösta Berlings saga* gjorde succé.¹⁸⁷ Klara Johanson älskade *Gösta Berlings saga* mer än någon annan av Lagerlöfs romaner och kommenterar beskt filmatiseringen:¹⁸⁸

Och nu bär ryktet till mig att detta oerhörda poem har tolkats till ovan nämnda esperanto och i sådant skick gör häftig lycka hos en generation vars uppfostran och anlag har förmenat den att stifta bekantskap med originalet. Har man något att förevita denna generation, inte är det intelligenssnobberi: de välkläddaste liksom de andligen förnämligaste individer sitter ödmjukt framför de av osynliga händer vända bladen i *Biblia pauperum*. ("Universalspråket")

Karakteristiken av filmen som en "Biblia pauperum" – som kyrkmålningar brukar kallas, ordagrant en Bibel för fattiga (analfabeter) – var givetvis än mer träffande före ljudfilmen. Kåseriet avslutas med ett trumpet konstaterande att hon har "mycket att övervinna och lära innan jag mognar att se Gösta och majorskan projicerade på ett lakan". Denna misstänksamhet mot filmen delade K. J. med stora delar av kulturetablissemangen och faktiskt även med folkbildningskretsar, bland annat det socialdemokratiska ungdomsförbundet.¹⁸⁹ Det K. J. finner anmärkningsvärt är ock-

187 Liljenberg s. 46ff och s. 61ff. För en diskussion om film, filmindustri och *Filmjournalen* under första hälften av 1900-talet, se även Eva Blomberg, *Vill ni se en stjärna? Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund 2006.

188 Ang. K. J.:s kärlek till *Gösta Berlings saga* se Klara Johanson, "Från 'Gösta Berling' till 'Jerusalem'", *Ord och Bild* 1903, s. 503–510. Se även Burman, *KJ*, s. 178f.

189 Kjell Jonsson, "Den allmänna nedbusningen. Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära", *Lychmos*. Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria 1991, se särskilt s. 114f. Jfr även Hirdman, *Den socialistiska bemäffran*, s. 171ff. Föraktet för filmen var del av den splittring mellan hög- och lågkultur som präglade moderniteten, vilket i sin tur var del av det förakt för massan som många intellektuella utvecklade. Massan kodades dessutom i kvinnliga termer och föraktet för massan anknöt ofta till en misogyn hållning. Den elitism K. J. utvecklar har emellertid ingen annan grund än upplysningens: Tänk själv! Eller med Kants ord: "Sapere aude! Hav mod att göra bruk av ditt eget förstånd! lyder alltså upplysningens valspråk." Immanuel Kant, "Svar på frågan: Vad är upplysning?" *Vad är upplysning? Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegren*, red.

så vad hon uppfattar som en allmän tendens att frånhända sig läskunnighet. Det är den ”analfabetism” som de moderna fattigbiblarna – radion och filmen – inbjuder till som upprör, och marknadens makt att forma författarrösten som uppmärksammas.

För författarna, som bjuder ut sina röster på marknaden, får dessutom röstens förkroppsligande i varuformen groteska konsekvenser. ”Rapsodens återkomst” inleds med en makaber liknelse:

I Chicagos underbara slakterier tillvaratages och användes med rationell genialitet varenda atom av den gris som har äran att passera därigenom till sin eftervärld – utom dödsskriet, brukar förevisaren skämtsamt upplysa begäpande främlingar. Men när nyligen denna stående kvickhet serverades en engelsk författare hade han ett förståndigt genmäle till hands: ”Nå radion då?”

Han kan ha haft i baktankarna ett större slakthus och ett annat offersläkte, som även det tycks hänvisat till den nyaste tekniska vurmen om det vill vinna spridning för sitt själslivs yttersta uttryck. Vår pågående kultur är visserligen inte ännu till den grad fulländad som Chicagos yppersta institution, men tendensen att exploatera skenbart avskräde och göra korv av den oaptitligaste materia sticker i ögonen. (”Rapsodens återkomst”)

Marknaden begär inget mindre än att få slakta författarna i nya media – författarna är ett ”offersläkte”. Rösten materialiseras som en vara: även ”dödsskriet” ska säljas.¹⁹⁰ Möjligen är det fetiseringen av varan som tillåter möjligheten att ”göra korv av den oaptitligaste materia” och att det ”skördas profit av gåvor som man i annat fall skulle frestats att kalla ringa”, men K. J. lägger den kritiska tyngden på själva den nya teknologin. År 1924 var radio ett rykande färskt medium; de första provsändningarna gick av stapeln år 1923 och K. J. befarar omedelbart det värsta. Författarens

Brutus Östling, Stehag 1992, s. 27. Ang. splittringen i hög- och lågkultur, masskultur samt feminiseringen av massan se Andreas Huyssen, *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Post-modernism*, Bloomington & Indianapolis 1986; John Carey, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*; Felski passim; Ledger s. 177–198.

¹⁹⁰ Harrie diskuterar radions intåg i de svenska hemmen från sin utsiktspunkt ett decennium senare. Om radioteater skriver han bl a följande: ”Och själva denna skapardrift berövas alla sina instrument utom ett enda: rösten. [...] Inför mikrofonen måste den dämpas, hållas vid rumstemperatur, arbeta med små medel och diskreta nyanser.” Harrie s. 170–200, citatet på s. 191.

röst ställs i ett fatalt beroendeförhållande till ”den nyaste tekniska vurmen”. Villkoret att omsättas på en marknad delar emellertid författarens röst med alla andra offentliga röster, inte minst de politiska rösterna.

”Den som skall välja” är den sista i raden av ”Anmärkningar”, publicerad ett par dagar före valet, och här iscensätts den röstberättigade och förvirringen inför tilltalet i vad K. J. kallar ”bjudningsbrevet till politiska val”. Å ena sidan behandlas man som ”politisk baby”, en politisk ”analfabet”, å den andra sidan ”faller dock det outhärdliga ansvaret på mig personligen”. De politiska alternativen personifieras i ”den lyftande föreställningen att moder Svea eller Komintern väntansspänt blickar en djupt i ögonen för att avläsa där sitt väl eller ve” – vilket dock visar sig vara en synvilla. ”Vad ett valmanifest egentligen vill bibringa är övertygelsen att man inte har något val”, konstaterar K. J. och föreslår att de manipulerande förolämpningarna skulle bytas ut mot vanlig hederlig reklam ”underdecknade Moder Sveas hovleverantör eller Kommissionär för Kommunistiska Internationalen”. Politiska idéer, antyder kåseriet, är underkastade marknadens villkor liksom alla andra offentliga röster och säljs som vilka varor som helst. Moder Svea och Komintern är enligt kåseriet inte det minsta intresserade av den enskildes mening, men desto ivrigare att få sälja sin vara och därmed omsätta den enskildes röst i företaget.

K. J. frilägger den offentliga röstens omständigheter i cirkulation på varumarknaden och visar hur teknologin sätter nya gränser för den medialiserade rösten. Makten utövas genom teknologisering och disciplinerande diskurser, och den demonstreras på en kropp som ”ligger värnlös” (”Frälsande psykologi”); allegoriseringen i ”Anmärkningar” tydliggör hur makten opererar, men är också en konsekvens av att rösten antagit varukaraktär. Eller annorlunda uttryckt: rösten såsom materialiserad blir sårbar för teknologier och disciplinering – kroppsligheten innebär helt enkelt att rösten underkastas samhällelig existens och hos K. J. är det en plågsam process. Varukaraktären framställs i sin tur som en aspekt av de historiska villkor som röst och kropp är underkastade. Det arbete allego-

riseringen utför i texterna är således att inkarnera en sanning, stoppa upp den ironiska rörelsen, och – lika viktigt – att gestalta våldet mot den sanningen. Men det liv som allegorin ger åt bokstaven kan också, som författarslakten påminde om, resultera i det groteska och framför allt blottlägger det, som nästa avsnitt ska visa, motsägelsefulla aspekter av kroppsligheten i ”Anmärkningar”.

Korporation

Lukács framhåller kroppens motsägelser som utmärkande för satiren. Det är de samhälleliga motsägelserna som ska åskådliggöras, men ”satirikerns världsåskådning [måste] omedelbart kunna förkroppsligas i sinnliga gestalter”, inskräper han. Eftersom satiren inte *förmedlar* sin analys, inte argumenterar för den, är det absolut nödvändigt med ”omedelbar evidens, en omedelbar suggestionskraft”, en kropp.¹⁹¹ Denna motsägelsefulla sinnlighet ger gestaltningen drag av det groteska och det fantastiska, påpekar Lukács.¹⁹² Hos K. J. tar det motsägelsefulla samhället gestalt i personifikationer som den återuppståndna husmodern i ”Danaidernas döttrar” eller den envist reinkarnerade damen i ”Den röda mattan”, men som mest grotesk blir hon när det gäller offentlighet, preciserad till marknad. Memoarer blir i denna förkroppsligande varulogik ett utrymme där ”säregna mänskofigurer balsamerades” (”Svenskarna presenteras för varandra”) och medialt hårdbevakade, offentliga tillställningar snarast en fråga om köttkonsumtion.

Käseriet ”Offerfesten” kommenterar en middag som The National League of Women Voters gav för USA:s tolv mest framstående kvinnor. Det ger K. J. anledning att lägga ut texten om ett favoritämne, nämligen den offentliga personen som ett offer:

Det här med ryktbarheten är ett olösligt moraliskt problem. Vi behöver, vi fordrar, vi kan inte andas utan berömda personer att prata och skriva om och

¹⁹¹ Lukács s. 20.

¹⁹² Ibid. s. 18ff.

uppföra indiandanser omkring. [...] Denna åträ bottenar så djupt i vår konstitution att den likt andra outrotliga drifter kräver den vördnad man ägnar en naturmakt, men det hemska är att dess tillfredsställande oundgängligt råkar i konflikt med den höga moral som förbjuder att bruka en mänska som medel. Jag ryser som inför en barbariskt blodig kultceremoni vid att se beständigt nya offer för vår lusta smyckas med berömmelsens törnekrans. ("Offerfesten")

Den offentliga personen fungerar som en vara på en medial marknad. Berömmelse innebär att "bruka en mänska som medel", vilket dessutom framställs som ett behov, som en "åträ"; den berömda människan är en fetischerad vara, ett "offer för vår lusta". Denna "berömmelsens törnekrans" gör offentlighet och offerskap till utbytbara positioner. Offrets kroppslighet får givetvis en särskilt grotesk slagsida när det iscensätts i samband med en middag. "Vill man partu festa på mänskor så må man sätta fram vid sin galataffel förgyllda länstolar att befolkas av idel ädla skuggor", vädjar K. J., som beivrar alla sätt att "mätta en kannibalistisk sensationslystnad". Middagen består av de tolv framstående kvinnorna själva och konsumeras av beskådarna.

Samhällets motsägelser förkroppsligas i det groteska, men samhällsliga motsägelser blir avläsbara på kropparna i "Anmärkningar" också på en annan textuell nivå. Som jag diskuterat tidigare vände sig K. J. mot varje anspråk på disciplinering och i synnerhet mot all hygienistisk retorik, exempelvis i "Ljuva hem". Samhällsmoderlighet tjänar i hennes texter snarast som prickskjutningstavla. Likväl utvecklas en högst samhällsmoderlig omsorg när hon leker med den etymologiska betydelsen av ordet "korporation" – "Anmärkningar" uppfattar nämligen "korporationer" som exakt vad de bokstavligen ger sig ut för att vara: kroppar.

Den icke existerande "allmänheten" är följdriktigt en "korporation utan medlemmar" ("Den permanenta konstutställningen"), men domkapitlet som uttalat sig mot kvinnliga präster är dessvärre en korporation med alldeles påtaglig verklighet. K. J. varnar för att man av deras förutsägbarheter ska "dra slutsatser om nämnda korporationers författarbegävnig" – det är trots allt inte deras fel att de råkar leva i fel tidevarv. "Vem tar il-

la upp att de veckar pannan och med möda dämpar till kurialstil en vresighet som skulle må bättre av att ventileras i ett par svavliga svärord?” (“Ödestimmen”) K. J. utvecklar en avsevärd ironisk omsorg och ömkar hjärtligt den stackars korporationen: ”Men det fordras utan pardon att de skall blamera sig, att de fyller sin plikt”, suckar K. J. och beklagar särskilt ”[h]ur övergivet av gudomlig inspiration” domkapitlet måste ha varit (“Ödestimmen”). Det är omsorgen om korporationens kroppar, deras begåvning, plikter och olyckliga levnadsomständigheter, som driver ironins slakt av domkapitlet. I ”Fredrika Bremers staty” skärps den bokstavliga tolkningen; kåseriets figuration uppställer korporationens egen kropp.

”Vad har statistiken att förmäla om en kommittés medellivslängd?” undrar K. J. inledningsvis och resonerar därpå om ”dessa stabila korporationer” och deras ”obändiga livslust”:

Sådana officiellt betrodda eliter som har sig förelagt att förfärdiga en psalmbok, omdana skolväsendet eller sexualreglera statslönerna har ju flera öppendagliga anledningar att önska sin tillvaro uttänjd i en oöverskådlig framtid. Behjärtansvärdast av dessa livsmotiv är förvisso en djupt mänsklig drift att i det längsta fördröja den smäleik som ofelbart väntar missfostret av deras samarbete.

Men det finns kommittéer av annan natur. Kommittéer som i tillsättningens ögonblick sträcker häftigt längtande tankar mot avsättningens och vilkas samvaro fylls av rådslag om en snar och hedersam skilsmässa. (“Fredrika Bremers staty”)

Korporationerna föder barn, skiljer sig och får ”natur”; antropomorfiseringen är fullständig. Bokstaven har fått liv och det är ett biopolitiskt definierat liv – samlivet ska resultera i en avkomma som helst inte ska bli ett samhällstygande ”missfoster” – liksom korporationen i ”Ödestimmen” är i behov av en samhällsmoderlig omsorg. Genom antropomorfiseringen utövar K. J. en makt över begreppens liv, ett slags biopolitisk makt över fenomenen, vilket också ger henne disciplineringsbefogenheter. Den biopolitiskt bestämda kroppsligheten blir inte, som hos Wägner, ett entydigt framträdande av sanningen, utan ett fall för Kierkegaards ”tuktomästare” ironin. K. J. usurperar en disciplinerande makt och vänder den tillbaka mot

de levandegjorda disciplinerande institutionerna själva. Domkapitlet gestaltas, ges påtaglig verklighet i kroppar och omhändertas av en samhällsmoderlighet som i detta fall visar sig vara en skoningslös "tuktomästare".

Ett annat sätt att betrakta den biopolitiskt definierade kroppsligheten i "Anmärkningar" är dock att uppmärksamma hur även en kritisk hållning till hygienism formuleras i en hygienistisk retorik. När det gäller exempelvis den "sanna kvinnan" förmår "Anmärkningar" – sitt ironiska modus till trots – låta en annan uppfattning om kön framträda. Någon förståelse av kroppslighet frigjord från biomakt verkar emellertid inte finnas tillgänglig. Även kritiken är inskriven i samma hygienistiska diskurs: K. J.:s korporationer vittnar om hygienismen som utsägelsevillkor. 1920-talets kroppslighet undgår inte biomakten.

Kroppen verkar föra en hunsad tillvaro i "Anmärkningar" – värnlöst utsatt för samhällets historiska villkor, grotesk yta för dess motsägelser och disciplinerad av biopolitik – men här finns också en positiv laddning som inte får förbises. Att rösten materialiseras innebär att rösten blir sinnlig, och denna sinnlighet får avgörande politiska implikationer – den öppnar för njutning.

Den sinnliga rösten

Den mest exakta beskrivningen av den sinnliga röstens betydelse i K. J.:s texter ger hon själv:

Upplysning såväl som dikt skall man be att få hemskickad, men det agitatoriska, upprörande, skakande ordet utslungat i en trollbunden folkskara är att räkna bland livets finare fester. ("Medeltidens magi")

I "Medeltidens magi" förvånar sig K. J. över föreläsningsturmen: den är en atavism, menar K. J., detta "ändamålslösa bruk av talorganen genom vilket kulturmänskligheten tillkännager sin fortfarande oförmåga att dra konsekvenserna av Gutenbergs uppfinning". Förklaringen till fenomenet är den sinnliga röstens förförelseförmåga. Den tvingar till hänförelse

och liksom hos Lagerlöf formuleras röstens makt i retoriska termer: "Det ordet jag menar är ett förkroppsligat ord, en mänska i helfigur, besatt av eloquentians ande, skönt agerande i alla linjer och med pingstens flamma över hjässan." Detta förkroppsligade ord har inte har något med tankar att göra, betonar K. J., utan är "bara toner, eld och linjespel". Här preciserar den punkt där röst och kropp möts och byter plats med varandra i K. J.:s texter: röst upphör att förmedla mening när den uppgår i kropp, medan kropp blir meningsskapande i njutningen. Röst som konst.

Den främsta invändningen som K. J. har mot esperanto i "Babels nya skyskrapa" är också att ett universalspråk skulle vara obrukbart till konst, och anledningen är att konstruerade språk inte kan uttala liv. Med en "logisk maskin" kan man "ingenting skapa", inte ge "vittnesbörd om sitt inre liv" och därmed missar man poängen med språken, anser K. J.: "Meddelelse kan aldrig ha varit deras huvudsyfte". Ursprunget ligger tvärtom i en "purt artistisk drift att forma och uttrycka" och universalspråkens bristfällighet sammanfattas mest effektivt i satsen: "Man kan orera men inte explodera." Explosion är utbytet mellan röst och kropp, men aggressiviteten antyder en fara – åtminstone för den som står i närheten.

"Vi äger en magisk megafon som ljudlöst utstrålar all världens röster till vår kammare", skriver K. J. i "Medeltidens magi" och tillägger apropå föreläsningstrenden, "och vi rusar hjordvis ut i kvälldusket för att i allsköns omak prisge våra öron åt en enskild stämmas våldtäkt." Den sinnliga rösten är omöjlig att värja sig emot och tränger sig in även mot ens vilja. På liknande sätt uppfattas intervjuaren i "Ministerns synpunkt" som prostituerad; att sälja sin röst åt en annans röst blir liktydigt med att sälja sin kropp. Röstens kropp blir just genom sin förmåga till njutning också tillgänglig för övergrepp och könshandel. Det politiskt allvarliga blir dock att den sinnliga rösten förleder oss: "vi betar oss alltjämt som analfabeter" ("Medeltidens magi").

Med K. J.:s starka betonande av rationaliteten i minnet blir den sinnliga rösten en försvårande omständighet i politiken. Om feministisk po-

litik måste utgå från möjligheten att genomskåda det patriarkala samhälls gåta, så utgör hänförelsen, att glömma tankarna för ”toner, eld och linjespel”, till skillnad från hos Lagerlöf ett allvarligt hot mot den politiska integriteten, kanske rentav en politisk våldtäkt. Hos Lagerlöf är det hänförelsen som legitimerar makt – hos K. J. misstänks hänförelsen härstamma från ”Lucifer” (”Medeltidens magi”). ”Upplysning”, varnar alltså K. J., ”skall man be att få hemskickad”. Den ”analfabetism” som den sinnliga rösten framkallar – och som radio och film förstärker – riskerar att trubba av det politiska omdömet, att låta sanningen försvinnas av djävulen.

”Den som skall välja” är enligt ”Anmärkningar” den enskilda människan. Berättarröstens ironiska utsägelseposition markerar en politisk hållning just genom sin passivitet, sin vägran att underordna sig. Den identitetspolitik kvinnorörelsen utövar och som Wägner utvecklar i *Silverforsen* blir hos K. J. en absurditet; rösten tillhör endast en enda kropp. Kroppen bestäms inte heller som hos Lagerlöf av ätt, klass eller nationalitet – den är värnlöst utsatt för samhällets våldsamma definitioner, men är egentligen ett förkroppsligande av en röst som kommer någon annanstans ifrån. Den enskilda människans röst är trots allt en sinnlig röst med en sinnesförnimmelse kroppslighet – estetikens kropp. Röst är också hos K. J. slutligen en estetisk kategori. Dess huvudsakliga funktion är att materialisera, att frambesvärja gestaltande kroppar. Den sinnliga rösten komplicerar och komprometterar möjligen det politiska ärendet, men kan också verka i rätt riktning och ge full slagkraft åt lösningen på det patriarkala samhällets gåta.

I ”Den inre rösträtten” klagar K. J. över samtidens fantasilösa tolkning av Fredrika Bremer: ”Finare öron törs man inte förutsätta hos det nulevande släktet, som lär splittra sina sinnen mellan rundradio och film och om vilket man alltså kan säga: Seende hör de intet, och hörande ser de intet.” Travestin på Bibelns ”med seende ögon intet se, och med hörande öron intet höra” (Mat 13:13) anspelar i ”Anmärkningar” på splittringen mellan sinnen som fördunklar sanningen; tolkningen av Bremers verk

har lidit av oförmåga till sinnlighet. ”Se Herrens tjänarinna!” var Bremers ”kortaste och fullaste formel för kvinnoemancipationen”, skriver K. J., men endast en estetisk känslighet framkallar den politiska potentialen: ”Ty betraktar man noga Fredrikas paroll så slår det upp ur den ett korollarium i eldskrift: *Icke herrarnas tjänarinna!*” Hela den bedrövliga situationen – att kvinnorna inte lyssnar till de egna inre rösterna, utan tjänar männens röster – menar K. J. ”är följen av att man har uppfattat Fredrika Bremers ljungande frihetsformel som ett urblekt korsstyngsbroderi på stramalj”. Det är synen av ”eldskrift” och ljudet av en ”ljungande frihetsformel” som måste drabba den läsande kroppen för att den feministiska rösten ska framträda och budskapet tas emot.

5

AVSLUTNING: RÖSTENS ANATOMI

I Elin Wägners *Silverforsen* går Virginie ut i staden för att handla. Det är dagen efter den katastrofala natt när två äktenskap fallit isär och Bengt hotat att döda hustru och barn, och Virginies mor har dessutom förolämpat tjänstefolket och orsakat "revolution" i köket (*Silverforsen* s. 155). Hemmet är bokstavligen i upplösningstillstånd, men på marknaden råder ordning och frid. Ändå är Annami inte glad, inte alls lika glad som skolbarnen runt omkring med sina visselpipor. "Vill inte du också ha en visselpipa, Annami?" frågar Virginie. När hon får ett nekande svar undrar hon om Annami är ledsen. "Nej, men jag vill inte vissla." (*Silverforsen* s. 159) Resultat av nattens våld: barnet vågar inte göra sig hörd på torget. Maktlöshet, antyder Wägners, minskar inte bara möjligheterna att någon lyssnar – den blockerar själva förmågan att ge signal. Där inget utrymme finns för kroppens rörelsefrihet får inte heller rösten resonansrum. Detta är ett politiskt ställningstagande: det gäller rösträtt.

I denna avhandling har jag studerat röstens funktioner i Wägners *Silverforsen*, Lagerlöfs Löwensköldtrilogi och K. J.:s "Anmärkningar" i förhållande till kvinnlig rösträtt. Den identitetspolitiska rösten har motiverat en undersökning även av kroppslighetens funktioner i texternas meningsproduktion och en analys av den relation som upprättas mellan röst och kropp. Avslutningsvis vill jag sammanföra avhandlingens huvudlinjer och föreslå en metateoretisk analysmodell för det tidiga 1900-talets emancipatoriska teorier. Röstens anatomi – den identitetspolitiska röstens olika uppbyggnad i dessa skönlitterära texter – öppnar för att lyfta fram röstens kropp i centrum av de emancipatoriska tankesystemen.

IDENTITETSPOLITIK

Samhällelighet upprättas i *Silverforsen*, Löwensköldtrilogin och "Anmärkningar"; det är grunderna för denna samhällelighet som dessa skönlitterära texter uppsöker och undersöker. Den samhällelighet som skapas i Wägners *Silverforsen* bygger på folkhemmets grundläggande begrepp försoning och samarbete. Samhällsklasserna särskiljs och representerar

olika intressen, som tillsammans ska förmås att bilda en helhet. Den samhällsmoderliga berättaren har till uppgift att avlyssna och formulera dessa intressen, men framför allt att ihärdigt gräva i bakomliggande bevekelsegrunder till dess brutalitet och hänsynslöshet avslöjas som längtan efter kärlek och erkännande. Samhällets mening blir i romanen att tillgodose dessa behov.

Synderna mot denna samhällliga mening artikulerar Wägner genom drag av den allegoriska genren *psychomachia* och de identifieras med kristendomens sju dödssynder – högmod, girighet, frosseri, lättja, vrede, otukt, avund – även om de främsta hoten för moderna förhållanden utgörs av vrede, otukt och avund (i romanens språk ”raseri” samt ”makterna Passion och Svartsjuka”, s. 74). I Wägners (och *psychomachians*) logik kan synderna endast bekämpas med dygder och en god del av romanen ägnas åt att i detalj redogöra för hur dygderna uppnås. Ytterst garanteras sanningen, den ”orubbliga visshet” som ger utslag i den moraliskt riktiga politiska handlingen, av Guds röst. Denna mening erfars emellertid som kroppslighet; ordet blir kött och hos Wägner innebär det även att meningen tar form av kroppen. Kvinnornas angelägna samhällsuppdrag är att frigöra sin röst till att uttala den mening de erfar som kropp – politiken tar form av den kvinnliga kroppen. Identiteten kvinna omsätts i politik. Arbetet med att göra sin kropp mottaglig för Guds röst, som alltså i förlängningen ges uttryck i identitetspolitik, är disciplinering: att ge upp egna ambitioner för att ta emot och inordna sig i Guds ordning, som här sammanfaller med det goda samhällets ordning. Köttet ska åter bli ord och försona samhället genom kvinnlighet.

Lagerlöfs Löwensköldtrilogi understryker att kärlek är det kitt som förenar samhällskroppen och låter dess blodomlopp av kapital och varor flyta fritt, men kärlek ges väsentligt andra betydelser här än hos Wägner. I Lagerlöfs samhällsförståelse är det hänförelsen, den jublande underkastelsen under en annan människa som garanterar samhällelig mening. Samhällsklasserna har förvisso olika arbetsuppgifter, men inte skilda in-

tressen – tvärtom är förutsättningen för det goda samhället att en sådan splittring aldrig inträffar; liksom hos Carlyle är det hänförelsens uppdrag att förhindra sår i samhällskroppen. Till skillnad från Carlyle är emellertid Lagerlöf vaksam på riskerna med maktfullkomlighet. Trilogin utarbetar en handledning i att upptäcka hur hänförelsen perverteras, det vill säga hur brottet kommer till stånd, och hur det kan läkas. Den springande punkten är identifikation. Den sanna kärleken är för Lagerlöf igenkänning och igenkänningen måste vara ömsesidig för att inte missbrukas. Brottet mot den regeln är att bruka kärleken som medel för andra syften – den handlingen driver människan ut ur paradiset. Om däremot kärleken, igenkänningen av den andra, får bli mål i sig, kommer den indirekt att ge rik skörd i arbete, moral och kapital, vilket Anna Svärds moralindustri och Schagerströms bruksimperium är exempel på. Ordet blir kött inte bara i Kristus utan i varje människa, inskärper Lagerlöf, och det är omsorgen om och kärleken till detta kött som trilogin hyllar.

Identitet är således avgörande även för det samhällssystem som Lagerlöf upprättar i Löwensköldtrilogin, men identiteten bestäms av andra kriterier. Politiken ska uttala vem man är för att bli igenkänd och känna igen, och därmed skapa det goda samhället, men för den identifikationen krävs mer noggranna upplysningar än kön – ja, kön blir faktiskt förhållandevis irrelevant i dessa kärleksrelationer. Nationalitet, ått och klass (i bemärkelsen arbetsuppgift) blir betydligt viktigare kategorier och det i särklass viktigaste för att formulera lagerlöfsk identitetspolitik är att denna kroppens politiska struktur kompletteras med dess patetiska struktur: känslor. Samhällelig mening genereras här av kärlek och politikens uppgift blir att låta folket få tillgång till och bli tillgängligt för kärlek, eller med andra ord underkastelsens disciplinering och förälskelse utväxlad i välståndsbringande arbete.

I K. J.:s ironiska modus kan den talande och den tilltalade inte vara annat än enskilda röster, personligheter, men det är samhällets påträngande närvaro som särskilt studeras i ”Anmärkningar”. Samhällelighet är

här i första hand bestämd i ett negativt förhållande till den enskilda: underkastad historiens villkor är personligheten utlämnad åt tillintetgörande våld på en grotesk marknad. Disciplinering, teknologisering och varuform deformerar individen, förvränger henne. ”Anmärkningars” samhälle formuleras allt som oftast i gåtform: läsaren tvingas uppfatta det patriarkala samhället som en gåta, vars lösning endast står att finna i en logisk utredning av begreppen.

Det goda samhälle som trots allt föresvävar K. J. är ett tillstånd där ordens mening likt i en platonisk idévärld förblir självklara och intakta utan att fördunklas av missförstånd och tvedräkt. Det ideala samhälle som K. J. aldrig argumenterar för, men som man kan sluta sig till av hennes ”Anmärkningar”, skulle garantera individen utrymme. Det gäller identitet, men en identitet som inte identifierar sig med någon annan, utan en identitet som gör bruk av ordets ursprungliga betydelse och endast sammanfaller med sig själv. Identitetspolitik blir här individens rätt att göra intressen gällande som är obegripliga för andra och omöjliga att inordna i samhällelig (re)produktivitet.

De olika identitetspolitiska hållningar som kan friläggas i *Silverforsen*, Löwensköldtrilogin respektive ”Anmärkningar” korresponderar mot de föreställningar om samhällelig mening som utvecklas i de olika texterna. En feministisk identitetspolitik i gängse bemärkelse – såsom den formulerades under 1800-talet (i Sverige särskilt hos Bremer), fördes av första vågens kvinnorörelse (exempelvis i *Tidevarvet*) och gick i arv till senare generationer – etableras i Wagners roman. Sanningen som motiverar politisk handling erfars som, och tar form av, kropp. Mellan mening och kropp upprättas en likhetsrelation; den kvinnliga kroppen ska ges politisk röst. I Lagerlöfs trilogi kompliceras identitetspolitiken. Identitet står i centrum för samhällsbygget i Löwensköldcykeln och måste omsättas för att utveckla det goda samhället, men för att frigöras till produktivitet krävs en närmare bekantskap – ätt, nationalitet och klass tar överhanden

över kön som identifierande kategorier. I ”Anmärkningar” dekonstrueras den konventionella förståelsen av identitetspolitik och K. J.:s egen politik är tämligen anarkistisk: den enskilda rösten kan endast tala för sig själv. Men det innebär inte att identitet skulle vara överspelad som politiskt incitament – identitet är tvärtom det enda som återstår.

Dessa olika hållningar avspeglar olika sätt att upprätta relationen mellan röst och kropp. Man skulle kunna säga att K. J. vägrar göra avkall på de politiska konsekvenserna av att alla röster trots allt är olika. Det är röstmönstret allena som identifierar oss, hävdar hon. Wägner är huvudsakligen intresserad av krysset i rutan som anger kön på det identifierande passet, men påpekar att det bör kompletteras med ett fingeravtryck, medan Lagerlöf föredrar båda metoderna för att veta exakt vilka vi är – och raderna för nationalitet och familjenamn är i hennes formulär understrukna med rött. De frågeställningar som avhandlingen har arbetat med handlar dock mindre om en metod för identifikation än om vilka betydelser rösten får i de skönlitterära texternas samhällelighet. Röstens funktioner preciserar det politiska uppdraget.

RÖSTENS FUNKTIONER

Berättarens röst är strängt taget den enda röst läsaren får direktkontakt med; den styr textens meningsproduktion och ger läsanvisningar. Därigenom formulerar berättarrösten också en politik. Berättarröstens hållning – till de fiktiva gestalterna och till läsaren – låter en uppfattning om samhällelighet framträda.

Den samhällsmoderliga berättaren i *Silverforsen* avlyssnar oupphörigen romangestalternas innersta röster, avslöjar deras tillkortakommanden, men visar också omsorg genom att förstå och lägga deras perspektiv tillrätta. Den gesten upprepas exakt av den samhällsmoderliga huvudpersonen Virginie. Hela hushållets (och folkhemmets) uttalade och outtalade behov ska tolkas, formuleras, jämkas och ombesörjas av henne. Detta uppdrag kan inte utföras med ”orubblig visshet” förrän hennes egen in-

re röst blivit frigjord; romanen är arbetet att frigöra denna kvinnliga röst till politisk aktivitet, och det är ett arbete hon måste utföra själv. Berättarröstens gest – avlyssna, avslöja, ge mening, fullkomna – upprepas av Virginie inte bara i förhållande till det omgivande samhället, utan som mest intensivt i förhållande till sig själv. Självvrannsakan är koden. Guds röst är den absoluta mening som ska avlyssnas som hennes egen inre röst, och den kommer att avslöja felsteg och ett begär som ska omsättas i samhällslelig handling; slöjan som romanens inledning försett Virginie med rycks bort och blottar tillvarons mening. Bekännelsen är formen för det frigörande mötet som låter en ny röst klinga ut – rösten har med andra ord både funktionen att avslöja felsteg och funktionen att uttala sanningen. Det avgörande momentet är emellertid röstens förmåga till avslöjande.

Wagner ställer ständigt röst i relation till makt. Rösträtt kan inte begränsas till en formell rättighet, frikopplad från vardagens realiteter, utan måste göras möjlig i varje situation. En kropp låst i våld kan inte utveckla sina röstresurser, betonar Wagner. *Silverforsens* upptagenhet av maktanalyser – av vem som lyder vems vilja och av vilka skäl – är ett insisterande på att här sker politik; vad som är möjligt att signalera på torget, i offentligheten, beror av vad som händer i sängkammaren. Hur man tillförsäkrar sig makt, och därmed rätt till röst, blir därför den kritiska punkt som avgör skillnaden mellan legitim makt och förtryck. I romanen föreskrivs den rätta vägen till makt i ett uppgivande av sig själv: för att ges befogenhet att avslöja andra måste man först avslöja sig själv. Rösten öppnar inåt som en förutsättning för att tala ut, eller med andra ord: det är makten över sig själv människan måste vinna för att vinna en legitim samhällslelig makt. Disciplinering är själva kärnan i den maktfilosofi romanen utvecklar. I *Silverforsen* framställs den jagupplösande extasen som förutsättning för den legitima politiska handlingen. Röstens väg till makt följer ett slags *via negativa* – den mystiska vägen till kunskap.¹ Negativ själv-

1 Ahlenius uppfattar att religion och samhällsarbete är två alternativ som ställs mot varandra i Wagners författarskap. I *Silverforsen* tar konflikten uttryck i Gabriels övervärldsliga religiösi-

uppgivelse vänds till positiv auktoritet och makt.

Berättarröstens gest upprepas förstås även på ytterligare en nivå: romanen avlyssnar sin samtid och avslöjar äktenskapsbalkens och förmynderskapslagens potentiellt förödande konsekvenser, men också det ömsesidiga klasshatets meningslösa destruktivitet. Samtidsromanen *Silverforsen* gör anspråk på att avslöja allvarliga brister och knepiga fällor i 1920-talets svenska samhälle, men också på att föreslå konstruktiva lösningar och visa vägen till den goda maktutövningen.

Den lagerlöfska berättaren beklagar sin kroppslöshet och det har hon all anledning att göra, med tanke på att röstens makt i den logik trilogin utvecklar förblir ofullkomlig utan kropp. Röstens makt är stor och vanskelig att handskas med, men kräver förstärkning av en kropp för att förmå väcka total hängivenhet. Emellertid undergår kroppen förändringar, medan rösten i Löwensköldtrilogin förblir densamma; röstens viktigaste funktion är därför identifikation. Det innebär knappast att röst i sig garanterar sanning – tvärtom är manipulation av rösten ett av de grundläggande problem romanerna bearbetar. För att rätt kunna förvalta röstens makt är det absolut nödvändigt att uttala sig själv och att försäkra sig om att man inte lyder under en demonisk styrning. Den röst som ger upp sig själv reduceras till vad Lagerlöf formulerar som retorik. Ordkampen kan vinnas, eftersom folket mycket väl kan förledas av demagogi, men det är tomma ord som aldrig håller vad de lovar. Den politiska rösträtten skärper betydelsen av att värja sig mot demonernas makt.

Röstens relation till makt är mer rättframt positiv hos Lagerlöf än hos

tet mot Virginies praktiska arbete. Virginie känner "frestelsen att försjunka i likgiltig passivitet, att uppgå handlingen och kampen" skriver Ahlenius. Jonsson ansluter sig till den tolkningen och formulerar den som en konflikt mellan mystik och aktivitet. Hon påpekar: "Den aktiva vägens företrädare är i linje med Wagners närmande till kväkarrörelsen på tjugotalet." Det Jonsson kallar en "dubbelhet" hos Wagner menar jag bör förstås som en enhet. I *Silverforsen* förutsätter den legitima aktiviteten en absolut passivitet. Ahlenius betonar också att Virginies lösning blir att lyssna till Guds röst "i stillhet och ödmjukhet och följa de stigar han utstakat". Ahlenius, *Elin Wagner*, s. 40–47, citaten på s. 45 och s. 47; Jonsson, *I den värld vi drömmer om*, s. 224–228, citatet på s. 228. Se även Linder s. 119ff.

Wägner. Rösterna skyddar kroppen mot andras intrång genom att förlänga kroppens räckvidd, att värja dess integritet – Charlotte, Schagerström och Anna Svärd kan fria sig från depression och inre förlamning först när de aggressivt hävdar och uttalar sin egen kraft och därmed bryter sig ut ur allegoriseringsdemoni. Det är också förutsättningen för att de ska kunna bli fullgoda medborgare och upprätta ekonomiska förbindelser med varandra: kapitalisten Charlotte beställer varor hos producenten Anna och skapar på så sätt välbefinnande för folket, de tio syskonen. Tillsammans utgör de en ideal samhällsmodell. Den identifierande rösten blir därmed grunden för överlevnad i både psykisk och fysisk bemärkelse.

Berättarrösten har ytterligare en identifierande funktion i textens meningsproduktion. Berättarrösten identifierar också läsaren, som till varnagel tvingas till identifikation med trilogins mest osympatiska gestalter och hemska brott, som undervisas i att grundligt betänka konsekvenserna av Karl-Arturs feltolkningar och som leds till paradiset nyckel: att älska människorna. Framför allt fogar Selma Lagerlöfs berättare samman en nation – en nation av hängivna läsare. Det svenska blodet och den svenska viljan manas att tillsammans med Charlotte springa upp i varje läsare – rimligtvis även hos miljontals icke-svenska läsare världen över – och alla delar av samhällskroppen blir representerade i Löwen-sköldcykeln. Alla behövs för att tillsammans utgöra folket, utom möjligen de som aktivt ställer sig utanför; i 1920-talets steriliseringsdebatt var deras namn tattare. Lagerlöf som bokstavligen identifierat landet Sverige i *Nils Holgersson*, identifierar här (liksom i *Jerusalem*) det svenska folket.² Den lagerlöfska berättaren axlar uppdraget som nationens röst.

K. J.:s berättarjag talar tvärtom bara för sig själv och i den mån hon identifierar läsaren sker det endast för att gissla. Den språkliga makten är våldsam och drabbar alla inom räckhåll, men den utövas passivt, överlägset, eftersom den verkar genom att vända omgivningen mot sig själv och uppenbara verklighetens inneboende motsägelser. Utsägelsepositio-

2 Jfr Landmark s. 143–159; Elenius; L. Stenberg, "Nationen som hem".

nen är ironins ovanifrån, fritt svävande läge och berättarjaget är en ironiker som, i Kierkegaards beskrivning, hellre går i döden än accepterar verkligheten. Vid första anblicken kan röstens makt därför te sig entydigt negativ – kritik förefaller vara röstens enda funktion och den sätts inte ur spel förrän den upphävt sig själv. Ironin ger vid handen en politisk hållning som likt Sokrates med Kierkegaards ord är revolutionär genom att underlåta handling; den låter samhället falla isär och vägrar bygga upp det igen. Men hos K. J. såväl som hos Kierkegaard bör ironins rörelse stoppas för att etablera en fast sanning: i ”Anmärkningar” blir röstens viktigaste funktion materialisering.

Sanningen frambesvärjs som kropp. Ordet blir trots allt kött. ”Anmärkningar” bryter ständigt maktordningar, vänder samhällets fängslade regler mot sig själva och dekonstruerar de föreställningar som legitimerar makt, men spränger också disciplineringen just genom att en annan ordning tar gestalt. Former och platser utom samhällelig kontroll materialiseras till obestriddig närvaro och rösten utövar därigenom även positiv makt. Rösten förkroppsligar, ger liv och verklighet, vilket är en effekt av att röst hos K. J. i grunden är en estetisk kategori med politiska implikationer. Själva materialiseringsmomentet, där röst övergår i kropp och blir sinnlighet – linjer, färger, välljud, kort sagt skapar konst – är emellertid ett vanskligt moment för politikens rationalitet. Den hänförelse som detta väcker i ”Anmärkningar” – likaväl som i Löwensköldcykeln – tjänar möjligen samma syfte som hos Lagerlöf, nämligen att föga samman samhällskroppen, men för K. J. innebär det snarast ett fysiskt övergrepp. För att en röst ska kunna avlyssnas i trygghet, garanterat fri från förledande djävulstrick, krävs enligt K. J. ensamhet, kontroll över materialiseringen. Rösten förlorar därmed kanske i njutning och definitivt i makt, men vinner i logisk skärpa, rättvisa, politisk legitimitet.

I *Silverforsen*, *Löwensköldtrilogin* och ”Anmärkningar” kan röstens funktioner i meningsproduktionen sammanfattas som avslöjande, identifika-

tion respektive materialisering. Så kan även röstens politiska uppdrag i respektive text sammanfattas. Det sätter omedelbart ljuset på kroppslighetens funktioner, för vad är det som ska avslöjas, identifieras och materialiseras? Röstens funktioner i dessa texter kan inte helt klarläggas utan att granska kroppslighetens funktioner; den identitetspolitiska rösten refererar med nödvändighet till kropp. Innan relationen mellan röst och kropp kan bestämmas måste kroppslighetens funktioner preciseras.

KROPPSLIGHETENS FUNKTIONER

Liksom röstens funktioner verkar också kroppslighetens funktioner i både *Silverforsen*, Löwensköldtrilogin och ”Anmärkningar” kunna betecknas som sanningsfunktioner, men sanningen söks i olika aspekter av röst och kropp. Sanningens betydelse för samhällsbygget tydliggörs av att både Wagners och Lagerlöfs romaner inrättar institutioner för rättsskipning. I *Silverforsen* diskvalificeras Svea rikets lag till förmån för samhällsmodern; samhällsmoderns hjärta är närmare bestämt den instans som har förmåga till rättvis prövning. I Löwensköldtrilogin är den enda giltiga rättsinstansen i stället folket samlat till ting runt spiseleden. Visserligen kan fördomar och nedärvd skräck inverka på domslutet i fel riktning, medger Lagerlöf, men detta korrigeras på ett enkelt sätt genom att folket hör de anklagade, låter dem försvara sig och låter sig påverkas av deras *et-hos*. I ”Anmärkningar” finns emellertid ingen annan instans att vända sig till för att klaga och begära rättvisa än logiken. Dessa institutioner för sanning säger också något om kroppslighetens funktioner.

Att samhällsmoderns kropp är den enda legitima rättsinstansen är det juridiska uttrycket för kroppslighetens funktioner i Wagners roman. Just moderns betydelse i de olika texterna är ett ganska effektivt lackmuspapper för bestämning av kroppens betydelse i allmänhet och könets betydelse i synnerhet. *Silverforsen* debatterar givetvis modern med sådan frenesi just för att modern ges en helt avgörande betydelse i romanens samhällsbyggnad och i arbetet på att etablera samhällelig sanning.

Folkhemmet hänger på henne, enligt Wägner. Långt ifrån alla mödrar är moderliga – strängt taget är det endast den icke-biologiska modern av romanens fyra mödrar som till fullo förmår uppbära det samhällsmoderliga ansvaret. Det moderliga är således, liksom hos Key, lösgjort från biologisk moderlighet, men förblir likväl en kvalité som kvinnorna har ett särskilt uppdrag att göra gällande i politiken. Moderligheten ger tillgång till livsnödvändig omsorg för individen liksom för samhället; kvinnokroppar har ett särskilt ansvar.

Samhällsmodern Anna Svärd har en likaså viktig roll att fylla, men i Löwensköldcykeln är moderlighet en arbetsuppgift utan koppling till kropp. Uppgiften att älska människorna och verka för deras andliga och lekamliga överlevnad tillkommer trots allt inte bara kvinnorna utan även Karl-Artur, inpräntar triologin med övertygande kraft. I Anna Svärds moralindustri är det också handlaget, tillsägelse, röstens tonfall som läsaren ges tillgång till och ska lära av, inte hennes hjärta. Moderligheten artikuleras som en maktposition och bör därmed tas tillvara som ett ansvar för maktpositionens rättigheter och skyldigheter. Arbetsuppgifterna må vara olika för en prostinna Forsius och hennes make prosten, men de dygder som bär upp och ger mening åt arbetet är desamma. Lagerlöf hävdar rentav att föreställningen om att endast manliga kroppar kan förkroppsliga nationalistiska dygder är nys: romanernas främsta företrädare för de manliga medborgerliga dygderna är Charlotte och Anna.

I ”Anmärkningar” är tvärtom moderlighet något beklagansvärt. Arbetet som modern tvingas till är ett själlöst arbete, oförmöget att bära någon mening och särskilt ingen politisk mening. I de lyckligaste stunderna är det enbart nedslående eftersom barnens ännu odisciplinerade, fria filosoferande får föräldrarna att te sig ”förfäade”. Husmoderns ”omtankar” utesluter ”tankar”, och det är knappast en komplimang hos K. J. och än mindre grund för samhällsbygge. Kön är väsentligen ett hinder för sanning i hennes texter. Kroppslighetens främsta funktion är här gestaltning, att materialisera rösten, men därmed blir den också värnlöst utläm-

nad till samhällelighet, till patriarkala normer och hygienistiska praktiker. Förkroppsligandet är samtidigt det enda sättet i K.J.:s logik att kunna kräva uppmärksamhet och hävda en sanning – förkroppsligandet är en argumentation som inte vill kännas vid sin status som argument, utan i stället omedelbart tillerkänna sig själv absolut existensrätt. Sinnligheten är tillika en förutsättning för välbehag i ”Anmärkningar”, men däri- genom också förrädisk eftersom den hotar att förvränga meningen, förskjuta den logiska linjen. Kroppslighetens funktion är hos K.J. att ge gestalt åt något som har sitt sanna ursprung någon annanstans.

I Löwensköldtrilogin avvisas spörsmålen om detta någon annanstans och sanningen förläggs demonstrativt i jordiska kroppar och mänsklig gemenskap. Här ska meningen sökas! ropar Lagerlöf uppfordrande. Kroppslighetens funktioner i trilogin bildar dels en patetisk struktur: kroppen är ett slags känslomateria som upprättar och upprätthåller mänskliga relationer, ett villkor för att det organiska samhället ska fungera. Dels bildar kroppslighetens funktioner en politisk struktur: kroppen är en samhällslem i bemärkelsen att den ger uttryck för denna organiska organisation genom att signalera ätt, nation och samhällshierarki. Till den politiska strukturen hör också vad som är organisationens mål: att mätta kroppen och tillförsäkra överlevnad.

I *Silverforsen* har emellertid kroppslighetens funktioner sin grund i kroppens helighet: den är säte för Guds sanning. Inkarnationen följer därför samma logik och kan uppspaltas i samma funktioner som medeltida exegeter uppfattade i Bibeln, uppenbarelsen av Guds ord. Kroppslig- heten ingår i historien och lyder med andra ord under historiens villkor – exempelvis äktenskapsbalken – vilket ger en historisk funktion. Såsom säte för Guds röst och plats för liv, sexualitet, mening, får kroppsligheten även vad Dante kallar bibeltextens allegoriska betydelse. Kroppslighe- tens moraliska funktion tydliggörs av människans agerande i samhället, ansvaret för den politiska handlingen; disciplineringen av kroppen fram- ställs i romanen som enda vägen till försoning med Gud, med medmän-

niskor och mellan klasser. Förutsättningen för att kunna agera moraliskt är dock oförgänglighetsperspektivet, det Dante kallar den anagogiska betydelsen. Med uppståndelsekroppens avgörande betydelse för förmågan till handling och röst får kroppsligheten i *Silverforsen* även en anagogisk funktion. Den historiska kroppen blir figur för den himmelska kroppen.

TROPOLOGISK MODELL – RÖSTENS KROPP

Den relation som upprättas mellan röst och kropp i *Silverforsen*, Löwen-sköldtrilogin respektive ”Anmärkningar” kan beskrivas och analyseras genom att utgå från retorikens troper, som preciserar just relationen mellan uttryckets mening och uttryckets ordkropp. Min förhoppning är att denna tropologiska modell ska kunna användas för att beskriva och analysera även de emancipatoriska teorier, som i avhandlingen i första hand fungerat som kontext i läsningarna av skönlitteraturen. Den analysmodell som funnits att tillgå och som bygger på dikotomin särart och likhet har utsatts för kraftig kritik (vilket jag berörde i inledningkapitlet), och denna modell syftar till att erbjuda ett alternativ. I det tidiga 1900-talets emancipatoriska teorier ges kropp en avgörande funktion och relationen mellan kropp och mening kan beskrivas och analyseras med retorikens troper. Den identitetspolitiska röstens kropp kan preciseras.

I *Silverforsen* upprättas relationen mellan röst och kropp som en likhetsrelation. Kroppen *är* inte mening i sig, men meningen tar form av kropp; den politiska rösten ska uttala ett budskap som liknar den moderlighet som kroppen har förmåga till. En sådan likhetsrelation kallar retoriken *metafor*; tropens möjlighet att relatera till sin egentliga mening bygger på likhet, liksom kroppen hos Wägner relaterar till röst och mening genom likhet.³ Röst och kropp betyder detsamma, men är åtskilda

3 Ordet *metafor* (gr) betyder ”överföring” och Eide ger följande definition: ”Et begrep uttrykt gjennom et annet begrep som det står i et slags likhetsforhold til, en kortform av sammenligningen [...], dvs. at sammenligningen ikke er formelt uttrykt [...]” Eide ”Metafor”.

Även Lausberg betonar likheten med liknelsen och visar hur metaforen ”als die *brevitas*-Form

uttryck – relationen är metaforisk.

En väsentlig skillnad mellan Wagners och Keys förståelse av kvinnlighet ger utslag i den tropologiska modellen. Om man analyserar kroppslighetens funktion i teorin som en trop tydliggörs skillnaden i att kropp i Keys system, till skillnad från hos Wägner, faktiskt *är* mening. Samhällelig mening genereras hos Key förvisso även av moraliskt handlande och utbildning, men all denna mening sammanfattas i och syftar till avkommans kropp; kroppen är därigenom en del av meningens helhet och kroppen representerar helheten.⁴ Retoriken benämner denna relation *pars pro toto* eller *synekdoke*; det klassiska exemplet är att säga ”segel” när man menar ”skepp”.⁵ I Keys teori blir kroppen meningens segel – relationen är synekdokisk.

En skillnad som dock inte ger utslag i en tropologisk modell är skillnaden mellan Keys teori å ena sidan och Charlotte Perkins Gilmans å den andra. Möjligen är det också en analytisk poäng. Den springande punk-

des Vergleichs erklärt [wird]”. Han utvecklar vidare: ”Zwischen der metaphorischen Bezeichnung und dem so Bezeichneten muß also eine *similitudo* bestehen. Im aristotelischen System [...] entsprechen die semantischen Beziehung 'von det Species zu einer Species' sowie 'nach der Analogie'. Da die *similitudo* keine Grenzen kennt, stehen auch der Metapher alle Möglichkeiten offen [...]”. Han lyfter även fram metaforen som en relik från ett religiöst-magiskt förhållnings-sätt mellan det betecknande och det betecknade: ”Die Metapher ist ein urtümliches Relikt der magischen Identifizierungsmöglichkeit, die nunmehr ihres religiös-magischen Charakters entkleidet ist und zum poetischen Spiel geworden ist. Freilich birgt auch dieses poetische Spiel noch evozierend-magische Wirkungen, die ein Dichter aktualisieren kann.” Lausberg § 558.

- 4 Se t ex ”Samhällsmoderlighet”, där Key skriver: ”Bakom varje barns gestalt skola vi se gängna släktens oändliga led och framför det alla de kommande släktenas lika oöverskådliga. Vi måste i alla våra handlingar minnas att barnet är summan av dessa döda, hoppet om dessa ofödda.” Key, *Livslinjer I:II*, s. 41.
- 5 Ordet *synekdoke* (gr) betyder ”medförståelse” och Eides definition lyder: ”Tropen som setter et begrep med trangere betydning i stedet for et med videre, eller omvendt, f. eks. når en del nevnes i stedet for det hele (lat. Pars pro toto), familie i stedet for art, entall i stedet for flertall [...]”. Eide ”Synekdoke”. Synekdoke utgör en underavdelning till det vidare begreppet *metonymi*. Lausberg identifierar skillnaden mellan synekdoke och övriga underavdelningar till metonymi i att förhållandet mellan uttryck och mening i de senare är av kvalitativ art, medan synekdoke betecknar ”quantitativ Beziehung zwischen dem verwendeten Wort und der gemeinten Bedeutung”. Det kan gälla såväl del/helhet, släkte/art som singular/plural. Lausberg § 568–573.

ten där Perkins Gilman avviker från Key är i fråga om moralen, som i *Women and Economics* blir fullständigt korporaliserad; lagar kan inte i något väsentligt ändra det som inte ligger i kroppens fysiska förutsättningar.⁶ Key erkänner större utrymme för moraliskt handlande, vilket också gör det mödan värt för Key att skälla ut kvinnorna, medan det bästa Perkins Gilman kan hoppas på är att kvinnorna ska utbilda sig och välja något bättre män till avel för att ge nästa generation mer förmånligt arv.⁷ Key kan framstå som mer restriktiv än Perkins Gilman när det gäller kvinnans arbetsområden, men förskjutningen ligger snarare i handlingsutrymmet och i betoning än i sak.⁸ Anledningen till att Perkins Gilman inte räds missbrukad kvinnokraft är en större tilltro till evolutionens tillrättavisan- de kraft, vilken även Key bekänner sig till – efter utskällningen.⁹

Den kvarstående skillnaden är att det hos Key är själva moderlighe- ten som ska utvecklas, medan Perkins Gilman anser kvinnligheten *over- sexed* och lägger tonvikten på att det är kvinnans mänsklighet som måste återupprättas för att ett bättre moderskap och en bättre framtid ska komma till stånd.¹⁰ Förklaringen till detta ligger rimligen i att Key och Perkins Gilman lägger tyngdpunkten olika i förståelsen av evolutionens mål. För Perkins Gilman är kärleken ett medel för samhällets organisering och rasens utveckling, medan samhällets organisering och rasens utveckling hos Key snarare är medel för kärlek och lycka. Den individuella aspekten av mänsklighetens utveckling blir för Key trots allt viktigare än

6 Perkins Gilman, *Women and Economics*, se särskilt s. 319ff.

7 *Hertha* publicerade 1915 en artikel ur Perkins Gilmans egen tidning *The Forerunner*, där hon särskilt trycker på den Nya Kvinnans plikt att skära av "de underlägsna männen" från "ras-arvet": "Så snart de åter hålla på sin ursprungliga plikt att välja, kunna de kullkasta det manliga urvalets felaktiga resultat, vilket i så hög grad hindrat rasens framåtskridande, och genom en riktig utveckling av det kvinnliga urvalet påskynda den sociala evolutionens önskvärda hastighet." Charlotte Perkins Gilman, "Hur det gick till", *Hertha* 1915, s. 382.

8 Jfr *ibid.* s. 245.

9 Se t ex Key, *Allsegraren II*, s. 175f.

10 För en diskussion om Keys kritik av Perkins Gilman, se Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 178.

den samhälleliga.¹¹ Utvecklingen av den personliga kärleken måste utgå från det förhandenvarande, från samtidens föreställningar om kön, medan utvecklingen av släktets samhälleliga organisering kan ta utgångspunkt i urtiden och cellernas organisering. Hos dem båda är dock historiens drivkrafter – självbevarelsen och släktbevarelsen hos Perkins Gilman respektive kärleken hos Key – nedlagda i kroppen. Kroppen är del av och uttrycker samtidigt hela evolutionen. Relationen mellan den evolutionära meningen och kroppslighet blir i dessa teorier synekdochisk.

En annan närliggande tänkare är Rosa Mayreder. Om särart/likhetsdistinktionen sliter sönder hennes teori (se inledningen), ska det genast medges att hon i någon mån slits sönder även i denna analysmodell. Det beror på den positionsförskjutning jag diskuterade i K. J.-kapitlet från den tidiga essäsamlingen *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet* till den senare *Sexualitet och kultur*. Kroppslighetens funktion i Mayreders teori är liksom i Keys och Perkins Gilmans kopplad till utvecklingshistoria, men det som sätter historien i rörelse är individualiteten, som övervinner kroppsligheten. Evolution och kroppslighet står alltså här i ett spänningsförhållande till varandra; evolution definierar kroppens betydelse negativt. Det är i detta ställningstagande hennes teori anammas av K. J.

I ”Anmärkningar” bär röstens mening, men fördunklas och förvrids av de samhälleliga betydelser som knyts till en kvinnlig kropp. Liksom hos Mayreder kommer personligheten – historiens drivande kraft hos Mayreder och röstens mening hos K. J. – ”ur ett aflägsset fjärran” och står i en godtycklig relation till den kropp som vandrar omkring i samhället.¹² I ”Anmärkningar” blir kroppen en slöja som döljer röstens mening. *Allegori* – retorikens begrepp för att säga en sak och mena en annan – beskriver bäst denna relation: ordkroppen fördunklar en högre sanning som likväl

11 Sanner betonar den personliga kärlekens betydelse för Key så starkt att hon uppfattar den som uteslutande andlig, skild från ”darwinistiskt präglad evolutionism”. Sanner s. 19–33 och s. 65, citerat på s. 30. Det är dock att bortse från den avgörande betydelse som avkommans kropp får för evolutionen.

12 Mayreder, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet*, s. 73.

ska göra sig gällande genom den allegoriska slöjan. Mellan mening och uttryck upprättas en godtycklig relation, de följer inte organiskt ur varandra. Allegorin är besläktad med andra troper och ofta framhålls dess likhet med *ironi*. Allegorin säger en sak och menar en annan, vilket också är ironins ärende, men ironin skärper relationen mellan uttryck och mening till en motsats.¹³ På samma sätt förskjuts understundom kroppsligheten i K. J.:s texter till en motsats i förhållande till röstens mening. Den relation som upprättas i ”Anmärkningar” mellan röst och kroppslighet är med andra ord allegorisk, ibland till och med ironisk.

I Mayreders *Sexualitet och kultur* får emellertid kroppsligheten förnyad aktualitet, men den ”sanna kvinnan” är fortfarande humbug. Distinktionen mellan kultur och civilisation, som Mayreder utvecklar i könsbestämd riktning, identifieras dock aldrig helt med kön. Kulturen ”liknar” bara ”en kvinnlig organism” och Mayreder poängterar, som nämndes tidigare, att kvinnorna i egenskap av jordbrukare och krukmakare faktiskt var ”de första teknikerna”.¹⁴ Den allegoriska relationen mellan mening och kroppslighet som Mayreder delar med K. J. i den tidiga essäsamlingen förändras i den senare till en likhetsrelation. Allegorin definieras ibland också som en utvidgad metafor och denna affinitet med metaforen kan beskriva förskjutningen av kroppslighetens funktion i Mayreders teori.¹⁵ Från att ha upprättat en allegorisk relation mellan mening och kropp, närmar sig Mayreders senare tänkande en metaforisk relation mellan mening och kropp.

Det emancipatoriska program som finns implicit i Löwensköldcykeln kan dock svåriligen inordnas i en metaforisk relation; tvärtom får, som läsningen visat, manliga och kvinnliga kroppar fylla varandras betydelser.

13 Quintilianus bok 8, kap. 6:54. Lausberg anmärker: ”Unter dem Terminus *allegoria* wird oft auch die Ironie [...] als eigenes *genus* mit einbegriffen [...]” Lausberg § 896.

14 Mayreder, *Sexualitet och kultur*, s. 35 och s. 30.

15 Quintilianus bok 11, kap. 2:46 samt bok 8, kap. 6:44–50. Lausberg slår i sin huvuddefinition fast: ”Die Allegorie ist für den Gedanken, was die Metapher [...] für das Einzelwort ist: die Allegorie steht also zum gemeinten Ernstgedanken in einem Vergleichsverhältnis.” Lausberg § 895.

Samtidigt utgår Lagerlöf från och beskriver ingående de manliga medborgerliga dygderna och kvinnliga hantverk. Röstens mening är i den bemärkelsen traditionell, men den ges uttryck i en kropp som utvidgar meningens användningsområde till något nytt. Det är också definitionen av tropen *katakres*; det vanligaste exemplet på hur ett ords användningsområde utvidgas till något som ännu inte har ett namn är ”stolsben”.¹⁶ När samhällsmoderliga uppgifter avkrävs Karl-Artur eller när Charlotte får förkroppsliga nationella, medborgerliga dygder, fylls ordkroppen med en mening som tidigare varit begränsad i sin användning – relationen mellan röst och kropp blir katakretisk.

Hos Kollontaj, Schreiner och Vaerting är relationen mellan mening och kropp ytterligare en annan. Produktionsförhållandena sätter hos Kollontaj historien i rörelse och får effekter på kroppens såväl yttre som inre konstitution: ”Med förändringen av världsekonomens förutsättningar, med utvecklingen av produktionsförhållanden förändrar sig även kvinnans inre fysiologi”, argumenterar som sagt Kollontaj.¹⁷ Produktionsförhållandena är inte liktydigt med kropp, men kroppen uppträder som en effekt av produktionsförhållandena. Kroppsligheten står med andra ord i en närhetsrelation till historiens mening, närmare bestämt i ett konsekvensförhållande. Närhetsrelationen mellan mening och uttryck benämns av tropen *metonymi*, och retoriken preciserar också olika typer av närhetsrelationer. Synekdoke, delen för det hela, är en av dem, men en annan är just att uttrycket förhåller sig som en konsekvens till den egentliga meningen.¹⁸

16 Ordet *katakres* (gr) betyder ”bruka fullt ut” och Eide definierar tropen på följande sätt: ”Form for [metafor] hvor et ords bruksområde utvides ved analogi, oftest når et egentlig ord ikke finnes i språket. De fleste eksempler på k. er ord som er blitt en naturlig del av det daglige ordforråd, som ’bein’ på stol eller bord [...], ’fjær’ om metallfjær.” Eide ”Katakrese”. Lausberg kallar rentav *katakres* för ”[d]ie ’notwendige’ Metapher”. Lausberg § 562.

17 Kollontaj, ”Den nya kvinnan”, s. 52f.

18 Eide nämner konsekvensförhållandet som den andra av fyra huvudtyper i sin definition av *metonymi*: ”Trobe som gir et ord en annen, men beslektet betydning. Det skilles mellom følgende hovedtyper: a) Det abstrakte nevnes i stedet for det konkrete, eller omvendt [...]; b) årsak i stedet

I Schreiners *Woman and Labour* tas utgångspunkt i evolutionsberättelsen, men utvecklingens stationer utgörs, vilket jag lyfte fram i Wägnerkapitlet, av arbetsdelningen mellan könen. Den moderna kvinnan, som inte längre arbetar utan överlever på "sina sexuella funktioner", har blivit en könsparasit, vilket innebär ett hot mot släktets kvalitet, argumenterar Schreiner.¹⁹ Den "tevtoniska kvinnan" har emellertid chansen att som ledare för en kvinno rörelse som omfattar alla folk ställa utvecklingen till rätta. Hennes förmåga till detta emanerar ur specifika rasegenskaper, vilka ska återupprätta kvinnans arbete. Utvecklingens yttersta drivkrafter i Schreiners teori är dialektiken mellan arbete och ras, och kroppslighetens funktion blir att ge uttryck för denna dialektik. Kropp står alltså även här i en konsekvensrelation till mening, men här alltså en mening definierad av dialektiken mellan arbete och ras.

I Vaertings teori, slutligen, sätts historiens pendelrörelse igång av det heterosexuella begäret, vilket jag diskuterade i Wägnerkapitlet. Kroppen töms på mening i hennes teori: känslor, karaktärsdrag och själva kroppsformerna blir sekundära i förhållande till maktkampen mellan könen. Och maktkampens ursprung är det heterosexuella begäret. Kropp får hos Vaerting mening först som en konsekvens av *die Sexualkomponente* och den heterosexuella maktkampen. Kroppsligheten står med andra ord i en metonymisk relation till mening även i denna teori.

Wägner, Key, Perkins Gilman, Mayreder, K. J., Lagerlöf, Kollontaj,

for virkning, bevirker i stedet for det bevirkede [...]; e) materialet i stedet for gjenstanden ('stål for 'sverd' e. l.); d) beholder i stedet for innholdet [...], hit kan regnes tid eller sted nevnt i stedet for person [...].” Eide, ”Metonymi”.

Lausbergs huvuddefinition betonar skillnaden mot metaforens likhetssubstitution: ”Die *metonymia* [...] besteht darin, dass für das *verbum proprium* ein anderes Wort gesetzt wird, dessen eigentliche Bedeutung mit dem okkasionell gemeinten Bedeutungsinhalt in einer realen Beziehung [...], also nicht in einer Vergleichsbeziehung [...] wie bei der Metapher [...], steht [...]. Die Metonymie verwendet also ein Wort in der Bedeutung eines anderen Wortes, das semantisch mit dem verwendeten Wort in einer realen Beziehung steht.” Lausberg § 565.

19 Schreiner, *Woman and Labour*, s. 69 och s. 86ff.

Schreiner och Vaerting – alla ger de kroppslighet vitala funktioner i förståelsen av samhället. Deras olika emancipatoriska teorier förhåller sig alla till evolutionism, men kroppslighet står i olika relation till det som genererar mening i respektive teori. Med en tropologisk analysmodell blir det möjligt att urskilja mer exakta skillnader mellan olika teoretikers föreställningar om kroppslighetens funktioner i samhällelig förändring. Relationen mellan mening och kroppslighet varierar och kan beskrivas som metaforisk (Wägner), synekdochisk (Key, Perkins Gilman), allegorisk/metaforisk (Mayreder), allegorisk/ironisk (K. J.), katakretisk (Lagerlöf) respektive metonymisk (Kollontaj, Schreiner, Vaerting). Hur olika system upprättar relationen mellan mening och kroppslighet ger utslag i olika politiska program; den relation tropen benämner blir en kortform för var krutet bör läggas för att åstadkomma samhällelig förändring. Kod för emancipation. Den politiska röst som drev emancipation i det tidiga 1900-talet tog ansats i dessa olika relationer till kroppslighet. Hos Wägner, Lagerlöf och K. J. agerar denna politiska röst även i skönlitteraturen. Läsningarna har syftat till att frilägga röstens anatomi i deras texter.

Silverforsen, *Löwensköldtrilogin* och ”Anmärkningar” iscensätter på olika sätt feministiska projekt. Den kvinnliga politiska rösträtten gav nya villkor även för litteraturens politik. Dessa skönlitterära texter upprättar samhälllighet och utvecklar röstens funktioner i denna samhällighet – avslöjande, identifikation respektive materialisering är de feministiska uppdrag Wägner, Lagerlöf och K. J. skickar vidare till läsaren. De förvaltar ett politiskt ansvar och undersöker grundligt vad detta ansvar innebär. De påminner om det angelägna i att ställa frågan: vad är röst?

EFTERORD

Ett avhandlingsarbete kan inte undgå att vävas samman med livet i övrigt i alla dess delar. De människor som får betydelse sätter på gott och ont spår i avhandlingstexten. Några av de personer som på olika sätt varit del av min arbetsprocess vill jag särskilt nämna. Jag tackar mina handledare Annelie Bränström Öhman och Lena Eskilsson för att generöst ha delat med sig av sina kunskaper och för att i alla lägen ha kommit med engagerade synpunkter. Ett varmt tack också till Claudia Lindén och Anders Persson, som i egenskap av opponenter vid mitt slutseminarium gjorde omsorgsfulla läsningar och kom med viktiga påpekanden. Claudias stöd och uppmuntran har under alla dessa år varit en oskattbar trygghet.

Jag har haft förmånen att få röra mig mellan flera olika miljöer och tänker med tacksamhet på alla som ingått i litteraturvetenskapliga seminarier vid Umeå universitet, Genusforskar skolan vid Umeå universitet, kollegiet vid Södertörns högskola samt lunchsällskapet i Sumlen på Kungliga biblioteket. De personer som betytt mest har i flera fall tillhört mer än ett av dessa sammanhang. För livgivande och tankegivande samtal vill jag särskilt tacka Cecilia Annell, Linda Berg, Hanna Bertilsdotter, Amelie Björck, Katarina Blume, Petra Carlsson, Git Claesson Pipping, Britt Johanne Farstad, Tilda Maria Forselius, Sara Granath, Ragnar Haake, Hanna Hallgren, Robert Hamrén, Caroline Haux, Helena Hill, Maria Jönsson, Andrea Kollnitz, Anna Lundberg, Eva Skåréus och Patrik Tornéus. Dessutom har Sara språkgranskat den engelska sammanfattningen och Andrea översättningar från tyska, vilket jag är oerhört tacksam för. Jag tackar även Ann-Katrin Hatje för värdefulla synpunkter på den topologiska modellen. Mina studenter vid Södertörns högskola har varit tålmodiga försöksdjur för ett par av avhandlingens tankegångar och lärt mig något om vad som fungerar och vad som inte fungerar. Undervisningen vid Södertörns högskola har jag, liksom mycket annat, Ebba Witt-Brattström att tacka för – jag vill varmt tacka Ebba för outhärligt stöd.

Slutfasen av arbetet har möjliggjorts genom flera stipendier. Jag är djupt tacksam för de medel som tilldelats mig av Helge Ax:son Johnsons Stiftelse. Svenska Akademien överraskade med ett sagolikt bidrag ur Stina och Erik Lundbergs stiftelse när allt var som mest hopplöst. En särskild glädje och stolthet känner jag över att ha blivit tilldelad Greta Wieselgren-stipendiet av Årstasällskapet för Fredrika Bremer-studier. Jag är också lycklig nog att kunna få tacka för ett mycket generöst tryckbidrag ur Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål.

Den alltid lika hjälpsamma och trevliga personalen vid Kungliga biblioteket har skapat förutsättningar för en ideal arbetsplats och personalen på Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek, har med tillmötesgående vänlighet hjälpt mig hitta i Elin Wägners samling. Jag har haft förmånen att få disponera en forskarplats i Svenska Akademiens Nobelbibliotek, där Klara Johansons boksamling finns bevarad, och den omtänksamhet och välvilja som mött mig i Nobelbiblioteket har på många sätt underlättat tillvaron.

Det är med stor glädje jag tackar Anna Sjöstrand och Lisa Linder för ovärderligt arbete med språkgranskning och korrekturläsning. Och Annas teckning av stämläpparna till bokens framsida blev ännu finare än jag kunnat föreställa mig! Oumbärlig har även släkten varit. Sara Nordström, Erland Bohlin samt Marianne och Henrik Bohlin har lånat ut engelska kunskaper, pengar och sommarhus – allt lika nödvändigt för att ro iland en avhandling. Tacksamheten till mina föräldrar och min bror, Gunilla, Harald och Erik Bohlin, kan inte specificeras; den gäller allt. Tack!

Anna Bohlin

September 2008, Stockholm.

SUMMARY

Anatomy of Voice.

Readings of Politics in Silverforsen by Elin Wägner, the Löwensköld trilogy by Selma Lagerlöf and Klara Johanson's causeries in *Tidevarvet*

Elin Wägner (1882–1949), feminist activist and best-selling writer, Selma Lagerlöf (1858–1940), still the most famous Swedish author world-wide and Nobel Prize Laureate, and Klara Johanson (1875–1948), renowned for sharp, ironic brilliance in her literary criticism and essays, form the centre of this study. As these brief remarks indicate, Wägner, Lagerlöf and Johanson (whose signature and pet name was K. J.) held quite different positions in relation to the literary field as well as to the women's movement. What they did have in common though, was an interest in feminist politics – an interest for which the conditions radically changed as Swedish women were finally granted suffrage after many years of struggle in 1919/1921.

The female political voice aroused great expectations. Ellen Key's notion of "social motherliness" inspired large parts of the women's movement and significantly contributed to what was to become the Swedish Welfare State. Many agreed that women had a special mission in society. However, women's right to vote had a poor outcome in terms of women's representation in the Swedish Parliament. A group of liberal feminists ("Fogelstadgruppen") – one of the members being Wägner – therefore launched a project to enhance political involvement among women. This included a "citizen school" for women and the weekly newspaper *Tidevarvet* (1923–1936). They believed that the gender identity would engender common political views, at least on some issues, and *Tidevarvet* constantly urged women to use their political voice in order to change society. This voice of identity politics was also set in motion in literary texts.

Wägner, who became the editor of *Tidevarvet* in 1924, published a novel the very same year, *Silverforsen* (1924), where a voice of identity poli-

tics is established and explored. Lagerlöf, on the other hand, complicates the criteria for identity in her trilogy about the Löwensköld family, *Löwensköldska ringen* (1925), *Charlotte Löwensköld* (1925) and *Anna Svärd* (1928). K. J. contributed to *Tidevarvet* with a causerie under the heading "Anmärkningar" ("Remarks") in every issue during 1923–1924. In spite of her many years of co-operation in the women's movement press and despite of the fact that she wanted nothing better than women's emancipation, she by no means remained loyal to feminist icons, heavily criticising identity politics. In fact, she deconstructed it. None of these texts, apart from some of K. J.'s "Anmärkningar", deals explicitly with the women's movement as a motive. The political implications of the novels by Wägner and Lagerlöf have therefore largely gone unnoticed by researchers. Even those scholars, who underscore Wägner's and Lagerlöf's feminist intentions, concentrate on the female protagonists' personal development and fail to acknowledge that a complete model of society is presented; the body politic is addressed. In these different stagings of society, the voice is endowed with certain public duties, opportunities and risks. The right to vote understood in terms of political voice is furthermore highlighted by the Swedish language, as the Swedish word for suffrage literally translates "right to voice". Women's suffrage had called for a thorough investigation as to what a political voice might mean. There is every reason to investigate the imaginings of voice by these influential writers in position of full citizenship.

The title of this thesis, *Anatomy of Voice*, suggests two things: the possibility to uncover the voice for analysis and the fact that the voice of identity politics refers to corporeality. Accordingly, the corporeality of the voice calls for attention along with the investigation of voice. The aim of my study is to examine the functions of the voice in the production of meaning in *Silverforsen*, the Löwensköld trilogy and "Anmärkningar". However, in order to pin-point the functions of voice, the functions of corporeality in the production of meaning also need examination. Especi-

ally the relationship between voice and corporeality is of vital importance for an understanding of how the voice of identity politics is staged in these literary texts.

The notion of voice is of course a well researched concept within literary criticism. The narrator's voice is one important instance, but the functions of voice in the production of meaning imply a larger scope. The voice of identity politics is acted out on several levels of these texts. The novels by Wägner and Lagerlöf, and even K. J.'s satirical articles, are in various ways drafted in an allegorical mode. Similarly, the production of meaning in "Anmärkningar", and to a certain extent also in Lagerlöf's novels, depends heavily on an ironic mode. Therefore, the mode of the texts and its implications for the functions of voice have to be taken into account. The characters' ability to speak and the descriptions of voice as well as the societal workings of voice are other instances of importance. The readings are intended to expose the logic of voice developed by these texts, to make the structure of voice appear, the anatomy of voice.

In this search for the literary formation of the voice of identity politics, Judith Butler's deconstruction of "woman" as subject of feminist politics provides a starting-point for my readings. Her analysis opens up the possibility to inquire into what body the voice is supposed to express. Michel Foucault's notion *bio-power* offers a critical perspective on the disciplinary technologies depicted in the literary texts; it provides a tool to come to terms with the apprehensions of society found in Wägner's, Lagerlöf's and K. J.'s literary texts, which are all inscribed in a hygienic discourse. The obligations that Ellen Key bestowed on women in general and "social mothers" in particular, in fact correspond intimately with what Foucault analyses as the power technologies of the modern state: bio-power. Differing in details, many feminists still agreed that race-hygiene and care for the population were women's issues.

After the introduction, the readings of politics in *Silverforsen*, the Löwensköld trilogy and "Anmärkningar" are carried out in one main

chapter respectively. The results are summed up in the final chapter, where a metatheoretical model of emancipatory theories in the early twentieth century is also presented. Chapter 2, "Elin Wägner – revelation", deals consequently with Wägner's novel. *Silverforsen* features a New Woman with a voice commission: the novel tells the story of her path towards speaking her desire, an act which will redeem society. After suffrage, the paramount feminist political question became how women's experiences should be voiced in politics – Wägner's change of focus from the earlier novels' pleading for women's public voice, for example in *Pennskaf-tet* (1910), to the investigation of the "inner voice" in *Silverforsen* was shared by the entire women's movement. The New Woman in Wägner's novel becomes an Every-Woman of identity politics who is to lead the way. The examples of Alexandra Kollontay's, Olive Schreiner's and Charlotte Perkins Gilman's New Women make clear that the New Woman came in strikingly different versions and that she has to be interrogated as to her origin and her business in order to inform an analysis. Virginie, the main protagonist and the New Woman of *Silverforsen*, is a middle-class woman, householding for her brother the vicar Gabriel, foster-mother of a daughter who lives up-stairs with husband and child, Virginie's granddaughter Ann Marie. As the names Virginie, Gabriel and Ann Marie suggest, the Bible text of the Annunciation structures the novel, forms a pretext: motherhood is at stake.

The political significance of motherhood is made clear by the social motherliness acted out by Virginie, as opposed to the biological mothers of the novel, who all neglect their responsibilities. The vicarage is depicted as a model of the Welfare State. The narrator's voice echoes Virginie in this respect and the narrator proves to be a social mother herself; all the characters' views – representatives of different social classes and different backgrounds – are accounted for and the deepest motives for their actions are searched for. This is especially true of the unsympathetic characters, whose aggressive and envious behaviours are quickly revealed as a long-

ing for love and recognition. The narrator relates them all to Virginie's view, the only character whose view guarantees truth and societal peace. All other political and personal standpoints are made to conform to the social mother. However, the truth is the basic problem of the novel and it involves passion.

The biblical names suggest not only the presence of the Bible, but also the presence of allegory. The fight for the Welfare State is acted out by means that are characteristic of the medieval genre *psychomachia*. All the Deadly Sins are at hand; among them Greed and Pride are presented as serious threats to societal stability, but Envy, Wrath, and Lust are foregrounded as the most dangerous enemies. This is a consequence of the fact that the outmost good is love and desire – how to handle passion is the key question. The central conflict of the novel concerns unfaithfulness and divorce: Virginie's foster-daughter is passionately in love with her cousin's husband and wishes to leave her own husband, who refuses to let her go and uses their child to punish her. *Silverförsen* is also an investigation of the brand-new Swedish legislation on marriage and guardianship; the Swedish law functions as another pretext. This law turns out to be overruled by the law of the social mother and by passion in the Christian sense of suffering love.

Virginie is the character where physical passion and Christian passion converge; a reformulation of the Fall. The motives of her own actions are hidden from herself until she confesses her desire for her daughter's husband. At this point, her voice takes on a new colour and by listening to God speaking through her "inner voice" she gains unshakable certainty of how to act. The morally proper action is informed by God, and sexuality and God unite in her bodily experience. Her confession of desire allows her to provide for her grand-daughter; the Christian logic is exchanged into the political logic of the social mother. In this case, allegory opens for the New Woman's voice to spring forth. In modern times, the war between Virtues and Vices takes place foremost within the cha-

racters. Still certain characters are associated with the Vices and the virtuous characters manifest their superiority by discipline. Sexuality truly speaks in this novel, but it is in great need of discipline to become socially productive. My analysis relates *Silverforsen's* discussion of desire to Mathilde Vaerting's and Key's theories of gender and desire, and to the sterilisation debate of those days.

The inquiry into the construction of the voice of identity politics pays attention to the founding of Virginie's actions on the voice of God. The Quakers and the nineteenth century feminist Fredrika Bremer provided inspiration for Wagner's understanding of the "inner voice", however, the conflation of sexuality was indebted to current feminist theories. Total passivity and subjection under the voice of God has to be observed for legitimate political action to occur, according to the novel. Corporeality is not presented as meaning in itself, but the body of the social mother forms the political message; the voice of identity politics in *Silverforsen* stands in a relation of similarity to the female body.

The functions of corporeality in *Silverforsen* bear a striking resemblance to the four levels of meaning that medieval exegetes, among them Dante, distinguished in the Bible. The historical level of meaning corresponds to the novel's emphasis on the body cast under historical conditions, represented by the Swedish legislation and patriarchal violence. What Dante calls the "allegorical level of meaning" is present in the function of corporeality in the novel as a site for sexuality, meaning, life, the voice of God. A moral function, corresponding to the moral level of meaning in the Bible, is stressed by the urgent need for self-examination and discipline of the body as a prerequisite for contributing to society. Finally, what Dante calls the "anagogical level of meaning", that is the eternity perspective, is also a vital function of corporeality in *Silverforsen*. According to the novel, salvation history and the body's future resurrection are the necessary grounds on which moral, political action should be founded. Perhaps this correspondence should not come as a surprise,

since *Silverforsen* understands the body as a site of meaning, which is inscribed in the same religious logic as the medieval commentators of the Book that conveyed Meaning. The mission of the voice of identity politics then becomes revelation. The political voice has a duty to reveal injustices, reveal the Vices and reveal Truth.

Truth and political action are matters of equal importance in Lagerlöf's Löwensköld trilogy, which is discussed in chapter 3, "Selma Lagerlöf – identification". However, the voice takes on far more dangerous powers – the power of voice is the most difficult issue that the young Swedish democracy has to face, Lagerlöf's novels suggest. The people is repeatedly focalised and presented as the only true instance of justice, provided that it is addressed in honesty and not misled by demagoguery. I employ Bakhtin's theory of the novel to elucidate Lagerlöf's romantic, political use of the concept "the people" and its connections with the genre. What goes beyond Bakhtin's theorization is Lagerlöf's apprehension of society as an organ; the people literally forms a body politic. Different social classes represent different working fields, but no different political views as in Wägner's novel. In fact, the trilogy performs a manual on how to prevent such dissident interests from occurring. The body politic is held together by love.

Thomas Carlyle was a great inspiration to Lagerlöf on this matter, which motivates my comparison between Lagerlöf's novels and *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* (1840). Although the virtues of Carlyle's exclusively male heroes are demonstratively awarded to female protagonists in the trilogy, Lagerlöf, like Carlyle, understands the political functions of love as devotion and subjection – this structure of power is furthermore stressed with equal intensity in the descriptions of personal love relationships in the novels. As opposed to Carlyle, Lagerlöf is acutely aware of the risk of abusing devotion. These risks are investigated in the novels through allegory, even though the characteristics of the genre set in motion in the Löwensköld trilogy are partly other than in

Silverforsen. Lagerlöf's novels are occupied not only with a discussion of leadership, but also with previous texts, above all the Bible. The Annunciation and the Fall are referred to and function as pretexts in this story as well, and the entire trilogy is a reading of Paul's first epistle to the Corinthians, chapter 13. Lagerlöf's authorship is often portrayed as a sermon for redeeming love through sacrifice. However, a closer look at how love is acted out in the trilogy discloses a rejection of sacrifice. The hymn to Love that Lagerlöf's novels recommend is not the section concerning patience that seems to invite sacrifice, but the first section that warns of the sounding emptiness of words that are lacking love.

The grand powers of voice are high-lighted by the emphasis on the classical, rhetorical devices to persuade and move. This glorious power is misused by one of the main characters, Karl-Artur, who is devoid of the ability to love and can do nothing but deceive. True love is depicted as mutual recognition – reciprocity is absolutely necessary for its legitimacy – but Karl-Artur only recognises what people might do for him and never detects the other persons' true identity. Accordingly he misuses their subjection, which is a serious crime and brings about societal disaster. Since the body politic is tied together with love, it is crucial that each citizen may speak her identity, otherwise the relationship of love – that is society – is converted into oppression. The public duty of the characters is therefore to speak independently, unhampered by patriarchal conventions. As the allegory captures the characters in previous texts and exposes them to allegorical demonic agents, their task is to free themselves of allegory and emancipate their own voice. That, Lagerlöf implies, is the only reliable citizenship.

Political voice, political action and corporeality are not, as in Wägner's *Silverforsen*, rooted in God. Quite the contrary, the functions of corporeality in Lagerlöf's trilogy are decisively earthly. Body language is one prominent characteristic of Lagerlöf's prose; corporeality expresses feelings. No less important, reactions are described in corporeal terms and may

fairly quickly change the characters' looks. Corporeality is also described as the precondition for devotion. Not only does corporeality express feelings, its functions are apparently to experience feelings, to manifest feelings as looks, and to be a target for feelings. The body in Lagerlöf's novels is a kind of emotional materia, a pathetic structure. This pathetic structure is supplemented by the body as a political structure. The identity crucial for legitimate politics to be acted out is established on other criteria than sex. The identity politics is in this respect far more complicated than in Wägner's account.

As a limb of the body politic, the corporeality of the citizen is first of all defined by nationality. The descriptions of the bodies show that family and social class (meaning working field) are far more important characteristics than sex. Finally, the body's basic needs in terms of food and shelter are highly stressed. Consequently, the political structure of the body includes a nationality function, a family function, a social class function, and a survival function. While the body might change, the voice remains the same in the Löwensköld trilogy. Still, the voice is quite capable of deceiving the listener, and in order to be assured of the citizen's reliability, voice and body both have to confirm one another. The functions of the voice correspond to the functions of corporeality, extending the body's ability to defend itself. However, the most important political task for the voice, even more so as the body changes, is to identify the person. This is also the task carried out by the narrator, who identifies not only the characters, but the Swedish nation and the reader – and she demands devotion.

Klara Johanson, on the other hand, identifies none but herself. In chapter 4, "Klara Johanson – materialisation", the discussion of the voice of identity politics concerns her contribution to *Tidevarvet*, "Anmärkningsar", which although generally appreciated has never before been subject of a thorough investigation. The narrator's voice is indeed prominent in these articles, but from this does not follow that she is easily understood.

The ironic mode is the first difficulty to handle in a reading of "Anmärkningar". K. J. later on published several essays on Søren Kierkegaard, and in my reading Kierkegaard's *On the Concept of Irony* serves to elucidate the narrator's position in "Anmärkningar" and to discuss what Kierkegaard calls "the truth of irony". The endless motion of irony needs to stop, Kierkegaard argues, and in K. J.'s articles the destructive movement of irony is seized by a body. The only road to truth envisioned in "Anmärkningar" is logic, and corporeality represents the non-negotiable presence of truth. The superior position granted by irony is by no means an apolitical attitude – it is part of a political address that refuses even to argue for its cause. Patriarchal conditions are simply made to contradict themselves.

Deconstruction does not stop with patriarchy; neither "public opinion" nor feminist identity politics remains unassailed. K. J. took every opportunity to tear apart the concept of "the true woman" and she demonstrates that even the modern housewife is bound to be caught in contradictions. Similarly, the voice of the public opinion is presented as non-existent because the voice always belongs to a body only and can never be anything but individual. This has political implications. Nevertheless, the notion of identity is not insignificant when it comes to politics – identity is all there is left, only an identity that may coincide with no-one but itself.

Her feminist critique is furthermore carried out to a great extent by the use of the trope *metalepse*, that is, to name an object with characteristics from a foreign field of knowledge. Politics, arts, religion, sports and science overlap to make the grotesqueries of patriarchal society appear. However, these diverse areas find a natural coherence in antiquity. Of course, suffrage is a major issue in "Anmärkningar" and is often discussed by reference to its Athenian origin. Another connotation of antiquity, frequently brought forth by sexology of those days, was homosexuality. Actually, the differentiation of sex is discussed in "Anmärkningar", although the discussion explicitly refers to commodities. A queer position is signalled.

A dear friend of Rosa Mayreder's and Swedish translator of *Geschlecht*

und Kultur (1923), K. J.'s framing of sex owes much to the Austrian theorist; some parts of "Anmärkningar" are simply equilibristic elaborations of Mayreder's thoughts. My reading also pays attention to the misogynist *Geschlecht und Charakter* (1903) by Otto Weininger, a study that K. J. appreciated for its dualistic account of gender and probably for its acknowledgement of homosexuals as a central middle form of sexual types endowed with ingenious gifts. Sex is regarded mainly as an obstacle for the recognition of the truth and identity of the individual. The vulnerability of the body, submitted to historical conditions, is a matter of thorough consideration in "Anmärkningar"; corporeality is depicted as invariably defenceless in relation to market economy, technologisation and discipline that deform the personality. On the other hand, corporeality is brought forth as a site of pleasure – the incarnation of truth is a matter of sensuous delight, even though it may be punished by society. As this suggests, voice is essentially an aesthetic category in K. J.'s texts: the word becomes flesh. Materialisation is the most important function of the voice in "Anmärkningar", since the voice makes the body appear. The moment of materialisation is the crucial point, since that is the moment of aesthetic, sensuous pleasure where physical delight may obscure the logic of truth and where corporeality assumes its function of vulnerability. Still, this is the moment where political truths take shape.

In my thesis, the theories of Key, Kollontay, Schreiner, Perkins Gilman, Vaerting, and Mayreder first of all serve as a context for the functions of corporeality in the literary texts. In the final chapter, "Anatomy of Voice", I discuss these emancipatory theories in a proposition of a new metatheoretical model of analysis based on the readings of Wägner, Lagerlöf and K. J.. Early nineteenth century theories of emancipation were all articulated in relation to evolutionism; evolutionism seems to have been a condition of enunciation. As a consequence, corporeality is crucial for all theorists' envisions of emancipation; however, corporeality is afforded different functions in different theories. In order to avoid the pla-

gued distinction between essentialism and constructivism, these theories may be related and compared to one another by focusing on the relation that is established between corporeality and the apprehension of the meaning of history. I propose that the rhetorical tropes may be used to analyse these relations, as the trope is designed to account for the relation between the meaning of an expression and the word, the body of the expression. The tropological model may specify the body of identity politics.

The relation established between voice/ meaning and corporeality in *Silverforsen* is based on similarity; the body does not constitute meaning, but body shapes meaning. The relation of similarity between meaning and word is what the rhetoric calls a *metaphor*. Hence, corporeality stands in a metaphorical relation to meaning in Wägner's novel. Meaning in Key's theory, on the other hand, is present as corporeality; moral and education are indeed important instances for progression, but all is summarized in the body of the child. The body is motion and future is embedded in corporeality. In this sense, corporeality represents the totality of meaning, in other words, corporeality is a *pars pro toto*, or a *synecdoche*. The relation between meaning and corporeality in Perkins Gilman's theory is also synecdochal in this respect. Still, Key and Perkins Gilman disagreed on the significance of femininity. While Perkins Gilman considered modern women to be "over-sexed" (that is women's sex-functions were too emphasised), Key argued that motherliness should increase. No doubt this is due to the different emphasis that they put on the goal of development of the species. Although they do agree that the evolution of the organisation of society, the progress of the race and the development of love all depend on each other, Key emphasises personal love as the outmost good, which compels her to take present conditions and present constructions of gender as her starting point. Perkins Gilman stresses the organisation of society as the outmost good, which allows her to model the future on the prehistoric organisation of cells. The relation between meaning and corporeality remains all the same synecdochal.

Mayreder's theory of emancipation in many respects came close to Key, although she vehemently rejected Key's beliefs in the true woman. A slight shift of focus from her earlier essays to the later ones, results in different functions of corporeality in her theory. Her early thinking informed K. J.'s apprehension of the relation between corporeality and meaning as basically an obstacle, or at least a veil that may or may not reveal truth. The rhetorical definition of *allegory* is to say one thing and mean another. The relation between corporeality and meaning established in "Anmärkningar" is best described as allegorical in the sense that the body obscures a higher truth, which is still supposed to announce itself through this veil of the body. Sometimes this relation is sharpened into *irony*, to say the opposite of what is intended. Mayreder's earlier thinking supports an allegorical relation of corporeality and meaning, while her later essays expose the allegory's affinity to the metaphor. In *Geschlecht und Kultur*, the relation between corporeality and meaning has become metaphorical. Lagerlöf's trilogy presents rather traditional virtues of citizenship as the meaning of sociability, but the male and female virtues transcend gender distinctions and are required by men and women alike. The application of the meaning has widened, and this is the definition of the trope *catachresis*. Societal meaning takes on new areas of corporeality.

The driving forces of history in Kollontay's theory are, according to her Marxist standpoint, circumstances of production and class struggle. Corporeality appears in her theory as a consequence of this meaning of history. The rhetoric names this relation of consequence *metonymy*. A metonymical relation between meaning and corporeality is also present in Schreiner's *Woman and Labour* (1911), although the driving force of history in her account is the dialectic between race and division of labour. The same is true of Vaerting's emancipatory theory in *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib* (1921–1923), even though the driving force of history is still another. Heterosexual desire is here featured as the meaning of history, analysed by Vaerting's concept *die Sexualkom-*

ponente. Contrary to what might be suspected, the relation between the heterosexual desire and corporeality is decidedly metonymical, since all gender characteristics of the body are supposed to be effects of the power struggle between the sexes, fuelled by heterosexual desire. The body is endowed with meaning only as a consequence of this desire.

The tropological model allows for differences in the functions of corporeality to show, differences that informed political programs of emancipation and that identity politics would voice. My readings inquire into the workings of political voice and elaborations of the voice of identity politics in Wägner's, Lagerlöf's and K. J.'s literary texts, and disclose their various anatomies of voice.

LITTERATUR

Otryckt material

Ur Elin Wägners samling, Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek:

Bok 6a

Högtidsdagen 1922, dramatisering av *Silverforsen*, A 48a Fl:1

Anförda verk av

Klara Johanson, Selma Lagerlöf och Elin Wägner

K. J.:s artiklar i *Tidevarvet* 1923–1924

”Anmärkningar”:

- 24.11.1923 ”Den sista damsadeln”, omtr. i *Kritik*, s. 253ff, och i *En skapande kritiker*, s. 58f
- 01.12.1923 ”En förkommen saga”
- 08.12.1923 ”Kandidatexamen”
- 15.12.1923 ”Medeltidens magi”
- 22.12.1923 ”I stället för blommor”, omtr. i *Det speglade livet*, s. 227ff, och i *En skapande kritiker*, s. 106ff
- 28.12.1923 ”Den röda mattan”, omtr. i *En skapande kritiker*, s. 67f
- 5.1.1924 ”Sexualsystemet”, omtr. i *Kritik*, s. 255ff, i *En skapande kritiker*, s. 72f, och i *Lambda nordica* vol. 12 2007:4
- 12.01.1924 ”Det goda nya året”
- 19.01.1924 ”Ödestimmen”, omtr. i *En skapande kritiker*, s. 69ff
- 26.01.1924 ”Den yttersta terrorn”
- 02.02.1924 ”Spökjakten”
- 09.02.1924 ”Den inre rösträtten”, omtr. i *Kritik* s. 257ff
- 16.02.1924 ”Nationella lustspel”
- 23.02.1924 ”Förlorade söner”
- 01.03.1924 ”Voltairens hjärta”, omtr. i *Det speglade livet*, s. 210ff, och i *En skapande kritiker*, s. 135f
- 08.03.1924 ”Förmyndaren”, omtr. i *Kritik* s. 260ff
- 15.03.1924 ”Fredrika Bremers staty”

- 22.03.1924 "Arvingens välkomst"
- 29.03.1924 "Universalspråket"
- 05.04.1924 "Den siste statskonstnären"
- 12.04.1924 "Offerfesten"
- 19.04.1924 "Årsta"
- 26.04.1924 "Den internationella lokalpatriotismen"
- 03.05.1924 "Den nya arken"
- 10.05.1924 "Ministerns synpunkt"
- 17.05.1924 "Ljuva hem"
- 24.05.1924 "Jenny Linds avlagda kläder"
- 31.05.1924 "Studenten"
- 07.06.1924 "Rapsodens återkomst"
- 14.06.1924 "Övermänskan", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 81f
- 21.06.1924 "Danaidernas döttrar", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 64ff
- 28.06.1924 "Makt och människor"
- 05.07.1924 "Diktaturens väsen"
- 12.07.1924 "Den långa sommaren"
- 19.07.1924 "Kungens fristund"
- 26.07.1924 "Ärkeföröraren", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 76ff
- 02.08.1924 "Den aktuella själen", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 79f
- 09.08.1924 "Den hellenska konsten"
- 16.08.1924 "Hängmattan"
- 23.08.1924 "Babels nya skyskrapa", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 86ff
- 30.08.1924 "En som var med"
- 06.09.1924 "Den irrande rösten"
- 13.09.1924 "Den heliga Jeanne", omtr. i *Det speglade livet*, s. 202ff, och
i *En skapande kritiker*, s. 133f
- 20.09.1924 "Den permanenta konstutställningen"
- 27.09.1924 "Den som skall välja", omtr. i *En skapande kritiker*, s. 92ff

"Böcker och författare":

- 11.10.1924 "Hamlets mor", rec. av Lillie Buffum Chace Wyman,
Gertrud of Denmark, omtr. i *Det speglade livet*, s. 136ff
- 18.10.1924 "Konstnären och verket", rec. av Hilma Angered-Strand-
berg, *Barbarens son*
- "Världshistoria med salt", rec. av Hendrik van Loon,

Mänsklighetens historia

- 25.10.1924 "Elin Wägners romanform", rec. av Elin Wägner,
Silverforsen, omtr. i *Kritik* s. 147
- 01.11.1924 "Frälsande psykologi", rec. av Emilia Fogelklou, *Vila och
arbete*, omtr. i *Kritik* s. 150
- 08.11.1924 "Verskonst", rec. av Berit Spong, *Högsal och örtagård*
- 15.11.1924 "Katolikerna på Vargskär", rec. av Marika Stiernstedt,
von Sneckenströms, omtr. i *Kritik* s. 152
- 22.11.1924 "Svenskarna presenteras för varandra", rec. av *Hägkomster
och livsintryck av Svenska män och kvinnor*
- 29.11.1924 "Filosofen på byvägen", rec. av Hans Larsson, *Per
Ståstdräng och de andra*
- 06.12.1924 "Häxmästaren", rec. av Hjalmar Bergman, *Chefen fru
Ingeborg*, omtr. i *Kritik* s. 156
- 13.12.1924 "Daniel Malmbrinks fall", rec. av Lydia Wahlström,
Biskopen
- 20.12.1924 "Kvartetten som sprängdes", rec. av Birger Sjöberg,
Kvartetten som sprängdes, omtr. i *Kritik* s. 159

K. J.:s artiklar i Tidevarvet 1925

- 03.01.1925 "Fredrika Bremers gåva till Amerika"
- 19.09.1925 "Fredrika Bremers ekumeniska kyrka"

Johanson, Klara, [Huck Leber] "Qvinnans reserverade plats", *Stockholms*

Dagblad 10.02.1901

—, "Från 'Gösta Berling' till 'Jerusalem'", *Ord och Bild* 1903, s. 503–510

—, [Huck Leber], "Kvinnans skapelse. Stridiga hypoteser", *Stockholms Dagblad*

24.07.1904

—, [Huck Leber] "D:r Weininger och undermänniskan", *Stockholms Dagblad*

08.11.1904

—, "Allt under himmelens fäste... Tre berättelser af Hugo Öberg", *Stockholms*

Dagblad 22.09.1906

—, "Det röda inslaget. Roman af Marika Cederström", *Stockholms Dagblad*

04.12.1907

—, "Den gamla Eva", *Dagny* 1908, s. 159ff

—, "Antikt ideal", *Stockholms Dagblad* 19.06.1909

- , ”Kvinnan’ och hennes skapare”, *Stockholms Dagblad* 27.03.1910
- , ”Pennskaftet af Elin Wägner”, *Stockholms Dagblad* 30.10.1910
- , ”Gästabudet och några andra dialoger av Platon. Översatta och försedda med en inledning av E. Weer”, *Hertha* 1914, s. 352
- , ”En midsommarnattsdröm”, *Svenska Dagbladet* 26.04.1926
- , *Det speglade livet. Memoarer från bokrummet*, Stockholm 1926
- , *Det rika stärbhuset*, Stockholm 1946
- , *Brev*, utg. Nils Afzelius, Stockholm 1953
- , *Kritik*, red. Nils Afzelius, Stockholm 1957
- , *Klara Johanson*, urval Torsten Ekbohm, Stockholm 1965
- , *Ur dagböckerna*, urval och förord Greger Eman, Lund 1989
- , *En skapande kritiker. Essäer, anmärkningar och kåserier*, urval och förord Carina Burman, Lund 2008
- Johanson, Klara & Kleman, Ellen, [osign.] ”Glimtar utifrån”, *Hertha* 1914, s. 188 och s. 212f
- Lagerlöf, Selma, *Gösta Berlings saga*, Stockholm 1891
- , ”Hem och stat”, *Troll och människor*, Stockholm 1915, s. 245–261
- , ”Farmors predikan”, *Tidevarvet* nr 1 24.11.1923
- , ”I jättens fotspår”, *Pennklubben* 1924
- , ”Sockerskålen”, *Tidevarvet* nr 40 03.10.1925
- , *Löwensköldska ringen*, Stockholm 1925
- , *Charlotte Löwensköld*, Stockholm 1925
- , *Anna Svärd*, Stockholm 1928
- , *Dagbok för Selma Ottilia Lovisa Lagerlöf*, Stockholm 1932
- , *Skrifter. Jerusalem I. I Dalarne*, [1901] Stockholm 1933
- , *Skrifter. Jerusalem II. I det heliga landet*, [1902] Stockholm 1933
- , ”Karl! En julsägen”, *Bonniers Litterära Magasin* 1949, s. 752–756
- , *Du lär mig att bli fri! Selma Lagerlöf skriver till Sophie Elkan*, urval Ying Toijer-Nilsson, Stockholm 1992
- , *En riktig författarhustru. Selma Lagerlöf skriver till Valborg Olander*, urval Ying Toijer-Nilsson, Stockholm 2006
- Wägner, Elin, *Pennskaftet*, Stockholm 1910
- , ”Kvinnorna och frisinet”, *Dagens Nyheter* 06.04.1914
- , ”De tre kraven. Ett kapitel om Ellen Key och kvinnosaken”, *En bok om Ellen Key*, red. Anna Lenah Elgström, Naima Sahlbom, Frida Stéenhoff & Elin Wägner, Stockholm 1919, s. 131—156

- , *Den namnlösa*, Stockholm 1922
- , *Från Seine, Rhen och Ruhr. Små historier från Europa*, Stockholm 1923
- , *Silverforsen*, Stockholm 1924
- , "Idéernas vandring", *Tidevarvet* nr 1 24.II.1923
- , "Liv eller död", *Tidevarvet* nr 2 01.I2.1923
- , "Mänsklighetens kurs", *Tidevarvet* nr 2 12.01.1924
- , "Gandhi och hans lära I", *Tidevarvet* nr 6 09.02.1924
- , "Katholicism och kväkartro", nr 11 15.03.1924
- , "Ghandi [sic] och hans lära II", *Tidevarvet* nr 14 05.04.1924
- , "Gandhi och hans lära III", *Tidevarvet* nr 17 26.04.1924
- , "Gandhi och hans lära IV", *Tidevarvet* nr 18 03.05.1924
- , "Om mobiliseringsklockorna började ringa...", *Tidevarvet* nr 24 14.06.1924
- , [Devinez] "Till en ny prenumerant", *Tidevarvet* nr 29 19.07.1924
- , "Den befriade Gandhi", *Tidevarvet* nr 35 30.08.1924
- , [Devinez] "Komplex", *Tidevarvet* nr 39 27.09.1924
- , [Devinez] "Måste kvinnan stjäla armband?" *Tidevarvet* nr 44 01.II.1924
- , [osign.] "Enväldets faror", *Tidevarvet* nr 44 01.II.1924
- , [osign.] "Historikerna och kvinnoväldet. Fortsättning på redogörelsen för de Vaertingska teorierna", *Tidevarvet* nr 45 08.II.1924
- , [E. W.] "I en vågdal", nr 46 15.II.1924
- , "Det blixtrar från Strand", *Tidevarvet* nr 47 22.II.1924
- , [E. W.] "Indisk politik", *Tidevarvet* nr 48 29.II.1924
- , "Diktaren, som minns", *Tidevarvet* nr 30 26.07.1925
- , "Mitt i sin skapargärning. Vid Selma Lagerlöfs 70-års dag", *Tidevarvet* nr 40 17.II.1928
- , *Selma Lagerlöf I. Från Märbacka till Jerusalem*, Stockholm 1942
- , *Selma Lagerlöf II. Från Jerusalem till Märbacka*, Stockholm 1943
- , *Fredrika Bremer*, Svenska Akademiens Minnesteckningar, Stockholm 1949
- Wägner, Elin & Fogelklou, Emilia, *Kära Ili, käraste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*, urval Gunnel Vallquist, Delsbo 1988
- Wägner, Elin & Tamm, Elisabeth, *Fred med jorden*, Stockholm 1940

Övriga anförda artiklar ur Tidevarvet

- Andén, Eva, "Det rätta barnskapet I", nr 6 28.12.1923
—, "Det rätta barnskapet II", nr 6 09.02.1924
—, "Det rätta barnskapet III", nr 7 16.02.1924
—, "Medborgarskap med villkor", nr 13 29.03.1924
—, "Den diskvalificerade modern. Antikvitetskräp i förmynderlagen", nr 19
10.05.1924
- E. H., "Tolv män och ingen kvinna", nr 46 15.11.1924
—, "En riddares belöning", nr 48 29.11.1924
- E. H-son, notis i nr 1 24.11.1923
- Fogelklou, Emilia, "Psykologisk litteratur", nr 24 14.06.1924
—, "Befolkningsproblemet", nr 44 01.11.1924
- Holmgren, Israel, "Samhällets nödvärn", nr 48 29.11.1924
- Lindhagen, Carl, "Ett världsspråk", nr 10 08.03.1924
- M. T-g., "Är den gamla husmoderstypen död? Tankar med anledning av K. J:s
art. i Tidevarvet nr 25 om 'Danaidernas döttrar'", nr 26 28.06.1924
- Nilsson, Ada, "Rationell och irrationell lönepolitik", nr 3 08.12.1923
—, "Vårt befolkningsproblem. Tidevarvets rådfrågningsbyrå för föräldrar", nr
45 08.11.1924
- Nordlund, Nils, "Världsspråksfrågan", nr 16 19.04.1924
[osign.], "Tidevarvet", nr 1 24.11.1923
—, "Statstjänsten och den nya löne regleringen. Stort opinionsmöte på
K. F. U. M.", nr 5 22.12.1923
—, "Kvinnorna och statstjänsterna", nr 9 01.03.1924
—, "Behörighetslagen. De kvinnliga kärsammanslutningarnas centralråds
skrivelse till Konungen", nr 10 08.03.1924
—, "Årsta, kvinnornas blivande egna hem", nr 16 19.04.1924
—, "Fredskongressen i Washington", nr 18 03.05.1924
—, "Världsspråksfrågan", nr 18 03.05.1924
—, "Förmyndaren", nr 20 17.05.1924
—, "Varför är världen så bestört?" nr 27 05.07.1924
—, "Lönefrågan måste lösas!" nr 32 09.08.1924
—, "Tidevarvet intervjuas av lady Rhondda", nr 35 30.08.1924
—, "Skydd mot risken att vara barn", nr 36 06.09.1924
—, "Befolkningspolitik i handling", nr 37 13.09.1924

- , "Domare och dömde. Våld och ovåld hos män och kvinnor", nr 42 18.10.1924
- , "Kvalitet eller Kvantitet. Vilket är värdefullast?" nr 43 23.10.1924
- , Annons för *Silverforsen*, nr 43 23.10.1924
- , "En lyckligare tid?" nr 46 15.11.1924
- , "Frågan som lever än", nr 46 15.11.1924
- Petrén, Alfred, "Invid livets port. Ett inlägg i en betydelsefull fråga", nr 47
22.11.1924
- Reicke, Ilse, "Nya tyska studier i kvinnofrågan II", nr 26 28.06.1924
- Tamm, Elisabeth, "Vår politiska väg. Ansvaret", nr 1 24.11.1923
- , "Det nya jordbruket I", nr 28 12.07.1924
- , "Det nya jordbruket II", nr 29 19.07.1924
- , "Det nya jordbruket III", nr 31 02.08.1924
- , "Det nya jordbruket IV", nr 32 09.08.1924
- , "Det nya jordbruket V", nr 33 16.08.1924
- , "Det nya jordbruket VI", nr 34 23.08.1924
- , "Det nya jordbruket VII", nr 35 30.08.1924
- , "Det nya jordbruket VIII", nr 36 06.09.1924
- , "Det nya jordbruket IX", nr 37 13.09.1924

Övrig litteratur

- Abenius, Margit, "Klara Johanson", *Bonniers Litterära Magasin* 1942, s. 110–123
- , "Klara Johanson", *Kontakter*, Stockholm 1944, s. 142–171
- Adler, Alfred, *Individualpsykologien. Vägen till människokunskap*, övers. Algot Ruhe, Stockholm 1928
- Adolfsson, Eva, *Hör, jag talar! Essäer om litteraturens skäl*, Stockholm 2003
- Afzelius, Nils, "Selma Lagerlöfs 'Karl'n'. En kommentar", *Bonniers Litterära Magasin* 1949, s. 757–760
- , förord till Klara Johanson, *Brev*, utg. Nils Afzelius, Stockholm 1953, s. 5–19
- Ahlenius, Holger, *Elin Wägner*, Studentföreningen Verdandis småskrifter, Stockholm 1936
- , inledning till Elin Wägner, *Silverforsen*, Valda skrifter, Stockholm 1951, s. 7–29
- Ambjörnsson, Ronny, *Sambällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, diss. Göteborg 1974
- Amiel, Henri-Frédéric, *En drömmares dagbok*, urval och övers. Klara Johanson,

- Stockholm 1925
- Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, övers. Sven-Erik Torhell, [1983]
Göteborg 1993
- Anderson, Harriet, *Utopian Feminism. Women's Movements in fin-de-siècle Vienna*, New Haven & London 1992
- Andersson, Irene, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, diss. Lund 2001
- , ”Ett envist engagemang. Elin Wägner som fredsaktivist”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 210–250
- , ”Vi tro på betydelsen av de enskilda människornas insats. Fogelstadkvinnor och fredsfrågan 1924–1954”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 65–89
- Ardis, Ann, ”New Women and the New Hellenism”, *The New Woman in Fiction and in Fact. Fin-de-Siècle Feminisms*, red. Angeliqur Richardson & Chris Willis, Basingstoke & New York 2001, s. 107–122
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, [1948] San Diego, New York & London 1994
- Armstrong, Nancy, *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel*, Oxford & New York 1987
- Arping, Åsa, *Den anspråksfulla blygsambeten. Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 2002
- Arvidson, Stellan, *Selma Lagerlöf*, Stockholm 1932
- Auerbach, Erich, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, övers. Willard R. Trask, [orig. 1946] Princeton 1991
- Bachtin, Michail, *Dostojevskijs poetik*, övers. Lars Fyhr & Johan Öberg, Gråbo 1991
- , ”Kronotopen”, *Det dialogiska ordet*, övers. Johans Öberg, Gråbo 1991, s. 14–165
- , *Rabelais och skrattets historia. François Rabelais' verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*, övers. Lars Fyhr, [orig. 1965] Gråbo 2007
- Barthes, Roland, *S/Z*, Paris 1970
- , *Le plaisir du texte*, Paris 1973

- , *Le grain de la voix. Entretiens 1962–1980*, Paris 1981
- Benedictsson, Victoria, "Ur mörkret", *Synd. Noveller från kvinnornas moderna genombrott*, red. Birgitta Ney, Stockholm 1999
- Benstock, Shari, *Women of the Left Bank. Paris, 1900–1940*, Austin 1987
- Berendsohn, Walter, *Selma Lagerlöf*, [1927] Stockholm 1928
- Berg, Linda, *InterNacionalistas. Identifikation och främlingskap i svenska solidaritetsarbetares berättelser från Nicaragua*, diss. Umeå 2007
- Bergenmar, Jenny, *Förvildade hjärtan. Livets estetik och berättandets etik i Selma Lagerlöfs Gösta Berlings saga*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 2003
- , "Lidelsens rätt och passionens pris. Kärlekens val hos Bremer och Lagerlöf", *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 245–258
- , "Den politiska Selma Lagerlöf", *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, Kungl. bibliotekets utställningskatalog nr 153, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 70–83
- , "Läsarnas Lagerlöf. 1915 års kvinnor skriver till Selma Lagerlöf", *Moderniteter: Text, bild, kön. En vänbok till Ingrid Holmquist*, red. Åsa Arping, Anna Nordenstam & Kajsa Widegren, Stockholm & Göteborg 2008, s. 135–152
- Bergman Andrews, Malin, *Emilia Fogelklou, människan och gärningen — En biografi*, Skellefteå 1999
- Bergmann, Sven Arne, *Getabock och gravlilja. Selma Lagerlöfs En herrgårdssägen som konstnärlig text*, diss. Göteborg 1997
- Bergquist, Olle, *Om "Frälsarens dyra blod" och tidningsläsning hos Gud. Studier i Fredrika Bremers religiositet och författarskap*, Skellefteå 1995
- Berling Åselius, Ebba, *Rösträtt med förhinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*, diss. Stockholm 2005
- Bibelkommissionens komplement till Bibel 2000*, Stockholm 2001
- Björk, Gunnela, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950*, diss. Stockholm 2000
- Blanchot, Maurice, "Berättandets röst ('han', det neutrala)", *Essäer*, urval Horace Engdahl, Lund 1990
- Blomberg, Eva, *Vill ni se en stjärna? Kön, kropp och kläder i Filmjournalen 1919–1953*, Lund 2006
- Bohlin, Anna, "Den tvetydiga ironin: retorik och politik hos Klara Johanson", D-uppsats vid Institutionen för litteraturvetenskap, Stockholms universitet 2001

- , ”Monstren bland blommorna’ — om rösträttens gränser”, *Utan gränser* — *Fredrika Bremer, Ellen Key och Elin Wägner*, red. Per-Inge Planefors, Ödeshög 2006, s. 33–41
- , ”Reflex. Klara Johanson återspeglad i bokrummet”, *Klara Johansons boksamling i Svenska Akademiens Nobelbibliotek*, Stockholm 2008, s. 23–41
- Bohlin, Torsten, ”Fredrika Bremer och kyrkoläran”, *Kristen humanism*, årsbok, Lund 1966, s. 70–85
- Bokholm, Sif, ”I vimlet. Mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekel-skiftet 1900”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 252–309
- Bonnevier, Katarina, *Behind Straight Curtains: Towards a Queer Feminist Theory of Architecture*, diss. Stockholm 2007
- Borgström, Eva, ”Om jag får be om ölost”. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, diss. Göteborg 1991
- Boye, Karin, ”Elin Wägner. En översikt”, *Ord och Bild* 1936, s. 415–426
- Braidotti, Rosi, *Nomadic Subjects. Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York 1994
- , *Metamorphoses. Towards a Materialist Theory of Becoming*, Cambridge, Oxford & Malden 2002
- Brandby-Cöster, Margareta, *Att uppfatta allt mänskligt. Underströmmar av luthersk livsförståelse i Selma Lagerlöfs författarskap*, diss. Karlstad 2002
- Bremer, Fredrika, *Familjen H****, Stockholm 1830
- , *Teckningar utur hvardagslifvet. Presidentens döttrar. Berättelse af en guvernant*, Stockholm 1834
- , *Nya teckningar ur hvardagslifvet. Hemmet, eller familje-sorger och fröjder*, Stockholm 1839
- , *Morgon-väckter. Några ord i anledning af ”Strauss och evangelierne”; trosbekännelse*, Stockholm 1842
- , *Nya teckningar ur hvardagslifvet. Syskonlif*, Stockholm 1848
- , *Hemmen i den nya verlden. En dagbok i bref, skrifna under tvenne års resor i Norra Amerika och på Cuba II*, Stockholm 1853
- , *Hertha, eller en själs historia. Teckning ur det verkliga lifvet*, Stockholm 1856
- , *Tvenne efterlämnade skrifter jämte några bref af Fredrika Bremer*, utg. Anna Hierta-Retzius, Stockholm 1902
- Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias, *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och*

- sterilisering i Sverige*, Stockholm 2005
- Burdett, Carolyn, *Olive Schreiner and the Progress of Feminism. Evolution, Gender, Empire*, Basingstoke & New York 2001
- Burman, Carina, *Bremer. En biografi*, Stockholm 2001
- , *K.J. En biografi över Klara Johanson*, Stockholm 2007
- , inledning till Klara Johanson, *En skapande kritiker. Essäer, anmärkningar och kåserier av Klara Johanson*, urval Carina Burman, Lund 2008, s. 11–17
- Butler, Judith, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, London & New York 1990
- , *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*, New York & London 1993
- , "Melancholy Gender/Refused Identification", *Constructing Masculinity*, red. Maurice Berger m fl, New York & London 1995, s. 21–36
- , *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*, Stanford 1997
- , *Undoing Gender*, New York & London 2004
- Carey, John, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia 1880–1939*, London & Boston 1992
- Carlsson, Åsa, *Kön, kropp och konstruktion. En undersökning av den filosofiska grunden för distinktionen mellan kön och genus*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2001
- Carlsson Wetterberg, Christina, "Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéenhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 166–208
- Carlyle, Thomas, *Om hjältar, hjältedyrkan och hjältebragder i historien*, övers. Ellen Ryding, [*Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History* 1840] Stockholm 1901
- Cixous, Hélène, "Medusas skratt" ["Le rire de la Méduse" 1975], *Kvinnopolitiska nyckeltexter*, red. Johanna Esseveld & Lisbeth Larsson, övers. Sven-Erik Torhell, Lund 1996, s. 238–246
- Claesson Pipping, Git, *Könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet – en receptionsstudie*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 1993
- , *Men arbetet! Mitt arbete! Identitet och berättande i Helena Westermarcks yrkeskvinnohistorier*, Stockholm & Göteborg 2007
- Croce, Benedetto, *Estetiskt breviarium*, övers. Klara Johanson, Stockholm 1930
- Dahlerup, Drude, "Ambivalenser och strategiska val. Om problem kring

- begreppen särart och jämlikhet i kvinnorörelsen och i feministisk teori”,
Kvinnovetenskaplig tidskrift 2001:1, s. 17–40
- Death, Sarah, *The Female Perspective in the Novels of Fredrika Bremer and Elin Wägner: a Comparative Study of Some Central Themes*, diss. London 1985
- , ”The Sleeping Fury: Symbol and Metaphor in Elin Wägner’s *Silverforsen*”,
Scandinavia. An International Journal of Scandinavian Studies vol. 24 1985:2,
s. 183–195
- , ”Symbol och metafor i Elin Wägners *Silverforsen*”, *Elin Wägner omläst. Rapport från Elin Wägner-sällskapets höstseminarium på S:t Sigfrids folkhögskola den 19–20 september 1992*, Högskolan i Växjö Scripta minora. Uppsatser och rapporter från Institutionen för humaniora nr 17 1993, s. 4–12
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, övers. Brian Massumi, Minneapolis 1987
- de Man, Paul, ”The Rhetoric of Temporality”, *Blindness and Insight. Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, [1983] London 1996, s. 187–228
- Derrida, Jacques, *La voix et le phénomène. Introduction au problème du signe dans la phénoménologie de Husserl*, Paris 1967
- , *De la grammatologie*, Paris 1967
- Domellöf, Gunilla, *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosamodernist*, diss. Umeå 1986
- , ”Kanonbildning. Exemplet Elin Wägner”, *Litteratur og kjønn i Norden*, red. Helga Kress, Reykjavík 1996, s. 523–530
- , *Mått med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930–1935*, Hedemora 2001
- , ”Opinionsbildningen i Tidevarvet 1923–1936. Upptakten och anknytningen till det liberalfeministiska arvet”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 122–142
- Edfelt, Johannes, *Klara Johanson*, Svenska Akademiens Minnesteckningar, Stockholm 1984
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, diss. Stockholm 1996
- Edström, Vivi, ”Selma Lagerlöf och kvinnans rösträtt”, *Lagerlöfstudier* 6, Sunne 1979, s. 27–59
- , *Selma Lagerlöfs litterära profil*, Stockholm 1986
- , ”’Världen strålar av färger’ — Selma Lagerlöf och bildkonsten”, *Selma*

- Lagerlöf och bildkonsten*, Nationalmusei utställningskatalog nr 518, Stockholm & Sunne 1989, s. 19–37
- , *Selma Lagerlöf*, Stockholm 1991
- , ”Stugan som kärlekens rum”, *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, red. Karl Erik Lagerlöf, Hedemora & Sunne 1997, s. 155–176
- , *Selma Lagerlöf. Livets vägspejl*, Stockholm 2002
- Eduards, Maud, *Kroppspolitik. Om Moder Svea och andra kvinnor*, Stockholm 2007
- Eide, Tormod, *Retorisk lexikon*, Oslo 1990
- Ek, Bengt, *Selma Lagerlöf efter Gösta Berlings saga. En studie över genombrottsåren 1891–1897*, diss. Stockholm 1951
- Ekbom, Torsten, inledning till *Klara Johanson*, urval Torsten Ekbom, Stockholm 1965
- Ekenstam, Claes, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950*, diss. Göteborg, Hedemora 1993
- Ekman, Kerstin, ”Djup förtvivlan och ändå nyktert fredsarbete”, *Bonniers Litterära Magasin* 1979:5, s. 322–325
- Elenius, Lars, ”Selma Lagerlöf och Norrland. Nationella idealbilder i *Nils Holgerssons underbara resa*”, *I Selma Lagerlöfs värld*, Lagerlöfstudier 2005, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Stockholm & Stehag 2005, s. 182–209
- Elleström, Lars, *En ironisk historia. Från Lenngren till Lugn*, Stockholm 2005
- Eman, Greger, ”Pianolärarinns hemliga kärleksbrev”, *Lambda nordica* 1989:3–4, s. 24–39
- , *Nya himlar över en ny jord — om Klara Johanson, Lydia Wahlström och den feministiska vänskapskärleken*, Stockholm 1993
- , ”1907: Det homosexuella genombrottet” samt ”Homosexualitet i kulturdebatten”, *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 149–164 resp. s. 165–180
- Engdahl, Horace, ”Schlegels värdslöshet”, *Obegripligheten*, red. Horace Engdahl m fl, Lund 1992, s. 31–39
- , *Beröringens ABC. En essä om rösten i litteraturen*, [1994] Stockholm 2005
- Englund, Boel & Kåreland, Lena, *Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920*, Stockholm 2008
- Erlanson-Hammargren, Erik, *Från alpromantik till hembygdsromantik. Natursynen i Sverige från 1885 till 1915, speglad i Svenska Turistföreningens årskrifter och Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, diss. Lund 2006
- Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsambället. Kvinnliga medborgarskolan på*

- Fogelstad 1925–35, diss. Umeå, Stockholm 1991
- , "Samhörighetens ofrånklighet eller kvinnlig vänskap som modell för samhället", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:2, s. 27–34
- Felski, Rita, *The Gender of Modernity*, Cambridge, Massachusetts & London 1995
- Fernberg, Magnus, *Käseristil*, diss. Göteborg 2004
- Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestalter i mellankrigstidens Sverige*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2002
- Fletcher, Angus, *Allegory. The Theory of a Symbolic Mode*, Ithaca 1964
- Florin, Christina, *Kvinnor får röst. Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*, Stockholm 2006
- Florin, Christina & Rönnbäck, Josefin, "Gamla och nya rum i politiken: Kvinnorösträttsrörelsen som bildningsprojekt", *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 13–32
- Fogelklou, Emilia, *Sambällstyper och medborgarideal*, Stockholm 1926
- Fornäs, Johan, *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen*, Stockholm 2004
- Forsgren, Peter, *I vansklighetens land. Modernitet, genus och genre i Elin Wägners smälandsromaner*, kommande under 2009
- Forsås-Scott, Helena, "Kvinnoroll och kvinnosak. En studie i Elin Wägners romankonst", *Samlaren* vol. 104 1983, s. 7–20
- , "En kvinnas självbiografi. Om Elin Wägners romankonst", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1985:3, s. 3–16
- , "Bibeln, kvinnan och romanen. En studie av Elin Wägners *Åsa-Hanna*", *Samlaren* 107 1986, s. 35–57
- , "The Voice of Elin Wägnér: Kvarteret Oron", *Women's Voice in Literature and Society*, red. Maggie Allison & Anne White, Bradford 1992, s. 41–58
- , "Gasmaskmadonnan", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria III. Vida världen 1900—1960*, red. Elisabeth Møller Jensen, Ebba Witt-Brattström m fl, Höganäs 1996, s. 174–178
- , Inledning till Elin Wägnér, *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*, urval av Helena Forsås-Scott, Stockholm 1999, s. 13–60
- , Förord till Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägnér. Amazon med två bröst 1882–1922. Dotter av Moder Jord 1922–1949*, Stockholm 2003, s. 7–22
- Foucault, Michel, *L'ordre du discours. Leçon inaugurale du Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*, Paris 1971
- , *Histoire de la sexualité I. La volonté de savoir*, Paris 1976

- , *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, övers. C. G. Bjurström, [*Surveillance et punir* 1975] Lund 1987
- , *Vetandets arkeologi*, övers. C. G. Bjurström & Sven-Erik Torhell, [*L'archéologie du savoir* 1969] Lund 2002
- , *Sexualitetens historia 2. Njutningarnas bruk*, övers. Britta Gröndahl & Per Magnus Johansson, [*L'usage des plaisirs* 1984] Göteborg 2002
- , *Sexualitetens historia I. Viljan att veta*, övers. Britta Gröndahl & Per Magnus Johansson, [1976] Göteborg 2004
- Fraisse, Geneviève, *Muse de la Raison. La démocratie exclusive et la différence des sexes*, Aix-en-Provence 1989
- Freud, Sigmund, *Samlade skrifter 5. Sexualiteten*, övers. Ingrid Wikén Bonde, utg. Clarence Crafoord, Lars Sjögren & Bengt Warren, Stockholm 2002
- , *Samlade skrifter 6. Fallstudier*, övers. Ingrid Wikén Bonde & Lars W. Freij, utg. Clarence Crafoord, Stockholm 2000
- Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism. Four Essays*, Princeton 1957
- Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, diss. Uppsala, Stockholm 2000
- Gatens, Moira, *Imaginary Bodies. Ethics, Power and Corporeality*, London & New York 1996
- Genette, Gérard, *Figures III*, Paris 1972
- Gilbert, Sandra M. & Gubar, Susan, *No Man's Land. The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century Volume 2. Sexchanges*, New Haven & London 1989
- , *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, [1979] New Haven & London 2000
- von Goethe, Johann Wolfgang, *Wilhelm Meisters läroår II*, Skrifter i urval IV, övers. Teresia Eurén, Stockholm 1931
- Graves, Peter, "Berättaren, temat och den dolda intrigen. En läsning av Selma Lagerlöfs *Löwensköldska ringen*", *I Selma Lagerlöfs värld*, Lagerlöfstudier 2005, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Stockholm & Stehag 2005, s. 240–252
- Grenholm, Cristina, *Moderskap och kärlek. Schabloner och tankeutrymme i feministteologisk livsåskådningsreflektion*, Nora 2005
- Grosz, Elizabeth, *Volatile Bodies. Toward a Corporeal Feminism*, Bloomington 1994
- Haag, Ingemar, *Det groteska. Kroppens språk och språkets kropp i svensk lyrisk modernism*, diss. Stockholm 1999
- Hackman, Boel, *Boel Hackman om Elin Wägner*, Stockholm 2005

- Hagberg, Jan-Erik, *Tekniken i kvinnornas händer. Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettiotalen*, diss. Linköping 1986
- Hallgren, Hanna, *När lesbiska blev kvinnor. När kvinnor blev lesbiska. Lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, sexualitet, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige*, diss. Linköping, Göteborg 2008
- Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, diss. Lund, Stockholm 1999
- , ”Fredrika Bremers Morgon-väckter. En provokation mot rådande genusordning”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 141–164
- , ”Kvinnokall och kvinnosak: Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet”, *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2001, s. 116–148
- , ”Alma maters sedliga döttrar. Kvinnornas intåg på den akademiska arenan”, *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 116–165
- Harrie, Ivar, *Tjugotalet in memoriam*, Uppsala 1936
- Hatje, Ann-Katrin, *Från treklång till triangeldrama. Barnträdgården som ett kvinnligt samhällsprojekt under 1880–1940-talen*, Lund 1999
- Hazell, Bo, *Resandefolket. Från tattare till traveller*, Stockholm 2002
- Heggestad, Eva, ”Såsom i himmelen så ock på jorden’. Utopiska visioner i Fredrika Bremers *Syskonlif*”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 165–178
- Hertha. Tidskrift för den svenska kvinnorörelsen utgiven av Fredrika-Bremerförbundet*, red. Ellen Kleman, 1914
- Hirdman, Yvonne, ”Mellan likhet och särart — kvinnorörelsens historia i ett annat perspektiv”, *Rapport från Kvinnouniversitetet. Vetenskap, patriarkat och makt*, red. Eva Aniansson m fl, Stockholm 1983, s. 53–69
- , ”Rosa Mayreders stora förtvivlan. En analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart — särart”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:2, s. 35–49
- , *Att lägga livet tillrätta — studier i svensk folkhemspolitik*, Utredningen om maktfördelning och demokrati i Sverige, kommittédirektiv 1985:36, Stockholm 1989
- , *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992
- Holm, Birgitta, *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse*, Romanens

- mödrar I, Stockholm 1981
- , *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*, Romanens mödrar 2, Stockholm 1984
- , "Det konstnärliga språket", *Litteratur och psykoanalys. En antologi om modern psykoanalytisk litteraturtolkning*, red. Lars Nylander, Stockholm 1986, s. 244–276
- , "Den största rörelse världen har sett" samt "Det tredje könet", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria III. Vida världen 1900–1960*, red. Elisabeth Møller Jensen, Ebba Witt-Brattström m fl, Höganäs 1996, s. 133–144 resp. s. 276–291
- Hutcheon, Linda, *Irony's Edge. The theory and politics of irony*, London & New York 1994
- Huyssen, Andreas, *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Postmodernism*, Bloomington & Indianapolis 1986
- Hägg, Göran, *Övertalning och underhållning. Den svenska essäistiken 1890–1930*, diss. Stockholm 1978
- Isaksson, Ulla, "Elin Wägner", *Författarnas litteraturhistoria. De svenska författarna. Från runristarna till Sonja Åkesson*, red. Lars Ardelius & Gunnar Rydström, [1978] Stockholm 1984, bok 2 s. 424–436
- Isaksson, Ulla & Linder, Erik Hjalmar, *Elin Wägner. Amason med två bröst 1882–1922. Dotter av Moder Jord 1922–1949*, [1977 & 1980], förord Helena Forsås-Scott, Stockholm 2003
- Jansdotter, Anna, *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, diss. Lund, Stockholm & Stehag 2004
- , "System kan ändå aldrig lemna mig'. Prostitution, filantropi och ett personligt möte vid sekelskiftet 1900", *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*, red. Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg, Stockholm 2002, s. 30–76
- Jardine, Alice A., *Gynesis. Configurations of Woman and Modernity*, Ithaca & London 1985
- Johannesson, Kurt, *Retorik eller konsten att övertyga*, [1998] Stockholm 2006
- Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm 1995
- Johnselius Theodoru, Cecilia, "Profetisk feminism: Emilia Fogelklou och kvinnans samhällseliga kallelse", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 102–121

- Jonsson, Bibi, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalsromaner*, diss. Lund, Löderup 2001
- , *Blod och jord i trettiotalet. Kvinnorna och den antimoderna strömningen*, Stockholm 2008
- Jonsson, Kjell, "Den allmänna nedbusningen. Mellankrigstidens folkbildare kritiserar det populära", *Lychnos. Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria* 1991, s. 111–138
- Judovitz, Dalia, *The Culture of the Body. Genealogies of Modernity*, Ann Arbor 2004
- Jönsson, Maria, *Som en byracka. Självbiografi, estetik och politik i Agneta Klingspors författarskap*, diss. Umeå 2006
- Kant, Immanuel, "Svar på frågan: Vad är upplysning?" *Vad är upplysning? Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heideggen*, red. Brutus Östling, Stehag 1992
- , *Kritik av omdömeskraften*, övers. Sven-Olov Wallenstein, [Critik der Urtheilskraft 1790] Stockholm 2003
- Karlsson, Maria, *Känslans röst. Det melodramatiska i Selma Lagerlöfs romankonst*, diss. Uppsala, Stockholm & Stehag 2002
- , "Allmänheten skriver till Selma Lagerlöf", *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, Kungl. bibliotekets utställningskatalog nr 153, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 105–117
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006
- Karlzén, John, "Klara Johanson igen", *Modernister och omoderna. Essayer och causerier*, Stockholm 1952, s. 160–171
- Key, Ellen, *Allsegraren I. Kvinnorna under världskriget*, Stockholm 1918
- , *Kärleken och äktenskapet. Livslinjer I:I*, [1903] Stockholm 1923
- , *Kärleken och äktenskapet. Livslinjer I:II*, [1903] Stockholm 1923
- , *Allsegraren II. Framtidens ungdom*, Stockholm 1924
- Kierkegaard, Søren, *Søren Kierkegaards skrifter 1. Af en endnu Levendes Papirer. Om Begrebet Ironi*, København 1997
- Kittler, Friedrich, *Discourse Networks 1800/1900*, övers. Michael Metteer & Chris Cullens, [1985] Stanford 1990
- Kleman, Ellen, "Svenska Akademien 20 december 1914", *Hertha* 1915, s. 5f
- , "Fredrika Bremers världsfredsforbund", *Hertha* 1915, s. 23ff
- , "Fredrika Bremers världsfredsforbund II", *Hertha* 1915, s. 49f

- , *Fredrika Bremer*, serien Svenska kvinnor III, Stockholm 1925
- Knutson, Ulrika, *Kvinnor på gränsen till genombrott. Gruppporträtt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm 2004
- Kollnitz, Andrea, *Konstens nationella identitet. Om tysk och österrikisk modernism i svensk konstkritik 1908–1934*, diss. Stockholm 2008
- Kollontaj, Alexandra, ”Kärleken och den nya moralen” [1911], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 61–80
- , ”Den nya kvinnan” [1913], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 9–60
- , ”Könsförhållandena och klasskampen” [1918], *Den nya moralen*, Hedemora 1979, s. 81–99
- Kraul, Margret & Fürter, Sonngrit, ”Mathilde Vaerting (1884–1977)”, *Ariadne. Almanach des Archivs der deutschen Frauenbewegung* 1990:18, s. 31–34
- Kraul, Margret, ”Mathilde Vaerting”, *Grundschule* 1996:6, s. 57–60
- , ”Geschlechtscharakter und Pädagogik: Mathilde Vaerting (1884–1977)”, *Zeitschrift für Pädagogik* vol. 33 1987:4, s. 475–489
- Kulling, Jacob, *Huvudgestalten i Selma Lagerlöfs författarskap*, Stockholm 1959
- Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och *historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002
- Lagergren, Fredrika, *På andra sidan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, diss. Göteborg, Stockholm & Stehag 1999
- Lagerroth, Erland, *Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson*, diss. Lund, Stockholm 1958
- , *Selma Lagerlöfs Jerusalem. Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning*, Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund, Lund 1966
- Lagerroth, Ulla-Britta, *Körkarlen och Bannlyst. Motiv- och idéstudier i Selma Lagerlöfs 10-talsdiktning*, diss. Lund 1963
- Lambda nordica. Tidskrift för homosexualitetsforskning* vol. 12 2007:4
- Landmark, Dan, ”Vi, civilisationens ljusbärare” — *orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur*, diss. Örebro 2003
- Landquist, John, ”Elin Wägner”, *Som jag minns dem*, Stockholm 1949, s. 189–235
- Lanser, Susan Sniader, *Fictions of Authority. Women Writers and Narrative Voice*, Ithaca 1992
- Larsson, Inger, *Text och tolkning i svenska författarbiografier. Elin Wägners Selma Lagerlöf, Elisabeth Tykessons Atterbom och Fredrik Bööks Verner von Heidenstam*, diss. Lund, Hedemora 2003

- Larsson, Lisbeth, "Feministernas Almqvist från kvinnorförrädare till frigörande dekonstruktör", *I lärdomens trädgård. Festskrift till Louise Vinge*, red. Christina Sjöblad m fl, Litteratur teater film, nya serien 15, Lund 1996, s. 97–106
- Laskar, Pia, *Ett bidrag till heterosexuallitetens historia. Kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800–1920*, diss. Stockholm 2005
- Lausberg, Heinrich, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 2:a uppl., München 1973
- Ledger, Sally, *The New Woman. Fiction and feminism at the fin de siècle*, Manchester & New York 1997
- , "Den Nya Kvinnan, moderniteten och den politiska allegorin", *Allegori, estetik, politik. Texter om litteratur*, red. Ulf Olsson & Per Anders Wiktorsson, övers. Anna Bohlin, Stockholm & Stehag 2003, s. 117–134
- Lennerhed, Lena, *Sex i folkhemmet. RFSUs tidiga historia*, Hedemora 2002
- Leppänen, Katarina, "Är civilisationen onaturlig? Några reflektioner kring Elin Wägners och Rosa Mayreders civilisationskritik", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 9–22
- , *Rethinking Civilisation in a European Feminist Context. History, Nature, Women in Elin Wägners Väckarklocka*, diss. Göteborg 2005
- Levin, Hjärdis, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36*, Stockholm 1997
- , "Elisabeth Tamm på Fogelstad — en radikal själ med konservativa inslag", *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 49–64
- , *En radikal herrgårdsfröken. Elisabeth Tamm på Fogelstad — liv och verk*, Stockholm 2003
- Lewis, C. S., *The Allegory of Love. A Study in Medieval Tradition*, Oxford 1936
- Lewis, Pericles, *Modernism, Nationalism, and the Novel*, Cambridge 2000
- Liedman, Sven-Eric, *Stenarna i själen. Form och materia från antiken till idag*, Stockholm 2006
- Liljenberg, Bengt, *Dramatik på vita duken. Anteckningar kring den svenska filmen och dess relation till författarna 1910–1990*, Stockholm 2006
- Lindberg, Berit, "Honorine Hermelin Grönbeck och den kvinnliga

- Medborgarbildningen vid Fogelstad”, *Liberala pionjärer*, red. Håkan Holmberg, Uppsala 2002, s. 173–187
- Lindberger, Örjan, ”Hjärtat och nycklarna. Några synpunkter på Elin Wägners författarskap”, *Bonniers Litterära Magasin* 1949, s. 271–278
- Lindén, Claudia, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 2002
- Linder, Erik Hjalmar, ”Elin Wägner”, *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Fyra decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1958, s. 110–126
- Lindholm, Margareta, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, diss. Göteborg 1990
- , *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna och sambället*, Göteborg 1992
- Lindström, Hans, *Skrattet åt världen i litteraturen*, diss. Lund, Stockholm 1993
- Lindqvist, Karl, *Individ vid grupp gemenskap. Studier i de unga totalisternas litteratur*, diss. Uppsala 1980
- Lindqvist, Sven, ”Domkraften”, *Ett förslag*, Stockholm 1981, s. 84–88
- Linnér, Sven, *Livsfröning och idyll. En studie i rikssvensk litteratur 1915–1925*, diss. Uppsala, Stockholm 1954
- London, Bette, *The Appropriated Voice. Narrative Authority in Conrad, Forster, and Woolf*, Ann Arbor 1990
- Lukács, Georg, ”Till frågan om satiren” [1932], *Realismens seger. Litteraturkritiska essäer*, urval och övers. Lars Bjurman, Lund 1983, s. 7–34
- Lundberg, Anna, *Allt annat än allvar. Den komiska kvinnliga grotesken i svensk samtida skattkultur*, diss. Linköping, Stockholm & Göteborg 2008
- Malm, Mats, ”Fredrika Bremer och realismerna”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 83–96
- , *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm & Stehag 2001
- Malmberg, Bertil, *Diktaren i sitt sekel*, urval av Peter Luthersson & Anders Mortensen, Stockholm 2006
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, diss. Stockholm, Stockholm & Stehag 1997
- , ”Fredrika Bremer: kvinnorörelsens galjonsfigur”, *Mig törstar! Studier i Fredrika Bremers spår*, red. Åsa Arping & Birgitta Ahlmo-Nilsson, Hedemora 2001, s. 259–275

- , ”Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv”, *Kvinnorna skall göra det! Den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad — som idé, text och historia*, Samtidshistoriska frågor 6, red. Ebba Witt-Brattström & Lena Lennerhed, Huddinge 2002, s. 143–178
- , *Upp systrar, väpnar er! Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005
- Markusson Winkvist, Hanna, *Som isolerade är. De lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, diss. Umeå, Stockholm & Stehag 2003
- Marx, Karl, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken. Kapitalets produktionsprocess*, övers. Bo Gustafsson, [*Das Kapital* 1867] Lund 1997
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Kommunistiska Manifestet*, övers. Sven-Eric Liedman, [1848] Stockholm 2002
- Mayreder, Rosa, *Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet. Essayer*, övers. Olga Andersson [*Zur Kritik der Weiblichkeit. Essays* 1905] Stockholm 1910
- , *Sexualitet och kultur*, övers. Klara Johanson, [*Geschlecht und Kultur* 1923] Stockholm 1923
- , *Meine theuren, fernen Freundinnen. Rosa Mayreder schreibt an Ellen Kleman und Klara Johanson*, utg. Karin Bang, København & München 2004
- McKeon, Michael, *The Origins of the English Novel 1600–1740*, [1987] Baltimore & London 2002
- Melberg, Arne, förord till Aristoteles, *Om diktkonsten*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 2005, s. 7–22
- Melby, Kari, Pylkkänen, Anu, Rosenbeck, Bente & Carlsson Wetterberg, Christina, *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Centrum för Danmarksstudier 11, Stockholm & Göteborg 2006
- Mihailovic, Alesandar, *Corporeal Words. Mikhail Bakhtin's Theology of Discourse*, Evanston 1997
- Mithander, Conny, *Den dubbla kritiken. Carlyle och Engels om 1840-talets Manchester*, diss. Göteborg 1989
- Mogren, Mikael, ”Profet om ett klarare ljus”, *Fredrika Bremer — föregångare och förebild*, Årstasällskapet för Fredrika Bremer-studier, Stockholm 2005
- Moi, Toril, *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell*, övers. Lisa Wilhelmson, Stockholm & Stehag 1996
- , ”Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori”, *Res Publica* nr 35/36 1997
- , *What is a Woman? And Other Essays*, Oxford, New York 1999
- , ”*Corinne* — kvinnornas grundläggande modernitetsmyt”,

- Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2004:3, s. 23–33
- Mral, Brigitte, ”Medborgarrätten heter icke allenast pengar utan också byxor! Ironier, metaforer och analogier i kvinnornas rösträttsargumentation”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 43–53
- Munck, Kerstin, ”Medusas skratt’ — makt och kön i retorikens spegel. Om Hélène Cixous’ feministiska manifest”, *Makt och kön. Tretton bidrag till feministisk kunskap*, red. Gudrun Nordborg, Stockholm & Stehag 1997, s. 247–267
- , *Att föda text. En studie i Hélène Cixous författarskap*, Stockholm & Stehag 2004
- , ”Makt, sexualitet och gränsöverskridanden hos Selma Lagerlöf. Exemplet ’Dunungen’”, *I Selma Lagerlöfs värld*, Lagerlöfstudier 2005, red. Maria Karlsson & Louise Vinge, Stockholm & Stehag 2005, s. 131–142
- Määttä, Sylvia, *Kön och evolution. Charlotte Perkins Gilmans feministiska utopier 1911–1916*, diss. Göteborg 1997
- Møller Jensen, Elisabeth, ”Historien om kvinnornas litteratur”, *Nordisk kvinnilitteraturhistoria I. I Guds namn 1000–1800*, red. Elisabeth Møller Jensen m fl, Höganäs 1993
- Nationalencyklopedin* band 1, Höganäs 1989
- Ney, Birgitta, *Reporter i rörelse. Lotten Ekman i dagspressen vid förra sekelskiftet*, Nora 1999
- , ”Osynliga förbindelser. Om kvinnliga journalisters dolda insats i rösträttsrörelsen”, *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 33–42
- Nietzsche, Friedrich, *Mänskligt, alltförmänskligt. En bok för fria andar*, Samlade skrifter band 3, övers. Lars Bjurman, [1886] Stockholm & Stehag 2000
- Nikolajeva, Maria, ”Dikotomin död — levande som en central metafor i Selma Lagerlöfs författarskap”, *Återkommande mönster i Selma Lagerlöfs författarskap*, Lagerlöfstudier, red. Maria Nikolajeva, Sunne 1995, s. 103–112
- , ”Eros eller Agape? Kärleksmotivet i Jerusalem”, *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, red. Karl Erik Lagerlöf m fl, Sunne & Hedemora 1997, s. 84–98
- Nordenstam, Anna, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärvinnor 1850–1930*, diss. Göteborg 2001
- Nordisk familjebok*, band 26 Slöke—Stockholm, Stockholm 1917
- Nordlund, Anna, *Selma Lagerlöfs underbara resa genom den svenska litteraturhistorien 1891–1996*, diss. Uppsala, Stockholm & Stehag 2005
- Näslund, Hanna Greta, *Studier i Selma Lagerlöfs symboliska diktning i slutet av 1890-talet och företrädesvis En herrgårdssägen*, Stockholm 1996

- Ohlander, Ann-Sofie, "Mine herrar! Mansrepresentationen i Sveriges riksdag", *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 115–127
- Olsson, Anders, *Skilnadens konst. Sex kapitel om moderna fragment*, Stockholm 2006
- Olsson, Ulf, *Levande död. Studier i Strindbergs prosa*, Stockholm & Stehag 1996
- , "I det svarta. Läsningar av Lagerlöf", *Inväändningar. Kritiska artiklar*, Stockholm & Stehag 2007, s. 81–139
- [osign.], "Den nya frisinnade kvinnoföreningen", *Dagens Nyheter* 24.03.1914
- , "Föregångerskan", *Hertha* 1914, s. 3f
- Palm, Maria, "Klara Johanson och Ellen Key", *Svensk litteraturtidskrift* 1972:4, s. 18–25
- , "Den undre världen", *Svensk litteraturtidskrift* 1974:1, s. 16–19
- , "Klara Johanson, Fredrik Böök och den 'Adelborg-Conradsonska skolan", *Svensk litteraturtidskrift* 1974:4, s. 17–33
- Perkins Gilman, Charlotte, *Women and Economics. A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution*, [1898] London & Boston 1905
- , "Hur det gick till", *Hertha* 1915, s. 379–382
- , *Jungfrulandet. En feministisk vision*, övers. Kerstin Gustafsson, [Herland 1915] Stockholm 1980
- af Petersens, Lovisa, *Formering för offentlighet. Kvinnokonferenser och Svenska Kvinnornas Nationalförbund kring sekelskiftet 1900*, diss. Stockholm 2006
- Petherick, Karin, "Dunungen", *Selma Lagerlöf och kärleken*, Lagerlöfstudier, Hedemora och Sunne 1997, s. 33–64
- Platon, "Sokrates försvarstal", *Skrifter. Bok 1*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 2000
- , *Staten. Skrifter. Bok 3*, övers. Jan Stolpe, Stockholm 2003
- Pleijel, Agneta, "Att se hela det verkliga lifvet – i Guds ljus!", *Fredrika Bremer — föregångare och förebild*, Årstasällskapet för Fredrika Bremer-studier, Stockholm 2005
- Quilligan, Maureen, *The Language of Allegory. Defining the Genre*, Ithaca 1979
- , *The Allegory of Female Authority. Christine de Pizan's Cité des Dames*, Ithaca & London 1991
- Quintilianus, Marcus Fabius, *The Orator's Education III. Books 6–8*, övers. Donald A. Russell, Cambridge, Massachusetts & London 2001
- , *The Orator's Education IV. Books 9–10*, övers. Donald A. Russell, Cambridge, Massachusetts & London 2001

- Qvist, Gunnar, *Fredrika Bremer och kvinnans emancipation. Opinionshistoriska studier*, Kvinnohistoriskt arkiv 8, Göteborg 1969
- Ravn, Jørgen, *Menneskekenderen Selma Lagerlöf*, København 1958
- Redfield, Marc, *The Politics of Aesthetics. Nationalism, Gender, Romanticism*, Stanford 2003
- Rousseau, Jean-Jacques, *Emile eller om uppfostran*, övers. C. A. Fahlstedt & Inga-Britt Hansson, förord Ronny Ambjörnsson, [*Émile ou de l'éducation* 1762] Göteborg 1977
- , *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*, övers. Sven Åke Heed & Jan Stolpe, [*Du contrat social* 1762] Stockholm 1994
- Rydén, Per, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987
- Rydström, Jens, *Sinners and Citizens. Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880–1950*, Chicago & London 2003
- Rönnbäck, Josefin, *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, diss. Stockholm 2004
- Said, Edward W., "Jane Austen och imperiet", *Litteratursociologi*, red. Lars Furuland & Johan Svedjedal, övers. Hans O. Sjöström, Lund 1997, s. 288–307
- , *Orientalism*, övers. Hans O. Sjöström, [1978] Stockholm 2004
- de Saint-Pierre, Bernardin, *Paul et Virginie suivis de La chaumière indienne*, [1788] Paris 1865
- , *Paul och Virginie. Den indiska hyddan*, övers. Danièle Lindskog & Yrsa Blomqvist, Uddevalla 1977
- Sanner, Inga, *Den segrande eros. Kärleksföreställningar från Emanuel Swedenborg till Poul Bjerre*, Nora 2003
- Schreiner, Olive, *Kvinnan och arbetet*, övers. H. Flygare, [*Woman and Labour* 1911] Stockholm 1911
- Scott, Joan Wallach, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge, Massachusetts & London 1996
- Sigrell, Anders, *Att övertyga mellan raderna. En retorisk studie om underförståddheter i modern politisk argumentation*, Åstorp 2001
- Sigurdson, Ola, *Himmelska kroppar. Inkarnation, blick, kroppslighet*, serie: Logos. Pathos nr 6, Göteborg 2006
- Silverstolpe, Fredrik, "Kvinnor i mansdräkt" samt "Vänskap och kärlek äro ett", *Sympatiens hemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 27–34 resp. s. 40–59

- Sjöstrand, Ingrid, "K.J. — vem är det?" *Författarnas litteraturhistoria. De svenska författarna. Från runristarna till Sonja Åkesson*, red. Lars Ardelius & Gunnar Rydström, [1978] Stockholm 1984, bok 2 s. 404–414
- Sjöström, Victor, "Selma Lagerlöf och filmen", *Selma Lagerlöf 1858–2008...*, Kungl. bibliotekets utställningskatalog nr 153, red. Anna Nordlund, Stockholm 2008, s. 119–135
- Smith-Rosenberg, Carol, "The New Woman as androgyne. Social disorder and gender crisis, 1870–1936", *Feminism. Critical Concepts in Literary and Cultural Studies, vol. II. Feminism and Modernity*, red. Mary Evans, London & New York 2001, s. 156–208
- Spencer, Jane, *The Rise of the Woman Novelist. From Aphra Behn to Jane Austen*, Oxford & New York 1986
- Spivak, Gayatri Chakravorty, förord till Jacques Derrida, *Of Grammatology*, [1976] Baltimore & London 1998, s. IX–LXXXVII
- , "Kan den subalterna tala?" *Postkoloniala studier*, Skriftserien Kairos nr 7, övers. Monica Berntsson & Mikaela Lundahl, Stockholm 2002, s. 73–146
- Stanley, Liz, *Imperialism, Labour and the New Woman. Olive Schreiner's social theory*, Durham 2002
- Stéenhoff, Frida, [Harold Gote] *Feminismens moral. Föredrag hållet i Sundsvall den 30 juni 1903 af Frida Stéenhoff*, Stockholm 1903
- Stenberg, Birgitta, "Charlie", *Lambda nordica* 1989:3–4, s. 64–80
- Stenberg, Lisbeth, "Nationen som hem. Idyll, utopi och reella kontradiktioner i Selma Lagerlöfs Jerusalem", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1995:3–4, s. 47–69
- , *En genialisk lek. Kritik och överskridande i Selma Lagerlöfs tidiga författarskap*, diss. Göteborg 2001
- Stenbäck, Susanne, "Selma Lagerlöf i den kommunalpolitiska verkligheten i Östra Ämtervik", C-uppsats vid Institutionen för Samhällsvetenskap, Karlstads universitet 2006
- Stenlås, Niklas, "Demokratins vedersakare? Högers kamp för och emot demokrati", *Rösträtten 80 år*, red. Christer Jönsson, Stockholm 2001, s. 55–69
- Steorn, Patrik, *Nakna män. Maskulinitet och kreativitet i svensk bildkultur 1900–1915*, diss. Stockholm 2006
- Svanström, Yvonne, "Offentliga kvinnor i offentliga rum: Prostitutionens reglementering i 1800-talets Stockholm", *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, Stockholm 2001

- Svenbro, Jesper, *Myrstigar. Figurer för skrift och läsning i antikens Grekland*, Stockholm 1999
- Svensson, Ingrid, *Klara Jobanson som kritiker. Kottier och kön. Kulturella nätverk och den skapande processen. Projekt vid Centrum för kvinnoforskning Uppsala. Rapport 5*, Uppsala 1997
- Söderström, Göran, "Vänkapssvärmeriets dilemma" samt "Homoerotik i konsten — konst och konstnärer", *Sympatiens bemlighetsfulla makt. Stockholms homosexuella 1860–1960*, red. Göran Söderström, Stockholm 1999, s. 60–68 resp. 268–308
- Teskey, Gordon, *Allegory and Violence*, Ithaca & London 1996
- Tigerstedt, E. N., *Dante. Tiden. Mannen. Verket*, Stockholm 1967
- Toijer-Nilsson, Ying, "Selma Lagerlöf och kvinnorörelsen", *Lagerlöfstudier* 6, Sunne 1979, s. 23ff
- Tornbjær, Charlotte, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, diss. Lund 2002
- Torpe, Ulla, "Den vedervärdiga kvinnan från Korskyrka. Om en romanfigur hos Selma Lagerlöf", *Kvinnornas litteraturhistoria II. 1900-talet*, red. Ingrid Holmquist & Ebba Witt-Brattström, Stockholm 1983, s. 57–72
- , *Orden och jorden. En studie i Selma Lagerlöfs roman Liljecronas hem*, diss. Stockholm, Hedemora 1992
- , "En enda lång variation över ordet vilja. Om Selma Lagerlöf", *Nordisk kvinnolitteraturhistoria III. Vida världen 1900—1960*, red. Elisabeth Møller Jensen m fl, Höganäs 1996
- Ulvenstam, Lars, *Den äldrade Selma Lagerlöf. En studie i hennes Löwensköldcykel*, diss. Stockholm 1955
- Vaerting, Mathilde, *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. Band 1. Die weibliche Eigenart im Männerstaat und die männliche Eigenart im Frauenstaat*, Karlsruhe 1921
- , *Neubegründung der Psychologie von Mann und Weib. Band II. Wahrheit und Irrtum in der Geschlechterpsychologie*, Karlsruhe 1923
- Vogel, Ursula, "Marriage and the Boundaries of Citizenship", *The Condition of Citizenship*, red. Bart van Steenbergen, London, Thousand Oaks & New

- Delhi 1996, s.76–89
- Watt, Ian, *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, London 1957
- Weidel, Gunnel, *Helgon och gengångare. Gestaltningen av kärlek och rättvisa i Selma Lagerlöfs diktning*, diss. Lund 1964
- Weininger, Otto, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*, [1903] Wien & Leipzig 1904
- Werin, Algot, "Klara Johansons essayer", *Ord och Bild* 1927, s. 498ff
- Wieselgren, Greta, *Fredrika Bremer och verkligheten. Romanen Herthas tillblivelse*, Stockholm 1978
- Wikander, Ulla, *Feminism, familj och medborgarskap. Debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889—1919*, Stockholm & Göteborg 2006
- Wistrand, Birgitta, *Elin Wägner i 1920-talet. Rörelseintellektuell och internationalist*, diss. Uppsala 2006
- Witt-Brattström, Ebba, *Ur könets mörker. Litteraturanalyser*, Stockholm 1994
- , *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997
- , "Heliga Birgitta som författare och feminist", förord till Heliga Birgitta, "I dig blev den store Guden en liten pilt". *Himmelska uppenbarelser*, urval Ebba Witt-Brattström, Stockholm 2003, s. 5–26
- , "Åträ och vanvett hos Selma Lagerlöf" samt "Elin Wägner — feminismen, internationalismen och svenskheden", *Ur könets mörker Etc. Litteraturanalyser 1993–2003*, Stockholm 2003, s. 89–96 resp. s. 97–109
- , *Dekadensens kön. Ola Hansson och Laura Marholm*, Stockholm 2007
- Wivel, Henrik, *Snödrottningen. En bok om Selma Lagerlöf och kärleken*, övers. Birgit Edlund, [*Snedronningen* 1988] Stockholm 1990
- Wolfgang, Aurora, *Gender and Voice in the French Novel, 1730–1782*, Aldershot & Burlington 2004
- Östberg, Kjell, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm & Stehag 1997

Internetkälla

www.folkpartiet.se/FPTemplates/PersonalContent_63131.aspx 27.08.2008

PERSONREGISTER

A

Abenius, Margit 57, 270
Adelborg, Gustaf Otto 285f, 335
Adler, Alfred 104f
Adlersparre, Sophie 51, 298
Adolfsson, Eva 33, 82
Afzelius, Arvid August 201
Afzelius, Nils 50, 57, 60, 263, 274
Ahlenius, Holger 53, 63, 66, 104f, 121,
123, 130, 144, 376f
Ambjörnsson, Ronny 27, 90f
Amiel, Henri-Frédéric 300
Andén, Eva 21, 115
Anderson, Benedict 201
Anderson, Harriet 32, 309, 315, 319,
321–323, 326
Andersson, Irene 18, 31, 52, 54, 96, 124
d'Annunzio, Gabriele 96
d'Arc Jeanne 293, 356
Ardis, Ann 335
Arendt, Hannah 97, 200, 204, 214
Aristoteles 346
Armstrong, Nancy 70, 72f
Arping, Åsa 23, 36, 73, 76
Arvidson, Stellan 45, 56, 169, 174, 207,
249, 252, 255
Auclert, Hubertine 21
Auerbach, Erich 108, 134

B

Bachofen, Johann Jacob 138
Bachtin, Michail 23, 234–238, 240, 243
Barthes, Roland 23f

de Beauvoir, Simone 37f
Benedictsson, Victoria 41, 135f, 148, 170
Benstock, Shari 335
Bergson, Henri 55
Berendsohn, Walter 174, 200, 257f
Berg, Linda 85
Bergemar, Jenny 47, 53, 56, 167, 206,
226, 251, 255
Berling Åselius, Ebba 17
Bergman, Bo 66
Bergman Andrews, Malin 153, 311, 336
Bergmann, Sven Arne 258
Bergquist, Olle 126, 128
Birgitta, den heliga 32
Björk, Gunnela 36
Blanchot, Maurice 24f
Blomberg, Eva 359
Boccaccio, Giovanni 190
Bohlin, Torsten 126
Bokholm, Sif 53
Bonnevier, Katarina 260
Borgström, Eva 36
Boye, Karin 120, 131, 144
Braidotti, Rosi 37f, 326
Brandby-Cöster, Margareta 56, 211,
218, 252
Brandes, Georg 180
Bremer, Fredrika 23, 32, 51–53, 55, 64,
73f, 86, 90f, 98, 124, 126–132, 134,
174, 195f, 207f,
211, 214f, 236f, 247, 269, 285, 293,
297–299, 351–353, 368, 374
Broberg, Gunnar 151–153, 230

Bunyan, John 65
Burdett, Carolyn 81, 85
Burman, Carina 31, 49, 57, 132,
273–275, 277, 286, 294f, 300,
309–311, 329, 332, 335f,
343, 359
Butler, Judith 19, 21, 27, 38–41, 310
Byron, George Gordon 220

C

Carey, John 360
Carlsson, Åsa 38
Carlsson Wetterberg, Christina 60,
109, 115, 152
Carlyle, Thomas 206–215, 221f, 232,
240, 246, 255, 373
Cixous, Hélène 37
Claesson Pipping, Git 41
Conrad, Joseph 96
Conradson, Ivar 286, 335
de Corneille, Pierre 214
Croce, Benedetto 271

D

Dahlerup, Drude 42
Dante Alighieri 108, 128, 161f, 209, 382f
Darwin, Charles 147, 320f, 386
Death, Sarah 45, 53, 55, 64, 66, 76, 78,
89, 108, 112, 130, 136f, 156
Deleuze, Gilles 325f
de Man, Paul 243, 288, 290, 347
Deroin, Jeanne 21
Derrida, Jacques 26–28, 37
Descartes, René 69, 71, 213f
Domellöf, Gunilla 14, 30, 78, 121, 144
Dostojevskij, Fjodor 23

E

Eagleton, Terry 295
Edfelt, Johannes 50, 57, 271, 275, 285
Edling, Nils 74
Edström, Vivi 45, 47f, 56, 167, 169f,
173, 179f, 196–198, 216, 220, 234, 237,
240f, 244, 250, 264
Eduards, Maud 35
Eide, Tormod 197, 280, 283, 333, 351,
383f, 388f
Ek, Bengt 31, 174, 206, 252
Ekbohm, Torsten 57, 274f, 332, 335
Ekelund, Vilhelm 269, 332, 335
Ekenstam, Claes 110f, 152, 155, 296
Ekman, Kerstin 120f
Elenius, Lars 199, 378
Eliot, George 41, 98
Elkan, Sophie 180, 203, 260
Ellerström, Jonas 294
Elleström, Lars 285
Eman, Greger 31, 57, 294, 310, 335
Engdahl, Horace 24f, 270
Englund, Boel 44, 47f, 58, 89, 295, 309
Engels, Friedrich 29, 207, 303f, 337
Erlandson-Hammargren, Erik 192f,
229
Eskilsson, Lena 9, 11, 15–17, 19, 30, 42,
53f, 75, 86, 90, 98, 105, 138f, 144, 152,
207, 213, 310, 336, 346
Estenberg, Carl Christian 168, 173, 205

F

Felski, Rita 85, 360
Fernberg, Magnus 272f
Fjelkestam, Kristina 77f, 277, 311
Fletcher, Angus 113, 181f

Florin, Christina 15, 32
Flygare-Carlén, Emilie 23
Fraise, Geneviève 20
Fogelklou, Emilia 124, 144, 53f, 282,
311, 315, 336f, 340, 354
Fornäs, Johan 151
Forsgren, Peter 53, 55, 64, 76, 78,
109–111, 116, 136
Forsås-Scott, Helena 11, 45f, 55, 66, 76,
78, 89, 99, 130, 136, 144
Foucault, Michel 35, 39–41, 101, 144,
146, 148, 339, 354f
Fourier, Charles 215
Freud, Sigmund 125, 137, 141f, 144f,
310f, 332
Frye, Northrop 25, 343f
Frängsmyr, Carl 200

G

Garbo, Greta 167
Gatens, Moira 35, 37, 40f
Gandhi, Mahatma 78, 96
Geijer, Erik Gustaf 201
Genette, Gérard 95, 98f, 101, 119
Gilbert, Sandra M. 85, 223
von Goethe, Johann Wolfgang 277,
286, 319, 326f, 333
de Gouges, Olympe 20
Graves, Peter 173, 206
Grenholm, Cristina 157, 297
Grimm, Jacob och Wilhelm 201
Grosz, Elizabeth 37, 310
Grundtvig, Elisabeth 205
Guattari, Félix 325f
Gubar, Susan 85, 223
Gustaf III 203

Gustav V 296
Gustafsson, Ruth 31

H

Haag, Ingemar 235
Hagen, Ellen 281f
Hackman, Boel 56, 124, 136
Hagberg, Jan-Erik 86, 297
Hallgren, Hanna 45
Hammar, Inger 36, 52, 109, 128, 132
Hansson, Per Albin 74, 98
Hansson, Stina 73
Harrie, Ivar 30, 105, 124f, 151, 153, 305,
330, 356, 361
Hatje, Ann-Katrin 92f, 152
Hazell, Bo 230
Heggestad, Eva 215
Hermelin Grönbech, Honorine 11, 342
Hesselgren, Kerstin 10, 14
Hirdman, Yvonne 41f, 60, 74, 86, 92,
152, 336, 360
Hobbes, Thomas 213
Holgersson, Ebba 282
Holm, Birgitta 12, 33f, 51, 53, 56, 58, 73,
171, 195, 248f, 264, 271,
Holmgren, Israel 152
Husserl, Edmund 26
Hutcheon, Linda 242, 288
Huyssen, Andreas 360
Hyltén-Cavallius, Ragnar 167
Hägg, Göran 44, 58, 274f, 279, 286, 335

I

Isaksson, Ulla 11, 17, 30f, 45f, 53f, 63f,
66, 77–79, 82, 89, 96, 99f, 106, 123f,
130, 137–139, 153

J

- Jansdotter, Anna 49
Jardine, Alice A. 326
Johannesson, Kurt 172, 238f
Johannisson, Karin 68
Johnselius Theodoru, Cecilia 153
Jonsson, Bibi 30, 46, 53, 56, 76, 78,
82, 87, 91, 105, 108, 120f, 125, 131,
137–139, 144, 310, 377
Joyce, James 96
Judovitz, Dalia 214
Jönsson, Maria 235

K

- Kant, Immanuel 294f, 360
Karlsson, Maria 47, 56, 173, 189, 249f,
257f
Karlsson Sjögren, Åsa 17
Karlzén, John 50
Key, Ellen 32, 42f, 53, 74, 82, 86, 89–94,
109, 116, 144–154, 167, 214, 216, 221,
251, 308f, 318f, 322–324, 331, 338, 381,
384–386, 389f
Kierkegaard, Søren 267, 284–292, 306,
344f, 347–349, 365, 379
Kinberg, Julia 152
Kittler, Friedrich 225
Kjellén, Rudolf 214
Kleman, Ellen 47, 49, 51f, 298, 310
von Knorring, Sophie 23
Knutson, Ulrika 9, 54, 83, 152, 154, 271
Kollnitz, Andrea 203
Kollontaj, Alexandra 33f, 43, 79f,
82–84, 221, 388–390
Kraul, Margret 137–140
Kulling, Jacob 174

- Kåreland, Lena 44, 47f, 58, 89, 295,
309

L

- Lagergren, Fredrika 74, 92, 98, 110, 214
Lagerroth, Erland 56, 174, 206, 252,
186, 192f
Lagerroth, Ulla-Britta 31, 56, 174, 238,
249, 255
Landmark, Dan 203, 378
Landquist, John 30, 66, 137, 144
Lanser, Susan Sniader 22f, 32f, 97f, 100f
Larsson, Hans 350f
Larsson, Inger 13
Larsson, Lisbeth 45
Laskar, Pia 152, 326
de Lauretis, Teresa 310
Lausberg, Heinrich 197, 280, 283, 285,
328, 351, 383f, 387–389
Ledger, Sally 79f, 82, 85, 122, 217, 277, 360
Lenin, Vladimir 80, 337
Lennerhed, Lena 151, 296
Leppänen, Katarina 42f, 45, 54, 79, 87,
89, 138–140, 142, 152, 213, 310, 319,
322–324
Levin, Hjärdis 9, 14–17, 30f, 54, 93, 115,
151, 213, 282
Lévi-Strauss, Claude 26
Lewis, C. S. 176
Lewis, Pericles 96–98
Liedman, Sven-Eric 214
Liljenberg, Bengt 167, 359
Lindén, Claudia 32, 36, 42, 90f, 94, 147f
Lindberg, Berit 9, 342
Lindberger, Örjan 125
Linder, Erik Hjalmar 11, 17, 30f, 46,

53f, 63f, 66, 77–79, 82, 89, 96, 99f,
106, 123f,
137–139, 153, 377
Lindhagen, Carl 34f, 359
Lindholm, Margareta 46, 54, 86f, 9f,
96, 99
Lindqvist, Karl, 55, 89
Lindqvist, Sven 44
Lindström, Hans 234f
Linnér, Sven 102, 185
Locke, John 69
London, Bette 97
Louise, kronprinsessa 282
Lukács, Georg 344f, 347, 362
Lundberg, Anna 235

M

Malm, Mats 73
Malmberg, Bertil 50
Manns, Ulla 36, 41f, 52, 86, 90, 202,
310, 385
Markusson Winkvist, Hanna 117
Matteotti, Giacomo 28f
Marholm, Laura 309
Marx, Eleanor 80
Marx, Karl 29, 80, 246, 303f, 337, 347
Mayreder, Rosa 42–44, 59, 82, 139, 149,
308–311, 316–327, 330–332, 343, 355,
286f, 389f
McKeon, Michael 69f, 72
Melberg, Arne 346
Melby, Kari 115
Mihailovic, Alexandar 234
Mithander, Conny 207f, 211–214, 222,
246
Mogren, Mikael 126

Moi, Toril 37f, 256f
de Montaigne, Michel 214
de Montesquieu, Charles 200, 300
Mral, Brigitte 74
Munck, Kerstin 37, 253, 260
Mussolini, Benito 306
Määttä, Sylvia 41f, 83, 85
Møller Jensen, Elisabeth 33f

N

Ney, Birgitta 75, 273, 286, 330
Nietzsche, Friedrich 147, 319f
Nikolajeva, Maria 180, 186
Nilsson, Ada 10, 117, 152, 154, 281
Nordenstam, Anna 5f
Nordlund, Anna 13, 180
Nordlund, Nils 359
Näslund, Hanna Greta 179, 200

O

Ohlander, Ann-Sofie 14
Olander, Valborg 47, 173f, 180, 205
Olsson, Anders 269
Olsson, Ulf 106, 113, 163, 189, 203, 226,
249f

P

Palm, Maria 49, 285f, 309
Pankhurst, Christabel 296
Pateman, Carol 35
Paulus 111, 155, 158f, 218f
Pelletier, Madeleine 20
Perkins Gilman, Charlotte 41–44, 80,
83–85, 22f, 277, 322, 327f, 384–386, 389f
af Petersens, Hedvig 48f
af Petersens, Lovisa 4f, 202

Petherick, Karin 180
Petruén, Alfred 152
de Pizan, Christine 32, 190
Platon 59, 154, 213, 209, 313, 331f, 335–337,
339–343, 345f, 348–350, 355, 374
Pleijel, Agneta 126
Proust, Marcel 96
Pykett, Lyn 79
Pylkkänen, Anu 115

Q

Quilligan, Maureen 32, 65, 113, 115,
162, 175, 177, 190f, 264
Quintilianus, Marcus Fabius 242, 287,
328, 387
Qvist, Gunnar 90, 196

R

Ravn, Jørgen 174
Redfield, Marc 295
Reicke, Ilse 138
Richardson, Samuel 70
Rosenbeck, Bente 115
Rousseau, Jean-Jacques 26–29, 208
Rydberg, Viktor 174
Rydén, Per 50, 58, 271
Rydström, Jens 296
Rönnbäck, Josefin 15, 41, 202

S

Said, Edward W. 200, 203–205
de Saint-Pierre, Bernardin 112
Sandström, Anna 42
Sanner, Inga 68, 82, 124f, 144, 323, 386
Schreiner, Olive 42f, 80–85, 204, 221,
388–390

Schubert, Franz 327
Scott, Joan Wallach 19–21
Shakespeare, William 209
Shaw, Bernard 293
Shelley, Percy Bysshe 136
Sigrell, Anders 242, 306
Sigurdson, Ola 157–159, 213
Silverstolpe, Fredrik 296, 335
Sjöstrand, Ingrid 44, 57
Sjöström, Victor 167
Smith-Rosenberg, Carol 326
Sokrates 242, 267, 287, 289–292, 339,
342–344, 348, 350, 379
Spencer, Herbert 147
Spencer, Jane 32, 70f, 74
Spinoza, Baruch 147
Spivak, Gayatri Chakravorty 26, 33
de Staël, Germaine 72, 256
Stanley, Liz 42, 80f, 85
Stéenhoff, Frida 59f, 90, 109, 152
Stenberg, Birgitta 311
Stenberg, Lisbeth 23, 74, 203, 206, 211,
225, 238, 259f, 378
Stenbäck, Susanne 31, 232
Stenlås, Niklas 30
Steorn, Patrik 133, 143
Stiernstedt, Marika 350
Stiller, Mauritz 167
Strindberg, August 309
Sundquist, Alma 152
Svanström, Yvonne 36
Svenbro, Jesper 34f
Svensson, Ingrid 58, 271, 275, 309, 335,
354
Söderström, Göran 335

T

- Tamm, Elisabeth 10, 14–16, 19, 54, 212f
Teskey, Gordon 154
Tigerstedt, E. N. 162
Thüring, Nelly 14
Toijer-Nilsson, Ying 47, 174, 180
Topelius, Zacharias 244
de Toqueville 35
Tornbjer, Charlotte 202, 282
Torpe, Ulla 53, 56, 169, 178, 195, 213,
249f, 264
Tydén, Mattias 151–153, 230

U

- Ullman, Gustaf 335
Ulvenstam, Lars 13, 45, 56, 168f, 173f,
179, 188f, 204–207, 211, 216, 220, 229f,
233f, 237, 244, 249, 252, 255, 260, 264

V

- Vaerting, Mathilde 43, 137–143, 146f,
154, 324, 388–390
Vetterlund, Fredrik 335
Vogel, Ursula 35

W

- Wahlström, Lydia 336, 353f
Wallin, Johan Olof 126, 156, 297
Watt, Ian 69f, 72
Weidel, Gunnel 31, 56, 167, 174, 179,
184–189, 206f, 245, 249, 254
Weininger, Otto 294, 309–318, 321,
325–327, 332, 340
Wellin, Bertha 14
Wells, H. G. 123
Wester, Ellen 343

- Westermarck, Helena 41
Wieselgren, Greta 126
Wikander, Ulla 53, 60, 83, 203
Wikner, Pontus 335
Wilde, Oscar 253
Wistrand, Birgitta 9f, 14–18, 30, 43,
55 78f, 86, 96, 105, 115, 118, 123–125,
130, 152, 155
Witt-Brattström, Ebba 32f, 109, 137,
180, 311f
Wivel, Henrik 45, 47, 51, 53, 169,
178–180, 216f, 248, 250, 264
Wolf, Hugo 327
Wolfgang, Aurora 70–72
Woolf, Virginia 97

Ö

- Öberg, Hugo 350
Östberg, Kjell 14
Östlund, Agda 14

h: ström

Besök Bokförlaget h:ström – Text & Kultur och läs mer om vår utgivning på

www.hstrom.nu/f